

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Marc Van de Mieroop

Eski Yakındoğu Tarihi

MÖ 3000-323

Çeviren: Sinem Gül

Eski Yakındoğu Tarihi

MÖ 3000-323

ISBN 978-9944-483-78-0

Eski Yakındoğu Tarihi

MÖ 3000-323

Marc Van de Mieroop

Özgün Adı

A History of the Ancient Near East ca. 3000 - 323 BC

© Blackwell Publishing, 2004

Çeviren

Sinem Gül

Editör

Gürkan Ergin

Ofset Hazırlık

Homer Kitabevi

Baskı

Altan Ambalaj Matbaa San. ve Tic. A.Ş.

Yüzyl Mah. Matbaacılar Sitesi 3. Cad. No: 222/A-1

Bağcılar/İstanbul

Sertifika No: 36063

Kapak Resmi

Ninova'daki Kuzey Sarayı'ndan Asur kralı Asurbanipal'i avlanırken gösteren kabartma, yakl. MÖ 640.

1. Basım 2018

© Homer Kitabevi ve Yayıncılık Ltd. Şti.

Tüm metin ve fotoğrafların yayım hakkı saklıdır. Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayımcının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Homer Kitabevi ve Yayıncılık Ltd. Şti.

Tomtom Mah. Yeni Çarşı Caddesi, No: 52, Galatasaray, 34433

Beyoğlu/İstanbul

Sertifika No: 16972

Tel: (0212) 249 59 02 • (0212) 292 42 79

Faks: (0212) 251 39 62

e-mail: homer@homerbooks.com

www.homerbooks.com

Eski Yakındoğu Tarihi

MÖ 3000-323

Marc Van de Mieroop

Çeviren
Sinem Gül

Çevirmen Sinem Gül Kadıköy Anadolu Lisesi ve Boğaziçi Üniversitesi Mütercim-Tercümanlık Bölümü mezunudur. Tarih, antropoloji, psikoloji, evrenbilim, çevre, yönetim ve insan kaynakları konulu çevirileri yayınlanmıştır.

İçindekiler

<i>Resimler Listesi</i>	viii
<i>Tablolar Listesi</i>	x
<i>Haritalar Listesi</i>	xi
<i>Kutular</i>	xii
<i>Belgeler</i>	xiii
<i>Önsöz</i>	xiv
<i>Teşekkür</i>	xvi
<i>Yazarın Notu</i>	xviii
1 Giriş Konuları	1
1.1 Eski Yakındoğu Nedir?	1
1.2 Kaynaklar	3
1.3 Coğrafya	7
1.4 Tarihöncesindeki Gelişmeler	10
Birinci Bölüm Kent-Devletler	17
2 Kökenler: Uruk Olgusu	19
2.1 Kentlerin Kökeni	20
2.2 Yazının ve İdarenin Gelişmesi	27
2.3 “Uruk Yayılımı”	32
2.4 Uruk’tan Sonra	36
3 Rakip Kent-Devletler: Erken Hanedan Dönemi	38
3.1 Yazılı Kaynaklar ve Tarihsel Kullanımları	39
3.2 Güney Mezopotamya’da Yaşanan Siyasi Gelişmeler	41
3.3 Yakındoğu Geneli	48
3.4 Erken Hanedan Dönemi Toplumu	51
3.5 Yazı Kültürü	54

4 Üçüncü Binyıl Sonlarında Siyasi Merkezileşme	57
4.1 Akad Kralları	58
4.2 Üçüncü Ur Hanedanı	68
5 İkinci Binyıl Başlarında Yakındoğu	76
5.1 Göçebeler ve Yerleşik Halklar	77
5.2 Babil	81
5.3 Asur ve Doğu	85
5.4 Mari ve Batı	91
6 İkinci Binyıl Başlarında Bölgesel Devletlerin Gelişimi	94
6.1 Şamşi-Adad ve Yukarı Mezopotamya Krallığı	96
6.2 Hammurabi'nin Babil'i	98
6.3 Eski Hitit Krallığı	106
6.4 "Karanlık Çağ"	109
İkinci Bölüm Bölgesel Devletler	113
7 Süper Güçler Kulübü	115
7.1 Siyasi Sistem	116
7.2 Siyasi Etkileşimler: Diplomasi ve Ticaret	120
7.3 Bölgesel Rekabet: Savaşlar	128
7.4 Ortak İdeolojiler ve Toplumsal Örgütlenmeler	129
8 İkinci Binyıl Sonlarında Batı Devletleri	133
8.1 Mitanni	133
8.2 Yeni Hitit Krallığı	137
8.3 Suriye-Filistin	145
9 Kassitler, Asurlular ve Elamlılar	152
9.1 Babil	154
9.2 Asur	159
9.3 Orta Elam Krallığı	164
10 Bölgesel Sistemin Çöküşü ve Sonrası	168
10.1 Olaylar	169
10.2 Yorum	175
10.3 Sonrası	177
Üçüncü Bölüm İmparatorluklar	183
11 Birinci Binyıl Başında Yakındoğu	185
11.1 Doğu Devletleri	186
11.2 Batı	193

12 Asur'un Yükselişi	202
12.1 Asur Emperyalizminin Modeli	203
12.2 Tarihsel Kayıtlar	208
12.3 Dokuzuncu Yüzyıldaki Genişleme	212
12.4 Asur'da İç Gerileme	215
13 Asur'un Dünya Hâkimiyeti	218
13.1 İmparatorluk Çatısının Kuruluşu	219
13.2 Büyük Rakiplerin Yenilgisi	222
13.3 İmparatorluğun İdaresi ve İdeolojisi	226
13.4 Asur Kültürü	229
13.5 Asur'un Düşüşü	234
14 Medler ve Babilliler	238
14.1 Medler ve Anadolu Devletleri	239
14.2 Yeni Babil Hanedanı	243
15 Pers İmparatorluğu	251
15.1 Perslerin Yükselişleri ve Yayılmaları	252
15.2 Siyasi Gelişmeler	255
15.3 İmparatorluğun Örgütlenişi	257
15.4 Büyük İskender	262
<i>Kral Listeleri</i>	264
<i>İleri Okuma</i>	280
<i>Dizin</i>	286

Resimler Listesi

Resim 1.1	Samarra dönemine ait bezemeli kâse; Tell es-Savvan, Irak	13
Resim 2.1	Ebu Salabih'teki Uruk Höyüğü'nden eğik ağız kenarlı kâseler	20
Resim 2.2	Uruk Vazosu	26
Resim 3.1	Sümer Kral Listesi'nin kaydedilmiş olduğu Weld-Blundell yazıtı	41
Resim 3.2	Lagaş Kralı Eannatum'un tasvir edildiği akbabalı stelden ayrıntı	46
Resim 4.1	Kral Naram-Sin'in tasvir edildiği Naram-Sin stelinden ayrıntı	63
Resim 4.2	Kral Ur-Namma'nın heykelciği	68
Resim 5.1	Bir davanın kaydedilmiş olduğu çiviyazılı Eski Asur tableti ve zarfı	86
Resim 5.2	Mari sarayının rekonstrüksiyonu	92
Resim 6.1	Hammurabi steli	101
Resim 6.2	Eski Babil matematik tableti	105
Resim 7.1	Uluburun batığındaki bakır külçelerinin çıkarılışı	126
Resim 7.2	Boğazköy'deki Büyükkale	130
Resim 8.1	Çiviyazısı tablet üzerinde Hitit kraliyet mührü	144

Resim 8.2	Ugarit'ten, Suriye tanrısı Baal'ın tasvirinin görüldüğü bir stel . . .	150
Resim 9.1	Babil'den Kral Meli-Şipak'ın <i>kudurrusu</i> . . .	157
Resim 9.2	Untaş-Napirişa'nın eşi kraliçe Napir-asu'nun heykeli . . .	166
Resim 10.1	III. Ramses'in Deniz Kavimleri'yle çarpışması, Medinet Habu'dan kabartma .	173
Resim 11.1	Suriye'den Fenike üslubu fildişi .	195
Resim 11.2	Hadad-yithi'nin heykeli .	199
Resim 12.1	Kuşatma altındaki bir kentin tasvir edildiği Asur kabartması . .	205
Resim 12.2	Haraç taşıyanlar, III. Şalmaneser'in Kara Dikilitaş'ından ayrıntı .	214
Resim 13.1	Dur-Şarrukin'den, II. Sargon'un ve bir memurun tasvir edildiği kabartma .	228
Resim 13.2	Ninive'den Gılgamış Destanı'nın bir parçasını içeren çiviyazısı tablet	234
Resim 14.1	Dur-Şarrukin'den, Medlerin tasvir edildiği Asur kabartması	240
Resim 14.2	Babil'deki İştâr kapısından aslan kabartması	245
Resim 15.1	Behistun kabartmasından ayrıntı .	257
Resim 15.2	Persepolis'te tasvir edilmiş Suriyeli haraç taşıyıcıları .	258

Tablolar Listesi

Tablo 1.1	Yakındoğu'nun tarihöncesi kronolojisi	14
Tablo 2.1	Uruk dönemi hesaplarında kullanılan ağırlık ve ölçü sistemlerinden örnekler	29
Tablo 7.1	İkinci binyılın ikinci yarısının başlıca devletlerinin karşılaştırmalı kronolojileri	117

Haritalar Listesi

Harita 1.1	Eski Yakınoğu .	6
Harita 2.1	Obeyd ve Uruk dönemlerinde Babil’de yerleşme dokusundaki değışimler .	22
Harita 2.2	Uruk’un Yayılışı .	33
Harita 3.1	Erken Hanedan Dönemi’ndeki Babil kent-devletleri	42
Harita 4.1	Eski Akad ve III. Ur devletleri	67
Harita 5.1	İkinci binyılın ilk yüzyıllarında Babil’de siyasi sınırlar	82
Harita 6.1	İkinci binyılın başlarında bölgesel devletler.	95
Harita 7.1	İkinci binyılın ikinci yarısında Yakınoğu’daki siyasi sistemler	118
Harita 8.1	Yeni Krallık döneminde Hitit devleti	139
Harita 9.1	Orta Asur, Kassit ve Orta Elam devletleri	153
Harita 10.1	Yakınoğu ve Doğu Akdeniz, yakl. 1200	170
Harita 11.1	Urartu ve Kuzey Suriye	190
Harita 12.1	Asur İmparatorluğu’nun yayılış evreleri	211
Harita 13.1	Asur’un sekizinci yüzyılda batı devletlerini ilhakı edişı	221
Harita 14.1	Altıncı yüzyılda Yakınoğu.	239
Harita 15.1	Pers İmparatorluğu	253

Kutular

Kutu 1.1	<i>Yakındoğu'da Tarihlendirme</i>	4
Kutu 1.2	<i>Çanak çömleğin arkeolojik araştırmalarda kullanılması</i>	12
Kutu 2.1	<i>Uruk Vazosu</i>	25
Kutu 2.2	<i>Eski Yakındoğu Dilleri</i>	31
Kutu 3.1	<i>Sümer Kral Listesi</i>	40
Kutu 4.1	<i>Yıl adı</i>	59
Kutu 5.1	<i>Mari mektupları</i>	78
Kutu 6.1	<i>Eponim tarihlendirme sistemi</i>	97
Kutu 7.1	<i>Amarna mektupları</i>	121
Kutu 8.1	<i>Hitit tarih yazıcılığı</i>	138
Kutu 9.1	<i>Asur kraliyet yıllıkları</i>	160
Kutu 10.1	<i>Alfabetik yazılar</i>	179
Kutu 11.1	<i>Tarihsel kaynak olarak Eski Ahit</i>	197
Kutu 12.1	<i>Asur mimari kabartmaları</i>	209
Kutu 13.1	<i>Gulgamiş Destanı</i>	233
Kutu 14.1	<i>Klasik kaynaklar ve eski Yakındoğu'nun tarihi</i>	241
Kutu 15.1	<i>Pers başkentleri</i>	259

Belgeler

Belge 3.1	<i>Umma-Lagaş sınır çatışması.</i>	45
Belge 4.1	<i>Akad krallarına dair geç tarihli gelenekler.</i>	66
Belge 5.1	<i>Eski Asur yazışmaları: Kadınlar tarafından ve kadınlara yazılmış mektuplardan örnekler</i>	88
Belge 6.1	<i>Marili Zimri-Lim'e Hammurabi ve Eşnunna'yla ilgili olarak yazılmış mektuplar .</i>	100
Belge 7.1	<i>Amarna mektuplarından örnekler</i>	122
Belge 8.1	<i>Hattili IV.Tudhaliya ile Amurrulu Şauşgamuwa arasındaki antlaşmadan alıntılar .</i>	148
Belge 9.1	<i>Orta Asur yasalarından alıntılar .</i>	163
Belge 10.1	<i>Ugarit mektupları.</i>	172
Belge 11.1	<i>Akadca-Aramice iki dilli Hadad-yithi yazıtı</i>	200
Belge 12.1	<i>Eponim Kroniği'nden Alıntılar .</i>	210
Belge 13.1	<i>Asurbanipal ve Mısır .</i>	225
Belge 14.1	<i>Adad-guppi'nin otobiyografisinden alıntılar .</i>	245
Belge 15.1	<i>Dareios'un Behistun Yazıtı .</i>	256

Önsöz

MÖ 334 yılında Makedonia'lı genç bir kral iyi eğitimli ordusuyla birlikte Avrupa'dan Asya'ya geçti, uçsuz bucaksız Pers İmparatorluğu'yla karşılaştı ve birkaç yıl içinde bu imparatorluğu fethetti. İskender'in askerleri binlerce yıllık tarihin izlerini taşıyan antik bir dünyada ilerliyorlardı. Yunanistan'la daha önce yaşadıkları karşılaşma, onları Yakındoğu'da ve Mısır'da gördüklerine hazırlamış olamazdı. Uruk gibi üç bin yıllık kentlere girdiler, neredeyse bu kentler kadar uzun süre ayakta kalmış piramitler ve tapınaklar gördüler. Yeni bir esin kaynağı bekleyen, gerilemekte olan bir dünya değil, tarihle dolu bir dünyaydı bu. Kentliler geleneklerinin ne kadar eski olduğunu biliyor, zamanın başlangıcına dayandığını iddia edebiliyorlardı. Neredeyse üç bin yıllık bir yazı kullanıyor, yüzlerce yıllık metinleri okuyup kopyalıyorlardı. Boş iddialar değildi bunlar; Yunanistan'ın büyük klasik uygarlığını geliştirmesinden çok önce, onların toprakları yüzlerce yıl boyunca dünyanın en gelişmiş kültürlerinin yurdu olmuştu.

Tarımın, kentlerin, devletlerin, yazının, yasaların ve ileri bir uygarlıkla özdeşleştirdiğimiz diğer pek çok unsurun kökeni Yakındoğu'ya ve Kuzeydoğu Afrika'ya dayanır. Bu bölge üç kıtanın kesişim noktasında yer aldığından, birbirinden farklı sayısız halka ait uygulama ve kavramlar burada birleşti, birbirlerine ilham verip tamamladı ve bölge sakinleri tarafından yaşadıkları çevreyi değiştirmekte kullanıldı. Bu halklar çevreye uymaktan ziyade, kendi çevrelerini yarattılar. Yüzyıllar, hatta binyıllar içerisinde, hem yavaş hem ani gelişimlerle, gidişat değişimleriyle ve hatalı başlangıçlarla dolu süreçler sonucunda oldu bu. Bu tür şeylerin neden ve nasıl yaşandığını, kimleri içerdiğini öğrenme isteği bugün bizi doğal olarak cezbediyor. On dokuzuncu yüzyıl ve yirminci yüzyıl başlarının ilmi, modern uygarlığın köklerini bu bölgenin antik tarihinde aradı, ama dünya tarihinin tek bir kaynaktan türemiş uzun ve kesintisiz bir evrimden ibaret olmadığını artık farkına vardığımızdan, günümüzde bu yaklaşım kabul edilir olmaktan çıktı. Yine de insanların bizim kültürümüze ait pek çok unsuru da içercek şekilde nasıl yaşamış olduklarını tarihte ilk kez Yakındoğu'da ve Kuzeydoğu Asya'da inceleyebildiğimizi söyleyebiliriz. Dünyanın ilk okuryazar toplumlarına bu bölgede rastlandığından, maddi kalıntılar kadar yazılı kayıtlara da dayandırabiliriz bu incelemeyi. Bu bölgede başka yerlerden ödünç

alınmış unsurlardan çok yerel olarak yaratılmış kültürel etmenlerle karşılaşmamız da incelememizin etkileyciliğini arttıracaktır.

Yakındoğu ve Mısır, Karadeniz'den Asvan Barajı'na, Ege Denizi'nden İran Dağları'na uzanan ve tarih boyunca her zaman yoğun bir nüfusu barındırmış olan çok geniş bir alanı kapsar. Bütün bu alanın kültür ve tarih çeşitliliği tek bir kitapta betimlenemeyecek kadar muazzamdır. Bu nedenle ben yalnızca Yakındoğu'yu, yani Asya kıtasındaki bölgeleri ele alacak ve Mısır'ı incelememin dışında tutacağım. Bu durumda bile büyük bir halk, kültür, dil ve gelenek çeşitliliğiyle karşılaşacağız. Ama bu çeşitlilik, birleşik bir araştırma yapılmasını gerektiren belli bir birlik de içerir. Çeşitliliğin içinde birçok benzerlikle de karşılaşırız. Bu halkların birçoğu siyasi ve askeri şartlar nedeniyle zaman zaman tek bir sistem içerisinde toplanmıştır ve farklı bölgeleri birbirlerine bağlayan, neredeyse kesintisiz toplumsal ve kültürel etkileşim ve alışverişlerle karşılaşılır.

Yakındoğu tarihi bir tek başlangıçlarla kısıtlı kalmamalı ya da yalnızca, tarihçinin sorabileceği sorular hakkında ilk kanıtları sunması nedeniyle ilgi konusu olmamalı. Konunun daha başka pek çok yönü var. Yaklaşık üç bin yılın, bizi Homeros'tan ayıran süreden daha uzun bir dönemin tarihi bu. Çok sayıda halkın gelip geçmiş olduğu bu uzun zaman aralığı, şartlardaki değişimleri ve insanların tepkilerini antik dünyanın başka hiçbir yerinde rastlanmayan bir ayrıntı düzeyinde görebilmemizi sağlayan kesintisiz bir tarihsel kayıt üzerinden incelenebilmektedir. Geçmiş yabancı bir ülke olarak betimleyenler olmuştur; geçmiş incelemekse yolculuk etmek gibidir: Bize çok benzeyen, yine de bizden kesinkes farklı olan insanlarla karşılaşırız. Tıpkı yolculuklarımızdaki gibi ulaşabileceğimiz yerler sınırlıdır ve her şeyi görmeyi başaramayız. Yine de eski Yakındoğu konusunda bol miktarda bilgiye sahibiz ve bu bilgi bolluğu, geçmişin diğer pek çok kültürüne kıyasla burada çok daha fazla şey görebilmemizi sağlar.

Yabancı bir ülkeye gelmiş gezginler olarak, karşılaştığımız yaşamların ve kültürlerin tam bir katılımcısı olmamamız, gördüklerimizin hepsini anlamamızı engeller. Yine de şartlarımız her ne olursa olsun, karşılaştığımız farklılıkları bizimkiler kadar insani mücadele kaynaklarına ve fırsatlara verilmiş tepkiler olarak değerlendirmeyi öğrenebiliriz. Yegâne mantıklı davranış ve düşünce alışkanlıklarının bizimkiler olmadığını öğreniriz. Tarihçiler seyahat kılavuzlarına benzerler; yabancı ülkeleri okurlarından daha iyi bildikleri iddiasıyla, ilgi çekici buldukları noktalara işaret eder ve coşkularını, anlaşılabilir ve mantıklı buldukları bir şekilde ifade ederler. Okurlarını bilgilendirirken, daha fazlasını keşfe davet etmeyi umarlar. Elinizdeki kitabın amacı da bu: pek çok farklı yönden ve pek çok farklı bakış açısıyla inceleyebilecek zengin ve büyüleyici bir konuya bir giriş niteliğinde. Elimizdeki malzeme son derece bol ve çeşitli olduğundan, özet niteliğindeki böyle bir kitabın yazarının konu hakkındaki kişisel görüşünü sunması kaçınılmazdır; ele aldığım konulara ve önerdiğim yorumlara da benim ilgi alanlarım ve önyargılarım yansdı. Amacım bu bölgenin ve insanlık tarihinin bu çağının kesin bir tarihini yazmak değil, okurları bu eski Yakındoğu dünyasında kendi başlarına yolculuk etmeye esinlendirmek.

Teşekkür

Araştırma kitapları doğaları gereği akademisyenlerin, uzmanlara yönelik yayınlarda analiz ettikleri kadar tanınmış olmayan malzemelerle çalışmalarını gerektirir. Bu nedenle olası gaflara, hatalara ve cehalete karşı, başkalarının da tavsiyelerinde ve uyarılarda bulunması çok önemlidir. Metnin daha ilk versiyonlarını kısmen ya da tümüyle okuyan birçok dostumun ve çalışma arkadaşımın tavsiyelerinden yararlandım. Bunlardan bazıları Jeremy Black, Bob Englund, Ben Foster ve Steven Garfinkle. Pek çok bölümü okuyup özenli yorumlarını sunan J.A. Brinkman'a özellikle teşekkür etmek isterim. Seth Richardson savunumdaki pek çok zayıf yönü göstermekle kalmayıp, üslup ve ifade konularında sayısız yararlı öneride bulundu.

Bu kitabın başlıca hedef kitlesi üniversite öğrencileridir. Columbia Üniversitesi'nden, 2001 ve 2002 bahar dönemlerinde Mezopotamya'nın ve Küçük Asya'nın antik tarihi konusundaki giriş niteliğindeki seminerlerime katılmış ve metnin fotokopilerini okumuş olan iki grup öğrenciye teşekkür etmeliyim. Ne yazık ki yorumlarında çok çekingendiler (en azından benim dikkatimi çekenler), ama aralarından bazıları kimi sorun ve hatalara dikkat çekti. Aralarından birine, kendisine verilen bölümler hakkında ayrıntılı bir yorum hazırlayan Avery Kastin'e özellikle teşekkür borçluyum.

İllüstrasyonlardaki yardımları için Sidney Babcock'la Sharon Stark'a (Pierpont Morgan Kütüphanesi), Andrew Gessner'a (Columbia Üniversitesi Sanat Tarihi ve Arkeoloji Bölümü), Shoki Goodarzi'ye (Metropolitan Sanat Müzesi), Ulla Kasten'a (Yale Babil Koleksiyonu), P.R.S. Moorey'ye (Ashmolean Müzesi), Ralph K. Pedersen'a (Sualtı Arkeolojisi Enstitüsü) ve Karen Wilson'a (Chicago Üniversitesi Oriental Institute) minnettarım. Susan Pollock'la Paul Zimansky bana kendi özel koleksiyonlarındaki fotoğrafları verme cömertliğini gösterdiler. New York'taki Art Resources'ın ve Bridgeman Art Library International'ın çalışanları bazı fotoğraflara ulaşılmasında çok yardımcı oldular.

Blackwell'deki editörlerim Al Bertrand'la Angela Cohen pek çok yazarın ancak hayal edebileceği bir destek verdiler bana. Al Bertrand böyle bir kitabı talep ettiği andan tamamlandığı ana dek metni yönlendirdi, kabataslak hâlimden ilk taslağına ve nihai metne dek tüm aşamalarda yardımcı oldu. Angela Cohen ise kitabın üretilmesiyle ilgili ayrıntılara büyük özen gösterdi ve inanılmaz bir hızla çalıştı. Proje

konusundaki coşkuları ve kitabın olabildiğince parlak olması yönündeki arzuları beni onların beklentilerini karşılamaya esinlendirdi.

Son olarak, Zainab'la Kenan'ın moral destekleri olmadan bu kitabı asla yazamazdım.

Marc Van De Mieroop
New York

Yazarın Notu

Yer ve kişi adları okurun olabildiğince kolay tanıyabileceğİ şekilde verilmiştir. Bu nedenle, İngilizcede tanıdık bir form bulunması durumunda bu form kullanılmıştır; örneğın, aslında daha doğru olan Nabu-kudurri-usur yerine Nebukadnezzar, Halab yerine Halep vb. Meslektaşlarım uygulamamda bazı tutarsızlıklar olduğunu fark edecek, ama bu tür adların çeşitli formlarının ne olduğunu bileceklerdir. Diğerleri içinse, yaklaşımımın burada tartışılan konularla ilgili başka kitaplara başvurmalarını kolaylaştıracağını umuyorum. Eski Yakındoğru dillerinin kimi fonetik formlarını vermeye çalışmadım; örneğın, ts olarak telaffuz edilen vurgulu s burada basit s olarak verilmiştir. Tüm terim Akadca olmadıkça, uzun sesliler özellikle belirtilmemiştir.

Metnin okunabilirliğini artırmak amacıyla, eski Yakındoğru metinlerinin çevirisinde eksik pasajlarda yapılmış olan tamamlamalar her zaman belirtilmemiştir. Belirtildikleri yerlerdeyse köşeli parantez içerisinde verilmişlerdir. Bir sözcüğün kısmen parantez içinde ve kısmen de dışında olması, bir kısmının hâlâ okunabildiğini göstermektedir. Kuşkulu çeviriler italikle yazılmıştır.

Giriş Konuları

1.1 Eski Yakındoğu Nedir?

“Yakındoğu” terimi günümüzde fazla kullanılmıyor. Osmanlı İmparatorluğu’nun Akdeniz kıyılarındaki kalıntıları için kullanıldığı on dokuzuncu yüzyıla dayanan bazı akademik çevrelerde ise izine hâlâ rastlanılmakta. Bu coğrafi alanı Ortadoğu olarak adlandırıyoruz artık, ama iki terim tam olarak çakışmıyor ve eski Ortadoğu tarihçileriyle arkeologları Yakındoğu terimini kullanmayı sürdürüyorlar. Bu kitapta ben de aynı yaklaşımı benimseyeceğim. Bu alışkanlık daha şimdiden dünyanın bu bölgesinin eskiçağ tarihi konusunda belli bir muğlaklık yaratıyor ve bölgenin coğrafi sınırları kitaptan kitaba önemli derecede değişebiliyor. Bu nedenle, bu kitapta niyet edilen kullanımla ilgili bazı tanımların belirtilmesi gerekiyor.

Bu tarih araştırmasında Yakındoğu terimi, Türkiye’nin Ege kıyılarından Orta İran’a ve Kuzey Anadolu’dan Kızıldeniz’e uzanan bölgeyi tanımlamakta kullanılmıştır. Tarihi Yakındoğu tarihiyle pek çok noktada kesişen Mısır ise, ikinci bin yılın ikinci yarısında imparatorluğunu Asya’ya doğru genişlettiği dönem hariç, kapsam dışı bırakılacaktır. Bu sınırlar bilinçli olarak biraz muğlak bırakılmıştır. Bunun nedeni, öncelikle, sınırları farklı dönemlerde farklı bölgelere uzanmış olan bir dizi çekirdek alanın tarihini inceliyor olmamızdır. Bunlar arasında en önde geleni, Dicle ve Fırat nehirleri arasında kalan, en çok belgeye rastladığımız ve bu nedenle tarihinin tüm Yakındoğu araştırmalarına hâkim olduğu görülen Mezopotamya’dır. Örneğin Mezopotamya devletleri zaman zaman Arap Yarımadası’na ulaşmışlardır. Sonuçta bu bölge Yakındoğu’nun bir parçası olmuştur ve bugüne dek tarihi hakkında başka bir şey bilinmemektedir. Orta Anadolu, Güneybatı İran, Kuzey ve Batı Suriye’deki bazı başka devletler de genişleyerek Yakındoğu tarihi yörüngesine başka bölgeleri de çekmişlerdir. Biz tarihçiler kaynaklara dayanırız; bu kaynakların kapsamları hem coğrafi olarak, hem de yaşamın hangi yüzlerini belgeledikleri açısından zaman içerisinde büyük bir dalgalanma gösterir. Belli bir bölgeyi kapsadıklarında Yakındoğu’nun bir parçası olurlar; aksi takdirdeyse tarihe söyleyecek çok az şey düşer. Eski Yakındoğu tarihi, kaynakların bize gösterdiği, bazıları diğerlerinden daha

parlak olan ayrı ayrı ışık noktalarının bulunduğu karanlık bir odaya benzetilebilir. Kimi yer ve dönemlerde özellikle parlaktır ışıkları, ama diğer pek çok şeyi karanlıkta bırakırlar. Bütünden bir anlam çıkarmaya çalışmaksa tarihçinin işidir.

Eski Yakınoğu tarihinin kronolojik sınırları da muğlaktır ve farklı kitapların yazarları farklı tarihler vermişlerdir. Başlangıç tarihi de sonlanma tarihi de esnek-tir. Geleneksel olarak tarihin yazılı kaynaklara dayandığı düşünülür ve yazının Yakınoğu'da, MÖ 3000 civarına denk gelen kökeni, bu tarihin başlangıcı olarak görülebilir. Yine de yazı, kökleri daha eski çağlara dayanan yeniliklerden yalnızca biridir ve ilk metinlerde, insanların yazı yazabildikleri gerçeği dışında, bizim anla-yabileceğimiz hiçbir "tarihsel" bilgi görülmemektedir. Dolayısıyla, Yakınoğu'yu ele alan tarihçelerin çoğu tarihöncesinde, çoğunlukla onuncu binyılda başlar ve tarihsel dönemden önce yaşanan gelişmeler az çok ayrıntılı olarak anlatılır. Bu yedi binyıl içerisinde Yakınoğu halklarının yaşam tarzlarında son derece önemli gelişmeler yaşanmış olduğundan, tarihsel metodoloji ve kaynaklardan farklı meto-doloji ve kaynaklar kullanılarak, ayrı ve ayrıntılı olarak ele alınmayı hak ederler. Tarihsel dönemleri derinlemesine tartışmayı amaçlayan bu kitapta tüm tarihöncesi gelişmeleri hakkıyla ele almamız mümkün değil. Dolayısıyla, bu kitabın bölümleri dördüncü binyıldaki "Uruk devrimi"yle başlayacak, daha önceki gelişmelerse bu giriş bölümünde kabaca aktarılacaktır. Birçok tarihöncesi süreç bu dönemde doruğa ulaştığı ve yazı ortaya çıkıp kaynak malzemelerimizin mahiyetini çarpıcı bir biçimde değiştirdiği için, Yakınoğu tarihine 3000 yılı civarından başlamak uygun görünüyor.

Tarihte kesin sonlara ender rastlanır. Devletler tümüyle yok edildiklerinde bile, süresi tarihin siyasi, ekonomik, kültürel ya da diğer yönlerinden hangisine bakıldı-ğına göre değişen bir iz bırakırlar arkalarında. Ama tarihçinin anlatısını bir noktada kesmesi ve bu zaman seçiminin de bir gerekçeye dayanması gerekir. Eski Yakınoğu tarihinin sonu olarak farklı tarihler kullanılır; çoğunlukla ya son yerli Mezopotamya hanedanının 539'daki çöküşü ya da Büyük İskender'in 331'de Persleri yenilgiye uğratması. Ben eski Yakınoğu siyasi tarihinin son figürü olarak İskender'i seçtim, çünkü başlattığı değişimler çağının insanların çoğu için muhtemelen çok önemli olmasa da, bizim tarihsel verilere ulaşma olanağımızda İskender dönemiyle birlikte bir dönüşüm görülür. Yerel kaynaklardan yabancı klasik kaynaklara aşamalı geçiş, farklı bir tarihyazımı yaklaşımının benimsenmesini gerektirir. Hellen kültürünün gelişi, tarihçinin bölgeye ilişkin anlayışının önemli derecede değişmesi nedeniyle uygun bir sınır çizgisi oluşturmaktadır.

MÖ 3000 civarıyla 331 arasındaki yıllar yaklaşık yirmi yedi yüzyıl oluşturur; çok uzun bir dönemdir bu. Tarihin pek az alanı bu denli uzun dönemlerle uğraşır. Tüm batı uygarlığını ele alan ve Homeros dönemi Yunanistan'ını günümüze bağlayan araştırma kitaplarının içeriğiyle karşılaştırabiliriz bunu. Batıdaki bu evrimde son derece bariz dönemler görebilmemize ve zaman içerisinde yaşanan temel değişimleri anlayabilmemize karşın, eski Yakınoğu tarihi söz konusu olduğunda isimiz zorlaşır. Yakınoğu'dan hem zaman açısından hem de ruhen uzak olmamız kimi zaman ayrımları bulanıklaştıran ve her şeyi tek bir büyük, durağan kütleye indirgeyen bir görüntü yaratır. Öte yandan, bunun tam aksi bir yaklaşım benimseyerek bu tarihin kısa, tutarlı ve baş edilebilir kesitlere ayrılması da mümkündür. Bu durumda odak noktamız süreksizlik olur. Yakınoğu tarihinin dönemselleştirilmesinde genellikle

karşılaşılan yaklaşımın temelinde bu son tutum yatar. Çoğunlukla Mezopotamya'daki olayları temel alarak hanedan terimleriyle tanımlanan bir evreler dizisi, tarihsel bir süreklilik gibi bir araya getirilir. Her evre tıpkı biyolojik bir varlık gibi, kendi yükseliş, refah ve gerileme çevrimini yaşar. Aralarda ise Karanlık Çağlar, yani tarihsel sessizlik anları yer alır.

Ben burada orta yolu izleyeceğim. Sürekliliklerin aşırı vurgulanması her ne kadar doğru olmasa da Yakındoğu tarihinde kimi temel modeller görülebilmektedir. Örneğin siyasi açıdan Yakındoğu, iktidarın parçalanmış olduğu, toprakları giderek genişleyen (çoğunlukla Mezopotamyalı) hükümdarlar ya da hanedanlar yönetiminde görece kısa ömürlü merkezileşme dönemlerinin yaşandığı bir bölgeydi. Hanedan dönemlerini temel alan geleneksel altbölümleri korumakla birlikte, bunları daha geniş birimler içerisinde sınıflandıracam. Dolayısıyla bu kitap (şayet gücü büyüklük olarak görürsek) her biri kendi büyüklük ve yıkım anlarını yaşamış olan kent-devletler, bölgesel devletler ve imparatorluklar çağlarına bölünecek. MÖ 3000'den yaklaşık olarak 1600'e dek başlıca siyasi unsur kent-devlettir; bu noktadan birinci binyıl başlarına dek hâkim unsur bölgesel devlet ve sonraki eski Yakındoğu tarihinin karakteristik özelliği ise imparatorluklardır. Bu gelişim aşamaları özellikle Mezopotamya devletlerinde görülür, ama Yakındoğu'da başka yerlerde de aynı aşamaların yaşandığı açıktır.

Sonuçta, eski Yakındoğu'yu tarihsel bir konu olarak tanımlayıp tarihini altbölümlere ayıran, kaynakların erişilebilirliği ve kapsamıdır. Kimi yer ve zamanlarda kapsamlı yazılı ve arkeolojik belgelere ulaşılabilir ve bu bölge ve anlar konumuzun özünü oluşturur. Bu açıdan Mezopotamya devletlerinin hâkim konumda olduğu görülmektedir. Kendi çağlarının önde gelen uygarlıkları çoğunlukla onları ve tarihleri tüm Yakındoğu'yu etkilemişti. Mezopotamya dışındaki bölgeleri etkilediklerinde ya da kendi kontrolleri altına aldıklarında, bu bölgeler Yakındoğu tarihi kapsamı içerisine girerler; aksi takdirdeyse, Mezopotamya dışında olup bitenlerin izini çoğunlukla yitiririz. Yakındoğu'nun diğer bölgelerinde de Mezopotamya'dan bağımsız gelişmeler yaşanmış olduğu ve tüm kültürel yeniliklerin bu bölgeye atfedilemeyeceği son otuz yılda giderek daha iyi anlaşıldı. Yine de Mezopotamya merkezli bir modele dayanmadan bu bölgelerin kesintisiz tarihçelerinin yazılması hâlâ olanaksız. Yakındoğu tarihyazımına coğrafi ve kronolojik bütünlük kazandıran, Mezopotamya'dır. Çok eski bir yazıyı kullanması, dini uygulamaları sürdürmesi ve üçüncü ila birinci binyıllar arasındaki kültürel sürekliliği, uzun tarihine tek bir bütün olarak bakabilmemizi sağlar. Bölgedeki diğer kültürler hakkındaki araştırmalar Mezopotamya kültürüyle ilgili araştırmalara dayanır çoğunlukla, ama bu kültürlerin Yakındoğu tarihine katkılarının da göz ardı edilmemesi gerekir.

1.2 Kaynaklar

Yukarıda da belirtildiği üzere, eski Yakındoğu tarihinin sınırlarını elimizdeki kaynaklar belirler. Şansımıza, bu uzun tarihin tamamında bu kaynaklar inanılmayacak derecede bol ve çeşitlidir. Tarihçinin başlıca kaynağı olan metinlerden yüz binlercesi günümüze ulaşabilmiştir. Çok erken çağlardan itibaren krallar taş anıtlara yazıtlar kazdırmışlardır ve Mezopotamya'daki ilk arkeolojik buluntulardan çoğu

Kutu 1.1 Yakındoğu'da Tarihlendirme

Tarih çalışmalarının büyük çoğunluğunda başvurulanan uygulama bu kitapta da izlenerek olaylar için mutlak tarihler verilmiştir. Bu tarihler yapay miladi takvim kurgusu içerisinde belirtildiğinden ve eski Yakındoğu tarihi tümüyle bu çağın başlangıcı öncesinde geçtiğinden, tüm tarihler MÖ (Milattan Önce) olarak verilmiştir; yüksek sayılar küçük sayılardan önce gelmektedir. Bu çağın ideolojik temelini eski Yakındoğu'yla ilgisi bulunmasa da bu kullanım, olayların sıralamasını ve zamansal uzaklıklarını anlamamızı sağlayacak bir kolaylıktır. Dolayısıyla, bu kitaptaki tüm tarihler MÖ olarak okunmalıdır.

Ayrıca, bu tarihlerden mutlak olarak söz ederek, hatalı bir kesinlik duygusu yarattım. Yakındoğu tarihinin mutlak kronolojisi zorlu ve tartışmalı bir sorundur. Örneğin Mezopotamyalılar hükümdar halefiyetini belirtmede çok başarılıydılar, ama biz zamanda bunları bağlayabileceğimiz kesin bir nokta bulmakta zorlanıyoruz. Kullanılan araçlar çok çeşitli alanlara (örneğin astronomi, arkeoloji, filoloji) dayanıyor ve akademik tartışmalar son derece teknik. Karmaşıklıklarını göz önüne alarak bunları burada tartışmayacak, yalnızca kullandığım sistemi belirtmekle yetineceğim. 15 Haziran 763'te gerçekleşmiş olan bir güneş tutulmasıyla ilgili kayıt da dâhil olmak üzere çeşitli güvenilir verilerin bulunması nedeniyle ilk binyılın kronolojisi güvenlidir ve uzun bir Asur eponimleri dizisini saptayabilmemizi sağlamaktadır (bkz. 6. Bölüm). Ama ikinci binyılın ve öncesinin mutlak kronolojisi kesin değildir. Akademisyenler temelde Mezopotamya kral listelerine dayanan güvenilir bir göreceli sıralama oluşturmuşlardır, ama bu sıralamanın kesin olarak tarihlendirilmesi mümkün değildir. Farklı sistemler kullanılmaktadır ve bunlardan "Orta Kronoloji" adı verilen biri kimi haklı saldırılarla karşılaşmış olsa da, aralarında en popüleridir. Bu sistem Babil kralı Hammurabî'nin hükümdarlık dönemini 1792 ila 1750 arasına tarihlendirir. Hiçbir yorumda bulunmadan, hatta diğer seçeneklere üstün olduğuna inanmadan, en çok kullanılan sistem olduğu ve okurların başka kaynaklara başvurmalarını kolaylaştıracığı için benimsedim bu sistemi.

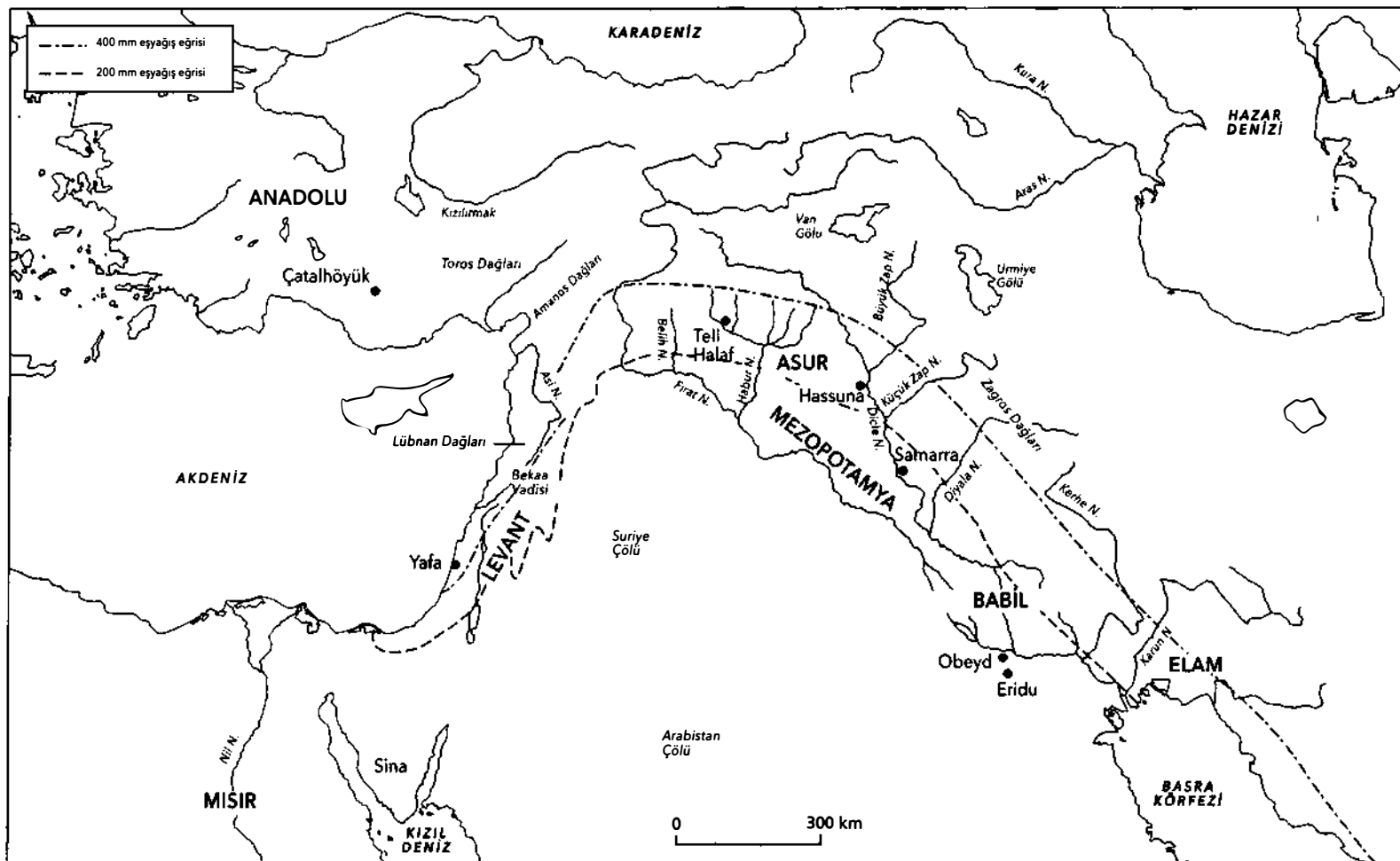
bu yazıtlardır. Güney Mezopotamya'da geliştirilip tüm Yakındoğu kültürlerinde benimsenmiş yazı aracı olan kil tabletse daha da önemli bir yere sahiptir. Bölgenin kuru toprağı sayesinde şaşırtıcı derecede dayanıklıdır ve tek bir koyunun alınmasıyla ilgili metinlerden Gılgamış Destanı'na dek sayısız metne bu sayede ulaşılabilmiştir. Çok sayıda gündelik belgenin günümüze kalabilmiş olması, eski Yakındoğu'yu öteki eski kültürlerden ayırır. Benzer şeyler Mısır'da, Yunanistan'da ve Roma'da da yazılıyordu, ama kullanılan malzemeler ancak olağanüstü durumlarda günümüze ulaşabilmiş olan parşömen ve papirüstü. Eski Yakındoğu'dan günümüze kalmış yazılar yalnızca sayısal açıdan değil, içerik açısından da zengindir; ekonomiyle, kralların inşaat faaliyetleriyle, askeri seferlerle, devlet işleriyle, edebiyatla, bilimle ve yaşamın diğer pek çok yönüyle ilgili çok sayıda belge bulunmaktadır.

Tarihçinin araçları arasında arkeolojik malzemelerin önemi giderek artmaktadır. Yapılan kazılar sayesinde, örneğin on dördüncü yüzyılda Kuzey Suriye'deki Hitit varlığını saptamakla kalmayıp buradaki yaşamlarının maddi şartlarını da inceleyebiliyoruz. Yakındoğu, insan yerleşimlerinin kalıntılarının yüzyıllar içerisinde oluşturduğu

yapay höyüklerle kaplıdır. Bunlara Arapçada *tell*, Farsçada *tepe*, Türkçede *höyük* denir ve arkeolojik alanların çoğunun adında bu terimlerle karşılaşılır. Yakındoğu'da arkeolojik kazı olanaklarının fazlalığı nedeniyle, 150 yıllık çalışmaya karşın şu ana dek yalnızca yüzeyi kazabildik. Zaman içerisinde Uruk, Babil, Ninive ve Hattuşa gibi önemli kentler keşfedildi, sayısız yapıya, anıta, objeye ve metne ulaşıldı. Ama keşfedilmiş olanlar hâlâ saklı kalanlarla karşılaştırıldığında, bunun yalnızca bir başlangıç olduğu açıkça görülüyor. Henüz araştırılmamış binlerce alan var ve bunların hepsinin sistematik olarak incelenmesi mümkün değil. Sürekli yeni barajlar, yollar ve tarım tesisleri inşa edilmekte olduğundan ve bunlar antik alanları yok ettiğinden, yapılacak kazı seçimlerini daha ziyade, kurtarma çalışmaları belirliyor.

Yakındoğu tarihine bakışımızın belirlenmesinde arkeolojik araştırmalardaki değişimlerin önemini hafife almamalıyız. İncelenecek alanların seçiminde bölgedeki siyasi gelişmeler önemli bir rol oynuyor. On dokuzuncu yüzyıl ortalarında Büyük Britanya'yla Fransa arasında yaşanan imparatorluk rekabeti, bu ülkelerin temsilcilerinin Kuzey Irak'ta, Asur bölgesindeki devasa arkeolojik alanlara yoğunlaşmalarına neden oldu. Ulusal müzelerde sergilenen ve erken tarihlerden itibaren Asur tarihine ilgi duyulmasına neden olan en etkileyici anıtlar burada keşfedildi. Daha eski çağlarda yaşamış Sümerlerin izini sürmek amacıyla Irak'ın güneyinin sistematik olarak araştırılmasıysa, kökenler konusundaki ilginin doruğa ulaştığı yüzyıl sonlarını bulacaktı. Daha yakın zamanlardaysa, batıyla yakın bağlar kurmak isteyen Şah, batılı arkeologları İran'a davet etti. Ama bölge tarihinde önemli düzeltmeler yapılmasını sağlayan araştırmalar 1979 devrimiyle bir anda sona erdi. 1991'deki Körfez Savaşı, ardından Irak'ın tecrit edilmesi ve ayrıca süregiden bombardımanlar, Yakındoğu'ya erişimimizi iyice azalttı. Yeni topraklar arayan arkeologların birçoğu Kuzey Suriye ve Güney Türkiye'ye yöneldi. Bu bölgelerde ulaştığımız buluntuların bizi eski Yakındoğu tarihi üzerindeki etkilerini yeniden düşünmeye zorlaması hiç de şaşırtıcı değil. Bu değişimlerin en önemli sonucuysa odak noktasının Mezopotamya'dan, eskiden yanal alan olarak tanımlanan yerlere kayması oldu. Suriye, Anadolu ve Batı İran artık çok daha iyi biliniyor ve kültürel evrimlere dair belgeler, tarihin pek çok yönünde Mezopotamya'nın üstünlüğü ve hâkimiyeti konusunun yeniden düşünülmesini gerektiriyor.

Kaynakların dağılımı konusunda son bir noktanın daha belirtilmesi gerekiyor. Eski Yakındoğu'da siyasi gücün merkezileşmesi, ekonomik gelişim, anıtsal yapıların inşası ve her tür yazılı belge üretiminin artması arasında dolaysız bir bağlantı görülür. Dolayısıyla, hem arkeolojik hem de metinsel kaynaklar siyasi güç anlarını vurgular. Tarih doğası gereği pozitif bilimdir (yani korunmuş olanları tartışırız) ve kaynakların en bol olduğu zamanlara odaklanmak durumundadır. Aradaysa bizim "Karanlık Çağlar" dediğimiz dönemler yer alır. Tarihçi, zaman ve bölgesel kapsam açılarından kesintili ışık noktalarını gözlemler ve yorumlar. Yakın geçmiş uzak geçmişle kıyasla genellikle daha iyi belgelenmiştir, ama eski Yakındoğu bu kurala istisnadır. Elimizdeki belgelerin düzensiz olmakla birlikte tarihinin üç bin yılı boyunca neredeyse kesintisiz ve zaman zaman da kaynakların özellikle bol olduğu görülür. Örneğin yirmi birinci yüzyıl Babil'ine ait kaynaklar hem sayı hem de kapsam açısından, tarihin sonraki pek çok dönemine ait yazılı belgelerden daha zengindir. Eski Yakındoğu bize, insanlık tarihinin gerçek ve ayrıntılı bir tarihsel araştırmanın yapılabileceği ilk kültürlerini vermiştir.

Harita 1.1 Eski Yakındoğu.

1.3 Coğrafya

Yakındoğu, üç kıtanın kesişim noktasında yer alan devasa bir kara kütesidir: Afrika, Asya ve Avrupa. Üç tektonik levha burada birleşir ve devinimleri bölge jeolojisini belirler. Arap levhası İran levhasının altından kuzeye doğru baskı yaparak onu yukarı iter ve kendisi de aşağı itilir. İki levhanın birleştiği yerde, Akdeniz'den, sularının eriştiği her yerde çölü son derece verimli topraklara dönüştüren Dicle ve Fırat nehirlerinin aktığı Basra Körfezi'ne dek uzanan uzun bir çöküntü alanı vardır. Afrika ve Arap levhaları Yakındoğu'nun batı ucunda birleşir ve Akdeniz kıyılarına paralel uzanarak, Amanos ve Lübnan dağlarıyla çevrili dar bir vadi yaratan Büyük Rift'le birbirlerinden ayrılır. Ovanın genişlediği güney hariç, kıyı yerleşimi için pek az yer vardır. Yakındoğu'nun kuzeyiyle doğusuna da yüksek Toros ve Zagros dağları hâkimdir ve bölgedeki bütün nehirlerin kaynağı bu dağlardadır. Bölgenin güneyi, Suriye ve Arabistan çöllerinin yer aldığı düz, uçsuz bucaksız bir kara kütesidir. Bu çöllerde güneye doğru gidildikçe dağlar artar ve neredeyse hiç su bulunmaz.

Jeolojik olgular, depremler, yanardağ patlamaları ve ayrıca rüzgârın, yağmurun ve suların etkileri, büyük çeşitlilik içeren bir bölge yaratmıştır. Ortadoğu'nun genellikle düz ve monoton bir alan sanılmasına karşın, doğal ortamda çok büyük farklılıklar görülür. Bu durum yalnızca çeşitli geniş bölgeler (kıyı kesimleri, çöller, birikinti alanları vb) için değil, ayrı mikro çevrelerde büyük bir ekolojik farklılaşmanın görüldüğü yerel düzeyde de geçerlidir. Buna iki örnek verebiliriz. Basra Körfezi'yle günümüz Bağdat'ı arasında kalan Babil, fazla bir çeşitlilik sergilemeyen ve Fırat'la Dicle'nin sularına bağımlı olan bir bölge gibi görünebilir. Bu iki ırmak dar ve aşırı derecede düz bir ovada akar: Denizden yaklaşık 500 kilometre uzaklığa gelindiğinde ovanın deniz seviyesinden yüksekliği 30 metrenin altında kalır. Ama bu alan, birbirinden çok farklı coğrafi bölgeleri içerir. Kuzeyde, tarımın yalnızca dar ırmak vadilerinde yapılabildiği bir çöl platosu vardır. Akış aşağı yönde ilerledikçe alüvyon başlar, ama nehirlerin kanalları hâlâ belirgindir. Ne var ki Babil kentinin güneyinde neredeyse toprağın üzerinde akan çok sayıda kola bölünürler ve yönleri sürekli değişir. Son olarak, eski Ur ve Lagaş kentlerinin güneyinde bölge tümüyle bataklığa dönüşür ve tarım yapılamaz.¹ Pek çok ekolojik bölgenin yan yana yer aldığı görülür. Kuzey uç yaşama elverişsizdir, kuzeydeki ova geniş alanlarda alçak kare tarlalarda sulamalı tarıma olanak tanır, güneydeki ovaysa karıklarla kaplı uzun tarlalar gerektirir. Güney, bataklıklardaki çeşitli kaynaklara erişim olanağına sahipti: balık, kamış vb. Kuzeyse daha çok hayvancılığa bağımlıydı. Dolayısıyla, kısaca Babil dediğimiz bölgede çok büyük farklılıklar görülebilmektedir.

Lübnan Dağları'nda doğal ortam çeşitliliği daha da fazlaydı. Lübnan ve Anti-Lübnan sıradağları arasındaki çöküntüde yer alan Bekaa Vadisi yaklaşık 100 km uzunlukta ve 25 kilometre genişliktedir. Bu küçük alan haritada tekdüze bir görüntü sunabilir, ama ekolojisinde sayısız yerel farklılık görülür. Yüksek dağlar nedeniyle batı tarafı bol yağmur alır; bu nedenle, doğusu kuraktır. Bölgede çok sayıda su kaynağı bulunmasına karşın bunlar düzensiz bir şekilde dağılmışlardır ve Asi nehri sulama için iyi bir kaynak değildir. Dolayısıyla, sulak alanlarla çok kurak bölgelerin, yoğun bir bahçe tarımının yapıldığı yerlerle yalnızca hayvancılığın ayakta kalabileceği

yerlerin birbirini izlediği görülür. Dolayısıyla vadi, her biri farklı yaşam tarzlarına olanak tanıyan bir mikro-ekolojiler topluluğu oluşturur.²

Yakındoğu'nun geniş alanı içerisinde büyük bir doğal ortam çeşitliliği görüldüğünü unutmamalıyız. Ama sakinlerinin geçim yollarında önemli etkiler yaratan kimi temel özellikleri de vardır. Daimi bir yerleşim için ön şart oluşturan tarımın yapılması zordur. Batıdaki yüksek dağların Yakındoğu'nun geniş kesitlerini yağmur gölgesi altında bırakması yüzünden, neredeyse her yerde yağmur azdır. Yağmur suyuna dayalı, yani kuru tarım için yılda en az 200 mm suya ihtiyaç vardır. 200 mm eşyağış eğrisi, yani eşit düzeyde yağmur suyunun düştüğü noktaları birbirine bağlayan çizgi Yakındoğu'da büyük bir kavis çizerek güney Levant'tan Basra Körfezi'ne uzanır. Dağlarla etekleri daha fazla yağmur alırken, ovalara daha az yağmur yağar, ya da neredeyse hiç yağmaz. Ama haritadaki çizgi yanıltıcıdır: yıllık değişkenlik çok fazladır ve kimi zaman yeterli yağış alırken kimi zaman almayan geniş bir marjinal bölge vardır. Yağmur tarımına ancak 400 mm eşyağış eğrisine ulaşıldığında kesin gözüyle bakılabilir. Bunun insan yerleşimleri üzerindeki etkisi çarpıcı düzeydedir. 400 mm eşyağış eğrisinin güneyinde tarım ancak, sulama suyu sağlayacak nehirler bulunması durumunda yapılabilir. Dicle ve Fırat nehirleri, yağışın az ve düzensiz olduğu Mezopotamya ovasının can damarlarıdır. Bu iki nehir ve Belih, Habur, Büyük ve Küçük Zap, Diyala, Kerhe ve Karun adlı kolları, yağmur ve kar sularıyla beslendikleri Türkiye ve İran dağlarından doğarlar. Kalıcı nehirler olduklarından, dikkatli bir yönetimle ve bu bölümün ilerideki sayfalarında anlatılacak tekniklerle sulamada kullanılabilirler.

Ama bizim incelediğimiz zaman aralığı içerisinde uzun kuraklık dönemlerinin yaşanmış olması mümkündür. Son 10.000 yıl içerisinde Yakındoğu ikliminde çok büyük bir değişim yaşanmadığının varsayılması mümkünse de, marjinal farkların bile bölge sakinleri açısından ciddi sonuçlar doğurabileceği kesindir. Bu noktada, Karanlık Çağlar denen dönemin, çoğunlukla yağmur suyuna bağımlı bölgelerde yağmur tarımını olanaksızlaştıran ve nehir düzeylerini sulanan alanları büyük oranda azaltacak derecede düşüren bir kuraklaşmanın mı sonucu olduğu sorusu gündeme gelir. Ya da, bu tür dönemlere açıklama getirmeye çalışırken insani etmenlere mi yoğunlaşmamız gerekir? Antik çağ iklimi konusunda, gözlediğimiz çarpıcı siyasi ve ekonomik değişimlere tarihsel açıklama getirmeye yetecek verilere henüz ulaşabilmiş değiliz.

Yakındoğu coğrafyasının ikinci önemli özelliği sınır sorunuyla ilgilidir. Sınırları, yalnızca az sayıda yerde ve özel teknoloji yardımıyla da olsa aşılabilen dağlar, denizler ve çöller oluşturur. Zagros ve Toros dağları Mezopotamya devletleri için devasa engeller anlamına geliyor ve buralara ancak nehir vadilerinden girilebiliyordu. Dolayısıyla, Asur gibi kudretli güçler söz konusu olduğunda bile, buradaki askeri yayılma her zaman sınırlıydı. Levant'taki sıradağlar Kuzey Suriye'den Mısır'a geçiş için yalnızca dar bir koridor bırakıyor ve bireysel olarak vadilerin kontrol altına alınmasıyla, ikisi arasında geçiş engellenebiliyordu. Dağlar aynı zamanda, bizim inceleyeceğimiz devletlere sık sık girmeye çalışmış olan birçok kontrol dışı grubun barınağıydı. Ova sakinleri için dağlar herhalde, korkutucu ve düşmanca bir görüntü oluşturunuyordu.

Deniz ise çok farklı bir sınır türü oluşturur ve burada en önemlileri Akdeniz'le Basra Körfezi'dir. Bir sınır yaratır, ama bir kez aşıldığında, çok uzaktaki bölgelere geçiş sağlarlar. Basra Körfezi ve başındaki bataklık alan Mezopotamya'nın

güney sınırını oluşturur, ama Mezopotamya sakinleri beşinci binyıldan itibaren ilkel teknelerle Körfez kıyılarındaki bölgelere yelken açmışlardır. Dördüncü binyıl sonlarında denizciler Mısır'a bu şekilde ulaşmış olabilirler; üçüncü ve ikinci binyıllardaysa İndus Vadisi'ne doğrudan deniz üzerinden ulaşıyordu. Akdeniz ise farklı bir manzara oluşturuyordu. Kıyılarındaki yalnızca birkaç liman vardı ve Yafa'nın güneyinde hiç liman yoktu. Ama üçüncü binyıl sonlarına gelindiğinde Egeli denizcilerin Suriye-Filistin kıyılarına ulaşabilecek gemileri vardı ve ikinci binyılın ikinci yarısına gelindiğinde tüm doğu Akdeniz'de denizcilik yaygındı. Yaklaşık 1200'de, gemi teknolojisindeki yenilikler sayesinde, Suriye-Filistin limanlarından yola çıkanlar uzak mesafelere yelken açabiliyorlardı ve tüm Akdeniz ulaşılabilir olmuştu. Birinci binyılda Fenikeliler batıda İspanya'da ve Kuzey Afrika'nın Atlantik kıyılarındaki koloniler kurmuşlardı.

Mezopotamya'yla Levant arasında uzanan büyük çöl ise daha zorlu bir sınırdı. Binlerce yıl boyunca Mezopotamyalılar Akdeniz'e ancak, Dicle ve Fırat nehirlerinin vadileri boyunca ilerleyip Kuzey Suriye bozkırını aşarak ulaşabilmişlerdi. Yaklaşık 1000'de devenin evcilleştirilmesiyle birlikte doğrudan geçiş mümkün oldu, ama enderdi. Küçük gruplar çölü doğrudan aşabilseler de, susuzluk yüzünden ordular Mısır'dan Mezopotamya'ya ulaşmak için Levant'tan ve Kuzey Suriye'den geçen eski dolambaçlı güzergâhı izlemek zorundaydılar. Tıpkı dağlar gibi çöl de yerleşik halkların korktuğu ve nefret ettiği grupların, yaşam tarzları küçümsenen ve yönetilmeleri imkânsız olan göçebelerin yurduydı. Çöl aşılabilseler bile, Yakındoğu devletleri bu göçebeleri kontrol altına alamıyorlardı.

Sınırların aşılabilirliği Yakındoğuluların dışarıya çıkmalarına izin vermekle kalmayıp dışarıdan gelenlerin bölgeye girebilmelerine de olanak tanıyordu. Yakındoğu'nun üç kıtanın kesişim noktasındaki yerinin dünyada bir benzeri daha yoktur. Erken tarihöncesi dönemlerden bugüne dek Afrikalı, Avrupalı ve Asyalı halklar bu bölgeye gelmiş, etkileşime girmiş, teknoloji alışverişini başlatmış ve doğal kaynaklar üzerindeki baskıyı artırmışlardır. İnsanların yaşam tarzlarındaki "devrimler" in pek çoğunun burada yaşanmasının nedeni bu olabilir: modern insanların, tarımın, kentlerin ve ilk imparatorlukların ortaya çıkışı. Eski Yakındoğu tarihinde nüfus göçlerinin yaşandığı kesindir, ama bunların incelenmesi güçtür. MÖ 13. yüzyılda İran'la Irak'ı işgal eden Moğol ve Türk kabilelerinin Asya'nın iç kesimlerinden gelmiş olduklarını kesin olarak söyleyebilmekle birlikte, örneğin Hititlerin kökenlerinden bu kadar emin değiliz. Dilleri Hint-Avrupa dillerinden olduğuna göre belki gerçekten de eskiden pek çok tarihçinin düşündüğü gibi Hindistan'ın kuzeyindeki bir bölgeden gelmiş ve Anadolu'ya ikinci binyıl başlarında girmişlerdi. Ama Hindistan'ın kuzeyinde olduğu varsayılan Hint-Avrupalı yurdu bir hayalden ibaret olabilir; Hint-Avrupa dillerini konuşanlar da belki de tarihöncesinden beri Anadolu'da yaşıyorlardı ve tarihsel kayıtlara ancak ikinci binyıl başlarında girmişlerdi. Bir zamanlar Yakındoğu'nun çeşitli bölgelerini istila etmiş oldukları düşünülen daha pek çok halk –Sümerler, Hurriler, Deniz Kavimleri, İsraililer vb– için de aynı durum geçerlidir. Daha önce kullanmış olduğumuz benzetmeyi yinelersek Yakındoğu, tarihöncesi karanlık dünyasında yegâne ışıklı noktadır. İnsanlar birdenbire spotların altına girerir. Uzaklardan mı yoksa yakınlardan mı geldiklerini belki de hiç öğrenemeyeceğiz – ya da her zaman belgelerde ilk kez ortaya çıktıkları bu bölgede yaşamış olup olmadıklarını.

1.4 Tarihöncesindeki Gelişmeler

Tarihöncesinin uzun kültürel evrimini, Yakındoğu'nun tamamını hesaba katan bir bakış açısıyla ele almalıyız. Bölgedeki büyük ekolojik çeşitliliğe rağmen, birçok yerde eşzamanlı gelişmeler yaşandığını görüyoruz. Bu gelişmeler dışarıdan ithal edilmemiş, yerel güçlerce şekillendirilmişti. Olayların mutlak kronolojisi hâlâ belirsiz ve tartışmalı olsa da genel eğilimler konusunda bir fikrimiz var. Özellikle de 9000 civarında Neolitik dönemin başlamasıyla birlikte, sonraki tarihsel Yakındoğu uygarlıklarının yaşayacakları ortamı kuran önemli kültürel gelişimler kaydedilmiştir.

En önemli teknolojik gelişme, toplumların yıl boyunca kalıcı yerleşmelerde yaşayabilmelerini sağlayan tarımdı. Binlerce yıllık bir süreç içerisinde oluşan bu evrim, başta tahıllar olmak üzere bitkilerin ve hayvanların ehlileştirilmesiyle ilgilidir. Bu değişimlerin gerçekleştiğini gördüğümüz arkeolojik alanlar çoğunlukla, sakinlerinin bitki kaynaklarının çeşitliliğinden faydalandıkları ve farklı hayvanları avlayabildikleri farklı ekolojik bölgelerin sınırlarında yer alır. Tarımın burada bu denli erken gelişmesinin nedenlerinden biri, Yakındoğu'nun yukarıda anlatılmış olan ekolojik çeşitliliği olabilir. İnsanlar değişik gıda kaynaklarına ulaşabilmeye öylesine alışmışlardı ki tercih ettikleri ürün ve hayvanların doğal büyüme çevrimlerine müdahale ederek gıda tedarikini garanti altına almaya çalıştılar.

İnsan binlerce yıl boyunca yiyeceğini yerel kaynaklardan elde edip bu kaynaklar tükendiğinde yer değiştirerek yaşamıştı. Temelde yabani tahıllara, meyvelere, sebzelere, balığa, kabuklu deniz ürünlerine ve ortamın sunduğu diğer her şeye dayanan bu diyet muhtemelen avlanan yabani hayvanlarla tamamlanıyordu. Küçük gruplar mağaralarda ve benzer yerlerde bir korunak bulabilmek için sürekli dolaşmak zorundaydılar. Yaşam tarzlarının ille de sert ya da zorlu sayılması gerekmez. Etnografya çalışmaları, özellikle de fazla çaba harcamadan kolayca yiyecek toplanılabildiğini sağlayan zengin kaynaklara sahip Yakındoğu söz konusu olduğunda, ilk çiftçilerin avcı-toplayıcılara kıyasla daha çetin bir yaşam sürdürdüklerini göstermiştir. Dolayısıyla, insanların tarıma neden yönelmiş oldukları sorusunun yanıtlanması güçtür. Daha büyük topluluklar içerisinde yerleşik yaşam tarzı toplumsal açıdan daha çekici görünmüş olabilir. Ayrıca, insanlarla doğal ortamları arasındaki etkileşimde yaşanan değişimlerin birçoğunun rastlantı sonucu gerçekleşmiş ve etkilerinin ancak mevsimler sonra, yavaş yavaş fark edilmiş olması da mümkündür.

Tahıl çiftçiliği sayesinde gıda tedariki üzerinde doğrudan kontrol elde edilmesi, insanların ekim, çiftçilik, hasat ve depolama konularında giderek deneyim kazanmalarıyla birlikte, on birinci ila yedinci binyıllar arasında muhtemelen bilinçsizce atılmış bir dizi adımın sonucu oldu. Yabani tahılların kendilerini tüketen insanlar için sorun yaratan iki özelliği vardır – sapları zayıf olduğu için tohumları kolayca saçılır ve henüz hasat yapılamadan toprağa düşer. Ayrıca, erken filizlenmenin önlenmesi için sert kabuklarla kaplı tohumlarına ulaşılması zordur. Hasat sırasında insanlar, sapları daha güçlü olan bitkilerin henüz yere düşmemiş olan tohumlarından daha fazla toplayacaklar ve tohumlar ekildiğinde bu tür bitkilerin yayılması teşvik edilmiş olacaktır. Daha bilinçli düzeyde, insanlar ekmek için kabukları daha ince tahılları seçmiş ve böylece bu türlerin yayılmasını teşvik etmiş de olabilirler. Yakındoğu'da yabani olarak yetişen siyez ve gernik buğdayları yüzyıllar içerisinde, seçme ve yabani

otlarla melezleme sonucunda günümüzün ekmeklik buğdayına ve topbaş buğdayına dönüştü.

Önceki ayımsız avlanmanın yerini de yabani hayvanların seçilerek avlanması aldı. Yabani sığırlar uygun yaş ve cinsiyet dengesini elde etmek amacıyla seçilip toplanıyor ve doğal avcılarından korunuyordu. Koyunla keçi en yaygın evcilleştirilmiş hayvanlar oldu ve aralarından, örneğin sık postlu koyunlar gibi, daha çok kaynak sunan soylar tercih edildi. İnsanlar zamanla hem davranışları hem de fiziksel özellikleri yabani atalarından artık çok farklılaşmış olan hayvanların tüm yaşamlarından sorumlu hâle geldiler.

Dolayısıyla, avcı-toplayıcı sisteminden tarıma birdenbire geçilmedi; insanın doğrudan yönettiği kaynaklara bağımlılığının giderek arttığı, ama diyetini hâlâ yabani hayvanları avlayarak tamamladığı uzun bir süreçti bu. Bunun tersine çevrilemeyecek bir süreç olmadığı açıktır. İnsanların avcı-toplayıcı yaşam biçimine geri dönmek zorunda kaldıkları ya da evcilleştirilmiş kaynaklar gereksinimlerini karşılamadığında yabani kaynaklara daha fazla başvurdukları zamanlar oldu. İki yaşam tarzının aynı coğrafi alanda görüldüğünü unutmamalıyız: Tarım, yabani kaynakların bol olduğu yerlerde gelişmişti.

Tarım insanların kurdukları kalıcı yerleşmelerin çoğalmasını sağladı. MÖ 9000-5000 yılları arasında ayırt edebildiğimiz çeşitli arkeolojik kültürlerde daha çok kalıcı yerleşimle, daha büyük topluluklarla karşılaşılıyor ve evcilleştirilmiş kaynakların yabani kaynaklara kıyasla daha fazla kullanıldığını görüyoruz. Ev, yerleşik yaşamın arkeolojik kayıtlarda en iyi ayırt edilebilen özelliğidir. Doğu Akdeniz’de evler taştan ya da taş temellerle yapılırdı; Yakındoğu’nun diğer yerlerindeyse duvarlar çamurdan ve sonraları da kerpiçtendi. Yerleşmelerin giderek büyümüş olması, daha çok sayıda insana yiyecek sağlanabildiğini gösterir. Dokuzuncu binyılda yuvarlak evlerden dikdörtgen evlere geçildi ve bu da belli bir toplumsal hiyerarşi içerisinde daha kalabalık insan gruplarının birlikte yaşadığını ve oda kullanımında uzmanlaşmaya gidildiğine işaret eder. Dokuzuncu binyılın ilk köylerinde yabani ve ehlileştirilmiş tahıllar kil kaplarda saklanıyordu; dokuzuncu yüzyıldaysa pişirilmiş çanak çömlekler yapıldı. Daha önceki depolama uygulamalarının ve kil işlerinin bir devamından ibaret olması nedeniyle, önemli bir teknolojik atılım değildi bu belki, ama pişirme açısından faydalıydı ve yiyeceklerin emniyetli şekilde saklanabilmesini sağlıyordu. Çanak çömlek aynı zamanda, biraz da sürekli gelişen bir teknoloji olması nedeniyle çıkartılan kalıntıların tarihlendirilmesinde arkeolog için son derece yararlı bir araçtır (bkz. Kutu 1.2).

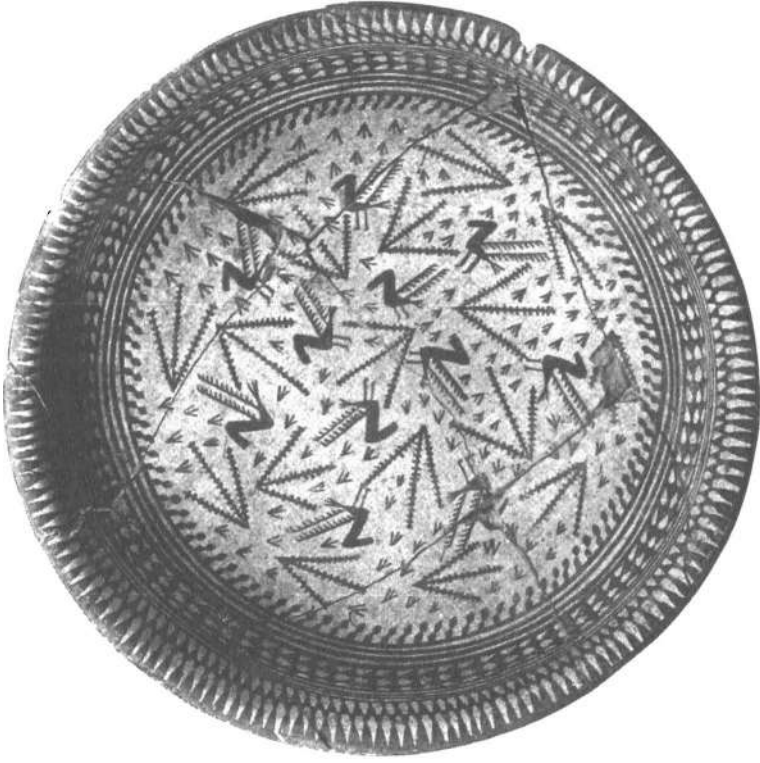
MÖ 7000’e gelindiğinde Yakındoğu’nun her yerinde tümüyle tarımla uğraşan köyler vardı ve bunların hepsi tarım için yeterli yağmurun düştüğü bölgelerde kurulmuştu. Anadolu’da ve Levant’ta önceki yerleşimlerin terk edildiği ya da küçüldüğü ve karmaşıklık düzeyi daha düşük toplumlara geri dönüldüğü görülüyor. Sonraki kültürel gelişimlerin odak noktası bu dönemde doğuya, özellikle de kuru tarım alanının altındaki bölgeye, yani Mezopotamya ovalarına kaydı. MÖ 7000’den kısa bir süre sonra Kuzey Mezopotamya’nın yağmurun yetersiz kaldığı ve bu nedenle sulamaya bağımlı olan yerlerinde çiftçi toplulukları gelişti. Suyu nehir ve havzalardan ekinlere yöneltme teknolojisi çok daha önceleri Levant gibi yerlerde zaten kullanılmıştı, ama yerleşmelerin kurak bölgelere taşınmasıyla birlikte sulama büyük önem kazandı ve

Kutu 1.2 Çanak çömleğin arkeolojik araştırmalarda kullanılması

Çanak çömlek kalıntıları arkeolog için önemli bir araçtır. Arkeolojik kayıtlarda çanak çömlek her yerde karşımıza çıkar, çömlek kırıklarının yok edilmesi neredeyse olanaksızdır ve hem bezeme üsluplarının hem de çömlek biçimlerinin zaman içerisinde görece hızla değişmesi, farklı insan gruplarının zevklerini yansıtır. Günümüzde meşrubat şişesi tasarımlarının zamanla değişmesi ve fotoğrafların tarihini insanların ellerindeki şişelerin biçimine bakarak anlayabilmemiz gibi, eski çağlar söz konusu olduğunda da çanak çömlek üsluplarındaki değişimler, yerleşimlerin ve arkeolojik katmanlarının tarihlendirilmesinde kullanılabilir. Sonuçta, tarihöncesi kültürler sıklıkla, onları temsil eden çanak çömlek tipiyle adlandırılmışlardır: çanak çömlek üsluplarının ilk kez, adlarını taşıdıkları yerleşimlerde keşfedilmiş olduğu Hassuna, Samarra, Obeyd vb (bkz. Resim 1.1). Birçok çanak çömlek buluntu grubu katmanlar içerisinde ardışık olarak bulunduğu, bunların göreceli kronolojilerini saptayabiliriz. Yakınoğu'nun tüm telleri yerleşim dönemlerini temsil eden çanak çömlek kırıklarıyla kaplıdır. Bu nedenle arkeologlar bir yerleşmede ne zaman yaşanmış olduğunu kazı bile yapmadan, çanak çömlek kalıntılarına bakarak anlayabilmektedirler.

daha iyi düzenlendi. Yaz sonlarında, tam da tarlaların tohum ekimine hazırlamak için sulanmasına ihtiyaç duyulduğu zamanlarda su sağlayan Nil'in aksine, Dicle ve Fırat nehirleri bahar sonlarında, neredeyse tümüyle büyümüş olan bitkilerin çok fazla sudan zarar görebilecekleri bir zamanda yükselir. Ekim mevsimi geldiğinde Mezopotamya'daki nehirler en düşük seviyelerindedir. Suyu kontrol altına almak ve tarlalara yalnızca gerektiği zamanda ulaşmasını sağlamak için kanallar ve depolama havzaları sisteminin geliştirilmesi gerekiyordu. Sistemin karmaşık olmasına gerek yoktu ve küçük toplumlar tarafından idare edilebiliyordu, ama Mezopotamya nehirlerinin sulamada kullanılabilmesi için nehir ve ürün çevrimlerinin bilinmesi, planlama ve düzenleme yapılması gerekliydi.

Küçük sulama sistemleri önce Zagros eteklerinde ve muhtemelen Güney Babil'deki bataklıkların kenarlarında oluşturuldu. Ama bu teknolojinin Güney Mezopotamya'ya getirilmeden önce daha da geliştirilmesi gerekiyordu. Ovanın aşırı düz olması tarlaları sellere, özellikle de neredeyse hiç vadisi olmayan Fırat'ın sellerine açık hâle getiriyordu. Çok sayıda kolu ve insan yaratımı kanalları bulunan bu nehrin dikkatle yönetilmesi gerekiyordu. Taştığında, hızını yitiren suyun ardında bıraktığı mil birikintisi doğal bir bent oluşturuyordu. Bunların takviye edilip set hâline getirilmesi mümkün olsa da, aralarındaki tortu birikimi çoğunlukla, nehir yataklarının etraflarındaki tarlalardan daha yüksek bir düzeye yükselmesine neden oluyordu. Tarlalarda doğal akaçlama yoktu ve bölgedeki yüksek sıcaklıklar buharlaşmaya ve topraktaki tuz düzeyinin yükselmesine yol açarak, bitkilerin büyümesini sekteye uğratiyordu. Üstelik, sulamadan sonra su tablası yükseliyor ve yüzeye çok yaklaştığında köklere zarar veriyordu. Güney Mezopotamyalılar binyıllar içerisinde, giderek daha geniş alanları sulamalarını sağlayacak teknolojiyi geliştirmişlerdi, ama bu uygulamanın Fırat'ın çok sayıdaki kolları kullanılarak, küçük ölçekte başladığı

Resim 1.1 Samarra dönemine ait bezemeli kâse; Tell es-Savvan, Irak: Columbia Üniversitesi Sanat Tarihi ve Arkeoloji Bölümü'nün izniyle.

unutulmamalıdır. 6000 ila 5500 arasında aşağı Mezopotamya ovasında kalıcı yerleşim yaygınlaştı ve sürekli bir özelliğe dönüştü.

Arkeologlar temelde çanak çömlek üsluplarına bakarak, 7000 ila 3800 arasındaki dönem için bir kültür sıralaması hazırlamışlardır: yedinci binyılda Kuzey Mezopotamya'nın yağmurla beslenen alanlarında proto-Hassuna ve Hassuna; yedinci binyıl sonlarında kuzeydeki sulama yapılan bölgede Samarra. Bu dönemde Yakınoğu'nun batısının karakteristik özelliği, Amik B olarak tanımlanan daha az gelişmiş bir kültürdü. Mezopotamya ovasına bitişik, yağmurla beslenen bölgeyi içine alan ve Levant'a uzanan Kuzey Mezopotamya Halaf kültüründe altıncı binyılda büyük bir yayılma görüldü. Daha önceden Samarra kültürünün yayıldığı yerlerde arkeolojik kalıntılara rastlanmamış, ama Obeyd adını verdiğimiz kültürel bir bileşimi kullanan halklar Güney Mezopotamya'da kalıcı yerleşmeler kurmuşlardır. 4500 civarında bu Obeyd kültürü kuzeyde ve Zagros Dağları'nda Halaf kültürünün yerini almıştır.

Bu kültürlerin göze en çok çarpan yönleri geniş coğrafi yayılımları ve uzun mesafeli temaslarıdır. Bunların köy düzeyi ötesinde bir örgütlenmesi bulunmayan küçük topluluklar olduğu gerçeğini dikkate alırsak, Halaf gibi bir kültürel bileşimin Orta Zagros'tan Akdeniz'e dek yayılması son derece şaşırtıcıdır. Kalıntı sayısı az ve

Tablo 1.1 Yakındoğu'nun tarihöncesi kronolojisi

tarih MÖ	Levant	Anadolu	K. Mezopotamya	G. Mezopotamya
9000	Proto-Neolitik (PPN A)			
8500	Çanak Çömleksiz Neolitik (PPN B-C)			
7000	Çanak çömlek Neolitik			
6500		Çatalhöyük	Proto-Hassuna	
6000	Amik B		Hassuna/Samarra	
5500	Halaf	Halaf	Halaf	Erken Obeyd
5000				
4500	Obeyd	Obeyd	Obeyd	Geç Obeyd
4000				Erken Uruk
3500	Kalkolitik		Uruk	Geç Uruk

yerel farklılıklar muğlaktır, ama Halaf'ın maddi kalıntılarının, bu kültürün nişan taşlarından biri olan benzersiz ev planları gibi yönleri oldukça kendine özgüdür. Aynı zamanda, çok uzak bölgelerden lüks malzemelerin alındığını görmekteyiz. Örneğin obsidyen doğal yollardan yalnızca Orta Anadolu'da elde edilebiliyordu, ama tüm Yakındoğu'daki yerleşmelerde obsidyen örneklerine rastlanmıştır. Orta Anadolu'da yaklaşık 6500-5500'e tarihlenen büyük Çatalhöyük yerleşmesinin başarısını bu volkanik taşın ticaretine borçlu olduğu düşünülmektedir. Uzak bölgelerden daha az prestijli mallar da alınıyordu. Güney Mezopotamya'da üretilen Obeyd çanak çömleklerine Basra Körfezi boyunca, Umman gibi güney bölgelerde de rastlanmıştır ve akademisyenler bu durumu balıkçılık ve inci avcılığı seferlerinin kalıntıları olarak görmektedir.

Bu erken kültürlerin bir diğer özelliği ise uzun ömürlü olmalarıdır. Halaf kültürü neredeyse bin yıl sürmüş ve zamanla güney Obeyd kültürünün nüfuzuna maruz kalmıştır. Obeyd kültürünün neredeyse iki binyıl boyunca ayakta kalması ve kültürel süreklilik düzeyi şaşırtıcıdır. Bu etmenler, toplulukların bir kez aşağı Mezopotamya'ya yerleştikten sonra istikrarlı ve yerel bir gelişme kaydettiklerine işaret eder. Varlıkları boyunca aynı maddi kültürü korumuş, ancak zamanla daha da genişlemiş ve karmaşıklaşmışlardır.

En önemli toplumsal gelişme ise, topluluk boyutunun büyümesi sonucunda hiyerarşinin oluşması, güçlerin ve işlevlerin merkezileşmesidir. Bu açıdan Mezopotamya'nın kuzeyiyle güneyi arasında temel farklılıklar olduğu gözlenir. Güney Obeyd kültüründe topluluk üyelerinin bazıları, yaşadıkları ya da denetledikleri yapıların daha büyük ve belli bir planda olmasının da gösterdiği gibi, ayrı bir statüye sahiptiler. Bu yeni seçkinlerin gücü görünüşe bakılırsa, tarım kaynakları üzerindeki kontrollerine

dayanmaktaydı. Toplulukları oluşturan ailelerden biri, hasadın merkezi bir yerde depolanmasını denetlemeye başlıyordu. Bu durumu güneyde daha o zamandan görüyoruz; aynı dönemde kuzeydeki Halaf kültüründeysen toplumsal homojenlik düzeyi son derece yüksekti. Obeyd kültürü 5500'den sonra Halaf topraklarına yayıldığında, toplumsal farklılaşmayı da beraberinde getirdi. Yeni seçkinleri ender ve egzotik mallara erişebilmelerinden ayırt edebiliyoruz. Bunlar muhtemelen güneyden göç etmiş ailelerdi ve daha zayıf olan yerel aileler üzerinde bir tür siyasi yetke kurarak, uzak yerlerle yapılan ticareti kontrol altına almışlardı. Daha önce güneyde görülen türde yerel tarımsal hâkimiyete ancak Obeyd döneminin geç evrelerinde eriştiler.

Görünüşe bakılırsa bu merkezileşmiş işlevlerin fiziksel odak noktası, belki de daha o dönemde tapınak olarak adlandırılabilir yapıydı. Bölgenin güney ucundaki Eridu'da altıncı binyıl ortalarından itibaren, aynı yerde giderek büyüyen yapı dizileri görülür; bu yapıların doruk noktası, üçüncü binyıl sonlarına ait büyük bir tapınaktır. Erken tarihsel dönemin tapınaklarının işlevlerini zamanda geriye taşırsak, erken Obeyd döneminden itibaren bu yapının hem merkezi bir tapınma yeri, hem de tarım ürünlerinin toplandığı ve dağıtıldığı bir merkez işlevini görmüş olması mümkündür. Eridu'nun kimi arkeolojik katmanlarında balık kılıcı kümeleri bulunmuştur ve bunların tapınağın tanrısına yapılan sunuların kalıntıları olduğu düşünülebilir. Dolayısıyla, bu topluluklarda bireysel olarak hanenin ötesinde, yerleşmedeki tüm ailelerin tapınak kültürüne katkıda bulundukları toplumsal bir örgütlenme geliştirmekteydi. Mezopotamya'nın güney ucunda ayrıca, birkaçı 10 ila 15 hektar büyüklüğüne ulaşan ve etrafları çoğunlukla yalnızca 0,5 ila 2 hektar boyutlarında daha küçük yerleşmelerle sarılı bir yerleşmeler hiyerarşisi gelişmişti. Bu da bireysel toplulukların daha geniş, işbirlikçi bir örgütlenme içerisinde bütünleştiklerini göstermektedir.

Burada kısaca özetlenen tarihöncesi gelişmeler, sonraki Yakındoğu tarihinin kültürel yönlerinin birçoğunun uzun süreler içerisinde gelişmiş olduğunu gösterir. Dördüncü binyılda, çeşitli yeniliklerin birleşmesi sonucunda Mezopotamya kültürünün kurulmasıyla, bu süreçler doruğa ulaşmış oldu. Bu olaylar bir sonraki bölümde daha ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

NOTLAR

- 1 P. Sanlaville, "Considérations sur l'évolution de la basse Mésopotamie au cours des derniers millénaires," *Paléorient* 15/2 (1989), s. 7-9.
- 2 Peregrine Horden ve Nicholas Purcell, *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History* (Oxford: Blackwell, 2000) s. 54-9.

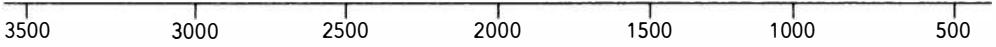
Birinci Bölüm

Kent-Devletler

- 2 Kökenler: Uruk Olgusu
- 3 Rakip Kent-Devletler: Erken Hanedan Dönemi
- 4 Üçüncü Binyıl Sonlarında Siyasi Merkezileşme
- 5 İkinci Binyıl Başlarında Yakındoğu
- 6 İkinci Binyıl Başlarında Bölgesel Devletlerin Gelişimi

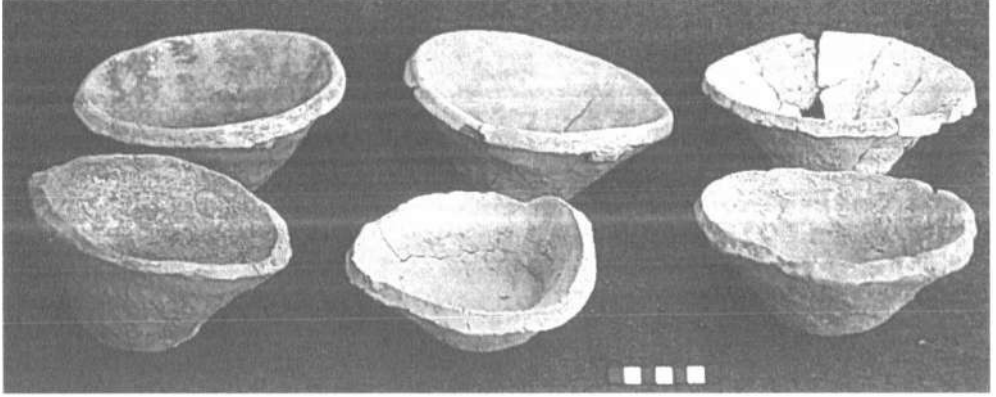
Kökenler: Uruk Olgusu

3500-3100	Geç Uruk Dönemi
3400-3100	Uruk IV katmanı, Eanna kutsal alanı, Uruk
3100-2900	Cemdet Nasr Dönemi
3100-3000	Uruk III katmanı, Eanna kutsal alanı, Uruk

Dördüncü binyıl insanlık tarihinin çok önemli bir dönemidir. Çeşitli kültürel süreçlerin bu dönemde doruğa ulaşarak devletler, kentler ve yazı gibi, bir hiyerarşi tarafından ve uzmanlaşmış işgücü kullanılarak örgütlenmiş karmaşık bir toplumun kanıtları olan pek çok çığır açıcı yeniliği yarattığını görürüz. Bu gelişmeler Mezopotamya'nın güneyinde gerçekleşmekle birlikte, Yakındoğu'nun tamamını etkilemişlerdir.

Dördüncü binyıl başlarında tüm Yakındoğu'da yeni bir çanak çömlek üslubu doğdu. Önceki kültürlerin özenle biçimlendirilip bezenmiş kaplarının yerini, tümüyle kullanım amaçlı görünen kaba, bezemesiz, çark yapımı tabaklar, kâseler ve çömlekler aldı (bkz. Resim 2.1). Bu gelişme yeni halkların gelişinin sonucu olmaktan çok, bu kaplara ilişkin tutumdaki değişimi yansıtır. Birlikte yaşayan insan sayısının artması daha fazla kap ihtiyacı yaratıyor ve talepteki artışın karşılanması için bunlar kitlesel olarak üretiliyordu. Tüm dördüncü binyıl boyunca süren Uruk döneminde gerçekten de tamamen yerel güçlerin etkisiyle geniş çaplı toplumsal değişimler yaşanmış ve MS on dokuzuncu yüzyılın sanayi devrimiyle benzetme kurularak bu gelişmeler “kent devrimi” olarak nitelenmiştir. Devrim terimi, bin yılı aşkın bir zaman içerisinde gerçekleşen bir süreç için yanlış bir sözcük olarak görülebilir, ama

Resim 2.1 Ebu Salabih'teki Uruk Höyüğü'nden eğik ağız kenarlı kâseler: Susan Pollock'un izniyle.

yaşanan değişimlerin önemi hafife alınmamalıdır. Değişim kentlerin kurulmasından ibaret değildi. Toplumun diğer birçok alanında, ekonomide, teknolojiye ve kültürde insanlık için aynı derecede önemli olan başka pek çok yenilik görülmekteydi. Örneğin antropologlar devletin bu dönemde gelişmesine odaklanır ve yerleşmelerle çevreleri arasındaki ilişkiyi vurgularlar. Tarihçiler çoğunlukla, incelediğimiz insanlara ulaşabilmemizde bize yepyeni bir araç sağlayan yazının başlangıcı üzerinde dururlar. Sanat tarihçileri daha çok, sanatla toplum arasında yepyeni bir ilişkinin doğduğunu gösteren anıtsal sanatın ortaya çıkışına odaklanırlar. Bu değişimlerin aynı zamanlara denk gelmesi kesinlikle rastlantısal değildi. Olup bitenleri daha iyi anlayabilmek için bunlardan bazılarını ayrı ayrı tartışacağız.

2.1 Kentlerin Kökeni

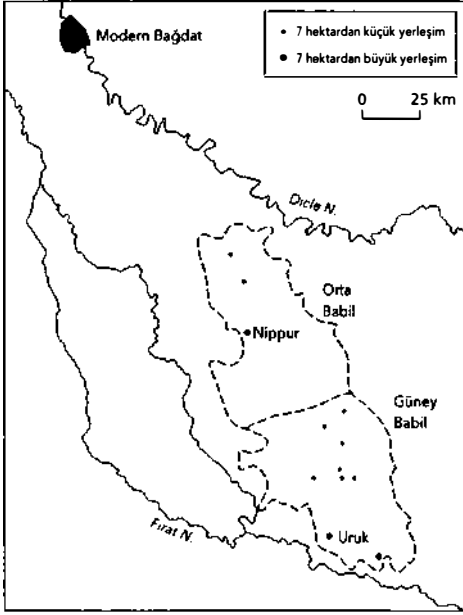
Uruk döneminde yaşanan gelişmelerin coğrafi merkezi Mezopotamya'nın güney ucu, Basra Körfezi'nin başıdır. Bu bölgenin bu dönem için henüz tümüyle kazılmamış olması çok şaşırtıcıdır. Kültürün adını aldığı yerleşme olan Uruk gerçekten de, arkeolojik kalıntıların yerleşmenin fiziksel görünüşünü yeniden kurabilmemizi sağlayacak şekilde açığa çıktığı yegâne örnektir. Bu alanda Uruk dönemine ait önemli kalıntıların bulunduğu iki yer kazılmıştır. Aralarından en önemlisi, üçüncü binyıl başlarında yıkılıp terk edilmiş olan ve dördüncü binyıla ait kalıntıların yüzeye yakın olduğu Eanna kutsal alanıdır. Arkeolojinin gün ışığına çıkardıkları kısıtlı olmakla birlikte, Eanna kompleksinin önemli işlevlerinin ortaya koyulmasını, toplumsal ve ekonomik gelişmelerin anlaşılmasını sağlayacak düzeydedir. Eanna kompleksi kazılarının stratigrafisi son derece karmaşıktır. Maddi kalıntılardaki değişimleri gösterecek şekilde Eanna XIV (en eski) ve III (en yeni) arasında numaralandırılmış bir dizi katmanı içerir. Akademisyenler Güney Mezopotamya'da Uruk dönemi yerleşmelerinin yeterince kazılmış olmamasını telafi etmek amacıyla, gelişmelerin daha iyi anlaşılabilmesini sağlayacak yerleşme etüdü adı verilen bir arkeoloji tekniğine başvurmuşlardır. Bu teknik yerleşmelerin konumlarını saptayabilmemize ve

büyüklüklerini hesaplayabilmemize olanak tanır. Boyutu önem göstergesi olarak alıp, yerleşmeler için bir hiyerarşi oluşturabilmemizi sağlar. En büyük ve merkezi yerleşmeler kent, küçük yerleşmelerse köy olarak görülebilir.

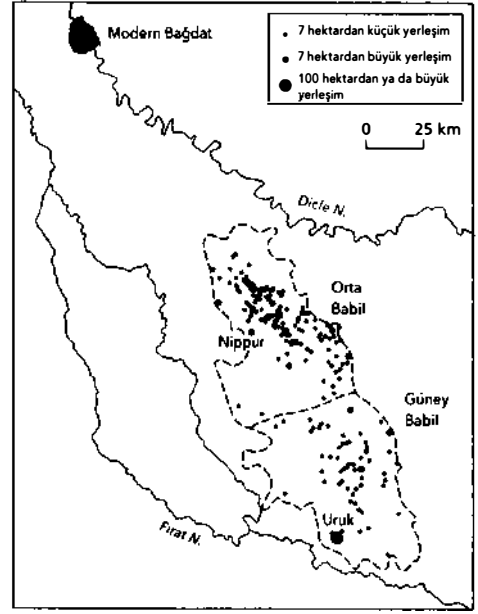
Basit ve açık bir tanımının yapılması zor olsa da kent kavramını sezgisel olarak belli niteliklerle özdeşleştiririz: birbirlerine çok yakın oturan ve tarım dışı işler de dâhil olmak üzere pek çok meslekleri olan çok sayıda insan. Neye kent denebileceğini ve neye denemeyeceğini büyük oranda tarihsel şartlar belirler. Yerleşimci sayısı mutlak bir ölçüt değildir. Örneğin, günümüz dünyasında 30.000 kişi kasaba anlamına gelirken, Klasik Yunan'da bu sayı büyük bir kent demektir.¹ Bir yerleşmenin büyüklüğü kent olarak statüsü açısından önemli bir göstergedir; sakinleri arasındaki işgücü uzmanlaşması düzeyi için de aynı durum geçerlidir. Kentte birey ya da bireysel olarak aile kendi kendine yetemez; belli mal ve hizmetler için başkalarına bağımlıdır. Ama sunulan hizmetler aynı yerleşmenin sakinleriyle sınırlı değildir ve bu belki de kent tanımının en önemli kriteridir. Kent hem kendi sınırları içinde hem de çevresindeki kalıcı ya da mevsimlik yerleşmelerde yaşayan insanlar arasında aracı işlevi görür; malların toplanma ve yeniden dağıtılma noktasıdır ve bazı merkezi hizmetler sunar. Kendi coğrafi ortamında bir merkez, hem kendi sakinleri hem de kırsal kesimde yaşayanlar için bir odak noktasıdır.

Dördüncü binyılda Güney Mezopotamya'da kentlerin gelişmesini saptamamızı sağlayan bu son özelliktir. Obeyd döneminden itibaren buradaki yerleşme sayısının arttığını ve büyüklük farklarının oluştuğunu görürüz. Kimi yerleşmelerin çevresinde bağımlı köylerden oluşan küçük bir çember kurulmuş olabilir. Tüm Yakındoğu'da Obeyd döneminin sonunun karakteristik özelliği yerleşme sayısının azalması ve kimi önemli alanların yıkılıp terk edilmesidir. Ama dördüncü binyıl başlarında Uruk döneminin başlamasıyla birlikte, özellikle de Güney Mezopotamya'daki iki bölgede –Orta ve Güney Babil'de– yerleşme sayısında ve büyüklüğünde önemli bir artış görülür. Bu iki bölgede yaşayan insanların sayısı neredeyse eşit görünmektedir, ama Orta Babil'de 30 ila 50 hektarlık üç merkezde yaşıyorlardı, güneye ise yaklaşık 70 hektar büyüklüğünde tek bir yerleşme hâkimdi: Uruk (bkz. Harita 2.1). Bu dönemde yerleşik nüfusun hızla artmasına kesin bir açıklama getirilememektedir. Yeni tarım şartları demografik büyümeyi teşvik etmiş olsa bile, tek başına yerel nüfus artışının sonucu olamayacak denli hızlı bir artış yaşanmış olduğu görülmektedir. Daha öncesinde arkeolojik kayıtlarda fark edilemeyen yarı göçebe halkların yerleşikleşmelerinde hızlanma yaşanmış ya da iklim değişiklikleri yahut başka nedenlerden ötürü yabancı halklar bölgeye girmiş olabilir.

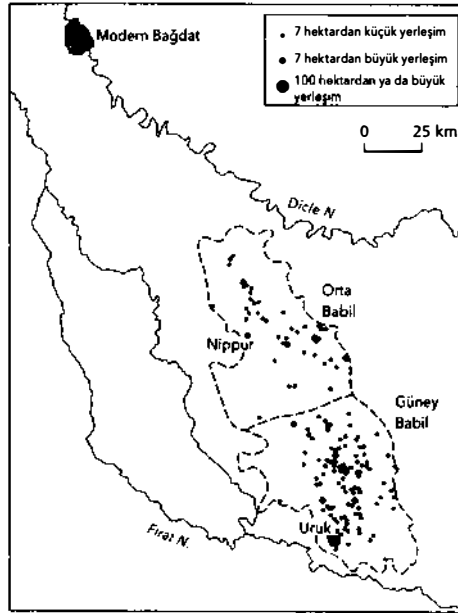
Kentsel büyüme süreci Geç Uruk döneminde de devam etti, ama Babil'in merkeziyle güneyi arasında bir fark vardı. Babil'in merkezinde daimi yerleşik nüfustaki artış asgari düzeydeydi ve doğal nüfus artışının sonucu olabilirdi. Ama güneyde, Uruk kenti etrafındaki daimi yerleşim alanı muazzam bir büyümeyle 81 hektardan 210 hektara çıkmıştı. Bu artışın büyük bölümü, artık 100 hektar büyüklüğünde olan ve bir dizi ikincil yerleşmeyle sarılı gerçek bir kent merkezine dönüşmüş Uruk'ta gerçekleşmişti. Nüfus tahminlerinin son derece güvenilir olmasına karşın, akademisyenler Uruk sakinlerinin hâlâ gün içerisinde gidip gelinebilecek kent çevresindeki tarlaların ürünleriyle hayatlarını idame ettirebildiklerini düşümemektedirler. Ama Uruk'un diğer yerleşmeleri kat kat aşan, tüm bölgeye hâkim bir büyüklükte

Obeyd dönemi

Erken Uruk dönemi

Geç Uruk dönemi

Harita 2.1 Obeyd ve Uruk dönemlerinde Babil'de yerleşme dokusundaki değişimler (Temel alınan kaynak: Susan Pollack, *Ancient Mesopotamia: The Eden That Never Was*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999 s. 56-8).

olması, bölgesel bir merkez ve gerçek bir kent olduğunu göstermektedir. Hatta, insanlık tarihinin ilk kentiydi.

Bu gelişmelerin neden Mezopotamya'nın güney ucunda yaşandığı sorusuna kesin bir yanıt verilememektedir. Görünüşe bakılırsa civardaki ekolojik ceplerin çeşitliliği çok önemli bir etmendi. Uruk Basra Körfezi'nin başındaki bataklıkların hemen iç kesimlerindeydi. Yerleşimde tarım, Fırat'ın bir kolunun ya da kollarının bol miktarda tahıl ve meyve, özellikle de hurma ekilebilmesini sağlayan suları ile yapılan sulamaya bağımlıydı. Sulanan alanların arasında, avcılığın yanı sıra koyun ve keçi yetiştiriciliği yapılan bozkır yer alıyordu. Yakınlarda, bol miktarda balık ve av kuşu bulunan ve sütleri için manda yetiştirilen bataklıklar vardı. Bu ekolojik ceplerin yarattığı gıda çeşitliliği, üreticiler arasında işgücü uzmanlaşmasının oluşmasını sağlamıştı: Zamanlarının çoğunu kolayca ulaşabilecekleri kaynakların kullanımına ayırabilmeleri durumunda balıkçıların, çiftçilerin, bostancıların, avcılarının ve hayvancılarının üretkenlikleri artıyordu. Kimi teknolojik gelişmeler de uzmanlaşmayı daha çekici kılmıştı muhtemelen. Dolayısıyla, toprak sürülürken tohumları karıştıran tohum ekme aletinin icadı çiftçiliği zorlaştırmış ve bir uzmana ihtiyaç duyulmuş olabilir. Tek bir kaynağın üretiminde uzmanlaşmış olan kişiler artık kendi kendilerine yetemediklerinden, beslenmeleri için bir takas sistemine ihtiyaç duyuluyordu. Bu hizmeti bölgenin merkezi, yani Uruk kenti veriyordu. Kentin büyümesine başka etmenler de katkıda bulunmuş olabilir elbette. İklim değişimi ve su yollarındaki değişimler daha büyük sulama kanallarına ve tarımda işbirliğinin artmasına gerek doğurmuş olabilir, ama takas gereksinimi hâlâ, kentin kurulmasındaki en önemli etmen gibi görünmektedir.

Nüfusun büyük çoğunluğu, hatta kentte yaşayanlar bile hâlâ aktif olarak tarımla uğraşıyorlardı. Ama kentin coğrafi çevresinde merkez rolü üstlenmesi sonucunda kent nüfusunun küçük bir kesimi tarım dışı işlerde uzmanlaşmaya başladı. Üretim sektörü içerisinde uzman zanaatkar çeşitliliğinde artış yaşandı. Daha Uruk döneminin başlarında bezemesiz, kullanım amaçlı çanak çömleğe dönüşmüş olması, muhtemelen uzmanlaşmış seri üretimin sonucuydu. Uruk'taki Eanna stratigrafisine ait dördüncü bin yıl başlarına tarihlenen tabaka XII'de bu sürecin en iyi temsilcisi bir çanak çömlek üslubu ortaya çıkar: eğik ağız kenarlı kâse (bkz. Resim 2.1). Kalıpta kabaca yapılmış ve dolayısıyla standart boyut sayısı kısıtlı, oldukça alçak bir kâsedir bu. Bilinmeyen bir nedenden ötürü bunlardan birçoğu hâlâ sağlam hâldeyken atılmış ve tüm Yakındoğu'da bu örneklerden binlercesi bulunmuştur. Eğik ağız kenarlı kâse, Uruk dönemine ait bir yerleşimin saptanmasında en aydınlatıcı buluntulardan biridir. Bunların kullanımları ileride ele alınacaktır. Hızla ve çok miktarda, büyük olasılıkla merkezi bir yerde uzmanlar tarafından üretilmiş olmaları da önemlidir.

Vasıflı zanaatkarlar tarafından üretilen başka mallar da olduğuna işaret eden çeşitli kanıtlar vardır; oysa daha önceleri bunların üretimi aile üyelerinden birinin sorumlulukları arasında yer alıyordu. Kimi tasvirlerde kumaş dokumacılığı yapan insan, büyük olasılıkla kadın grupları betimlenmiştir; daha sonraki üçüncü bin yıl metinlerinden, ekonomide hayati rolü olduğunu ve merkezi olarak idare edildiğini bildiğimiz bir faaliyettir bu. Uruk'ta küçük bir alanda uzmanlaşmış bir metal döküm atölyesi keşfedilmiş olabilir. Burada, yaklaşık 50 cm derinlikte, hepsinde yanık izleri görülen ve içleri kütle dolu bir dizi delikle çevrili kanal bulunmaktadır. Burası, ergimiş metalin deliklerdeki kalıplara dökülmek üzere kanallardan kepçeyle toplandığı

bir atölyenin kalıntıları olarak yorumlanmıştır. Burada uzmanlar tarafından bir tür seri üretim yapılmaktaydı.

Nesnelerde de vasıflı profesyonellerin ürünleri olduklarına işaret eden özellikler görülür. Geç Uruk döneminde, tüm tarihi boyunca Mezopotamya'nın karakteristik özelliği olacak bir nesne tipi ilk kez ortaya çıkmıştı: silindir mühür. Çoğunlukla yüksekliği 3, çapı 2 cm'yi geçmeyen, kabuklardan, kemikten, çanak çömlekten ya da çeşitli taşlardan (örneğin karneliyen, lapis lazuli, kristal) yapılmış ve üzerine bir sahnenin ayna görüntüsü hâlinde kazındığı küçük bir silindirdi bu. Yumuşak bir malzeme –çoğunlukla mühür kili, tablet, ya da kutulara, kaplara veya kapı sürgülerine iliştirilmiş kil topakları– üzerinde yuvarlandıklarında bu sahne kolayca okunabilecek kabartmalar hâlinde sayısız kez basılıyordu. Önemli bir idari araç olan silindir mühür ileride ele alınacaktır. Silindir mühürlerin oyulması için gerekli teknolojik bilgi düzeyi, erken Neolitik dönemde ortaya çıkmış olan damga mühürlere kıyasla çok daha yüksekti. Silindir mühürlerin ilk görüldükleri zamandan itibaren oyma sahnelerin son derece ayrıntılı ve zarif olabildikleri fark edilir ve bu da uzman taş kesicilerin elinden çıktıklarına işaret eder. Benzer şekilde, Geç Uruk döneminde ilk anıtsal sanatla, serbest heykel ve kabartmalarla karşılaşyoruz; bunlarda gördüğümüz ustalık derecesi, ancak ve ancak bir profesyonel tarafından yapılmış olabileceklerini göstermektedir.

Üretici işgücündeki uzmanlaşma, bireysel olarak aileler artık kendi kendilerine yetemediklerinden, mal takasını düzenleyecek bir otoriteye gerek doğurdu. Sistemin katılımcılarının üretimlerinin bir kısmını gelecekte alacakları başka bir şey karşılığında vermeyi kabul etmeleri için bu otoritenin, katılımcıların da paylaştıkları ideolojik bir temele ihtiyacı vardı. Uruk döneminde Mezopotamya'da bu ideolojiyi din sunuyordu: mallar kentin tanrısı tarafından kabul edilip halka dağıtılıyordu. Tanrının evi olan tapınak, sistemin işlemlerini sağlayan merkezi kurumdu. Erken Obeyd döneminde başlayan bir eğilimin sürmesiyle, Geç Uruk döneminde tapınaklar yerleşmelerdeki en anıtsal yapılar oldular; toplum içerisindeki önde gelen rollerinin fiziksel göstergesi olarak büyük emeklerle inşa ediliyorlardı. Uruk'ta aynı anda iki tapınak kompleksi vardı: Eanna kutsal alanı ve daha az incelenmiş olan Anu zig-guratu (tapınak kulesi). Eanna kompleksinin yapıları çok daha ayrıntılıydı ve Uruk IV döneminde pek çok kez yeniden inşa edilmişti (daha erken bir döneme denk gelen IVb katmanlarını daha geç dönemdeki IVa katmanlarından ayırıyoruz). Bir çevre duvarla sarılı olan alanda çok sayıda muazzam yapı aynı anda kullanılıyordu. Bunlar 50x80 m gibi çok büyük bir boyutta olmakla kalmayıp Geç Uruk döneminin tipik özelliği olan bir teknikle yoğun bir şekilde bezenmişlerdi. Duvarlara beyaz, siyah ve kırmızı renkli, yüzeyde geometrik şekilli mozaikler oluşturan kil koniler saplanmıştı. Yapılardan birinde bu koniler, Uruk bölgesinde elde edilmesi kilden daha zor bir malzeme olan taştan yapılmıştı.

Son derece düz bir bölgede yer alan Uruk'ta bu yapılar etkileyici bir manzara ve görsel odak noktası oluşturuyordu. Malların tanrıya (tanrılara) sunulduğu yerler olarak kült faaliyetlerinde rol oynuyorlardı. Dönemin başlıca sanat eserlerinden biri olan Uruk Vazosu (bkz. Kutu 2.1), Eanna tapınak kompleksinin Uruk toplumundaki rolünü görsel olarak ifade eder: Kompleks toprağın ürününü tanrıçaya verilecek bir sunu olarak topluyordu. Boyu ve giysisiyle etrafındakilerden daha fazla göze

Kutu 2.1 Uruk Vazosu

Uruk III katmanlarındaki kült nesnelerden müteşekkil bir buluntu grubu içinde ele geçmiş 1 metre uzunluğundaki kaymaktaşı vazonun yüzeyine ayrıntılı bir sahne işlenmiştir (bkz. Resim 2.2). Sahnede tarım ürünlerinin konulduğu kâse, kap ve sepetleri taşıyan çıplak erkekler tasvir edilir. Alt sıradaki başak, koyun ve keçiler bölge tarımını özetle temsil eder. Kabartmadaki öykünün doruk noktasını, bir kadın figürünün gösterişli kıyafetler giymiş ve elbisesinin kuyruğu bir hizmetkâr tarafından taşınan bir hükümdarla yüz yüze duruşu oluşturur. Hükümdar tasviri daha sonraki bir tarihte silinmiştir, ama başka nesneler üzerindeki aynı döneme ait tasvirlerden görünüşünü yeniden kurgulayabiliyoruz. Altındaki sembollere bakarak kadının tanrıça İnanna olduğunu söyleyebiliriz: Dönemin kamış evlerinin kapı dikmelerini oluşturan iki kamış halka demeti, sonraki çivi yazısında İnanna adının yazılış şeklinin temelini oluşturur. Bu sembollerin altında üç hayvan ve sıvılarla katı gıdaların saklandığı küpler görülür. Muhtemelen birer heykel olan iki küçük insan figürü kaideler üzerine yerleştirilmiştir. Kadın heykelinin arkasında İnanna'nın sembolü görülür; erkek heykeli ise elinde bir kâse yığınıyla kutuya benzer bir şey tutar ve bunlar birlikte "bey" (Sümerce EN) işaretinin çivi yazısındaki şeklini oluştururlar. Döneme ait tabletlerde en sık rastlanan işarettir bu ve görünüşe bakılırsa, tapınağın üst düzey görevlilerinden birini belirtmektedir. Üzerinde bir metin bulunmamasına rağmen, Uruk vazosundaki kabartma insan hükümdarın tanrıçaya bölgenin ürünlerini sunuşu olarak yorumlanabilir.

çarpan bir kişi aracılık görevi üstlenmiştir. Bu kişiyi belki de "bey" (Sümerce EN) olarak adlandırılan tapınak örgütünün başıyla özdeşleştirebiliriz.

Tapınağın malların toplanmasında ve yeniden dağıtılmasında üstlendiği rol, yepyeni bir uzman sınıf ihtiyacı doğurmuştu: idareci. Ekonominin karmaşıklaşması nedeniyle, merkezi örgüte girip çıkan malların kaydedilmesi için muhasebe mekanizmaları gerekliydi. Bunun için de bir bürokrasinin araç ve teknikleriyle çalışabilecek kişilerin vasıflarına ihtiyaç vardı. Kuru ve sıvı gıda, toprak, işgücü ve zaman için standart ölçekler oluşturuldu ve bunların ileride başvurulmak üzere kaydedilmesi için gerekli teknoloji olan yazı kullanılmaya başlandı. Toplumdaki değişimler incelenirken bütün bu bürokratik faaliyetlerin uzmanlaşmış bir grup insanın alanı olduğu mutlaka dikkate alınmalıdır.

Güney Mezopotamya'da kent yaşamının kuruluşunda karakteristik özellik olan işgücü uzmanlaşması toplumu yeniden yapılandırdı. Toplumsal farklılaşma süreci, profesyonel mesleğin kişinin hiyerarşideki konumunun temel belirleyicisi olduğu katmanlı bir toplumla sonuçlandı. Nüfusun büyük çoğunluğu hâlâ çiftçilik, balıkçılık, hayvancılık ve benzer işlerle uğraşıyor, bireysel aile dışında pek az toplumsal farklılaşmanın görüldüğü topluluklarda yaşıyordu. Bu topluluklar kentle muhtemelen bağımlılık ilişkisi içindeydiler ve gelirlerinin bir kısmını kente veriyorlardı, ama diğer yönlerden toplumsal anlamda özgürdüler ve işledikleri toprak kendilerine aitti. Kent sakinlerinin birçoğu (tam yüzdeyi belirleyemiyoruz), üyelerinin ayakta kalmak için tümüyle bağımlı olduğu tapınak örgütünün bir

Resim 2.2 Uruk Vazosu: Erich Lessing/Art Resource, NY izniyle.

parçasıydı. Katı hiyerarşik sınırlar içerisinde örgütlenmişlerdi. “Standart Meslek Listesi” denen metin, kent hiyerarşisinin en önemli kanıtıdır. İlk kez Geç Uruk dönemi sonlarında ortaya çıkan ve dolayısıyla ilk yazılı metinler arasında yer alan bu liste 1300 yılı aşkın bir süre boyunca sadakatle kopyalanmıştır ve sonraki versiyonları eskilerine kıyasla daha anlaşılırdır. Listedeki çok sayıda sütunda, en yüksek mertebeye başlayan bir hiyerarşiye göre sıralanmış yetkili unvanları ve meslek adları verilir. Listedeki ilk girişi biz pek iyi anlayamıyoruz, ama sonraki Mezopotamyalılar bunu Akad dilindeki kral sözcüğüyle eşleştirmişlerdir; herhalde böylece, ülkenin en yüksek yetkilisinin kastedildiği belirtilmişti. “Standart Meslek Listesi”ndeki sonraki girişlerde, “lider”i temsil ettiğini düşündüğümüz NAM₂ ögesini ve “büyük” anlamına gelen GAL işaretini içeren bir sayıyı içerir. Unvanlar arasında “kentlin lideri” ya da “saban lideri” ve “sığır ağılının büyüğü” ya da “koyunların büyüğü” gibi terimler bulunmaktadır. Liste rahipler, bostancılar, aşçılar, demirciler, kuyumcular, çömlekçiler vb. için kullanılan terimleri de içerir. Tam olarak anlaşılamamakla birlikte, kentlerdeki uzmanlık mesleklerinin bir envanteri olduğu açıktır.

Bu durumda, Uruk toplumunun en tepesinde gücünü tapınaktaki rolünden alan bir kişi bulunuyordu. Bu nedenle akademisyenler bu kişiye çoğunlukla “rahip-kral”

derler. Tapınak bağımlılarının toplumsal hiyerarşisinde, hem tarımsal hem de tarım dışı üretimle uğraşan kişiler en altta yer alıyordu. Bu grubun boyutunu belirlemek hâlâ olanaksız, ama üçüncü binyıl şartlarına bakarak tapınağın kendi gereksinimlerinin tümünü karşılayabilen bir kadrosu olduğunu varsayabiliriz. Üçüncü binyılda bağımlı işçilere hizmetlerinin karşılığında sabit miktarlarda arpa, yağ ve giysi veriliyordu. Bu tür bir sistemin daha Geç Uruk döneminde bile kullanılmış olması mümkündür. Uruk IV tabletlerinde işçilere dağıtılan tahılların hesapları vardır; bunlar sonraki tayın listelerinin habercileri gibi görünmektedir. Arkeolojik kayıtlardaki eğik ağız kenarlı kâse bolluğunun nedeni, çok sayıda kişiye tayın verilmesi olabilir. Boyut çeşitliliği sınırlı olan bu kâseler muhtemelen arpa tayınlarının ölçülmesinde kap olarak kullanılıyordu. Tayın için kullanılan erken çiviyazısı işaretiyle (NINDA) eğik ağız kenarlı kâse arasındaki benzerlik bu tahmini destekler. Şayet doğruysa, eğik ağız kenarlı kâsenin ilk kez dördüncü binyıl ortalarında görülmesi, daha o zamanlarda bir tahıl dağıtım sisteminin kullanılmakta olduğunu kanıtlayacaktır. Bu erken dönemde, ihtiyaçları sağlanan ama özgür olmayan tapınak bağımlılarıyla özgür ama kötü hasat gibi felaketlere karşı bir güvenceleri bulunmayan kırsal kesim sakinleri arasında temel bir karşıtlık vardı. Fakat kentte yer alan tapınak herkes için bir odak noktasıydı ve haraç toplama sistemiyle tüm bölgeyi bir araya getiriyordu. Dördüncü binyıl sonlarına gelindiğinde, örgütlenmede kontrolün kentte olduğu, küçük de olsa bir devlet gelişmişti.

2.2 Yazının ve İdarenin Gelişmesi

Kent merkezlerinde bölgesel ekonominin denetlenmesini bürokrasi sağlıyordu. Uruk döneminin sonuna gelindiğinde, eski Mezopotamya'nın sonraki çiviyazısı sistemi tarihinin temelini oluşturan metinleriyle bir kayıt tutma sistemi oluşmuştu. İşaretlerin sonraki çiviyazısındaki gibi kıskıyla yapılmak yerine kil üzerine ince çizgilerle geçirilmesi nedeniyle Uruk sistemine geleneksel olarak proto-çiviyazısı denmektedir. Ama ilk yazıyla sonraki gelişmeler arasında kavramsal bir fark olduğunu iddia etmeye gerek yok. İnsan tarihinde yazının ilk kez icat edildiği dönemdir bu (gerçi kimi akademisyenler yazının icadını Mısır'a atfederler) ve gerçek bir yazıya dair ilk kanıt da Uruk kentinde bulunmuştur. En eski tabletler Eanna kutsal alanının Uruk IVa ve III arkeolojik katmanlarında ortaya çıkar. Bu terimler yazının gelişim aşamaları ve Uruk dışında bulunmuş metinler için kullanılmışlardır.

Muhasebe kayıtlarından iki veri kümesine ulaşabiliyoruz: miktar kaydı ve katılımcı ya da denetmen sıfatıyla işlemle ilgili bulunan kişinin ya da görevin tanımı. İkinci unsur örneğin mühür gibi yazı dışı tekniklerle de belirtilebilmektedir. Yedinci binyıldan itibaren çömleklere ya da kaplara iliştilen kil topaklarına damga mühür basılıyor ve böylece kapların içeriğini garanti eden otorite belirtilmiş oluyordu. Uruk döneminin ortalarında damga mührün yerini, geniş alanların daha hızlı orte-bilen silindir mühür aldı. Özellikle de kil topaklar üzerindeki baskıları sayesinde bilinen sayısız mühür saptanmıştır ve bunlarda büyük bir imge çeşitliliği görülür. Her mühür tek bir yetkiliye ya da idari göreve aitti; kimlikleri desene bakılarak anlaşılabilirdi. Çok sayıda mührü ayırt edebilmemiz, Uruk kentinde işlemleri

denetleyen ve kendi otorite işaretlerini ekleyerek meşruiyetlerini garanti eden bir yetkililer sınıfının varlığını kanıtlar.

Mühürlerde işlem miktarı ya da içerik görülmez. Görünüşe bakılırsa, bu tür bilgilerin kaydedilmesinde aynı zamanda ya da arka arkaya çeşitli teknikler denenmiştir ve bunlar tüm Yakındoğu'da çeşitli yerleşmelerde belgelenmektedir. Uruk'ta arkeolojik stratigrafinin son derece karmaşık olması nedeniyle, burada kullanılmış teknikler için zaman sıralaması yapamıyoruz. Ama Batı İran'daki Susa yerleşmesinde, Uruk IV dönemine denk gelen arkeolojik katman öncesinde *bullaların* ilk kez ortaya çıktığı bir katman görüyoruz ve ardından da sayısal tabletlerin bulunduğu bir katman geliyor. *Bullalar* tüm yüzeyine mühür basılan içi boş kürelerdir ve bizim hesap taşı adını verdiğimiz küçük nesne grupları içerirler. Hesap taşları taştan ve kilden yapılmış, koni, küre, kurs, silindir ya da başka pek çok şekilde geometrik nesnelerdir. Bunların belli bir kaleme (mal, hayvan, insan) dair ölçülerin kaydedilmesinde kullanıldıkları düşünülmektedir. Örneğin üç birim arpanın teslim alınmış olması, her biri bir birimi temsil eden üç hesap taşı verilerek belirtilebiliyordu. Şekilleri aynı olan daha büyük hesap taşlarının bir ölçüm sistemi içerisinde daha büyük bir birime işaret etmesi mümkündür. Hesap taşları, içeriğinin mühür sahibinin otoritesiyle onaylanması amacıyla mühürlenmiş olan kil zarfta tutulurdu.

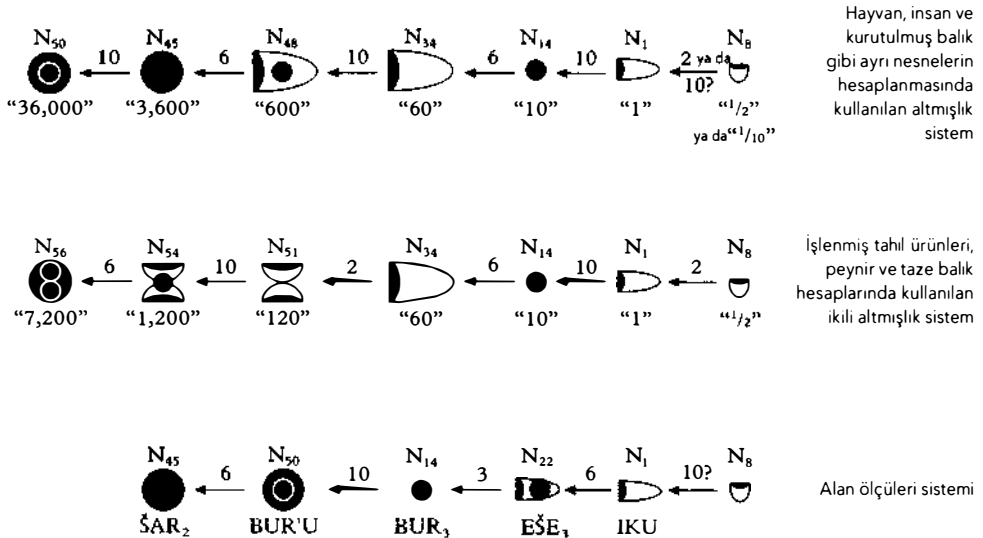
Bu tür kayıtlara tahrir etmeden başvurma mümkün olmaması nedeniyle, dış yüzeye işaret basılması fikri doğdu. Aynı dönemde, büyük olasılıkla içlerindeki hesap taşlarıyla üzerlerine baskı yapılmış *bullalar* ve üzerlerinde sayısal işaretler bulunan sert tabletler ortaya çıkar. Bu "sayısal tabletler" hangi kalemlerin hesabının yapıldığını söylemiyor bize, ama ölçüm sistemi ve sayıların şekilleri bunları kullanan insanlara bu bilgileri herhalde veriyordu. Bu kayıt araçları Uruk'ta ve Uruk'tan etkilenmiş başka yerleşmelerde bulunmuştur. Bu muğlaklığı ortadan kaldıran kayıtlar yalnızca Uruk'ta ve Batı İran'daki Susiana'da görülür: Sayılar, söz konusu koyun, tahıl, kumaş vb. kalemleri işaret eden bir ya da iki işaretle birleştirilmiştir. İki bölgede aynı sistemin kullanılmasına karşın, çok geçmeden ayrı ve birbirlerinden bağımsız gerçek yazı sistemleri geliştirilmiştir. Uruk IVa ve III arkeolojik katmanlarında proto-çiviyazısıyla karşılaşılır; bir süre sonra ise Susiana'da proto-Elamca yazısı ortaya çıkar.

Bölgede sonraları kullanılan yazıların çok farklı özelliklere sahip olması ve kullanılan işaretlerin sonraki şekillerinin görülmemesi yüzünden proto-Elam yazısı hâlâ çözülememiştir. Uruk sistemiye, uygulamalarının bizim gayet iyi bildiğimiz sonraki çiviyazısında da sürdürülmesi sayesinde daha iyi anlaşılabilir. Yazıda sayıların ve sözcüklerin belirtilmesinde iki tip işaret kullanılıyordu. Proto-çiviyazısı tabletlerinin %85'i hesaplardan oluştuğundan, sayısal bir işaret sisteminin olması çok önemliydi. Mal, hayvan, insan sayısının ve zamanın kaydedilmesi gerekiyordu. Her biri sayının şeklini ölçülen şeye göre değiştiren yedi farklı sistem kullanılmış olduğundan, Uruk IV sembolleri bize karmaşık gelmektedir. Örneğin, onun ve altının katlarına dayanan altmışlık sistemle hayvan, insan, kurutulmuş balık gibi kalemlerin hesabı tutuluyordu. Birimlerinde aynı zamanda ikinin katları da görüldüğünden bir önceki sistemden ayrılan ikili altmışlık sistemse işlenmiş tahıl ürünleri, peynir ve taze balık için kullanılıyordu. Tahıl hacimleri ya da tarla alanları farklı şekilde ölçülüyordu. Bu nedenle, birimlerin temel sıralaması sistemden sisteme değişiyordu (bkz. Tablo 2.1). Sayı işaretlerinin şeklinin sistemden sisteme değişebilmesine karşın, farklı sis-

temlerde aynı şekillere rastlanır, ama kimi zaman değerlerinin farklı olduğu görülür. Örneğin ● ayrı nesneler hesaplanırken 10 anlamına gelmesine karşın, bir tarlanın yüzeyi ölçülürken 18 anlamına gelir. Toplamda altmış farklı sayı işareti vardı.

Yaklaşık 900 işareti içeren çok daha büyük bir grupsa sayısal olmayan kavramları tanımlıyordu. Her işaret bir sözcüğe, arpa ya da inek gibi fiziksel bir varlığa; dağıtma veya teslim alma gibi bir faaliyete denk geliyordu. İşaret şekillerinin kökeni konusu tartışmalıdır. Temsil ettikleri nesnelerin çizimlerine dayalı ya da “hesap taşı” şekillerinin iki boyutlu temsilleri oldukları yönündeki görüşler kendi başlarına tüm işaretlerin şekillerini açıklamaya yetmez. Çok sayıda ilham kaynağı söz konusuydu. Şekillerden bazıları temsil edilen fiziksel nesneyi ya da nesnenin bir parçasını yansıtır; örneğin öküz için bir öküz başı. Kimilerinin şekliyse tümüyle keyfidir; örneğin koyun için çarpı işaretli bir daire. Pek çok temel işaretin birleştirilmesi, eğilmesi ya da üzerlerinin taranmasıyla yeni işaretler yaratıldı. Mesela, insan başı üzerinde ağız bölgesi taranarak ağız sözcüğü gösteriliyor ya da “içmek” fiili için baş işaretine su işareti ekleniyordu. Sistemin işleyebilmesi için işaretleri kullanan herkesin anlamlarını bilmesi gerekiyordu ve herhalde yazarın niyetinin anlaşılabilmesini sağlayacak ve yeni işaret yaratılmasına kılavuzluk edecek kuralları vardı. Bu kuralları neredeyse hiç bilmiyoruz.

Tablo 2.1 Uruk dönemi hesaplarında kullanılan ağırlık ve ölçü sistemlerinden örnekler

Temel alınan kaynak: Hans J. Nissen, Peter Damerow ve Robert K. Englund, *Archaic Bookkeeping: Early Writing and Techniques of Economic Administration in the Ancient Near East* (Chicago ve Londra: University of Chicago Press, 1993), s. 28-29.

Uruk'ta bulunmuş olan ikinci tablet grubu, yani Uruk külliyyatının % 15'ini oluşturan sözlük metinleri için sözcük işaretleri temel önemdedir. Kentlerin, yetkililerin, hayvanların, bitkilerin ve mamul malların her zaman aynı sırayla tanımlandığı sözcük listeleridir bunlar. İşlevleri yazmanlara işaretlerin nasıl yazılacağını göstermek ve elimizdeki örneklerin birçoğu, bir listenin bazı kısımlarını kopyalayan öğrencilerin çalışmalarıdır. Bu tür metinler tüm tarihi boyunca Mezopotamya külliyyatının bir parçası olmuş, sonraları binlerce sözcüğü içerecek şekilde genişletilmiş, sözcüklerin bir ya da birkaç dile çevirileri verilmiş ve ayrıca, Sümercede nasıl telaffuz edildikleri belirtilmiştir. Mezopotamya kültür geleneğinin ayrılmaz bir parçası olan sözlük metinlerinde sözcük dağılımının kullanım amaçlı olarak düzenlendiğini görürüz. Ama sıralamayı ideolojik kaygılar da etkiliyordu. İlk olarak, sözcüklerin aynı listede gruplanması, bir sınıflandırma sisteminin kullanılmış olduğuna işaret eder. İkinci olarak, listedeki sözcüklerin sıralaması da önemli olabilir: "Standart Meslek Listesi"nin toplumsal hiyerarşiyi gösterdiği yönündeki yorumumuz, yetkili konumlarının sistemleştirilmiş ve göreceli önemlerinin belirlenmiş olduğunu düşündürür.

Proto-çiviyazısı işaretlerinde konuşma diliyle pek az bağlantı görülür, ama Sümerce konuşan kişiler tarafından geliştirilmiş olduklarını gösteren işaretler vardır. Örneğin, Sümercede "anne" anlamına gelen AMA sözcüğü, içine yıldız işaretinin yazıldığı bir kutu çizilerek temsil edilmiştir. Yıldız işareti AM olarak okunuyor ve tüm işaretin telaffuzuna işaret ediyordu. İşaretlerin, onları icat edenlerin kendi konuşma dillerini aktarmak istediklerini gösteren bu tür başka örnekler de bulunmaktadır. İşaretlerin fonetik değerleri, somut nesnelerin adlarının ötesinde terimleri de aktaracak şekilde kullanılabilmelerine olanak tanıyordu. Telaffuza dayalı sembollerle ifade etme ilkesinden faydalanılarak kullanım alanları genişletiliyordu. Örneğin, Sümercede iki sözcüğün telaffuzu (GI) birbirine benzediğinden, "kamuş" işareti "geri dönmek" fiili için de kullanılıyordu. Sümerce sözcüklerin çoğu tek heceliydi. Bu nedenle, yazılışlarında kullanılan işaretler daha uzun bir sözcüğün ya da bir gramer unsurunun hece hece aktarılması için de kullanılabiliyordu. Bir kişinin adı birkaç hece kullanılarak aktarılabilirdi. Ama çiviyazısı bu olanağı aslında içinde barındırsa bile, bir metnin tam fonetik aktarımını verecek şekilde hiç kullanılmamıştır. Tüm kullanım tarihi boyunca tek bir işaret, metnin diline ya da sözcüğün gramer formuna bağlı olmadan, örneğin "kral" gibi bir sözcüğün yazımında kullanılabiliştir. Sümerce fiillerin çekiminde kullanılan unsurlar ancak üçüncü binyıl ortalarında yazıya döküldü. Bir cümledeki gramer unsurlarının tamamının kaydedilmesi yönünde tutarlı bir çabaya ise ancak ikinci binyıl başlarında, Sümercenin muhtemelen artık ölü bir dil olduğu bir dönemde rastlanır. Çiviyazısının bir dil değil, yazı olduğu unutulmamalıdır. Tıpkı Latin alfabesinin herhangi bir dilin yazılmasında kullanılabilmek potansiyelini taşıması gibi, çiviyazısıyla da aynı şey yapılabilirdi ve çok sayıda eski Yakındoğu dili çiviyazısıyla yazılmıştı (bkz. Kutu 2.2). Dili ancak sözcüklerin hecesel yazımlarına ya da gramer unsurlarına dayanarak saptayabiliyoruz. Geç Uruk döneminde icat edilen yazı, çiviyazısının tüm unsurlarını içeriyordu. İşaret sayısını azaltarak, hece kullanımını artırarak ve işaretleri değiştirip kile işlenmiş kıvrımlı çizgilerin yerine kil üzerine basılmış giderek düzleşen çizgiler koyarak daha da gelişti. Çizgilerin üçgen şeklinde olması, *stylus* ucunun kile bastırılmasının ve kenarının altına doğru itilmesinin sonucuydu. Bu şekil günümüzde bu yazıyı çiviyazısı olarak tanımlamamıza neden olmuştur.

Kutu 2.2 Eski Yakındoğu Dilleri

Yakındoğu'da her zaman farklı dilleri konuşan halklar yan yana yaşamıştır. Ama yerel dillerin hepsinin yazılı kayıtlara geçtiği söylenemez ve çoğu zaman konuşulan diller hakkında ancak kişi adlarına bakarak bir fikir edinebiliriz. MÖ birinci binyılın son birkaç yüzyılına dek bölgedeki hâkim yazı sistemi olan çivi yazısı tüm dillerin yazımında kullanılabiliyordu. Bu binyılda tüm Yakındoğu'da alfabetik yazılar kullanılmaya başlandı ve yavaş yavaş çivi yazısının yerini aldı.

Mezopotamya'nın yazıya en çok dökülmüş dilleri Sümerce ve Akadcadır. Bunlardan ilki bilinen hiçbir akrabası olmayan, son derece kendine özgü bir grameri ve sözcük dağarcığı bulunan bir dildi. Mezopotamya'nın güneyinde tüm üçüncü binyıl boyunca konuşulmuştu. İkinci binyıl başlarına gelindiğindeyse artık yalnızca bürokratlar ve kitle ile ilgili kişiler tarafından kullanılıyordu; konuşma dili olarak ne zaman ortadan kalktığı bilinmemektedir. Akad dili İbraniceyle, Arapçayla ve Yakındoğu'nun başka pek çok diliyle akrabalığı bulunan, ama gramer yapısı biraz farklı olan bir Sami diliydi. Fiil sistemi nedeniyle "Doğu Sami" dili olarak sınıflandırılır; diğerleriyse "Batı Sami" dilleridir. Akadca üçüncü binyıl ortalarından birinci binyıl sonlarına dek geniş bir coğrafyada yazılmış ve konuşulmuştur. Başlıca iki lehçesi vardı: Mezopotamya'nın kuzeyinde Asurca, güneyinde Babil dili. İki lehçede de zamana ve metnin türüne göre sözcük ve gramer farklılaşması görülür. Kronolojik evreler için Eski, Orta ve Yeni Babilce ve Asurca terimlerini ve hem güneyde hem de kuzeyde görülen bir edebi lehçe içinse Standart Babilce terimini kullanıyoruz. İkinci binyıl öncesinde Akad dilinin daha eski çeşitlendirmeleri kullanılmıştır. Akad ve III. Ur hanedanlarından kalma metinlerdeki lehçeler söz konusu olduğunda Eski Akad dilinden bahsediriz. Bu dönemlerden önceki metinlerde görülen Sami dilinin izlerinin saptanmasıysa daha güçtür ve bu dilden proto-Akadca olarak bahsediyoruz. İkinci binyılın ikinci yarısı boyunca Babil dili tüm Yakındoğu'da kültür ve diplomasi diliydi. Anadolu'dan Mısır'a, Levant'tan Zagros dağlarına uzanan bir alanda yazıda kullanılıyor ve her zaman kil tabletler üzerine çivi yazısıyla yazılıyordu. Batı Suriye'de alfabetik yazıyla kaydedilmiş bir Batı Sami dili olan Ugarit dili gibi yerel dil ve yazıların yanı sıra kullanılmaktaydı.

Üçüncü binyıl ortalarında başka pek çok Sami lehçesi çivi yazısıyla kaydedilmiştir ve aralarından en iyi bilineni Ebla lehçesidir. Gramer açısından bu dilin hem sonraki Batı Sami dillerine hem de o dönemde Babil'de konuşulan dile benzediği görülür. İkinci binyıl başlarında yaygın olarak konuşulan bir Batı Sami diliyse, Batı Suriye ile Güney Babil arasında rastlanılan Amori diliydi. Ama tümüyle bu dilde yazılmış hiçbir metin günümüze ulaşamamıştır ve bu dil temelde kişi adlarından bilinmektedir. Birinci binyılın yerel dil olarak son derece yaygın bir Batı Sami dili olan Aramice için de aynı durum geçerlidir. Daha çok alfabetik yazıyla dayanıksız malzemeler üzerine kaydedilmiş olan bu dilden günümüze görece az örnek kalmıştır. Çivi yazısıyla yazılmış yalnızca birkaç Aramice metin bilinmektedir.

İkinci binyılda Orta Anadolu Hititler çok çeşitli diller konuşuyorlardı ve bunlardan pek çoğu çivi yazısıyla kayda geçirilmişti. Bunlardan bazıları, bir Hint-Avrupa dili olan Hititçe ve dilsel açıdan birinci binyılda doğu Anadolu'da konuşulan bir dil olan Urartucadan başka akrabası bulunmayan Hurriydi. Hurri dili üçüncü binyıl ortalarından

itibaren Kuzey Suriye’de kullanılmıştı ve ikinci binyıl sonlarına dek bu bölgede büyük önem sahibiydi, ama bu dilde yazılmış metinlerden pek azı günümüze ulaşabilmiştir.

Son olarak, Elamca üçüncü ila birinci binyıllar arasında Güneybatı İran’da yazıda kullanılmıştır. Dilsel açıdan diğer Yakındoğu dillerinden farklıydı ve zaman içerisinde gelişmişti. Kimi dönemlerde batı İran’da idari dil olarak yerini Akadca almıştır. Beşinci yüzyılda Persler hâlâ bu dilde yazıyorlardı, ama devasa imparatorluklarında çivi yazısının alfabetik formuyla yazılan Eski Persçe de dâhil olmak üzere sayısız başka dili de kullanmışlardır.

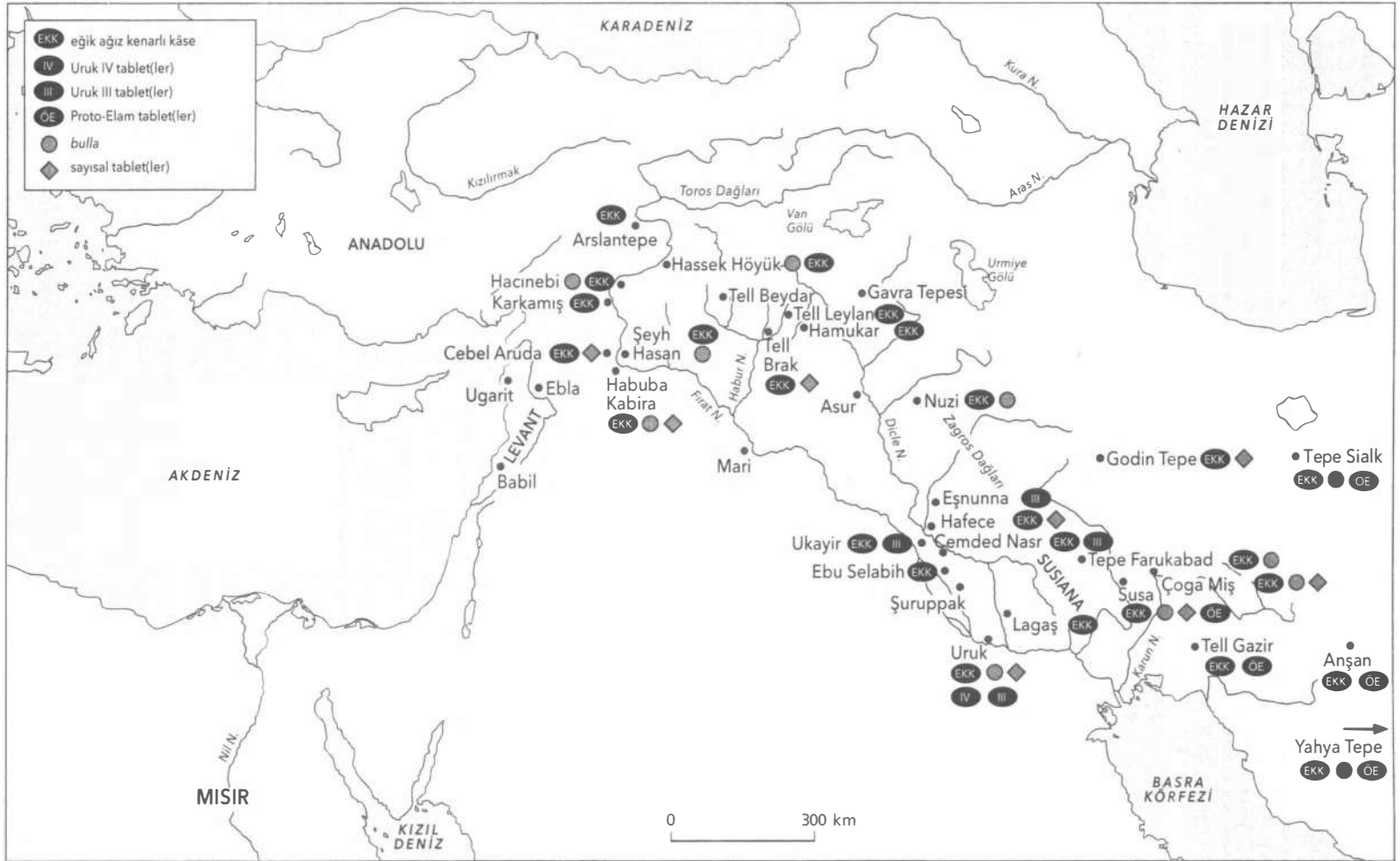
Muhasebenin düzgün şekilde yürütülebilmesi için gelişmiş bir ölçü bilimine de ihtiyaç vardı. Geç Uruk döneminde, sonraki Mezopotamya sisteminin temelini oluşturacak eksiksiz bir tartı ve ölçü sistemi kullanılmaktaydı. Temel birimler doğal olgulardan esinlenilmiş, sayıları tanımlayan altmışlık ve ondalık sistemler bileşimiyle düzenlenmişti. Zamanın kaydedilmesinde bir yıl, her biri otuz gün süren on iki aydan oluşuyor ve çevrimi güneş yılına uydurmak için zaman zaman fazladan bir ay ekleniyordu. Ağırlık ölçülerinde bir insanın taşıyabileceği yük miktarı olan bir talent altmış minaya ve her bir mina da altmış şekele bölünüyordu. Temel uzunluk birimi otuz parmağa bölünmüş olan önkoldu. Altı önkol bir kamış ediyordu. Farklı yollarla ölçülen malların takasını kolaylaştırmak amacıyla daha bu dönemde bir denklikler kümesi de geliştirilmiş olabilir. Bu denklikler tüm Mezopotamya tarihi boyunca temelde aynı kaldı: bir şekel gümüş = bir gur tahıl = altı mina yün = on iki sila susamyağı.

Dolayısıyla çoğu zaman öne sürüldüğünün aksine, yazının öncülerinde hesap taşlı *bulladan* üzerlerine işaretler basılmış tabletlere doğru bir evrim görülmez. Bu sözde aşamalar aslında birbirleriyle çakışmışlardı ve çevrenin kavramsallaştırılmasında farklı ve birbirlerine rakip girişimler olarak görülmelidirler. Bu girişimler arasında en başarılı ve en etkili çivi yazısı sistemi oldu. Kullanıcılarının etrafındaki fiziksel dünyanın temsil edilmesi için yeni bir yöntem sundu ve bu dünyayı yazıyla ifade edilebilecek mantıksal bir sistem olarak örgütledi. Dolayısıyla, yazının gelişmesi yalnızca idari değil, aynı zamanda kavramsal bir atılımdı.

Sonraki Yakındoğu tarihinde bürokrasi araçları olan yazı, mühür, ölçü ve ağırlıklar Uruk döneminde atılmış temeller üzerinden gelişti. Eski Yakındoğu’yu bir dereceye dek bu unsurlar tanımlar: kil tabletler üzerinde çivi yazısı, silindir mühür, sayılarda ondalık ve altmışlı birimlerin karışımı. Zamanla kimi yerel farklılaşmalar ve değişimler yaşanmasına karşın, ilk kez Geç Uruk döneminde gözlediğimiz bu unsurların sürdürülmesi, Yakındoğu kültürünün oluşumunda bu dönemin ne kadar önemli olduğunu gösterir.

2.3 “Uruk Yayılımı”

Yukarıda söz edilen gelişmelerin hepsi Mezopotamya’nın güney ucunda, Uruk kenti çevresindeki bölgede kaydedilmiştir. Buralardaki Uruk dönemi katmanları

Harita 2.2 Uruk'un Yayılışı (Kaynak: Michael Roaf, *Cultural Atlas of Mesopotamia and Ancient Near East*, Oxford: Equinox, 1990, s. 64-65).

yeterince kazılmış olmadığından, Güney Mezopotamya'nın başka yerlerinde de benzer süreçlerin bağımsız olarak yaşanıp yaşanmadığını saptayamıyoruz. Yine de yaklaşık olarak 100 hektar büyüklüğündeki Uruk'un boyutu bile karmaşıklığıyla yazının kullanılmasına ve kent-devlet örgütlenmesine giden yolu açmış sıra dışı bir merkez olduğunu düşündürmeye yeter. İlginçtir ki Güney Mezopotamya dışında, özellikle de Batı İran, Kuzey Suriye ve Güney Türkiye'de Uruk dönemiyle ilgili çok daha fazla arkeolojik bilgiye ulaşılabilmektedir. Dördüncü binyıl ortalarında bu bölgedeki yerel gelişmeler temelde Güney Mezopotamya'dan etkilenmiştir. Yerel halklarla Uruk bölgesi kökenli halklar arasındaki çeşitli etkileşimlerin kanıtlarına rastlanmıştır ve önümüzdeki zorlu sorulardan bazıları, bu etkileşimlerin neden gerçekleştiğinin ve yerel ya da yabancı dürtülerin değişime ne oranda katkıda bulunduğunun saptanmasıyla ilgilidir.

Aşağı Mezopotamya'nın hemen doğusunda Güneybatı İran bölgesi yer alır; Zagros Dağları'nın altında yer alan ve merkezindeki geniş Susa yerleşmesi nedeniyle çoğunlukla Susiana adı verilen bir alüvyon ovasıdır burası. Güney Mezopotamya'ya coğrafi açıdan benzemesine ve yakın olmasına karşın, bir dizi büyük bataklıkla birbirlerinden ayrılmış olmaları nedeniyle iki bölge arasında yolculuk güçtür. En yakın ulaşım yolu Zagros eteklerindedir ve bataklıkların etrafından dolaşır. İki bölgedeki kültürlerin dördüncü binyıla dek birbirlerinden farklı olmalarının nedeni ulaşım güclüğü olabilir. Yerel süreçler sonucunda, Çoga Miş yerleşmesinde beşinci binyıl sonlarında bir güç merkezileşmesi başlangıcı görülmüş olabilir. Dördüncü binyıl başlarında Susa'da yeni bir merkez ortaya çıktı ve üzerine tapınakların inşa edildiği devasa platformla kendi anıtsal mimarisini geliştirdi, ama bunu belgeleyecek arkeolojik kanıtlar bulunmamaktadır. Geç Uruk dönemine gelindiğinde Susa'nın maddi kültürünün tümüyle Güney Mezopotamya etkisi altında olduğu görülür. Çok sayıda tipik Geç Uruk çanak çömleğine ve proto-çiviyazısının öncülerine rastlarız: hesap taşı *bullalar*, sayısal tabletler, sayıların ve bir ya da iki sözcük işaretinin görüldüğü tabletler. Susa kendi başına bir kent hâline dönüşmüştü ve tüm Susiana bölgesinin kaynaklarını kontrol ediyordu. Üstelik, kültürel açıdan İran'ın geniş bir coğrafi alanını etkisi altına almıştı. Üç yüz kilometre kuzeydeki Godin Tepe gibi Orta Zagros ve 900 kilometre doğudaki Yahya Tepe gibi orta İran yerleşmelerinde eğik ağız kenarlı kâse ve yazının öncüleri gibi Uruk esinli unsurlar görülür oldu. Susa'yla temaslar Uruk etkisi ortadan kalktıktan sonra da sürmüş olduğundan, bu unsurların daha geç tarihli yerlere Susa üzerinden ulaştığını varsayıyoruz.

Kuzeyde durum farklıydı. Dördüncü binyıl ortalarından itibaren Kuzey Irak'ta, Suriye'de ve Güney Türkiye'de Uruk kültürünün unsurları görülür, ama yerel kültürleri etkileme dereceleri her birinde farklıdır. Uruk'la uzak bölgeler arasında doğudaki Susa örneği gibi aracılık işlevi üstlenmiş bir yerleşme henüz saptanamamıştır. Dördüncü binyıl başlarında tüm kuzey bölgesinin karakteristik özelliği, küçük merkezlerde düşük düzeyde bir güç merkezileşmesinin oluşmasıydı. Güneyin etkisi Obeyd döneminden sonra zayıflamıştır ve saptanan kültürler Geç Kalkolitik içerisinde sınıflandırılır. Dördüncü binyıl ortalarında Uruk etkisi tüm bölgeye farklı düzeylerde yayıldı. Kimi yerlerde bakir topraklar üzerinde kent boyutlarında yerleşmeler kuruldu. Örneğin, Orta Fırat üzerindeki Habuba Kabira Güney Mezopotamya'dan toptan ithal edilmiş kültür birikimiyle kalabalık nüfuslu ve tahkim edilmiş bir kent

hâline geldi. Bu tür başka pek çok yerleşme kuruldu; bu yerleşmelerde güneyin kültürel etkisi son derece yoğun hissedildiğinden, güneyli göçmenler tarafından kurulmuş oldukları varsayılır.

Uruk sakinleri başka yerlerde mevcut yerleşmelere yerleşerek kendilerine ait dışa kapalı yerleşim bölgeleri kurdular. Yerel halklarla aralarındaki etkileşimler, yerel gelenekler bağlamı içerisinde anıtsal mimari gibi yenilikler getirdi. Örneğin Kuzeydoğu Suriye'deki Tell Brak'ta, güneyden esinlenilmiş bir mimari ortam içerisinde yerel kültürel geleneğinin görüldüğü bir anıt tapınak inşa edildi. Tapınağın planı, platform üzerinde olması, koni mozaiklerle bezenmesi ve içerisindeki güneyden alınmış fikirlerdi. Kimi yerlerdeyse Uruk varlığı birkaç yapıyla sınırlı kaldı. Ama bu yerlerde bile yerel halk üzerinde çarpıcı etkileri olabiliyordu. Örneğin, Türkiye'nin güneyindeki Arslantepe'de yerel seçkinler güneyin uygulamalarından etkilenerek devasa bir anıtsal yapı inşa etmişlerdi. Son olarak, örneğin Tepe Gavra gibi Uruk etkisinin hiç görülmediği eski yerleşmeler de vardı.

Bu bölgede ortaya çıkan Uruk kültürel unsurları arasında yapı plan ve bezemeleri, çanak çömlek (özellikle de eğik ağız kenarlı kâse) ve yazının öncülleri olan hesap taşlı *bullalarla* sayısal tabletler yer alır. Güneydeki Uruk IVa katmanlarında rastlanan proto-çiviyazısı kuzeye ulaşmadığına göre, temas bu gelişmeden hemen önce kesilmiş olmalıdır. Bu maddi unsurlar Uruk yayılımının neden olduğu toplumsal değişime kıyasla önemsiz kalır. Birdenbire kent merkezleri kurulmaya başlanmış ve bunun sonucunda toplumsal hiyerarşi ve ekonomik örgütlenme oluşmuştur. Bu süreçteki en önemli etkenin yerel evrim mi yoksa dış etki mi olduğu hâlâ bilinmemektedir. Daha büyük yerleşmeler ve yerleşmeler hiyerarşisi yönündeki yerel eğilimler Uruk yayılımından önceye denk gelir; örneğin Hamukar gibi yerel kültürlerin hâkim olduğu kimi yerler kent boyutuna dördüncü binyıl sonlarında erişmiştir. Dolayısıyla, kökleri yerel kültüre dayanan süreci Uruk etkisi hızlandırmış olabilir. Diğer taraftan, Habuba Kabira gibi bir kentte gözlenen ciddi dış etki, güneyden esinlenildiğini açıkça göstermektedir.

Uruk kültürünün kimi yönlerine etkinin doğrudan olduğu yerlerin dışında da rastlanır. Örneğin, Kuzey Suriye kıyılarındaki pek çok yerleşmede eğik ağız kenarlı kâseler görülür. Uruk'un, dördüncü binyıl sonlarında Güney Mezopotamya'yı hatırlatan bir dizi kültürel özelliğin ortaya çıktığı erken dönem Mısır'ı da etkilemiş olması ihtimali özellikle ilgi çekicidir: nişli kerpiç mimari, dekoratif kil koniler, bazı çanak çömlek üslupları, silindir mühürler ve bazı sanatsal motifler. Orta Mısır'da bu unsurlardan bazılarının rastlanmış olması, temasın kısmen, Suriye üzerinden kara yolculuğundan çok, Basra Körfezi ve Kızıldeniz üzerinden yolculukla kurulmuş olduğunu düşündürmektedir.

Önümüzdeki en zorlu soru hâlen bu yayılmanın nedenine nasıl bir açıklama getirileceğidir. Güney Mezopotamya'nın genç kent-devleti ya da devletleri bera-berlerinde kültürel bagajlarını da götürerek yerleşmek üzere sayısız uzak yere insan yollamaya neden karar verdiler? Çoğunlukla, Uruk yayılımının ardında kaynaklara ulaşma gereksiniminin yattığı düşünülür, ama hangi kaynaklara ulaşılmaya çalışıldığı belli değildir. Akademisyenler sık sık, Güney Mezopotamya'da tahta, taş ve metal bulunmadığını vurgular ve dış temasların başlıca nedeninin bu malzemelere duyulan ihtiyaç olduğunu düşünürler. Ama bu eksiklik abartılmıştır ve eksikliği telafi edecek

yerel malzemeler bulunmaktadır. Uruk çağı Güney Mezopotamya'sında yaşanmış temel nüfus ve ideoloji değişimlerinin dikkate alınması daha doğru görünmektedir. Yeni bir ideolojinin ve yeni bir toplum yapısının görüldüğü devletler kurulmuştu. Bazı kişiler daha önce hiç görülmemiş önemde konumlara gelmişlerdi ve çok sayıda insanın yaşamını etkiliyorlardı. Yeni seçkinler, onları halkın geri kalanından farklı kılacak egzotik malzemeleri elde etmek istemiş olabilirler. Pek çok lüks mala ancak Mezopotamya dışında ulaşılabiliyordu: yarı değerli taşlar, altın, gümüş vb. Doğudaki ve kuzeydeki yerleşmeler yerel halklarla etkileşim sonucunda bu kaynaklara ulaşılabilmesini sağlayacak güneyli kolonileri olarak görülebilir. Yayılma ideolojisi ayrıca, bir tanrının kent sınırları ötesinde de etkili olduğu fikrinden beslenmiş olabilir. Yalnızca yakın çevrenin değil, uzak bölgelerin de kentin tanrısına bağımlı olduğu düşünülmüş olabilir. Bu ideolojik unsurlar, belgelerle kanıtlanmaları mümkün olmasa da, Uruk yayılımı hakkındaki yorumlarımızda tümüyle göz ardı edilmemelidirler.

2.4 Uruk'tan Sonra

Uruk döneminin sona ermesi hem içeride hem de dışarıda köklü değişimler yaratmıştır. Temaslarda ani bir kesinti gözlediğimizden, Güney Mezopotamya dışındaki değişimleri daha net görebiliyoruz. Tamamen güneyliler tarafından kurulmuş Suriye'deki Habuba Kabira bilinmeyen nedenlerden ötürü ortadan kalktı. Yerel kültürlerin Uruk uygulamalarını benimsemiş olduğu yerlerde eski yerel gelenekler yeniden belirdi. Kuzey Mezopotamya'yla Suriye'de köy yaşamı ve toplumsal örgütlenmesi yeniden kural hâline geldi. Susiana ovasında, Susa'daki merkez görünüşe bakılırsa Zagros Dağları'ndan gelen göçmenlerin eline geçti. Bölge kuzeydeki gibi siyasi parçalanma yaşamayıp Güney Mezopotamya'da gördüğümüze denk bir devlet hâline geldi. Bölgede sonradan ortaya çıkan siyasi yapıların habercisi gibi görüldüğünden, bu devlete proto-Elam devleti diyoruz. Kültürel açıdan kimi Uruk geleneklerini korumuş, ama bunları yerel gelenekler olarak uyarlamıştı. Aynı dönemin Uruk yazısından farklı olan proto-Elam yazısı gelişti ve İran'da geniş bir alana yayıldı. Bölgedeki Uruk etkili iktidar merkezileşmesi burada rakip bir devlet yaratmış ve Güney Mezopotamya'nın İran platosuna ve daha doğudaki bölgelere erişiminin ortadan kalkmasından bu devlet sorumlu tutulmuştur. Uruk sisteminin çöküş tarihi, kuzeyde muhasebe uygulamalarının kesintiye uğramasından ve Susiana'da bağımsız olarak bir yazının gelişmesinden anlaşılır. Proto-çiviyazısı tabletlerin öncüleri her yerde görülür, ama Uruk IV tipi tabletlere rastlanmaz. Bu geç örneklerle dönemin sonunda (arkeolojik katman IVa'da) yalnızca Uruk'ta rastlanır ve dolayısıyla, uzak bölgelerle temaslara bundan hemen önce kesildiği anlaşılmaktadır.

Uruk'ta neler olup bittiğinin anlaşılması güçtür. Eanna kompleksindeki anıtsal yapılar yıkılmış, tüm alan yerle bir olmuştur. Üzerine de katman III'te, içerisinde Uruk IV'tekinden daha ayrıntılı çok sayıda tablet bulunmuş yeni bir yapı dizisi inşa edilmiştir. Bunlara çok benzeyen az sayıda tablete Babil'in kuzeyindeki Ukayir'de (yaklaşık 35 tablet) ve Cemdet Nasr'da (yaklaşık 150 tablet) da rastlanmıştır. Arkeolojik açıdan bu döneme, söz konusu kültüre ait buluntu grubunun ilk bulunduğu yerleşmeye atfen Cemdet Nasr adı verilir. Uruk hâlâ büyük bir kentti,

ama belki de toplumsal kargaşaların ya da istilaların sonucunda kent dışı nüfusun buralara yerleşmesiyle Güney Mezopotamya’da başka merkezler de kurulmuştu. Önceki yüzyıllarda uzak yerlerle kurulmuş temaslar kesilmişti, ama Cemdet Nasr kültürü Diyala ve Hamrin gibi daha önceden marjinal olan yakın bölgelere daha fazla nüfuz etti. Üstelik, Basra Körfezi bölgesiyle doğrudan temaslar kurulduğunu gösteren kanıtlara rastlanmaktadır. Dolayısıyla, Güney Mezopotamya’da toplumun civar alanlarda daha güçlü bir etki yaratmış daha fazla sayıda ve birbirlerine yakın büyüklüklerde merkezler hâlinde yeniden örgütlendiği görülmektedir. Bölgede yeni siyasi gelişmelerin temelleri atılmıştı.

NOT

- 1 Paul Bairoch, *De Jéricho à Mexico: Villes et économie dans l’histoire* (Paris: Gallimard, 1985), s. 107.

3

Rakip Kent-Devletler: Erken Hanedan Dönemi

yakl. 2800	Arkaik Ur
yakl. 2500	Fara ve Ebu Salabih tabletleri
yakl. 2500-2350	Lagaş-Umma sınır çatışması
yakl. 2400	Lagaşlı Uruinimgina
yakl. 2400-2350	Girsu'daki Bau tapınağı arşivi
yakl. 2350	Ebla arşivleri

Uruk döneminin sonunda, 3100 civarında, Babil'in Yakındoğu'daki geniş çaplı kültürel etkisi zayıflamıştı. Tüm bölgede yerel geleneklere dönüş yaşandı ve yazı gibi becerilere Güney Mezopotamya dışında ender rastlanır oldu. Güneydeyse yazılı kaynak sayısı arttı. Bu artış, siyasi ve kültürel gelişmeleri önceki dönemlere kıyasla çok daha ayrıntılı inceleyebilmemizi sağlamaktadır. Buradaki siyasi durumun karakteristik özelliği, sürekli birbirleriyle etkileşime giren ve rekabet eden kent-devletlerdi. Babil'le Yakındoğu'nun geri kalanı arasındaki kültürel temaslar yüzyıllar sonra yeniden kuruldu. Bu da, tarihsel araştırmanın coğrafi odağını bir kez daha genişletebilmemize imkân vermekte ve başka yerlerde de baskın siyasi örgütlenme biçiminin küçük devletler olduğunu göstermektedir.

Babil böylece, çoğunlukla "Erken Hanedan Dönemi" olarak adlandırılan 550 yıllık dönemde dikkatimizin odaklanacağı yer hâline gelmektedir. Bu dönem sıklıkla Erken Hanedan I (yakl. 2900-2750), II (yakl. 2750-2600), IIIa (yakl. 2600-2450) ve IIIb (yakl. 2450-2350) olarak alt bölümlere ayrılır, ama fazla bir tarihsel değer

taşımayan maddi kalıntılardaki üslup değişikliklerine dayalı arkeolojik bir ayrımdır bu. Siyasi açıdansa baştan sona aynı temel özelliklerin görüldüğü tek bir birim olarak değerlendirilmesi gerekir.

3.1 Yazılı Kaynaklar ve Tarihsel Kullanımları

Bu dönemin incelenmesinde kullanılan yazılı kaynaklar çok çeşitlidir. İdari belgeler hâlâ çoğunluktadır, ama elimizde dönemin bazı hükümdarları için yazılmış siyasi anlatılar ve başkaları hakkındaki öykülerin anlatıldığı sonraki dönemlerden edebi malzemeler de bulunmaktadır. Pek çok arkeolojik alanda giderek daha fazla sayıda idari arşive ulaşılmaktadır. Bunların içerdikleri bilgilerin kapsamı artmakta ve fonetik unsurlarla gramer unsurlarını vererek konuşma dilini daha fazla yansıtmaya başlamaları nedeniyle, metinleri anlamamız kolaylaşmaktadır. Ur'da 2800 civarına ait yaklaşık 280 tablete ulaşılmıştır. Fara (antik Şuruppak; yaklaşık 1000 tablet) ve Ebu Salabih (eski adı bilinmiyor; yaklaşık 500 tablet) tabletleri 2500 civarına aittir ve sözlük malzemesiyle birlikte bulunmuşlardır (krş. 2. Bölüm). Metinlerin çoğu Erken Hanedan Dönemi'nin sonundandır ve Lagaş'ta yaklaşık 1500 tablet bulunmuştur. Üstelik, tüm dönem için pek çok arkeolojik alanda ve Babil'in her yerinde münferit buluntulara da rastlanmaktadır. Babil dışında Suriye'deki Mari'de (yaklaşık 40 tablet), Tell Beydar'da (yaklaşık 150 tablet) ve özellikle de batıda, Ebla'da (yaklaşık 3600 tablet) Erken Hanedan Dönemi'nin sonlarına ait metinler bulunmuştur.

Siyaset tarihi araştırmaları açısından en yararlı bilgilere yeni bir tip metinden, kraliyet yazıtlarından ulaşıyoruz. Bu yazıtların kökeni, kimin tarafından ithaf edildiğinin gösterilmesi amacıyla adak nesnesi üzerine kraliyet üyelerinin adlarının ve unvanlarının yazılmasına dayanmaktadır. Sözelimi, taş bir kabın üzerine “Kiş Kralı Mebaragesi” yazılmış olduğunu görüyoruz.¹ Çok geçmeden bunlara, hükümdarların yapıları inşa ettiğini belirten kısa açıklamalar da eklenmiştir. Zamanla, anılan olayla bağlantılı askeri başarılarla dair anlatılar eklenerek yazıtlar daha da genişletildi ve birinci binyılda, seferlerin ayrıntılı yıllık raporlarıyla ve dikilen yapının betimlemesiyle doruğa ulaştı. Bu kayıtlarda kralların hem inşa edici hem de savaşçı olarak faaliyetleri hakkında önemli bilgiler verilmektedir. Erken Hanedan Dönemi'nden elimizde, Adab, Kiş, Nippur, Umma, Ur ve Uruk'taki Babil arkeolojik alanlarında keşfedilmiş az sayıda metin bulunmaktadır. Fırat üzerindeki Mari, kraliyet yazıtlarının çıkarılmış olduğu yegâne Suriye kentidir. Erken Hanedan Dönemi'ne ait en geniş yazıt grubuna, yerel hanedanın dokuz üyesinin toplam 120 yazıt bırakmış olduğu güney devleti Lagaş'ta ulaşılmıştır. Bunların önemli bir kısmında bu devletle komşusu Umma arasındaki aşağıda ayrıntılarıyla ele alınacak sınır çatışması anlatılır. Lagaş'ın bakış açısıyla yazılmış olduklarından, Umma çatışmadaki suçlu ve saldırgan taraf olarak gösterilir. Bu metin grubu Yakındoğu tarihinde ilk kez bir olayı dönemin kaynaklarına dayanarak anlatabilmemizi sağlar.

Üçüncü binyıl sonu-ikinci binyıl başı arasına ait sonraki Mezopotamya literatürü Erken Hanedan Dönemi krallarıyla ilgili bazı eserler içerir. Bunlar çoğunlukla oldukça ayrıntılıdır ve dolayısıyla günümüzün pek çok tarihsel yeniden kurulu-

Kutu 3.1 Sümer Kral Listesi

Sümer Kral Listesi, Erken Hanedan Dönemi'ni ele alan daha geç Mezopotamya metinleri arasında belki de en önemlisidir. Bu metni ikinci binyılın ilk yüzyıllarına, yani Erken Hanedan Dönemi'nden neredeyse 700 yıl sonrasına tarihlenen metinlerden biliyoruz. Metnin tasvir ettiği dünyada krallık "gökten inmekte" ve bölgenin bütününe geçici olarak hâkim yerel hanedanların tasarrufunda bir şehirden diğerine geçmektedir. Kronolojik açıdan, krallığın tufandan önce ilk kez ortaya çıktığı tarihten, İsin hanedanına (yakl. 1900) kadar süren dönemi ele alır. Erken Hanedan Dönemi'nin anlatıldığı bölümde sözü edilen kent-devletler daha çok Babil'dedir ve Ur, Uruk, Kiş kentlerine özel önem verilmiştir. Babil dışından üç kente, doğuda Avan'a, kuzeyde Hamazi'ye ve batıda Mari'den de bahsedilmektedir. Arka arkaya sıralanmış olan bazı kralların aynı zamanda hüküm sürmüş oldukları anlaşılmıştır. Bu sıralamanın nedeni, metinde ifade edilen başlıca ideolojik unsurların, herhangi bir zamanda ilahi meşruiyet sahibi tek bir hükümdar olabileceğini ve hegemonya sahibi krallığın sınırlı sayıda kente geçebileceğini dikte etmesidir. Metinde farklı kentlerin krallarının listelerine ve hüküm sürdükleri yıllara yer verilir. Sonraki bölümlerin doğruluğu, tarihlendirilmiş ekonomi belgelerinden elde edilen bilgilerle karşılaştırılarak kontrol edilebilir. Ama Sümer Kral Listesi'nin ilk kısımları efsanevidir ve tanrıça İnanna'nın kocası olarak bilinen ve muhtemelen tümüyle kurmaca olan Dumuzi gibi mitolojik figürlere 3600 yıl gibi inanılması olanaksız hükümdarlık süreleri atfedilmiştir. İsin hanedanının kralları, kral listesinin kapsadığı tüm bölge üzerinde siyasi kontrolleri olmamasına karşın, metnin nihai versiyonunu Babil'de egemen güç olma iddialarını meşrulaştırmakta kullanmışlardır.

munda önemli bir rol üstlenirler. Ne var ki tarihsel kaynak olarak güvenilirlikleri kuşkuludur. Aralarında en etkileyicisi, Erken Hanedan Dönemi'nin hanedan ve krallarının ayrıntılı bir listesini veren Sümer Kral Listesi'dir (bkz. Kutu 3.1 ve Resim 3.1). Kimi bölümlerinin –özellikle de ilk kısımlarının– güvenilirmez olduğu kesindir; diğer bölümlerin tarihsel doğruluklarını da kanıtlayamıyoruz. Bu nedenle liste, Erken Hanedan tarihini kurarken kullandığımız başlıca araç olarak kalmakla birlikte, tarihsel kaynak olarak değerini büyük oranda yitirir. Yine yalnızca ikinci binyıl başlarına ait metinlerden bildiğimiz diğer edebi Sümer eserlerindeyse Uruk kentinin üç kralı, Enmerkar, Lugalbanda ve Gılgamış'ın öyküleri anlatılır, uzak yerlerdeki maceralardan ve yerel çatışmalardan bahsedilir. Bu metinler Erken Hanedan Dönemi'yle ilgili kaynaklar olmalarından ziyade, Sümerlerin geçmiş bilinçleri konusunda sağladıkları bakış açısıyla önem kazanırlar.

Erken Hanedan Dönemi Babil'ini ele alan bir inceleme öncelikle bu dönemden kalma metinlere dayandırılmalıdır ve yirmi dördüncü yüzyıl başlarına gelindiğinde, bazı yerlerde tarihsel sorunları aynı anda farklı açılardan inceleyebilmemizi sağlayan yazılı kaynaklarla karşılaşırız. Örneğin Lagaş devletinden elimizde, askeri ve siyasi olayların anlatıldığı kraliyet yazıtlarıyla önemli bir kamusal kurumun faaliyetlerinin kaydedildiği çok sayıda idari belge vardır. Bu belgeler sayesinde kraliyet idaresinin faaliyetlerini yeniden kurgulayabiliyor ve resmi söylemi gerçek günlük olaylara ait

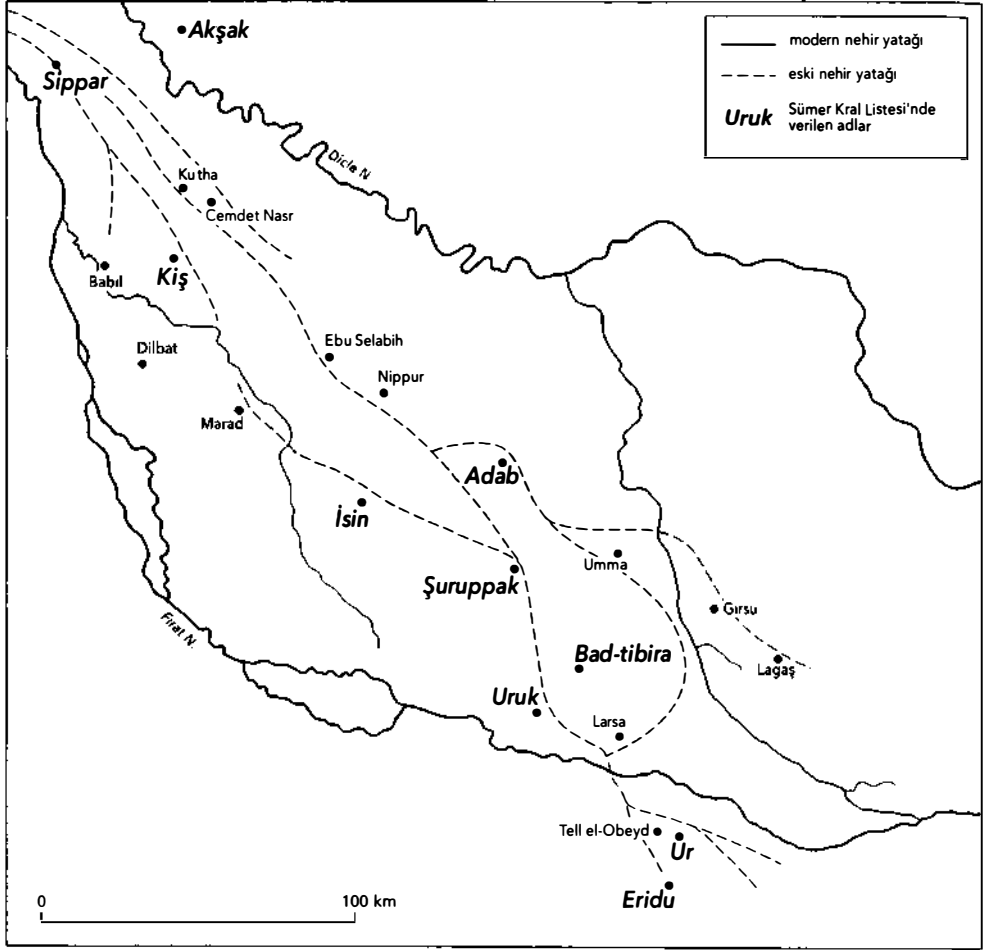

Resim 3.1 Sümer Kral Listesi'nin kaydedilmiş olduğu Weld-Blundell yazıtı. Visitors of the Ashmolean Museum, Oxford izniyle.

kayıtlarla karşılaştırabiliyoruz. Karşımızdaki rahatsız edici sorunlardan biri, bu kaynaklarda rastlanan sözcüklerden bazılarını ancak geç dönemlere ait daha kapsamlı belgelerde görülmeleri sayesinde anlayabilmemizdir. Zamanla, yeni şartlar nedeniyle sözcüklerin anlamının değişmiş olabileceğini göz önüne almalıyız. Sözgelimi, yirmi beşinci yüzyıldan kalma kayıtlardaki bir terimi açıklarken, yirmi birinci yüzyıldaki anlamını doğrudan kabul edemeyiz. Örneğin, sonraki dönemlerde kralın hizmetindeki eyalet valisi anlamına geldiğini bildiğimiz *énsi* unvanının Erken Hanedan Dönemi'nde bağımsız hükümdarlar için kullanıldığını görüyoruz. Siyasi şartlardaki ve diğer şartlardaki değişimler terimlerin anlamlarını da etkilemiştir.

3.2 Güney Mezopotamya'da Yaşanan Siyasi Gelişmeler

Erken Hanedan Dönemi'nde Babil'in siyasi örgütlenmesinin temel unsuru kent-devletti: insanların köylerde yaşadıkları yaklaşık 15 kilometre yarıçapındaki bir iç bölgeyi doğrudan kontrol altında tutan bir kent merkezi. Bölgenin tarım rejiminin tümüyle sulamaya bağımlı olması nedeniyle, yerleşmelerin başta Fırat olmak üzere nehirlerle, ya da bu dönemde hâlâ görece kısa olan kanallara yakın olmaları gereki-

Harita 3.1 Erken Hanedan Dönemi'ndeki Babil kent-devletleri (Kaynak: Joan Oates, *Babylon*, Londra: Thames and Hudson, 1986, s. 13).

yordu. Tüm Babil'de bölge içerisinde az çok düzenli olarak dağılmış yaklaşık otuz beş kent-devlet vardı. Ekili alanlarla daimi yerleşim bölgeleri arasındaki bozkırda mevsimsel hayvancılık ya da avcılık yapılıyordu. Kent merkezlerinin bu bölge üzerindeki kontrolü dolaylıydı.

Üçüncü binyıl başlarında Babil'de, muhtemelen göçler ya da yarı göçebe grupların yerleşmeye başlamaları sonucunda hızlanan genel bir nüfus artışı yaşandı. Tüm bölgede kentleşme eğilimi görülüyordu: Hem kentlerin hem de kentleri saran köylerin boyutları büyüdü; daha küçük beldelerse yok oldu. Kent-devletler ilk başlarda, birbirlerinden bozkırla ve tarım bölgeleri dışındaki alanlarla ayrılabilir kadar uzaktılar. Ama nüfus artışının sürmesi nedeniyle ekili alanların genişletilmesi gerekti ve böylece, özellikle de güneyde kent-devletlerin sınırları birbirlerine yaklaştı, hatta çakıştı. Deniz seviyesinin düşmesine ve nehir kollarının azalmasına yol açan kademeli kuraklaşma da bu süreci tirmandırmış olabilir. Boşluk alanların ortadan

kalkması hem bu devletler içerisinde hem de tüm bölgede önemli sonuçlar doğurdu. Yaşanan değişimler arasında kent-devletlerde iktidarın laikleşmesi ve bölgesel açıdan merkezileşmesi de yer alıyordu.

Kentlere ilişkin Mezopotamya ideolojisinin temel unsurlarından biri, her birinin belli bir tanrının ya da tanrıçanın ikametgâhı olduğu kavramıydı. Kentlerin en eski çağlarda, her biri koruyucu tanrı işlevini üstlenmiş olan tanrılar için kurulduğuna inanılırdı: örneğin, Ur'da Nanna, Uruk'ta İnana, Nippur'da Enlil. Bu kavram tapınağın, yani tanrının hanesinin (aşağıya bakınız) kentte üstlendiği rolle bağlantılıydı. Tapınağın tarım kaynaklarının toplanması ve yeniden dağıtılması, tanrının bunları hediye olarak aldığı ve yeniden halka dağıttığı düşüncesine dayanıyordu. Dolayısıyla, tapınak idaresinin başı kentin lideri işlevini üstleniyordu ve Uruk döneminden itibaren kent hükümdarının ardındaki başlıca ideolojik destek, tapınak hanesindeki işleviydi. Tapınak aslında erken dönem kentinin egemen kurumu, surları içerisindeki en büyük yapıydı ve kimi zaman toprak bir platformun üzerine, diğer yapılara tepeden bakacak şekilde inşa ediliyordu. Tanrıların insanların dünyasına benzeyen bir dünyada yaşadıklarına ve bu nedenle her birinin bir evi, eşi, çocukları ve hizmetkârları olduğuna inanılırdı. Bu bağımlı tanrıların da kentlerde boyutları statülerine göre değişen kendi küçük tapınaklarıyla mabetleri vardı ve her kentte çok sayıda tapınak inşa edilmişti.

Kent-devletlerin nüfuz alanlarının genişlemesiyle birlikte geriye kalan boş alanlar için rekabet edilmeye başlandı ve bu rekabet çok geçmeden, kentlerin tarım toprakları için birbirleriyle savaşmalarına yol açtı. Bu tür durumlarda liderin kültteki rolünden çok askeri rolü önem kazanıyordu. Bu dönemi yansıtan daha sonraki tarihlere ait Sümer öykülerinde savaş liderine yetkenin halk tarafından geçici olarak verildiği görülür. Kriz anında fiziksel açıdan güçlü bir erkek halk meclisi tarafından savaş liderliğine seçilir ve hareketleri yine bu organ tarafından kontrol edilirdi. “İlkel demokrasi”² adı verilmiş bu sistemin, babadan oğula geçen bir hanedan sisteminin oluşmasına yol açtığı düşünülmektedir. Savaş liderinin hanedan ideali, tanrılar tarafından yöneticilik yetenekleri için seçilmiş olan baş tapınak idarecisinin idealleriyle uyumlu değildi. Otoritelerinin temelleri farklıydı; biri savaştaki üstünlüğünden, diğeryse ilahi lütuf düşüncesinden alıyordu. Yeni asker sınıfını sarayla ve krallıkla ilişkilendiriyoruz. Erken Hanedan Dönemi'nde kentlerde yeni bir anıtsal yapının, yerleşim planından niteliğini saptayabildiğimiz sarayın ilk kez ortaya çıktığını görüyoruz. Üstelik, bu döneme ait belgelerde yeni bir merkezi kurumdan, sözcük anlamı “büyük ev” olan ve sonraki dönemlerde kraliyet hanesi için kullanıldığı kesin görünen “é-gal”dan bahsediliyor. Kent tanrısının “ev”i, yani tapınak anlamındaki “é”den farklıdır bu sözcük. Bu iki otorite kaynağının birbirlerine doğal olarak düşman oldukları düşünülmemelidir, ama ikisinin tek bir bütün içinde kaynaştırılması hiç de kolay değildir.

Lagaş'ın bu dönemine ait daha geç tarihli bir olay, görünüşe göre bu iki iktidar merkezini uyumlu hâle getirme çabasını belgelemektedir. Erken Hanedan Dönemi'nde, 2400 civarında şehrin son bağımsız yöneticisi, Uruinimgina adında bir mütecavizdi. Hükümdarlığının başlarında devleti yeniden örgütlemiş, tarım toprakları üzerindeki kontrolü görünüşte kendisinden ve ailesinden alıp kent tanrısı Ningirsu'yla onun ailesine vermişti. Üstelik, yetkililerin halka dayattıkları bazı vergi

ve yükümlülükler kaldırılmış, borçlu ailelerin belirli taahhütleri iptal edilmişti. Aynı dönemde, Lagaş devletinin en iyi belgelenmiş merkezi kurumunun idaresinde temel bir değişim yaşandığını görüyoruz. Eskiden é-mi, yani eşin (kent hükümdarının eşinin) hanesi olarak adlandırılan yapının adı değiştirilerek é-Bau, yani Ningirsu'nun eşi olan tanrıça Bau'nun hanesi olmuştur. Mülkün malları Bau'nun malı olarak tanımlanmıştı, ama şimdi bizzat Uruinimgina ve sonraları eşi baş idareciler olmuşlardı. Kurumun adının değiştirilmesi, faaliyetlerinin önemli düzeyde artmasıyla, başka tapınaklardan kaynak aktarımı yoluyla hizmetkâr sayısı ve tarımsal alanlarının iki katına çıkmasıyla çakışmaktadır. Anlaşılan, bu adımlar kentin çeşitli hanelerini hükümdara tabi kılmak üzere birleştirme girişimine işaret etmektedir. Kendisi kral ve savaş lideri olarak, toprak ve mülk sahipliğini görünüşte kentin tanrısına ve onun ailesine aktarmıştı, uygulamadaysa kendisi ve ailesinin üyeleri tanrının mülklerine hükmetmeye çalışıyordu. Kral ilahi lütufla hükmediyordu, ama tanrının dünyevi mülklerinin kontrolü tümüyle ona aitti ve böylece, önceki dönemlerde ilahi ve dünyevi otorite arasında görülen ayırım ortadan kalkmıştı. Uruinimgina'nın adımları kısa ömürlü oldu, ama ilahi ve dünyevi otoritelerin kaynaşması konusunda aynı durum geçerli değildi. Sonraki kralların hepsi güçlerini tanrılardan aldıklarını iddia ettiler, ama tapınak mülkleri onların kontrolündeydi ve iktidarlarının gerçek temeli askeri becerileriydi. Sümer Kral Listesi krallığın göklerden indiğini iddia edebilir, seküler ve dini iktidarı kaynaştırabilirdi.

Kent-devletler arasında toprak rekabetinin arttığını en iyi gösteren kanıt, güney Lagaş devletinde bulunmuş olan bir dizi yazıttır (bkz. Belge 3.1). Bu belgelerde Lagaş kralları, 2500-2350 arasındaki 150 yıllık bir zaman dilimi içinde kuzey komşuları Umma'yla aralarındaki bir sınır çatışmasını anlatırlar. Savaş, Lagaş'ın koruyucu tanrısı Ningirsu'yla Umma'nın tanrısı Şara arasında Guedena, yani "ovanın ucu" denen bir tarım alanı nedeniyle çıkan anlaşmazlık olarak ifade edilmektedir. Lagaş kralları kendilerini tanrılar adına hareket eden vekiller olarak gösteriyorlardı. Hatta bunlardan biri olan Eannatum (bkz. Resim 3.2) onu davası için savaşması amacıyla yaratmış olan Ningirsu'nun dev oğlu olarak tanıtır kendini. Lagaş anlatılarına göre, baş tanrı Enlil uzak geçmişte iki devlet arasındaki sınırı Guedena üzerinden çizmiştir. Yazıtlarda, tarihsel olarak bu eylemin herhalde 2600 civarında yaşamış Mesilim adlı Kiş kralı tarafından gerçekleştirilmiş olduğu kabul edilir. Dolayısıyla, daha bu erken tarihlerde iki kent arasında rekabet olduğu ve dışarıdan arabulucuya başvurulduğu anlaşılmaktadır. Bakış açılarından yalnızca biri belgelenmiş olduğundan, olaylar dizisinin saptanması çok güçtür. Lagaş ne zaman güç kazansa, haklı olsun ya da olmasın, toprak üzerindeki iddialarını kabul ettirmeye çalışıyordu. Birbiri ardına pek çok kral, Umma'nın toprakları yasadışı olarak işgal ettiğini ve hükümdarlarının Lagaş ordusunca yenilgiye uğratıldığını belirtir. Çatışmanın yine de yüzyıllarca sürmüş olması, hem bu savaşların bir sonuca ulaşmadığını hem de tarım alanlarının iki devlet için de çok önemli olduğunu göstermektedir. Diğer devletlerin de komşularının tarlalarını ilhak ederek tarım alanlarını genişletmeye çalışmış olduklarını düşünebiliriz.

Ama devletler arasındaki tüm etkileşimlerin düşmanca olduğu söylenemezdi. Krali haneler birbirlerinin eşiti olarak iletişim kuruyorlardı ve aralarında diplomatik ilişkiler vardı. Birbirlerine hediyeler vererek bu bağları güçlendiriyorlardı. Mari'de

Belge 3.1 Umma-Lagaş sınır çatışması

Kral Enmetena'nın anlatısından alıntılar

Toprakların kralı, tanrılarının babası Enlil kesin buyruğuyla Ningirsu'yla Şara arasındaki sınırı çizdi.¹ Kış kralı Mesilim (tanrı) İştaran'ın buyruğuyla tarlayı ölçtü ve bir stel dikti. Umma hükümdarı Uş küstahlık etti. Steli söküp Lagaş ovasına yürüdü. Enlil'in kahramanı Ningirsu onun buyruğuyla Umma'yla savaştı. Enlil'in buyruğuyla üzerine büyük savaş ağını attı. Ovada onun için büyük gömü höyüğü hazırlandı. Lagaş hükümdarı Enmetena'nın amcası ve Lagaş hükümdarı Eannatum, Umma hükümdarı Enakale'yle birlikte sınırı çizdi. İnun kanalını "gu'edena"ya uzattı ve Ningirsu'nun tarlasının 2105 *nindanını* (yaklaşık 12,630 m) Umma tarafına verdi. Burayı sahipsiz tarla ilan etti. Kanalda bir stel yazdı ve Mesilim'in stelini yerine koydu. Umma bozkırına girmede. Ningirsu'nun Namnundakigara denen doğru Enlil, Ninhursag, Ningirsu ve Utu için tapınaklar yaptırdı . . . O zaman, Zabalam tapınağının başı olan İl, Girsu'dan Umma'ya çekildi. İl burada Umma hükümdarı oldu. Suları Ningirsu'nun sınır kanalına ve Nanşe'nin sınır kanalına, Ningirsu'nun setine –Dicle'nin ucunda ve Girsu sınırının üzerindedir– Enlil'in, Enki'nin ve Ninhursag'ın Namnundakigara'sına yöneltildi. O, Lagaş arpasının yalnızca 3600 *gurunu* geri ödedi. Lagaş hükümdarı Enmetena bu kanallar yüzünden İl'e adam yolladığında, tarlaları çalan Umma hükümdarı İl düşmanlıkla şöyle dedi: "Ningirsu'nun sınır kanalı ve Nanşe'nin sınır kanalı benimdir. Seti Antasura'dan Edingalabzu'ya kaydıracağım." (Ama) Enlil ve Ninhursag (onu) ona vermediler. Adını Ningirsu'nun vermiş olduğu Lagaş hükümdarı Enmetena, Enlil'in adil buyruğuyla, Ningirsu'nun adil buyruğuyla, Nanşe'nin adil buyruğuyla, Dicle'den İnunkanal'a uzanan kanalı inşa etti. Namnundakigara'nın temelini taştan inşa etti. Kendisini seven efendisi Ningirsu ve kendisini seven hanımı Nanşe adına orayı onardı. Enlil'in esasını verdiği, Enki'nin bilgelik verdiği, Nanşe'nin yüreğinde seçtiği, Ningirsu'nun baş idarecisi, tanrılarının buyruğunu alan, Lagaş hükümdarı Enmetena, şahsi tanrısı Şuturul, Enmetena'nın ömrü boyunca sonsuza dek Ningirsu'nun ve Nanşe'nin huzurunda dursun. (Şayet) Umma'dan gelen adam tarlaları taşımak için Ningirsu'nun sınır kanalını ve Nanşe'nin sınır kanalını geçerse, ister Umma'lı olsun ister yabancı, Enlil onu yok etsin, Ningirsu büyük savaş ağını attıktan sonra onu ellerinin ve ayaklarının altına alsın. Kendi kentinin insanları ona isyan etsin ve kentinin ortasında öldürsün!

Çeviride yararlanılan kaynak: Jerrold S. Cooper, *Sumerian and Akkadian Royal Inscriptions. Volume 1: Presargonic Inscriptions* (New Haven: American Oriental Society, 1986), s. 54-57.

1 yani, Lagaş'la Umma arasında.

Resim 3.2 Lagaş Kralı Eannatum'un tasvir edildiği akbabalı stelden ayrıntı: Réunion des Musées Nationaux/Art Resource, NY izniyle.

değerli malların gizlendiği bir yerde, Ur kralı Mesannepada'nın adının yazılmış olduğu bir boncuk bulunmuştur: Bu nesneler büyük olasılıkla bir kral tarafından diğerine verilmişti. Hükümdarın Lagaş'taki eşi Baranamtara'nın da Adab'daki muadiliyle hediye değiş tokuşunda bulunduğu bilinmektedir. Bu muhtemelen yaygın bir uygulamaydı.

Kent devleti dönemin karakteristik siyasi unsuru olmasına karşın, devletler arasındaki hem dostça hem de düşmanca etkileşimler sonucunda iktidarın daha büyük bölgeler birimleri içinde merkezileşmesine yönelik çeşitli süreçler görülmekteydi. Komşular arasındaki savaşlar işgalle sonuçlanabiliyordu. Uruk kralı Lugalkigine-dudu 2400 civarında bu şekilde Ur'da krallığını ilan etmişti. Bu fetih ve birleşme süreci Erken Hanedan Dönemi'nin sonlarında, Umma kralı Lugalzaggisi'nin Ur'la Uruk'u fethetmesi ve ardından Lagaşlı Uruinimgina'yı yenilgiye uğratarak tüm Güney Babil'in kontrolünü ele geçirmesiyle sona erdi. Yukarı denizden aşağı denize, yani Akdeniz'den Basra Körfezi'ne dek olan bölgeyi egemenliği altına aldığı iddia eden yazıtlarında başarılarını abartmış olması şüphesiz mümkündür, ama iktidarının tek bir kent-devletin geleneksel sınırlarının ötesine ulaşmış olduğu kesindir.

Ne var ki kent-devletler her zaman fetihler sonucunda birleşmiyorlardı. Çeşitli nedenler ve amaçlar doğrultusunda sık sık ittifaklar kuruluyordu. Bunların arasındaki bir diğer etkileşim aracı da ticaretti. Tabletler ve kil topakları üzerindeki çeşitli Babil kentlerinin adlarını veren sembollerin görüldüğü bir grup mühür baskı, tek bir denetçi organı olan bir ticaret ağının varlığını ortaya çıkarır. Daha Cemdet Nasr döneminde (3000-2900) bu mühür baskılarda kent sembollerinin sabit bir sırayla verildiği görülür: Ur, Larsa, Nippur, Uruk, Keş, Zabalam ve saptanmaları daha zor olan birkaç kent daha. Bazılarının siyasi önemleri azdır; dönemin hâkim kenti olan Uruk'a ise özel bir önem verilmemiştir. Buradaki düzenleme ilkesi siyaset olamaz. Ur'un biraz daha ileri bir döneme ait Erken Hanedan I katmanında kent sembollerinin biraz farklı kombinasyonlarının görüldüğü çok sayıda damga bulunmuştur. Bunların daha ziyade kapıları mühürlemek için kullanılmış olması, çeşitli malzemelerin saklandığı bir depo mekânının birden fazla şehri temsil eden bir otorite tarafından bir şekilde garanti altına alındığına işaret etmektedir. Erken dönemlere ait bu kanıtlar, kimi kent-devletlerinin ticari ilişkilerde daha yüksek bir otoriteyi kabul edeceklerine dair bir anlaşma yaptıklarına işaret eder.

Başka bazı koalisyonlarsa askeri nedenlerle kuruluyordu. Elimizdeki kanıtlar muğlak olduğundan, bu ittifakların tarihlerini yazamıyoruz, ama 2600 civarından itibaren bağımsız kentler arasındaki işbirliklerinin belgelenmiş olduğunu görüyoruz. Bu tür bir bölgesel koalisyon örneğini “Kış Kralı” unvanından çıkarabiliyoruz. Tanrı Enlil Umma'yla Lagaş arasındaki sınırı çizdiğinde “Kış Kralı” Mesilim bu sınırı ölçerek sınır işareti koymuştu. Lagaş'ta bulunmuş üzerinde adı yazılı bir tören başlığı, Mesilim'in Lagaş'ta belli bir güce sahip olduğunu doğrular, ama metnin sonunda o sırada kentin hükümdarının (Sümerce *énsi*) Lugalşaengur olduğu belirtilir. Mesilim'in Orta Babil kenti Adab'daki bir yazıtında da yerel hükümdarın varlığı kabul edilir: Ninkisalsi.³ Erken Hanedan Dönemi sonlarına ait kraliyet yazıtlarında “Kış Kralı” unvanı tekrar tekrar karşımıza çıkar ve yalnızca Kuzey Babil kenti Kış'i yöneten krallara işaret ettiği düşünülemez. Örneğin Lagaşlı Eannatum bir dizi güney kentini yenilgiye uğrattıktan sonra tanrıça İnanna tarafından Kış kralı ilan edilmiştir.⁴ Kış kralı bu yetkeye neden sahipti? Bu unvanın tüm Babil'de tam bir egemenlik getirmesi ve yazıtlarını okumuş olduğumuz diğer kent hükümdarlarının yalnızca Kış'teki bir hanedanın bağımlıları olmaları hiç mümkün görünmemektedir. Lagaş gibi günümüze pek çok belge bırakmış devletlerin yabancı bir güce tabi olmadıkları anlaşılmaktadır. Görüldüğü kadarıyla Kış kralının gücü bölgedeki bir tür koalisyonla dayanıyordu. Belli bir askeri güç tarafından desteklenen (Eannatum'un ancak bazı komşularını yenilgiye uğrattıktan sonra Kış kralı olduğunu anımsayalım) Kış kralının yetkesi tüm bölgede kabul edilmişti.

Bu tür bir diğer koalisyonla, Şuruppak'tan 2500 civarına tarihlendirilen idari metinlerde rastlıyoruz. Bu küçük kentte kendi askerlerinin yanı sıra Ur, Adab, Nippur, Lagaş ve Umma askerlerinin de kayıtları tutuluyordu. Bu adamların “KI. EN.GI'de mevzilenmiş”⁵ oldukları söylenmektedir. Bu terim birkaç yüzyıl sonra Sümer, yani Babil'in güney yarısı anlamına gelecektir, ama söz konusu dönemde muhtemelen tek bir yeri tanımlamaktadır. Aynı metinlerde, UNKEN olarak adlandırılan bir yerdeki koalisyonundan da bahsedilir. Sümerce “meclis” anlamına gelen UNKEN Lagaş, Umma ve Adab'dan oluşuyordu. Bu birleşmeler kısa ömürlü oldu:

Son ikisi Umma'yla Lagaş arasındaki sınır çatışması yüzünden bozuldu. Koalisyonlar muhtemelen, Erken Hanedan Dönemi'nin özelliği olan kentler arası rekabetin sonucuydu: Bunlar birbirlerine karşı koyabilmek amacıyla çeşitli koalisyonlarla bir araya geliyorlardı.

Öte yandan tüm Babil kentlerini birbirlerine bağlayan genel bir birlik bilinci de vardı. Dini açıdan her kent bir tanrının alanı olmasına karşın, bu tanrılar işleve, seçereye ya da göklerdeki hayali bir haneye dayanan panteonlarda birlikte yer alıyorlardı. Başlıca Mezopotamya tanrısı, Nippur kentinin koruyucusu olan Enlil'di. İkinci binyıl başlarında, bu kent üzerindeki siyasi kontrolün bir hükümdara, aslında gücü çok daha kısıtlı olsa da, tüm Babil için hükümdarlık iddiası hakkını verdiği kesindir. Daha Erken Hanedan Dönemi'nde Adab, Kiş, Lagaş, Umma ve Uruk kralları burada kısa yazıtlar bırakmışlardır ve bu da Nippur'da hükümdarlıkları için meşruiyet arama arzusunda olduklarına işaret ediyor olabilir. İkinci binyılda hükümdarlar bu şekilde bölgesel egemenlik iddiasında bulundular. Nippur hiçbir zaman önemli bir askeri güç olmadı, ama bölgenin dini ve krali ideolojisinde hayati bir rol oynuyordu: Kentin rahipleri tarafından tanınan bir kral, aslında bir kurmacadan ibaret olsa da, bölgesel hegemonya iddiasında bulunabiliyordu.

Bu birlik bilinci aynı dili konuşan halklarla sınırlı değildi. Erken Hanedan Dönemi'nde Babil'de en az iki dilin konuşulduğunu kesin olarak söyleyebiliriz: Sümerce ve kimi zaman proto-Akadca denen bir Sami dili. Bu iki dilin yapıları birbirlerinden çok farklıydı, ama sözcük dağarcıkları ortak ve Sümer grameri Akadca'yı etkilemişti; bu da aynı insanların aynı anda iki dili birden kullandıklarını gösteriyor. Çokdilli bir eski toplumda bir kişinin hangi dili konuştuğunu saptamak kolay değildir. Bu dönemde tüm okuryazar Mezopotamyalılar (ya da Yakındoğulular), biraz sonra anlatacağımız aynı yazı kültürünü paylaşıyorlardı. Kendi yerel dillerini yazabilmekle ve yazmakla birlikte, hepsi Sümerce de yazabiliyordu. Dolayısıyla, Sümerce bir metin yazarın anadilinin Sümerce olduğunu kanıtlamaz. Yaklaşık 2500'de Ebu Salabih kâtiplerinin adı Sami kökenliydi, ama metinlerinde neredeyse yalnızca Sümerce kullanıyorlardı. Kişi adları muhtemelen, konuştukları dile dair daha iyi bir gösterge olacaktır. Eski Yakındoğu'da kişilerin adları çoğunlukla anlaşılabilir bir anlamı olan kısa cümlelerden oluşuyordu ve bu nedenle, ailenin bu dile yakınlığı konusunda bir kanıttır. Örneğin, Sümerce Aba-a'a-gin adı "Kim babaya benzer?" anlamına gelmektedir. Adlarda kullanılan dili –Sümerce, Akadca ve sonraları Amori dili, Aramice vb– evde konuşulan dile dair bir kanıt olarak görüyoruz genellikle. Böylece, Erken Hanedan toplumunda Sümer ve Sami adları karışımıyla karşılaşırız; bunlardan ilkinin Babil'in güneyinde, ikincisininse kuzeyde baskın olduğu görülüyor. Kimi zaman iddia edildiğinin aksine, bu ayrım etnik çatışma yaratmamıştır. İki dil grubunun üyeleri yan yana yaşıyorlardı. Erken Hanedan Dönemi'nde Babil siyasi açıdan bölünmüştü, ama kültürel açıdan aynı bölünme görülüyordu.

3.3 Yakındoğu Geneli

Erken Hanedan Dönemi Babil'i bir boşluk içinde yer almıyordu; Babillilerin yabancı saydıkları ve çeşitli ilişkiler kurdukları bölgelerle çevriliydi. Yakındoğu'nun geri kalan

kısımında siyasi durumun daha çok arkeolojik verilere dayanarak parça parça yeniden kurgulanması gerekmektedir. Birkaç Suriye yerleşmesinde ancak Erken Hanedan Dönemi sonlarında metinler ortaya çıkar ve bu döneme gelindiğinde Babil belgelerinde dış dünyayla ilgili göndermeler görülmeye başlanır. Bu, Babil’le temaslara ve güneye gereğinden fazla odaklanılmasına neden olduğundan talihisiz bir durumdur. Dördüncü binyıl sonlarında Uruk yayılımının sona ermesiyle birlikte Babil’in çevresindeki dünyayla kurduğu temaslarda kökten bir değişim yaşandı. Üçüncü binyıl başlarında kuzeyde ve doğuda yerel gelenekler tüm güçleriyle yeniden ortaya çıkar ve Yakındoğu büyük bir kültürel çeşitlilik sergiler. Güneyin etkisi silinmiştir. Aynı tarihlerde, daha önceden Uruk etki alanının dışında kalmış Basra Körfezi bölgesi de dâhil olmak üzere kimi yakın bölgeler Babil’in yörüngesine daha fazla çekilir.

Yeni gelişmiş tunç teknolojisi için çok önemli olan Umman bakır madenlerine Basra Körfezi’nden ulaşılabiliyordu. Dolayısıyla, Babil’in bu bölgeyle ilgilenmesi beklenmedik bir durum değildi. Metinlerde, Güney Mezopotamya’nın önemli bir ticaret ortağı, ağaç ve bakır kaynağı olarak “Dilmun” ülkesinden giderek daha fazla bahsedildiği görülür. Uruk IV dönemine ait metinlerde Dilmun’a yalnızca bir kez rastlanmıştır; Erken Hanedan Dönemi’nde ise göndermelerin sayısı artar. Yeri belli değildir; bu dönem için en olası görünen adaylar Kuzeydoğu Arabistan ya da Bahreyn adasıdır. Her iki durumda da, Dilmun kereste ve bakır üretmekten çok ticaret merkezi işlevi görüyor, daha uzak bölgelerden elde edilen malların ticaretini yapıyordu. Doğu Arabistan ve Umman’da ele geçmiş arkeolojik malzemeler Babil’le temaslara yoğun olduğunu gösterir. Çanak çömleklerin pek çoğu Mezopotamya’dan ithaldi, ama bunlar Mezopotamya özelliği taşımayan arkeolojik kontekstler içerisinde bulunmuşlardır. Örneğin, bu dönemde Umman’da üzerlerine taş yığılmış çok sayıda yuvarlak mezar yapılmıştır; hiçbir şekilde Mezopotamya’ya ait olmayan bir uygulamadır bu. Dolayısıyla burada, Uruk döneminden farklı bir temasla karşılaşırız: Anlaşılan, o dönemde Babil’liler kolonileri aracılığıyla ticaret yapıyorlardı; Erken Hanedan Dönemi’nde ise ticareti bölgede kalıcı bir varlık oluşturmadan sürdürdüler.

Babil’in doğusundaki bölgeler Uruk yayılımının birer parçası olmuştu. Buradaki başlıca kent merkezi olan Susa, Uruk IV kültüründen fazlasıyla etkilenmişti. Üçüncü binyıl başından itibaren bu durum birdenbire değişti ve Doğu İran’la bağlantısı daha fazla olan, proto-Elam adını verdiğimiz yerel bir kültür ortaya çıktı. Susa’nın yaklaşık 400 kilometre güneydoğusunda bir başka merkez, günümüzün Fars eyaletindeki Anşan ortaya çıktı, önem kazandı ve büyüklüğü ciddi oranda arttı. Susa, Zagros Dağları’nın batısındaki düzlüklere, Anşan ise güney sıradağlarına hâkimdi. Her iki kenti ve aralarındaki toprakları içine alan bölgesel bir devletin bu kadar erken bir dönemde kurulmuş olması pek mümkün görünmemektedir; yine de üçüncü binyıl ortalarında Babil metinlerinde Elam ülkesinden söz edilmeye başlanır. Bu muhtemelen gevşek bir koalisyondu ve ayrıca Mezopotamya metinlerinde de bağımsız olarak yer alır. Lagaş’ın Erken Hanedan dönemi sonlarındaki hükümdarları, muhtemelen uzak yerlere giden ticaret yollarına ulaşabilmek amacıyla “Elam” adını verdikleri bölgeye sefer düzenlemişlerdir. Örneğin, bu dönemde Babil’de İndus Vadisi’nde yapılmış karneliyen boncuklar ve Afganistan lapis lazuli görülmür. Babil anlaşılan alıcı konumundaydı ve yeni seçkinlerinin talep ettikleri lüks malları ithal ediyordu.

Karşılığında ne sattığı tam olarak bilinmemektedir; muhtemelen tekstil ürünleri ve kolayca nakledilebilen diğer mamul mallardı. İran'ın maddi kültüründe güçlü bir Babil etkisinin görülmemesi, Babilli tüccarların burada kalıcı bir varlıklarının bulunmadığını düşündürmektedir.

Üçüncü binyıl başlarında tüm Kuzey Irak'ta ve Fırat Nehri'nin doğusundaki Suriye'de, çanak çömlek üslubuna dayanarak "Ninive 5" adını verdiğimiz yeni bir maddi kültür ortaya çıktı. Kalıntılarına daha çok önemli kara yollarının üzerindeki yerlerde rastlanmıştır ve görünüşe bakılırsa, bu kültürün halkları ticareti kontrol altında bulunduruyorlardı. Daha batı bölgelerdeki maddi kültürlerin çeşitliliği, bölgesel bir birlik olmadığını düşündürmektedir. Bu toplumlar, en azından Güney Mezopotamya'yla karşılaştırıldıklarında kentleşmiş toplumlar değillerdi. Sonradan önemli merkezlere dönüşecek birçok yerleşme bu dönemde kurulmuştur, ama gerçek kent özelliklerine 2600 civarına dek rastlanmaz. Surlu kentler ancak bu dönemde ortaya çıktı ve Habur vadisi gibi bölgelerde yeniden yoğun bir yerleşim başladı. Bu geç dönem kent gelişiminde güney etkisi katalizör işlevi görmüş olabilir, ama aslında yerel bir süreçti ve güneydekinden farklıydı.

Kuzey Mezopotamya'yla Suriye'nin tarım rejimi, tahıl üretiminde nehir sula-rından çok yağışa dayanması açısından güneydeki rejimden farklıdır. Ancak hektar başına verim sulama yapıldığı zamana oranla düşüktür ve bu nedenle, aynı sayıda insanın beslenmesi için daha az işgücü kullanılsa da daha çok alanın ekilmesi gerekiyordu. Bu nedenle kuzeydeki kentler güneydekilere kıyasla daha küçüktü ve nüfusun daha büyük bir kesimi çevre köylerde yaşıyordu. Bir diğer fark da sarayın kuzey toplumundaki rolüydü. Tapınakların erken dönem kentlerinin merkezleri ve temel kurumları oldukları güneyin aksine kuzeyin ekonomisinde ve toplumunda seküler otorite baskındı ve kent manzarasına genellikle saraylar hâkimdi.

Bu kentler çiftçilerin tarım yaptıkları çevre kırlık kesimleri içlerine alan küçük devletlerin merkezleriydi. Bu devletlerdeki yerleşmeler kuzeye kıyasla daha fazla yayılmıştı ve artbölgeleri daha genişti. Bu muhtemelen tarım rejimlerinin farklı olmasının sonucuydu, ama odaklarında bir merkez şehir bulunduğundan bunlar temelde hâlâ kent-devletlerdi. Kuzeybatı Suriye'de Ebla'da ve başka yerlerde bulunmuş metinler, bu devletlerden çoğunun adlarını saptayabilmemizi sağlar: mesela, Habur bölgesinde Nagar, Şehna ve Urkiş; Fırat boyunca Mari, Tuttul, Emar ve Karkamış; doğuda Asur ve Hamazi; batıda Ebla, Ugarit ve Byblos. Bunlar arasında diplomatik ve ticari temaslar kurulmuştu. Ebla'da bulunmuş saray belgelerinde ticaret konusunun baskınlığı görünüşe göre, diplomatik temasların yaygınlığını yansıtmaktadır. Krallarla başka yabancı devlet temsilcilerinin ziyaretlerinden ve Ebla mabetlerinde sunuda bulunmalarından sık sık bahsedilir. Diplomatik evlilikler yapılıyor ve düzenli olarak hediye alınıp veriliyordu. Savaş da bu temasların bir parçasıydı. Muhtemelen Babil'e giden ticaret yolunun kontrolü yüzünden Ebla, Fırat üzerindeki Mari'yle uzun süreli bir çatışma yaşamış ve Ebla'nın bu dönemdeki son hükümdarı İşar-Damu durumu değiştirene dek bir süre yüklü haraçlar ödemek zorunda kalmıştı. Bu merkezlerin bazıları –Mari, Nagar ve Ebla– çevre devletlere iradelerini dayatmayı başarmışlardı anlaşılan, ama askeri faaliyetlerinin ayrıntıları bilinmiyor. Seküler iktidarın merkezileşmesinin yanı sıra, çeşitli kentlerin hükümdarlarının Tuttul'daki Dagan tapınağında ant içmelerinden anlaşıldığı kadarıyla belli

bir dini birlik bilinci gelişmişti. Dolayısıyla, bu son kentin Babil’de Nippur’un sahip olduğu prestijle kıyaslanabilir bölgesel bir prestij kazanmış olması mümkündür.

Babil’le kuzeyindeki bölge arasındaki bir diğer benzerlik, her ikisinin de çokdilli toplumlar olmalarıydı. Mari ve Ebla metinlerinden anlaşıldığı üzere, insanların çoğu Sami lehçelerini konuşuyorlardı, fakat Kuzey Suriye’de, ne Sami dili olan ne de Sümer diliyle akrabalığı bulunan Hurriceyle ilgili kanıtlara da rastlıyoruz. Burada da kişi adları dilsel çeşitliliğin başlıca göstergesidir. Hurriler muhtemelen sonradan Hurri devleti Urkiş ve Navar’ın kurulacağı Kuzey Suriye’de baskındılar, ama Erken Hanedan Dönemi’nin üzerinden çok geçmeden Nippur gibi güney bölgelerinde Hurri adlarına rastlanır. Tüm Suriye’de ve Kuzey Mezopotamya’da Sami adları taşıyan insanlar yaşıyordu. Bu dil çeşitliliği bildiğimiz kadarıyla herhangi bir toplumsal ya da etnik çatışma yaratmamıştır.

Dolayısıyla –Babil’den çok daha geniş bir bölge olan– kuzeyin siyasi örgütlenmesi temelde güneydekine benziyordu. Kent merkezleri iktidar merkezleriydi ve kuzey devletleri coğrafi açıdan daha geniş olsalar da çevre kırık kesime hâkim konumdaydılar. Ancak iktidarın ideolojik temelinde bir fark göze çarpıyordu: kuzeyde bu temel dini olmaktan çok sekülerdi. Babil’in kuzey ucundaki Kiş kenti bu iki dünya arasında ara nokta işlevi görüyordu. Hem güney hem de Suriye devletleriyle yakın temas içindeydi ve dini güçten çok seküler güce dayalı bir siyasi örgütlenme kurmuş olabilir. Bu durumda, tüm sistemi sarsacak kişinin bir Kişli, yani Sargon olması belki de hiç şaşırtıcı değildir.

3.4 Erken Hanedan Dönemi Toplumu

Erken Hanedan Dönemi’nde Yakındoğu’nun toplumsal tarihini incelerken idari belgelere bel bağlıyoruz. Bu dönemin –ve tüm üçüncü bin yılın– karakteristik özelliği, toplumun “haneler” hâlinde örgütlenmiş olmasıdır. Üyeleri birlikte yaşayan çekirdek aileden daha geniş toplumsal birimlerdir bunlar. Hanenin önemli bir yönü, tek bir üretim ve tüketim birimi olmasıydı: Ayakta kalması için gereken malların çoğu hane içerisinde üretilirdi. Hanelerin kökeni ekonomik açıdan bağımsız akrabalık gruplarına dayanıyor olabilir; bunlar sonraları bir tanrıyı ya da kralı merkez alan kurumlar hâlinde birleşmişlerdir. Bu nedenle, Sümercede saray için kullanılan sözcük “büyük hane” anlamındaki *é-gal*, tapınak için kullanılan sözcükse *é* ve tanrının adıdır: Mesela, “tanrı Ningirsu’nun hanesi.” Elimizdeki önemli tablet arşivleri bu birimlere dayanır ve dolayısıyla haneyi merkez alan bir dünyayı betimler. Geniş saray ve tapınak hanelerinin dışında kalan faaliyetler belgelenmemiştir.

Her hane özerk bir birim olarak görülebilir. Hanelerin toprakları, hayvanları, aletleri, balıkçı tekneleri vardı ve üyeleri arasında çiftçiler, çobanlar, balıkçılar ve yiyecek üretip hazırlayabilecek, mal imal edebilecek kişiler yer alıyordu. Haneler faaliyetlerinde uzmanlaşmamışlardı ve kendi kendilerine yetme düzeyleri yüksekti. Aralarından daha büyük olanlarının içerisinde ayrı görevleri bulunan pek çok bölüm vardı ve *é* terimi bunlar için de kullanılabilirdi. Erken Hanedan Dönemi’nin sonlarında seçkin kesimlerin üyelerinin de bireysel olarak kendi haneleri vardı. Örneğin Lagaş’ta kraliçenin kadınlar hanesi (Sümerce *é-mi*) ismi verilmiş ve bağımsız olarak

yönettiği bir hanesi vardı. Mülkleri kralinkinden az olmakla birlikte kendine yeterdi. Görünüşe bakılırsa, kraliçenin hanesi kadınlar tarafından idare ediliyordu. Erken Hanedan Dönemi'nde bunu belgeleyemiyoruz, ama III. Ur döneminin sonlarında bu hanenin yetkililerinin çoğu kadındı.

Her hanenin çalışanları hiyerarşik olarak örgütlenmişti. Erkek ve kadın işçiler (Sümerce *guruş* ve *gême*) bu hiyerarşinin en altında yer alıyor ve açık arayla en kalabalık grubu oluşturuyorlardı. Köle konumunda olmamakla birlikte bağımlı işçilerdi. İşçiler aileleriyle birlikte ya da çalıştıkları örgütün sağladığı kurumsal bariyerlerde kalabiliyorlardı. Çalışmalarının karşılığında tayınla ödüllendiriliyorlardı: aylık olarak standart miktarda arpa ve yıllık olarak yağ ve yün. Bu ürünleri alan kişiler çoğunlukla çalışan erkek ve kadınlardı, ama aralarında çocuklar ve yaşlılar da vardı. Bu tayınların üretici olsun ya da olmasın hane bağımlılarına verilen destek olduğu açıktır. Miktar işçinin cinsiyetine ve statüsüne göre belirleniyordu: Erkek işçiye kadın işçinin iki katı tayın veriliyor, amir astına, uzman zanaatkar vasıfsız işçiye kıyasla daha fazla tayın alıyordu. Hanenin bağımlılarını temel gıda ve giyecek gereksinimlerini karşılayarak geçindirdiği bu model tüm üçüncü binyıl boyunca Yakındoğu toplumunun temel karakteristik özelliği olarak kaldı. Verilen ürünler eksiksiz bir diyet için yetersiz olduğundan, bu kişilerin hane dışı kanallardan başka yiyeceklerle ulaşabildikleri sonucuna varmak durumundayız. Bu bağımlılar ve aileleri muhtemelen sebzeleri ve balıkları kendileri yetiştiriyor ya da avlıyorlardı; belki de tayınlarının bir kısmı karşılığında bu malları alıyorlardı.

İşçilerin çoğu rutin işler yapıyordu. Kadınlar özellikle tahıl öğütücüsü ve dokumacı olarak çalıştırılıyordu. Bu dönemde öğütme işi, tahılın elle tutulan küçük bir taşla taş bir zemin üzerinde öne arkaya doğru sürtülmesini gerektiren çok yıpratıcı bir işti. Kadınların her gün belli bir miktarda üretim yapmaları gerekiyordu. Üretilen miktar nihai ürünün kalitesine bağlıydı ve bu da büyük oranda değişebiliyordu. III. Ur döneminin sonlarına ait metinlerden kotaların yüksek olduğunu biliyoruz: Bir kadının günde 10 litre normal ya da 20 litre kaba un üretmesi gerekiyordu. Dokumacılık kotaları da günde iki metrekaresi gibi yüksek miktarlarda olabiliyordu. Ağır işlerdi bunlar. Hesaplar kadınları gruplar hâlinde kaydetmiş olmasına karşın, muhtemelen bireysel olarak evde çalışmış ve aynı zamanda çocuklara bakmışlardı. Bu işler temelde ev sanayileriydi.

Büyük bir hanenin üyesi olmak ayrıca, toplumun zayıf üyelerinin ayakta kalabilmesini sağlıyordu. Kendini geçindiremeyen dullarla çocuklar tapınak hanelerine girerek çalışmalarını karşılığında temel düzeyde bir destek alıyorlardı. Dolayısıyla hane, toplumun hem bireylerin hem de çekirdek ailelerin kendilerine bir yer buldukları temel yapı taşlarından biriydi. Hem kentlerde hem de kırsal kesimde haneler vardı. İkincisinde aynı zamanda, kurumsal kontrol dışında kalan, toprağa ortak olarak sahip büyük ailelerden müteşekkil kırsal topluluklar sürdürülmüştü muhtemelen. Toprak satışıyla ilgili yaklaşık elli belgelik bir grup, Erken Hanedan Dönemi'nde bu toplulukların var olduklarını –ama aynı zamanda, toplum içerisindeki önemlerinin azaldığını– gösteriyor. Bir tarım alanı satıldığında çoğunlukla çok sayıda satıcıdan tek bir alıcıya geçerdi. Satıcıların toprak üzerindeki hakları farklı düzeylerdeydi. Toprakla en yakından ilgili olanlar en yüksek miktarı, diğerleri biraz daha azını alıyorlardı ve çok sayıda insana da işlem sırasında örneğin yemek gibi sembolik

hediyeler veriliyordu. Dolayısıyla toprak muhtemelen ortak mülkiyetti ve tek bir birey tarafından devredilmesi mümkün değildi. Kayıtlı alıcılarınsa hepsi tek bir birey ve muhtemelen, kimi zaman belki de güç kullanarak bireysel mülkiyet hakkı edinebilmiş seçkinlerdi. Tüm bu seçkinlerin statülerinden yararlanarak kişisel mülk edinmiş hane üyeleri olmaları mümkündür.

Her kent-devlette çok sayıda kurumsal hane vardı; kimileri tanrılara, kimileri de seküler otoritelere aitti. Tapınaklar arasında, yerel panteondaki tanrı hiyerarşisini yansıtan bir hiyerarşi vardı. Örneğin Lagaş'ta kent tanrısı Ningirsu'nun hanesi ilahi eşi Bau'nun hanesinden büyüktü; Bau'nun hanesiyse oğulları Şulşagana'yla İgalima'nın hanelerinden büyüktü. Bu kurumlar üzerindeki kontrol son derece kapsayıcıydı. Örneğin Şuruppak kayıtları son derece gelişmiş merkezi ekonomik kontrole işaret eder. Arpa hesaplarında 20.000 kişilik bir nüfusa altı ay boyunca günlük tayın vermeye yetecek miktarlar kaydedilmiştir ve arkeolojik alanda kazılmış tahıl siloları da bu miktarların birlikte depolanabileceğini göstermektedir. Kurumsal hanelere bağlı tarım alanları da aynı derecede büyüktü. Ama Güney Babil'e ait tüm yazılı belgelerin tapınak kökenli olması nedeniyle Erken Hanedan Dönemi'nde hâkimiyetin tümüyle tapınaklarda olduğu düşünülmüştü. Lagaş'a ait başlıca metin kaynağımızın tanrıça Bau'nun tapınağı olmasından ötürü bu kent tüm toprak ve mülklerin tanrıya ait olduğu bir tapınak-devlet olarak nitelenirdi. Günümüzdeyse akademisyenlerin çoğu bu düşüncüyü reddederek toplumun diğer kesimlerinin de ekonomik yaşamın önemli katılımcıları olduklarını, yalnızca bu durumun belgelenmediğini kabul ediyorlar.

Kuzeybatı Suriye'deki Ebla örneği, merkezi idarenin ne kadar kapsamlı olduğunu daha iyi göstermektedir. Tamamı saray arşivinde ele geçen belgeler, sarayın geniş çaplı ekonomik faaliyetleri kontrol ettiğini göstermektedir. Sekiz idari birimden bahsedilir; bunlardan dördü metinlerde *sa-za*^{ki} denen akropolde, dördü ise *eb-la*^{ki} denen aşağı şehirdedir. İlkinde kralın hanesi (*é-en*), ikincisindeyse Babil dilinde "köy" anlamındaki *é-duru*, terimiyle bahsedilen dört birim vardır. Bu terimin köy topluluklarının idari birimlerle mi örtüştüğü, yoksa merkezi gücün gelişmesiyle birlikte idari birimlere dönüştürüldüklerine mi işaret ettiği bilinmemektedir. Fakat tarımın, büyük oranda doğrudan kurumsal iş gücü tarafından yürütüldüğü Babil'in aksine, Ebla topraklarında kraliyet denetimindeki köylerin sorumluluğunda olduğunu söyleyebiliriz.

Bazı toplum kesimlerinin kaynaklardan diğerlerine göre eşitsiz oranda yararlanabildiğini gösteren en iyi kanıtlar, Erken Hanedan Dönemi'ne ait arkeolojik kayıtlardır. Ur'daki kraliyet mezarlığı, kendileriyle birlikte gömülecek çok sayıda lüks mala sahip küçük bir grubun varlığını gözler önüne serer. Kazılmış yaklaşık iki bin mezardan on altısında taş ve tuğladan yapılmış gösterişli odalar vardı. Bu odalara son derece değerli mezar eşyaları konmuştu: altın miğferler, kamalar, kakmalı müzik aletleri vb. Bunların hepsi, sanatlarını seçkinlere hizmet ederek öğrenmiş son derece vasıflı zanaatkarların ürünleriydi. Bu mezarlara gömülen kişilerin güçlerini gösteren en iyi kanıt, aralarından bazılarının ya öldürülmüş ya da efendilerinin veya hanımlarının gömülmesi sırasında öldürülmeyi istemiş hizmetkârların da eşlik etmesidir. Böylesine gösterişli şekilde gömülme onurunun kimlere verildiğini, bunların saray halkından mı yoksa tapınak seçkinleri mi olduklarını bilemiyoruz. Bu da Erken

Hanedan Dönemi sonlarında meşruiyetlerini farklı ideolojik temellerden alan iktidar yapılarının yan yana var olduklarını, eksiksiz bir toplumsal ve siyasi hiyerarşi tanımının henüz yapılmamış olduğunu gösterir.

3.5 Yazı Kültürü

Erken Hanedan Dönemi'nde, yakın zamanlarda icat edilmiş yazı teknolojisinin hem konuşma dillerini ifade etme kapasitesi hem de sunabileceği bilgi miktarı arttı. Yazı aynı zamanda, bu dönemde Yakındoğu'da Güney Mezopotamya geleneklerinden esinlenmiş kültürel bir birlik görüldüğünün en iyi göstergesidir. Tüm bölgede kullanılan yazı tekniklerinin ve metin türlerinin tamamı Babil'de geliştirilmişti.

Bu dönemde yazı sistemi pek çok açıdan değişti. Öncelikle, işaretler kil tablete çizilmek yerine eğik uçlu bir kamyışın bastırılmasıyla yazılır oldu. *Stylus*un ucu kile bastırıldığında küçük bir üçgenle ince bir çizgi oluşturuyor ve böylece, bizim çiviyazısı adını verdiğimiz kıskı şeklini yaratıyordu. İşaretler giderek şematikleşti ve standartlaştı; sınırlı sayıda darbeye hızla bastırılabilirlerdi. Erken Hanedan Dönemi'nin sonuna gelindiğinde işaretlerin artık pek azı başlangıçta temel aldıkları resimsel unsurlara benziyordu.

Heceleri temsil eden işaretlerin kullanımı da arttı ve konuşulan dilin giderek daha fazla unsurunu ifade eder oldu. Sözcükleri temsil eden ve gramer unsurlarını okurun eklemesini gerektiren işaretlerin hâkimiyeti yine de sürüyordu. Örneğin, Uruk'un proto-çiviyazısı metinlerinde fiil çekimine dair kanıtlara rastlanmazken, bu tür unsurlar giderek daha fazla ifade edilmeye başlandı, ama çiviyazısı sisteminde tümünü belirtme zorunluluğu asla olmadı. Hece işaretlerinin giderek daha fazla kullanılması, Sümerce dışındaki dillerde de yazılabilmesini mümkün kılıyordu; Sami lehçelerinden ve Hurri dilinden kişi adları yazılabilir, Sami edatları metne eklenebiliyordu.

Yalnızca sözcük işaretlerinin kullanıldığı bir yazıyla kuramsal olarak her dil yazılabilirdi, ama hece işaretlerinin kullanımının artması, yazının farklı dil grupları için de benimsenmesini kolaylaştırdı. Suriye ve Kuzey Mezopotamya'da kentleşme, güneyin yazı uygulamalarının benimsenmesiyle aynı zamana rastlar. Ebla, Mari ve Tell Beydar kentlerinin ve muhtemelen, metinleri henüz keşfedilememiş pek çok yerin yazmanları Babil tablet şekillerini, işaret formlarını ve bunların okunuşlarını benimsiyorlardı. Başlangıçta Sümer dili için geliştirilmiş sözcük işaretlerinin devam eden hâkimiyeti Eblalı katipleri, işaretleri ve ardından telaffuzunu göstermek için terimin heceli fonetik versiyonunu verdikleri listeler hazırlamaya yöneltti. Daha ayrıntılı sözlük listelerinde terimlerin yerel dile çevirileri ve bazen telaffuzları da vardı. Bu metinlere ender rastlanması, özellikle de bu listelerde sıralamanın ve formatın güneyde bulunanlara benzemesi nedeniyle, Suriyeli yazmanların Babililerden eğitim almış oldukları yönünde güçlü bir kanıttır.

Metinlerde işaretlerin sıralanışı da daha standartlaştı. Tabletler yukarıdan aşağıya doğru okunacak iki dikey kutu sütununa bölünüyor, bunların çoğu gramer unsurlarıyla birlikte ya da tek bir sözcük içeriyordu. İşaretlerin sıralanışı Erken Hanedan Dönemi'nin sonlarına ait metinlerde bile kimi zaman hâlâ karmakarışık

olmasına karşın, sözcüklerin telaffuzunu daha fazla yansıtmaya başladı. Bu gelişmeler o dönemde okurların ve bugün bizlerin bu metinleri daha iyi anlayabilmemizi sağlamıştır. İdari metinler daha açık hâle geldi ve örneğin malların belli bir kişi tarafından dağıtıldığını ya da alındığını göstermeye başladı. Kraliyet yazıtları basit mülkiyet işaretleri olmaktan çıkıp, uzun anlatılara dönüştü. Böylece yazının işlevi genişledi ve kişileri yeni bilgilerden haberdar etme kapasitesi gelişti; ayrıca bilgi gelecek kuşaklar için saklanabildi. Bir tapınağa adak nesnesi bırakan kral bunu kimin getirdiğini belirtebiliyor ve böylece, sonraki gelen ziyaretçiler kralın bu hareketinden haberdar olabiliyorlardı.

Uruk'ta bulunmuş arkaik metinler daha şimdiden, bu tür metinlerin sayısal üstünlüğü sürse de Mezopotamya'da yazının ekonomik işlemlerle kısıtlı kalmadığını göstermektedir. Sözcüklerin belli bir sıralama içinde verildiği sözlük listeleri, Mezopotamya'da kuramsal ve çağrışımcı düşüncenin en eski sistematik kanıtlarıdır. Aralarında tanrı adları, meslekler, hayvanlar, kuşlar, metaller, ağaçlar, kent adları vb. listeleri vardır. Erken Hanedan Dönemi'nde iyice gelişen bu tür, aynı geleneklerin çok geniş bir coğrafi alanda kabul edildiğini göstermektedir. Bu metinlerin ele geçtikleri her kentte Erken Hanedan Dönemi'nde büyük bir sadakatle kopyalanmış olmaları özellikle ilgi çekicidir. Ebu Salabih listeleri küçük farklılıklarla 900 kilometre uzaklıktaki Ebla'da kopyalanmıştır. Erken Hanedan Dönemi'ne ait başka edebi yazılar da vardır ve bunlar çoğunlukla efsunlar, ilahiler ve bilgelik edebiyatı, yani atasözleri katalogları ve bir babanın oğluna tavsiyelerde bulunduğu yapay bir diyalog içerisinde verilmiş atasözleri gibi kısa yazılardır. Yazı sisteminin hâlâ veciz olması yüzünden bunların anlaşılması zordur. Farklı yerlerde çoğunlukla aynı eserlere rastlanması (özellikle de Şuruppak'la Ebu Salabih'te büyük bir çakışma görülür), farklı kâtip okullarının ortak bir kaynaktan esinlendiğini gösterir. Malzemenin büyük bölümü Sümerce olmasına karşın, hem Ebla'da hem de Ebu Salabih'ten, Şamaş için yazılmış proto-Akadca bir ilahi de vardır.

Dolayısıyla, üçüncü binyıl ortalarında okuryazar Yakındoğu'da kültürel ortaklık görürüz. Entelektüel merkez, yazı uygulamalarının ve çoğu edebi metnin ilk kez üretilmiş olduğu Güney Mezopotamya'ydı. Yazı tekniği buralarda kent kültürlerinin gelişmesiyle birlikte Suriye'yle Kuzey Mezopotamya'ya ihraç edilmiş ve muhtemelen bu süreçte kimi kentler aracılık işlevi üstlenmişlerdi. Kuzey Babil'deki Kiş ve Orta Fırat üzerindeki Mari özellikle önemlidir. Ebla'da kimi metinlerde geçen "genç yazmanlar Mari'den geldiler"⁶ ifadesi, Suriyeli yazmanların bu kentte eğitildiklerini düşündürür. Batı Suriyeliler Güney Iraklılarla aynı metinleri okuyorlardı; aynı yazı uygulamalarını kullanıyor, kil tabletlerini benzer biçimlerde şekillendiriyor, aynı çiviyazısı işaretleriyle yazıyor, tabletlerde işaretleri aynı şekilde sıralıyorlardı. Ama siyasi açıdan ayrıydılar; bağımsız kent-devletlerde yaşıyorlardı. Güneydeki devletler görece daha küçüktüler; kuzeydekiler ve Batı Suriye devletleri ise daha geniş bir alana yayılmışlardı. Devletler askeri yollarla birbirleriyle rekabet ediyorlardı. Hükümdarlar komşularına karşı üstünlük kazanıyorlar ya da kent-devletler arasında kısa ömürlü ittifaklar kuruluyordu. Fetih siyasetini aşırı uçlara götürerek Yakındoğu tarihinde yeni bir dönem başlatmış olan Akadlı Sargon'un besleneceği temel bu şekilde atılmıştı.

NOTLAR

- 1 Jerold S. Cooper, *Sumerian and Akkadian Royal Inscriptions. Volume 1: Presargonic Inscriptions* (New Haven: American Oriental Society, 1986), s. 18.
- 2 İlk ve en ayrıntılı olarak şu kaynakta tartışılmıştır: Thorkild Jacobsen, "Primitive Democracy in Ancient Mesopotamia," *Journal of Near Eastern Studies* 2 (1943), s. 159-172.
- 3 Cooper, *Sumerian and Akkadian Royal Inscriptions. Volume 1: Presargonic Inscriptions*, s. 19.
- 4 A.g.e., s. 42.
- 5 Francesco Pomponio ve Giuseppe Visicato, *Early Dynastic Administrative Tablets of Shuruppak* (Napoli: Istituto Universitario Orientale di Napoli, 1994), s. 10-11. Nasıl okuyacağımızı kesin olarak bilemediğimizden, KI.EN.GI sözcüğü büyük harflerle yazılmıştır.
- 6 Alfonso Archi, "Transmission of the Mesopotamian Lexical and Literary Texts from Ebla," ed. P. Fronzaroli, *Literature and Literary Language at Ebla* (*Quaderni di Semitistica* 18; Floransa: Dipartimento di Linguistica, 1992), s. 23.

4

Üçüncü Binyıl Sonlarında Siyasi Merkezileşme

2334	Akadlı Sargon'un tahta çıkışı
2254-18	Akadlı Naram-Sin
yakl. 2100	Lagaşlı Gudea
2112	III. Ur döneminin başlangıcı
2004	Ur'un yıkılışı

Üçüncü binyılın son yüzyıllarının karakteristik özelliği, iki kent hanedanının yönetiminde arka arkaya yaşanan güç merkezileşmesi dönemleriydi. Bunlardan biri yirmi dördüncü ve yirmi üçüncü yüzyıllarda Kuzey Babil'deki Akad'da, diğeryse yirmi birinci yüzyılda güney uçtaki Ur'da hüküm sürdü. Güney Mezopotamya'yı doğrudan kontrol altında bulundurmakla kalmayıp askeri yollardan Yakındoğu'nun geniş kesimlerinde büyük bir etki sahibi oldular. Elimizdeki kaynaklar bu dönemde büyük oranda artarak, günümüz tarihçisinin daha iyi anlayabileceği hâle gelir ve böylece, bu dönemleri daha ayrıntılı bir şekilde yeniden kurgulayabilmemizi sağlarlar. İki kentin bazı ortak özellikleri vardı: İkisi de askeri yollardan Babil'de ve çevre bölgelerde kuruldu; siyasi, idari ve ideolojik açıdan merkezileşme siyasetleri yürüttüler ve çöküşlerine, özellikle de doğudan gelen dış güçlerle iç nuhalefetin birleşimi yol açtı. Ne var ki eriştikleri alanların kapsamı ve içsel bütünlük düzeyleri farklı olduğundan, ayrı ayrı ele alınmayı hak ederler.

4.1 Akad Kralları

Sümer Kral Listesi gibi geç tarihli metinlerde Akad hanedanı¹, Sümer ve Akad krallıklarını önceki başka pek çok hanedanla aynı şekilde ellerinde tutan bir kent-hükümdarları ailesi olarak görülür (kral listesi için bkz. s. 264). Ama yönetiminin mahiyeti öncekilerden çok farklıdır ve o döneme dek Babil'in karakteristik özelliği olan kent-devletler sistemine geçici olarak son vermiştir. Babil'de siyasi merkezileşme ve Erken Hanedan Dönemi'nde görülen, Babil nüfuzunun tüm Yakındoğu'ya yayılması süreci eşi görülmemiş bir doruğa ulaştı. Üstelik, Babil orduları daha önce bu kadar uzak bölgelere böyle sistematik seferler hiç düzenlememiş, tek bir kentin siyasi hâkimiyeti böyle bir düzeye hiç ulaşmamıştı. Bu gelişmelerin odak noktası Kuzey Babil'di. Hanedanın kurucusu Sargon görünüşe bakılırsa Kiş kentinde önemli bir konuma ulaşmış, halktan bir insandı. Muhtemelen kentte iktidara el koymuş ve planına uygun bir taht adı almıştı: Şarrukin, yani “kral meşrudur.” İki ardılı “Kiş Kralı” unvanını taşımayı sürdüreceklerdi, ama Sargon hükümdarlık merkezini ya sonraki kaynaklarda belirtildiği gibi yepyeni bir kent ya da önceden görece önemsiz bir yer olan Akad'a taşımıştı. Yeri bilinmemekle birlikte, Babil'in oldukça kuzeyinde olduğu kesindir; belki de günümüzdeki Bağdat'ın altındadır. Bu coğrafi konum, hanedanın iki amacını yansıtır: Babil'in çekirdek bölgesinde tam bir hâkimiyet ve tüm Yakındoğu'da yoğun bir varlık.

Akad önemini askeri kudreti sayesinde kazandı. Sargon için, “huzurunda her gün 5400 adam yemek yerdı”² diye yazılmıştır. Bu ifade kalıcı bir orduyla ilgili olabilir. Yazıtlarının yegâne teması askeri faaliyetlerdir. Erken Hanedan Dönemi sonlarında kent-devletlerinin kısmen birleşmiş oldukları Güneyi Babil, yoğun şekilde sefer düzenlediği bir bölgeydi. Uruk, Umma ve başka pek çok güney kentinde egemenlik kurmuş Lugalzaggisi, Sargon'a karşı muhalefetin merkeziydi ve Sargon “elli valiyi . . . ve Uruk kralını”³ ele geçirdiğini iddia etmiştir; bu zafer, tüm bölgedeki hâkimiyetini perçinlemişti.

Yeni bir yönetim sisteminin geliştirilmesi gerekiyordu. Eskiden bağımsız olan kent-devletler siyasi, ekonomik ve ideolojik açılarından, daha geniş bir yapının içinde bütünleştirilmeliydi. Siyasi açıdan eski kent hükümdarları yerlerini çoğunlukla korudular, fakat artık, Sargon bunların Akadlı memurlar olduğunu iddia etmesine rağmen, Akad kralının valisi sıfatıyla hareket ediyorlardı. Bu nedenle Adab kralı Meskigal, Uruk kralı Lugalzaggisi ve belki de Lagaş kralı Uruinimgina hâlâ ilk Sargon hükümdarları altında gösterilirler. Erken Hanedan Dönemi'nde bazı kentlerin bağımsız hükümdarları için kullanılan *énsi* terimi artık tüm Babil'de valiler için kullanılıyordu. Ancak bu sistem yürümedi. Yerel valiler zaman zaman bağımsızlık arzusuna kapılabiliyorlardı ve tüm dönem boyunca Akad kralları, bu bölümde de anlatılacağı üzere bir dizi ayaklanmayla uğraşmak zorunda kaldılar.

Yine de merkezileşme siyaseti aktif olarak sürdürülüyordu. Her bölgenin gelirinin bir kısmının toplanarak başkente yollandığı ya da yerel Akad idaresini desteklemekte kullanıldığı yeni bir vergi sistemi geliştirildi. Naram-Sin'in hükümdarlığı sırasında merkezi kontrolü kolaylaştırmak için kimi idari düzeylerde muhasebede standartlaşmaya gidildiği görülmektedir. Ekonominin krallıkla ilgili yönleri söz konusu olduğunda yazmanların standart bir ölçü ve tartı sistemi kullanmaları

Kutu 4.1 Yıl adı

Akad devletindeki idari merkezleşmenin bir yönü de yerel kayıtlar için kullanılan diğer sistemler kaldırılmaksızın, tüm Babil’de yıllık tarihlendirme sisteminin uygulamaya sokulmasıydı. Mevcut eski sistemlerden bizim yıl adı dediğimiz bir sistem seçilmişti. Her yıl, bir önceki yıldaki ya da o yılın başlarındaki önemli bir olaya gönderme yapan bir adla belirtiliyordu. Örneğin, Sargon’un Mari’yi yıkışı, ertesi yılın adlandırılmasında kullanıldı. Babil’de 1500 civarına dek kullanılan bu sistem bize Babil hükümdarlarının önemli saydıkları olayların bir listesini sunar. Adlarda çoğunlukla askeri seferlerden, tapınakların ya da kent surlarının inşasından yahut onarılmasından, kanal açılmasından, yüksek rahip ya da rahibe atamalarından ya da kült nesnesi bağışlarından söz edilir. Tarihlerle daha çok (mektuplarda değil) ekonomik kayıtlarda rastlanmaktadır. Yılların doğru sırasının hatırlanması amacıyla III. Ur döneminden itibaren resmi yıl adları listeleri hazırlanmıştır. Yıl adlarının kullanıldığı tüm dönem için ad sıralaması tam olarak bulunamamış olsa da kimi uzun dönemler konusunda eminiz. Bunlar olayların kronolojik sıralaması konusunda son derece yararlı bir içgörü sunmakta ve korunabilmiş olan sayısız anlatıyı ve idari belgeyi tarihlendirebilmemizi sağlamaktadırlar.

Babil’de ikinci binyılın ikinci yarısındaki Kassit hanedanı döneminde yıl adlarının yerini, her kralın hükümdarlık süresinin başına göre numaralandırılan bir sistem aldı. İlk resmi yıl, hükümdarlığının ilk yeni yıl günüyle başladı. Eski kralın ölümüyle bu gün arasındaki dönem tahta çıkış yılı olarak belirtilirdi. Bu sistem Seleukoslar dönemine dek kullanıldı.

gerekliyordu. Bu nedenle arpa ölçümü için yaklaşık 300 litre değerindeki “Akad guru”nun getirildiğini görüyoruz. Muhasebe tabletlerinin şekli, tertibi ve çiviyazısı işaretlerinin biçimleri merkezi olarak belirleniyordu. Merkezi olarak kontrol edilen hesaplarda tutarlı bir tarihlendirme yöntemi izlenebilmesi için tüm devlette yıl adları kullanılıyordu (bkz. Kutu 4.1).

Yeni muhasebe tekniklerini benimsemeye zorlanan yerel yazmanlar aynı zamanda yeni bir dile de uyum sağlamak zorundaydılar. Akad, halkın güneyin Sümer dilinden çok bir Sami dilini konuştuğu bölgede kurulu bir Kuzey Babil kentiydi. Hatta bölgenin dili Akad dili olarak kabul edilmiş ve bizim kullandığımız “Akadca” terimi buradan doğmuştur. Ama mevcut çiviyazısı, bambaşka bir dil ailesinden gelen Sümerce için geliştirilmişti. Akadca, gramer yapılarının belirtilmesinde daha fazla doğruluk ve esneklik gerektiriyordu ve bu da ancak hece işaretleri artırılarak sağlanabilirdi. Sargon krallarının kraliyet yazıtları çoğunlukla ya kendi başına ya da biraz daha ender olarak Sümerce çevirileriyle birlikte Akadca yazılmıştır. Bu metinlerin pek azı yalnızca Sümerce versiyonuyla bilinmektedir. Ama Sümercenin arkasında köklü bir geleneğin bulunduğu yerlerde yazılar daha çok bu dilde yazılıyordu. Kraliyet idaresi yalnızca başvurmaya ihtiyaç duyduğu belgelerde merkezi muhasebe uygulamalarının ve Akadcanın kullanılmasını talep ediyordu. Bunların birörnek olması gerekiyordu; yerel işlerse geleneksel yöntemlere bırakılmıştı.

Kraliyet ekonomik kaynakların birçoğunu kendine alıyordu. Önceden kent hükümdarlarına ait olan mülkler Akad krallarınca muhtemelen istimlak edilmişti.

Ama anlaşılan bu bile gereksinimlerini karşılamaya yetmiyordu. Dönemin başlıca anıtlarından Kral Maniştusu Dikilitaşı 1,5 metre yüksekliğinde diyorit bir sütundur ve kralın Kuzey Babil’de toplamda 3,5 kilometrekareye yaklaşan sekiz büyük araziye satın almasıyla ilgili bir metin içerir. Ödenen ücret beklenmedik ölçüde düşük değilse de, Maniştusu’nun toprağı kendi destekçilerine dağıtabilmek için sahiplerini satışa zorlamış olduğu neredeyse kesindir. Kralın ayrıcalıklı kişilere bahşedeceğı tarım mülklerinin kurulması, Sargon krallarının getirdikleri bir yenilikti. İhtiyaç duyulan toprak yerel sahiplerinden alınıyor ve bu da kuşkusuz, Akad yönetimine karşı öfke ve muhalefet doğmasına neden oluyordu.

Babil’in ideolojik açıdan da birleşmesi amaçlanıyordu. Sargon dini kültü yerel bir mesele olmaktan çıkarıp bölgeselleştirmeye çalıştı. Örneğın Ur’da kızını ay tanrısı Nanna’nın yüksek rahibesi ve tanrının eşi konumuna getirdi. Bu işlevleri nedeniyle kıza Sümerce bir ad verildi: Enheduanna, yani “cennete uygun rahibe.” Böylece güneyin başlıca Sümer merkezlerinden birine Akadlı bir prenses yerleştirildi ve prenses buradaki kültürde aktif bir rol üstlendi. Tüm Babil’de otuz beş kente dağılmış tapınaklara adanmış bir dizi ilahi de dâhil olmak üzere, Sümer dilindeki birçok edebi eser bu prensese atfedilir. Bu ilahilerin tek bir seri içerisinde derlenmesi, bölgedeki çok sayıdaki kültün tek bir sisteme ait sayıldığını kanıtlar. Ur’daki Nanna yüksek rahipliğinin kontrolü sonraları da Babil’de siyasi üstünlük işareti olarak yaklaşık beş yüzyıl sürdü. Ur üzerinde egemenlik iddiasında bulunabilecek her hükümdar kızını buraya yerleştirir ve tapınağın ekonomik varlıklarının kontrolünü ona verirdi. Naram-Sin kızlarını diğeri Babil kentlerinin önde gelen kültürlerinin yüksek rahibeleri yaparak bu siyaseti daha da genişletti; tüm bölgede sağlam bir dayanak edinme yönünde bariz bir girişimdi bu.

Akad kralları yalnızca Babil’de hüküm sürmüyorlardı. Erken Hanedan krallarından bazılarının Yakındoğru’nun çeşitli yerlerine seferler düzenledikleri bilinir, ama Sargon soyundan gelen kralların başarılarına hiçbirini yaklaşımadı. Akad etkisinin bölgesel boyutunu ve mahiyetini anlamak için kraliyet yazıtlarına bakmalıyız. Bunlar, kralların bu kente bölgesel üstünlük kazandıran Erken Hanedan Dönemi geleneğini sürdürerek Nippur’daki tapınağın avlusuna diktirdikleri heykellerin üzerine yazılmışlardır. Yazıtların çoğu askeri konularla ilgilidir. Heykellerin kendileri artık elimizde değil, ama ikinci binyıl başlarında yazmanlar yazıt metinlerini kopyalamışlar ve bu kopyalardan bazıları günümüze ulaşmıştır. Bu metinlerde ilk beş Akad kralı askeri başarılarıyla böbürlenirler. Ama Sargon’la Naram-Sin’in anlatıları geniş coğrafi kapsamlarıyla öne çıkar; kendi dönemlerinin en büyük askerleri oldukları kesindir. Yine de Naram-Sin dedesinin seferlerinin birçoğunu tekrarlamak zorunda kaldığına göre, bunlardan çoğu akın niteliğindedir.

Akad kralları askeri ilgilerini Batı İran’la Kuzey Suriye’ye yoğunlaştırmışlardı. Doğuda Elam, Parahşum ve yerini tam olarak saptayamadığımız Simurru gibi bir dizi devlet ya da kentle karşılaştılar. Kuzeyde yukarı Fırat bölgesine girdiler, Kuzey ve Batı Suriye’nin merkezi odağı olan Belih nehriyle birleşme noktasındaki, Dagan’ın kült merkezi Tuttul kentine ulaştılar. O döneme dek bölgenin en önde gelen siyasi merkezleri olan Mari ve Ebla yok edildi. Erken Hanedan Dönemi’nde kültürel açıdan Kuzey Babil’e çok yakın olan bu yerler artık başlıca düşmanlar olarak görölüyordu.

Anlatılarda, Lübnan'ın sedir ormanları, Doğu Türkiye'de Dicle'yle Fırat'ın kaynakları, Marhaşi, Elam'ın doğusu ve "Aşağı Deniz"in, yani Basra Körfezi'nin karşısındaki yerler gibi daha da uzak pek çok yerden söz edilir. Ender mallar, sert taşlar, ağaç ya da gümüş elde etme amaçlı akınlarla ulaşıyordu buralara. Elde edilen ganimet Babil'e götürülüyordu. Örneğin, Ur ve Nippur'da gün ışığına çıkartılmış pek çok taş kap üzerinde bunların, Magan'dan alınmış ganimet oldukları belirtilmiştir. Ama bu bölgelerin sonradan Akad kontrolüne girmiş olması muhtemel görünmemektedir. Akınlarda daha çok, ticaret yollarına ulaşımın tekelleştirilmesi amaçlanıyordu. Dilmun (Bahreyn), Magan (Umman) ve Meluhha (İndus Vadisi) gibi denizaşırı yerlerden gelen gemilerin Akad limanına demir attıkları söylenir. Bu nedenle, Naram-Sin Magan'ı fethettiğini öne sürdüğünde, buradaki kaynaklara erişimi garantiye almak için askeri kudretini kullanmış olması daha muhtemel görünmektedir.

Bu geniş bölgede Akad varlığının sürdürülme biçimini büyük oranda yerel şartlar belirliyordu. Çeşitli etkileşimlere şahit olmaktayız: Örneğin, Batı İran'daki Susa'da Akadca bürokrasi dili olmuştu ve yerel hükümdarlardan vali (*énsi*) ya da general (*şagina*) gibi Sümer unvanlarıyla bahsediliyordu. Bu da onların, Akad krallarına bağımlı olduklarını ima etmektedir. Diğer taraftan, Susa hükümdarları belli bir otoriteye sahiptiler. Naram-Sin Susa'dan adı bilinmeyen bir hükümdarla ya da üst düzey yetkiliyle antlaşma yapmış ve bu belge Elam dilinde yazılmıştı. Antlaşmada Akad'a boyun eğilmesinden hiç söz edilmez; Elamlılar yalnızca Naram-Sin'in düşmanlarını kendi düşmanları olarak görmeyi vaat ederler. Elam'ın özerklik düzeyinin hafife alınmaması gerekir.

Suriye'deki kimi mevcut merkezlerde askeri garnizonlar ya da ticari temsilcilikler bulunması, Akadların burada dayanak noktaları kurmuş olduklarına işaret eder. Nagar'da (günümüzde Tell Brak) tuğlalarına Naram-Sin'in adının basıldığı anıtsal bir yapı inşa edilmişti. Mahiyetini –askeri mi yoksa idari mi olduğunu– ise bilemiyoruz. Ninive'de Kral Maniştusu'nun tanrıça İstar'a adanmış bir tapınak yaptırdığı söylenir; bu da kralın hanedanı için özel önem taşıyan bir tanrıçanın kültürü güçlendirmek istediğini düşündürmektedir.

Çevre bölgelerde Akad varlığının ne denli etkili olduğu sorusuysa hâlâ yanıtsızdır. Akad idari üslubuna uyan belgelerle tüm Yakındoğu'da karşılaşırız: (muhtemelen Akad'ın çekirdek bölgesinin bir parçası olan) Diyala bölgesinde, Elam'daki Susa'da, Asur bölgesindeki Gasur ve Asur şehrinde, Orta Fırat'taki Mari'de ve Kuzey Suriye'de Nagar'da, Urkiş'te, Şehna'da (günümüzde Tell Leylan) ve Aşnakkum (günümüzde Tell Çagar Bazar) gibi birçok yerde. Ama Akad üslubunun kullanıldığı kayıtlar ille de Akad kraliyet idaresinin kanıtları olarak görülmemelidir; tıpkı Erken Hanedan Dönemi'nin sonlarında olduğu gibi, burada da yalnızca güneyin yazı uygulamalarının pek çok yere yayıldığını gösteriyor olabilirler. Bölgede geniş çaplı bir kontrole sahip olmaları muhtemel görünmemektedir. Eski Akad kralları muhtemelen ticari çıkarlarını yönetebilecekleri ve herhalde askeri eylem tehdidiyle destekledikleri noktalar kurmuşlardı.

Daha uzak yerlerse evlilik gibi diplomatik yöntemlerle Akad'a bağlanıyordu. Kuzey Suriye kenti Urkiş'te (günümüzde Tell Mozan) Naram-Sin'in kızı Taram-Agade'nin mühürlerine rastlıyoruz; burada yerel hükümdarın karısı sıfatıyla yaşamış olması

mümkün görünmektedir. Doğu devleti Marhaşi'den bir prenses ise Şarkalışarri'yle ya da oğluyla evlendirilmişti. Bu tür evlilikler Eski Akad devletinin siyasi bir boşlukta yer almadığına, belli bir eşitlik düzeyinde müzakere etmek zorunda olduğu başka devletlerle çevrildiğine işaret etmektedir. Ne yazık ki bunları yalnızca Akadlıların bakış açısıyla tanıyabiliyor ve bu nedenle boyutlarını ya da sahip oldukları gücü kesin olarak değerlendiremiyoruz.

Hanedanın geniş çaplı bir nüfuza sahip olması, kralların kendilerine bakışlarını da etkiliyordu. Daha Sargon döneminde geleneksel “Kiş Kralı” unvanı, “dünyanın kralı” anlamına gelmeye başlamıştı. Bu tanımın ortaya çıkışı, Kiş kentinin adının Akadca “meskûn dünyanın tamamı” anlamına gelen *kişşatum* terimine benzerliğinden dolayıdır. Naram-Sin bu kendini yüceltme işini daha da uç noktaya taşımıştır. Öncelikle yeni bir unvan getirdi: “(evrenin) dört köşe(si)nin kralı.” Askeri başarıları daha da haşmetli bir konum iddiasına yol açtı. Tüm Babil'i saran büyük bir ayaklanmayı bastırdıktan sonra, Mezopotamya tarihinde daha önce hiç rastlanmamış bir adım atarak kendini tanrı ilan etti. Kuzey Irak'ta bulunmuş, fakat ille de Naram-Sin döneminde dikilmiş olması gerekmeyen benzersiz bir yazıtta, bu eylemin başkent sakinlerince talep edildiği belirtilir:

Akad kralı, güçlü Naram-Sin: (evrenin) dört köşe(si) hep birlikte ona düşmanlık ettiğinde, İhtar'ın ona duyduğu sevgi sayesinde tek bir yılda dokuz savaştan galip çıktı ve kendisine başkaldırmış kralları tutsak aldı. Kriz döneminde kentini koruyabilmiş olduğundan, kenti(nin sakinleri) Eanna'da İhtar'dan, Nippur'da Enlil'den, Tuttul'da Dagan'dan, Keş'te Ninhursaga'dan, Eridu'da Enki'den, Ur'da Sin'den, Sippar'da Şamaş'tan ve Kutha'da Nergal'dan onun Akad kentinin kralı olmasını istediler ve Akad'ın ortasına onun için bir tapınak yaptırıldılar.⁴

Bundan sonra metinlerde adının başına, yıldız şeklinden geliştirilmiş ve kendisinden sonra gelen adın bir tanrının adı olduğunu gösteren çiviyazısı işareti koyulmuştur.

Böylece Naram-Sin kavramsal olarak önceki hükümdarlardan çok farklı bir alana yerleşmişti. Önceki kralların öldükten sonra kültleri olmuştu, ama Naram-Sin daha hayattayken kült sahibiydi. Saray çevresi başka yollarla da krali bir yüceltme süreci başlattı. Bu çabaların belki de en görünür örneklerine sanatta rastlanır. Sargon döneminde başlayan üslup değişimleri Naram-Sin döneminde şaşırtıcı bir inceliğe ve doğallığa ulaştı. Alçak kabartma olarak oyulmuş, kralın savaş sırasında dağlarda askerlerine önderlik edişini betimleyen 2 metre yüksekliğindeki taş zafer steli özellikle etkileyicidir. Naram-Sin büründüğü haşmetli pozla kompozisyona hâkim ve etrafındakilerden çok daha büyüktür. Kraliyet nişanlarını –ok, yay ve savaş baltası– taşımasının yanı sıra, tanrı sembolü olan boynuzlu miğferi takmıştır (bkz. Resim 4.1). Sarayın desteğiyle sanatın başka alanlarında da hem teknik açıdan hem de üslup anlamında mükemmelliğe ulaşıldı. Serbest heykeltıraşı şimdi muazzam bir gelişmişlik sergilemekteydi. Örneğin (Naram-Sin'in tanrılaştırılmasıyla ilgili metnin bulunduğu) bakır Bassetki heykelinde, insan bedeninin tasvirinde büyük bir doğallık görülür. Uzun zaman klasik Yunanlara atfedilmiş kayıp balmumu tekniğiyle yapıldığından, teknolojik açıdan da bir atılımdır. Bu heykellerin üsluplarındaki zarafet küçük sanat eserlerinde de görülür. Kraliyet ailesi üyelerinin ve

Resim 4.1 Kral Naram-Sin'in tasvir edildiği Naram-Sin stelinden ayrıntı: Louvre Müzesi, Paris izniyle.

Akad idarecilerinin mühürleri fevkalade zanaat ürünleridir. Dönemin yazılarında bile, çiviyazısı işaretlerin yazımında yüksek bir beceri düzeyi gözlenir. Bu dönemin maddi kalıntılarına bakıldığında edinilen izlenim beceri, ayrıntıya özen ve sanatsal yetenektir.

Ne var ki Eski Akad hegemonyası istikrarsızdı. Akad yönetimi hem Babil'de hem de Yakındoğu genelinde dirençle karşılaşılıyor, devlet üzerindeki dış baskılarsa bu sorunu daha da ağırlaştırıyordu. Babil'de Akad'a gösterilen muhalefet dönemin daimi bir özelliği; düşüşünün başlıca nedeni olması da mümkündür. Ayaklanmalar şiddet kullanılarak bastırılıyordu; Rimuş yazıtlarının pek çoğu, güney kentlerinde on binlerce kişinin öldürüldüğünü veya sürüldüğünü iddia eder. Abartı olasılığı göz önünde tutulduğunda bile ağır önlemlerdir bunlar. Bir ayaklanmaya ilişkin en

ayrıntılı betimlemeye Naram-Sin döneminde rastlarız. Kral Babil kentlerinin iki koalisyonu ile karşı karşıya kalmıştı: Kiş kralı İphur-Kiş önderliğinde kuzey koalisyonu ve Uruk kralı Amar-girid önderliğinde güney koalisyonu. Akad'a karşı muhalefete başkentin yakınlarındaki bölgenin bile dâhil olması, merkezi yönetim fikrinin her yerde katlanılmaz bulunduğu kanıtıdır. Ayaklanmaya çok sayıda kent katılmış, önde gelen kentlerden hiçbiri eksik kalmamıştır. İphur-Kiş kuzey kentleri Kiş, Kutha, Tiva, Sippar, Kazallu, Kiritab, Apiak, Ereş, Dilbat ve Borsippa'nın ordularına komuta ediyordu. Amar-girid güney kentleri Uruk, Ur, Lagaş, Umma, Adab, Şuruppak, İsin ve Nippur'u ve ayrıca Basra Körfezi kıyılarındaki yerleşmeleri bir araya getirmişti. Çatışmaların açık alanlarda ve iyi örgütlenmiş kalabalık ordular arasında geçtiği anlatılır. Kentlerin böyle bir askeri ayaklanma düzenleyebilmiş olmaları, onlarca yıllık Akad yönetiminden sonra bile yerel yapıların hâlâ varlıklarını koruduğunu gösterir. Naram-Sin arka arkaya girilen çatışmalardan zaferle çıktığını iddia eder ve kendini tanrı ilan edişi muhtemelen bundan sonradır. Hükümdarlığı ciddi bir tehditle karşı karşıya kalmıştı. Naram-Sin'in bu isyankâr kentlerin tanrılarının kendisine ilahi statü verilmesinin istenmiş olduğunu belirtmesinde bir ironi görülebilir belki de.

Yakınoğu'nun diğer yerlerinde de Akad'a karşı muhalefet gösterilmesi Babil'in bu sorunlarını daha da ağırlaştırıyordu. Farklı yerlerdeki Akad varlığı konusundaki bilgimiz en iyi ihtimalle gelişigüzel olduğundan ve zaten Akad varlığının mahiyeti de değişkenlik sergilediğinden, kendisine ne zaman ve nasıl başarıyla karşı konulmuş olduğunu saptamak zordur. Naram-Sin ya da oğlu Şarkalışarri tarafından vali mevkine getirilmiş olması muhtemel Epir-mupi, Elam'daki Susa'da hizmetkârları arasında "güçlü olan" gibi genellikle krallara ayrılan bir sıfatla onurlandırılıyordu. Asurlu İtiti, Gasur'a akın düzenlemişti; iki kent gerçekten Akad hükümdarının tam kontrolü altında olsaydı böyle bir şeyi muhtemelen yapamazdı. Bu bölgelerde Akad egemenliğinin ne derece doğrudan olduğunu bilmediğimizden, bunun Akad yönetiminde ciddi bir zayıflamayı temsil edip etmediğini saptayamıyoruz.

Akad gerçekten de sık sık savunmaya geçmek zorunda kalıyor, nüfuz bölgesindeki ya da bu bölgeye yakın grupların askeri tehdidiyle karşılaşılıyordu. Kuzey Suriyeli yarı göçebe bir halk olan Amorilerin kontrol altında tutulması gerekiyordu, ama bu dönemde güneye ilerlemeye çalıştıklarını gösteren bir kanıt bulunmamaktadır. Susa'nın doğusundaki İran devleti Marhaşi de her zaman Akad'ın başlıca hasımlarından biri olmuştu. Görünüşe bakılırsa, Şarkalışarri döneminde Elam'ı istila etmişti ve bu iki devlet birlikte, Diyala ve Dicle nehirlerinin birleşme noktasındaki başkente çok yakın Akşak yakınlarında Akad'a karşı çarpıştılar. Ama en ciddi tehdit, yurtları büyük olasılıkla Zagros olan doğulu dağlılar, yani Gutilerdi. Şarkalışarri döneminde Babil'e yerleşenlerinin sayısı giderek artmış ve Adab'da Guti dili bilen bir çevirmenin görevlendirilmesi gerekmişti. Babil'e daha çok bir göç sürecinin sonucunda girmiş olduklarının anlaşılmasına karşın, gelişleri her zaman barışçı yoldan gerçekleşmemişti. Şarkalışarri bilinmeyen bir yerde onlarla savaşmıştı ve elimizde, sığır hırsızlığıyla suçlandıkları en az bir mektup bulunuyor.

İç ve dış baskıların birleşmesi, Şarkalışarri döneminde Akad devletinin hızla çökmesine yol açtı. Tüm Yakınoğu, bazıları artık yeni halklarca yönetilen bağımsız devletler sistemine geri döndü. Babil'de pek çok kent-devleti ele geçirmiş olan

Gutiler belki de bölgedeki en güçlü gruptular. Hatta Gutilerin hükümdarları Akad hanedanının vârisleri olduklarını iddia ediyorlardı. Aralarından biri olan Erridu-Pizir Akad krallarını taklit ederek Nippur'a heykeller diktirdi, Akad krallarının "(evrenin) dört köşe(si)nin kralı" sıfatını benimsedi ve "Gutium Kralı" unvanına ekledi. Ama bölgede onlarla birlikte pek çok bağımsız kent-devlet de bulunduğundan, Akad'ın yerini almış oldukları söylenemez. Bu devletler arasında en iyi bildiğimiz, yerel hanedanın arkasında çok sayıda arkeolojik kalıntı ve metin bırakmış olduğu Lagaş devletidir. Aralarından birine, Gudea'ya ait heykel ve yazıtlar, üçüncü binyıl Mezopotamya sanatının ve edebiyatının başyapıtları arasında yer alır. Akad kentindeyse yerel bir hanedan hüküm sürüyordu. Durumun karışıklığı yüzünden Sümer Kral Listesi'nde şöyle feryat edilir: "Kral kimdi? Kim kral değildi?"

Babil dışına bakıldığında, Akad nüfuzunun ortadan kalkması sayesinde birçok yeni devletin kurulmuş olduğu görülür. Suriye'nin kuzeyinde, Hurri dilini konuşan halk adını başlıca iki kentinden alan "Urkiş ve Navar" devletini kurdu. Mari'de daha Maniştüşü döneminde, sonraki 350 yıl boyunca kenti bağımsız bir devlet olarak yönetecek bir "generaller hanedanı" (Akadca *şakkanakku*) kurulmuş olabilir. Susa, Avan devletinin bir parçası oldu. Orta Zagros'tan Susa'nın güneyindeki bölgeye uzanan bu siyasi oluşum belki de daha Erken Hanedan Dönemi'nde de vardı, ancak Eski Akad döneminin sonunda daha merkezileşmişti. Sonraki III. Ur döneminin en başlarında Avan kralı Kutik-İnşuşinak, Ur krallarınca Babil'in başlıca hasımları arasında sayılır. O dönemde Avan kralı olmasının yanı sıra Susa valisi ve generaliydi; Orta Dicle ve Diyala bölgelerindeki bazı yerler de dâhil olmak üzere seksen bir kent ve bölge kontrolü altındaydı. Marhaşi devleti yüzünden daha o zamandan Babil güçlerinin zorlu bir hasmı olan Batı İran böylece, merkezileşme süreci sonucunda daha da büyük bir tehdiye dönüştü. Bu gelişmenin Mezopotamya krallarının daha önceki yayılmacılık siyasetlerinin bir sonucu olduğu düşünülür genellikle. Akadların bitmek bilmez seferleri yerel hükümdarları savunma amacıyla güçlerini birleştirmeye yöneltmiş ve böylece güç kazandıklarında, kendi topraklarındaki Babilli işgalcilerin üzerine yürümüş olabilirler. Yakındoğu'nun sonraki tarihinde bu sürecin başka örnekleri de görülür. Bu doğu devletlerinin kuruluşlarının nedeni her ne olursa olsun, Babil kentleri bunlarla ve başka devletlerle ticari bağlar kurdular. Ağaç ve sert taşlar Kuzey Suriye'den ithal ediliyor ya da Lagaşlı Gudea gibi hükümdarların askeri akınlarıyla elde ediliyordu. Gudea, Basra Körfezi'ndeki Magan'la ticaret yollarını açık tuttu. Dolayısıyla, tüm Yakındoğu'da Eski Akad öncesi dönemin siyasi şartlarına geri döndüğü görülür. Bu da Akad varlığının, bölgenin temel siyasi ve ekonomik organizasyonunu kökten değiştirmemiş olduğuna işaret eder.

Tüm Yakındoğu'da yaşanan bir yüzyıllık Akad hâkimiyeti ve nüfuzu yine de bölge tarihinde önemli bir ilkti. Daha önce hiçbir ordu geniş bir alanda böyle bir devamlılıkla sefere çıkmamıştı ve Mezopotamyalılar bunu asla unutmadılar. Sargon'la Naram-Sin halkın gözünde kuşkusuz gelmiş geçmiş en büyük hükümdarlardı. Güçlü hükümdar timsali olarak görüldüler ve neredeyse iki binyıl boyunca yaratılıp korunacak çok sayıda ayrıntılı öykünün kahramanları oldular. Onlara giderek daha da büyük başarılar atfedilen öykülerde gerçekte kurgu birbirine karıştı (bkz. Belge 4.1). Bu edebiyat ürünleri bizlere bol miktarda bilgi sunmakla birlikte, günümüz tarihçisi için zorlu bir sorun da oluşturur. Elimizdeki anlatılardaki tarihsel gerçekleri

Belge 4.1 Akad krallarına dair geç tarihli gelenekler

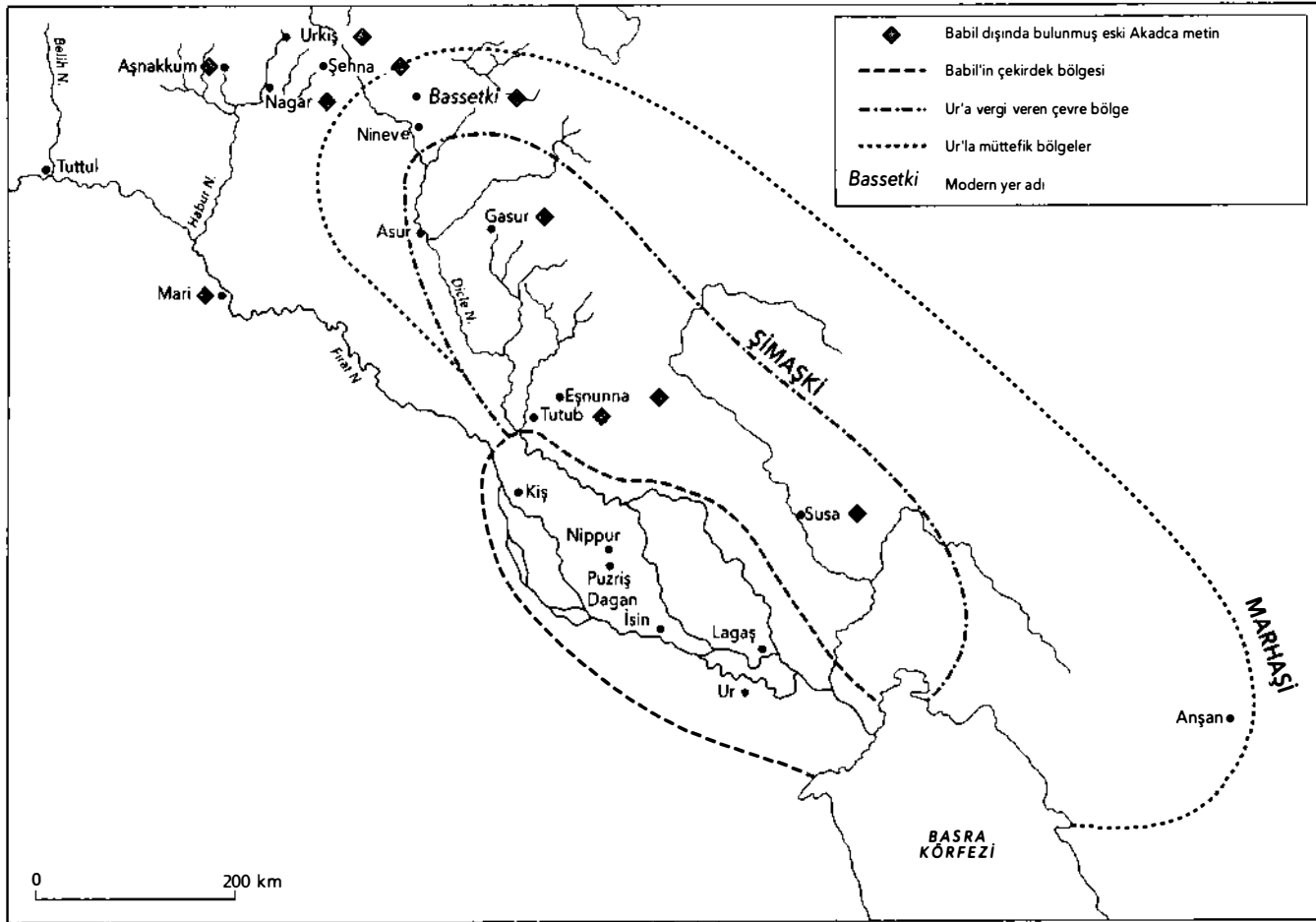
Tüm Mezopotamya tarihi boyunca özellikle Sargon ve Naram-Sin, giderek kendilerini neredeyse tüm dünyanın fatihleri noktasına getirmiş geniş çaplı askeri başarılar atfeden sayısız metinle hatırlanır. Bununla birlikte söz konusu metinlerde, Naram-Sin için daha erken çağlardan itibaren, Sargon hakkındaysa ancak birinci binyılda şahit olduğumuz bazı eleştiriler de görülür. Pek çok eski krallık tartışıldığı birinci binyıla ait bir vakayinamede Sargon hakkında, daha geç tarihlere ait bir gelenek örneği görülmektedir.

Akad kralı Sargon İstar çağında iktidara geldi. Rakibi ya da dengi yoktu; ihtişamını tüm ülkelere yaydı ve doğuda denizi geçti. On birinci yılında batı topraklarını en uzak ucuna dek fethetti ve kendi kontrolü altına aldı. Batıda heykellerini dikirdi ve ganimetlerini sallarla (deniz) ötesine yolladı. Maiyetindekileri beş kere iki millik aralıklarla yerleştirdi ve tüm ülkeleri birlikte yönetti. Kazalla'ya gidip burayı yerle bir etti, bir kuşun tüneyebileceği son yere dek yıktı. Daha sonra, yaşlılığında, tüm ülkeler ona karşı ayaklanıp Akad'ta kendisini kuşattılar. Ama Sargon dışarı çıkıp savaştı ve onları yendi, alt etti ve büyük ordularının hakkından geldi. Sonra Subartu tüm gücüyle ayaklandı ve ona silahlarını kuşandırttı. Sargon pusu kurdu, yenip alaşağı etti, büyük ordularının hakkından geldi ve mallarını Akad'a yolladı. Babil'in kil ocağından toprak kazdı ve Akad'ın yanında Babil'in dengini inşa etti. Bu suçu yüzünden büyük efendi Marduk kızdı ve gönderdiği açlıkla halkını yok etti. Doğudan batıya her yerde ona başkaldırdılar ve o (Marduk) ona uykusuzluk derdini verdi.

Çeviride yararlanılan kaynak: Jean-Jacques Glassner, *Chroniques mésopotamiennes* (Paris: Les Belles Lettres, 1993), s. 218-220, no. 38.

nasil saptayacağız? Sonraki çağların Mezopotamyalıları ya da Yakındoğu'nun diğer sakinleri kendi amaçları doğrultusunda bu hükümdarların imgelerine ne derece katkıda bulundular? Bu kralların saltanatlarında üretilmiş metinlerden çok daha ayrıntılı ve açık olmalarına rağmen geç tarihli öykülerde verilen bilgileri tarihsel kurgumuza eklemesek, çok önemli verileri göz ardı etmiş olabiliriz. Yine de bu ayrıntıların bazıları tümüyle uydurma ya da anakronizm dolu ve sadece, bu erken krallarının geç dönemlerde nasıl algılandıklarıyla ilgili öyküler olmaları mümkündür. İki tip kaynağın birbirinden tümüyle ayrı tutulması olanaksızdır; tarihçiler dönemin kayıtlarındaki boşlukları her zaman sonraki öyküleri dikkate alarak dolduracaklardır. Ama bu geç tarihli öykülerdeki anakronizmlerin ve "iyileştirmelerin" varlığını aklımızdan çıkarmamaya çalışabiliriz. Ayrıca bu metinleri, onları yaratanları, yani tarihte bize yedinci yüzyılın Asurluları kadar uzak bir noktada bulunan halkları incelemek için kullanabilir ve Eski Akad hükümdarlarının kendilerini neden böylesine derinden etkilediğini anlayabiliriz.

Akad krallarının tüm geç tarihli anlatılarda olumlu gösterildiği söylenemez. Sargon uzun süre yalnızca kahraman bir savaşçı olarak görüldü, ama birinci binyıl ortalarında küstahlık suçlamalarıyla karşılaşılmaktadır. Naram-Sin daha üçüncü

Harita 4.1 Eski Akad ve III. Ur devletleri (Kaynak: Piotr Steinkellers, "The Administrative and Economic Organization of the Ur III State: The Core and the Periphery," Mc Guire Gibson ve R.D. Biggs (ed.). *The Organization of Power: Aspects of Bureaucracy in the Ancient Near East*. Chicago: The Oriental Institute, 1987, s. 38).

binyıl sonlarında küstahlıkla suçlanıyordu. Nippur'daki Enlil tapınağını yıktığı ve devletini kaybetmesinin bunun cezası olduğu söyleniyordu. Yani Mezopotamyalılar bu askeri güç gösterilerinin ve kralların, metinlerde ya da sanat eserlerinde kendilerini yüceltmelerinden kaynaklanan olumsuz imajı da görüyorlardı.

4.2 Üçüncü Ur Hanedanı

Akad hegemonyasından sonra yaşanan parçalanma dönemi kısa sürdü. Sümer Kral Listesi'nin eşzamanlı hanedanları arka arkaya sıralaması yüzünden kronoloji konusu karışık olsa da Kral Şarkalişarri'nin ölümüyle Babil'in yeniden birleşmeye başlamasının arasında büyük olasılıkla yalnızca kırk yıl vardır. Kaynaklarda merkezi yönetime dönüşün Gutilerin kovulmalarıyla başladığı anlatılır. Uruk kralı Utu-hegal onları Güney Babil'den sürdüğünü ve krallığı Sümer'e geri verdiğini anlatır. Yerini alan kardeşi Ur-Namma (bkz. Resim 4.2) Ur'u başkent yaptı ve yeni hanedanın yönetimini tüm Babil'e kabul ettirdi. Ur-Namma, Utu-hegal'in işlerini sürdürdü: Bağımsız hükümdarları ve Gutilere bağımlı yerel hükümdarları boyun eğmeye zorladı, ama

Resim 4.2 Kral Ur-Namma'nın heykelciği: Pierpont Morgan Library, New York izniyle.

bu sürecin ayrıntıları muğlaktır. Babil'deki savaşlar ne yazıtlarında dikkate alınmıştır ne de yıl adlarında. Muhalefet az mıydı yoksa nasıl üstünlük kazandığını anlatmak istememiş miydi? Her halükârda, hükümdarlığının sonlarına geldiğinde yeni bir unvan üzerinde hak iddia edebilirdi: tüm Babil'e göndermeyle, "Sümer ve Akad Kralı." Ama Gutilerin kovulmaları yerel sınırlarda sona ermedi. Ur-Namma Diyala bölgesinde de onlara karşı sefere çıktı ve bu nedenle, batı İran'da geniş bir alana hükmeden Avanlı Kutik-İnşuşinak'la çatıştı. Susa çok geçmeden Ur yönetimine girdi.

Ur-Namma 2100 civarında, aynı aileye mensup beş kuşak hükümdardan oluşan Üçüncü Ur Hanedanı'nı (ya da III. Ur Hanedanı) kurdu (kral listesi için bkz. s. 265). Sümer Kral Listesi'ne göre Ur üçüncü kez krallığı ele geçiriyordu; günümüzde kullanılan ad da buradan gelir. Yaklaşık yetmiş yıl boyunca Babil'de ve doğudaki komşu bölgelerde hüküm süren bu hanedanın gelişmiş bürokrasisi çok sayıda yazılı belge üretti. Eski Yakındoğu tarihinin hiçbir dönemi tarihçiye böyle bir belge bolluğu ve çeşitliliği sunmaz. Antik Yunan ve Roma tarihinde bile böyle bir yazılı belge bolluğuna yalnızca birkaç dönemde rastlanır. III. Ur dönemindeki temel olaylar dizisini, Şulgi'nin saltanatından başlayıp İbbi-Sin'in hükümdarlığının sonuna dek süren doksan yıllık döneme ait yıl adlarından çıkartabiliriz. Kraliyet sarayı askeri seferler ve inşaat faaliyetleri onuruna yazıtlar üretmiştir. Yazmanlar ayrıca, kimi önemli faaliyetlerinden bahsederek kralları onurlandıran bir dizi ilahi yazmışlardır.

Bu dönemden çok sayıda arşiv metni bulunmaktadır. Günümüze dek bunlardan 40.000'i yayımlanmıştır ve on binlercesinin de müzelerde ya da başka koleksiyonlarda saklandığı bilinmektedir. Metinler tek bir koyunla ilgili basit bir makbuzdan, 38 milyon litre tahıl hasadının hesaplanmasına kadar değişebilmektedir. Tüm yönleriyle tarım, imalat, ticaret, vergilendirme ve mal satışları da dâhil olmak üzere ekonomik yaşamın birçok yönünü belgelerler ve devletin pek çok kentinde örneklerine rastlanır. En geniş arşivler Ur, Umma, Girsu, Puzriş-Dagan ve Nippur'dan, yani Babil'in güney yarısındanıdır. Ama tüm Sümer ve Akad'da daha küçük metin gruplarına da ulaşılmıştır. Bu bolluk aynı zamanda zorlu bir sorun da yaratır. Böyle bir belge bolluğuyla karşılaşan akademisyenlerin tek tek belgelere bakmak yerine metin gruplarına bakabilmelerini sağlayacak yaklaşımlar geliştirmeleri gerekmektedir. Belgelerin çoğunun defneciler tarafından bulunmuş ve eski eserler pazarı üzerinden sayısız koleksiyona dağılmış olması işi daha da zorlaştırır. En ciddi sorunsu metin bolluğu tarafından yaratılan belgelerin ekonomik faaliyeti tümüyle kapsadığı izlenimidir. Oysa durum böyle değildir. Kayıtlar son derece önyargılıdır, neredeyse tümü devlet tarafından üretilmiştir ve toplumun bu alanını aydınlatırken, özel ekonomik faaliyetler gibi kimi yönlerini neredeyse tümüyle karanlıkta bırakır.

Sonraki çağlarda Mezopotamyalıların Akad krallarını nasıl hatırladıkları düşünüldüğünde, bu dönemle hiç ilgilenmemiş olmaları ilginçtir. İkinci binyılın ilk yüzyıllarında III. Ur hükümdarları temelde okul müfredatları sayesinde biliniyordu. İlahiler, kraliyet yazışmaları ve bazı yazıtlar öğrencilerce kopyalanıyordu, ama bu krallarla ilgili pek az yeni eser yaratılmıştı. Bu yeni edebi metinler Ur'un başarısından çok düşüşüne odaklanıyordu. Çöküşünün üzerinden çok geçmeden, Ur'un, Nippur'un ve diğer güney kentlerinin yıkımlarını anlatan çok sayıda ağıt yazılmıştı. Bunlarda III. Ur devletinin yıkılışı tarihsel önemi nedeniyle anlatılmıyor, muhtemelen büyük felaketlerden sonra düzeni yeniden kurduklarını iddia edebilecek yeni hanedanların

varlıklarına gerekçe getiriliyordu. Sonraki yüzyıllara bakıldığında, III. Ur krallarıyla ilgili çok az göndermeye rastlanır. Bunlar da neredeyse tümüyle kralların ölümleriyle ilgili muğlak yorumlarda bulunulan kehanetlerle kısıtlıdır; örneğin, Amar-Suen'in "ayakkabısının ısırağı" sonucu öldüğünü belirten ve bizim anlayamadığımız bir gönderme gibi. Bu krallar Mezopotamya bilincinde Akad krallarıyla kıyaslanabilir bir iz bırakmamışlardır.

III. Ur devleti gerçekten de öncelinden farklı bir yapıya sahipti: coğrafi açıdan sınırları mütevazıydı, ama iç işlerinde daha fazla merkezileşmişti. Devlet iki ayrı kesimden oluşuyordu: Sümer ve Akad'ın merkez bölgesi ve doğuda, Dicle'yle Zagros Dağları arasında bulunan, askeri kontrol altındaki bölge. Sınırların dışındaysa, diplomatik temasların sürdürüldüğü ya da Ur ordularının akınlar düzenledikleri Yakındoğu'nun geri kalanı yer alıyordu. Sistem temelde, devletin merkezini yeniden yapılandırmış ve on ikinci krallık yılından başlayarak doğuda komşu bölgeleri fethetmiş olan Kral Şulgi'nin kırk sekiz yıllık hükümdarlığı sırasında geliştirilmişti. Bir gecede kurulmuş değildi –ve zamanla değişmediği söylenemezdi– ama genel hatlarıyla işleyişi aşağıda anlattığımız gibiydi.

Merkez bölge Aşağı Diyala Vadisi de dâhil olmak üzere geleneksel Babil bölgesiydi. Temelde eski bağımsız kent-devletlerin toprakları olan yaklaşık yirmi eyalete bölünmüştü. Erken Hanedan Dönemi'nde kent-devletin egemen hükümdarı için kullanılan Sümerce *énsi* teriminin de gösterdiği gibi, bu eyaletler kral adına valilerce yönetiliyordu. Bu kişiler çoğunlukla seçkin yerel ailelerden geliyorlar ve valilik görevi babadan oğula geçiyordu. Ailenin diğer üyeleri de eyalette üst düzey görevler alıyorlardı. Dolayısıyla kralın stratejisi bu aileleri yanında tutmaktı ve bu amaçla evlilik yoluna başvurmuş olabilir. Örneğin Şulgi'nin her biri çeşitli önemli yerel ailelerin üyesi olabilecek en az dokuz kadınla evlendiği bilinmektedir. Valiler temelde güneydeki özellikle geniş olan tapınak mülklerini kontrol ediyorlardı. Kanal sisteminin bakımından sorumluydular ve eyaletin en yüksek yargıcıydılar. Kralı temsil etmekle birlikte, çok çeşitli yetkilere sahiptiler.

Valilerin sivil yönetimlerine ilaveten generallerin (Sümerce *şagina*) komutasında askeri bir idare de vardı, ama onların yetki bölgeleri eyaletlerle her zaman tam olarak çakışmıyordu. Örneğin Umma eyaletinde bir vali ve her birinin ayrı bölgeleri olan birkaç general vardı. Generaller görev aldıkları bölgenin yerlisi ya da eski seçkin ailelerin soyundan değillerdi; kraliyet hizmetinde kariyer yapmış kişiler arasından kral tarafından seçiliyorlardı. Çoğunun adı Akadca ya da yabancı dildeydi (Hurri, Elam, Amori dilleri); ikinci grubun Babil'e yeni gelmiş oldukları anlaşılmaktadır. Bu kişiler krala şahsi olarak bağlıydılar, aralarından birçoğu kraliyet ailesinden kadınlarla evliydi ve gelirlerini kraliyete ait tarım mülklerinden ve diğer mülklerden elde ediyorlardı.

Merkezi idare, eyalet kaynaklarının önemli bir bölümünü toplayan bir vergi sistemi oluşturmuştu. Bu sisteme temelde "takas" anlamına gelen Sümerce *bala* adı verilmişti. Tüm eyaletlerin katkıda bulunmak zorunda oldukları ve içerisinden mal çekebilecekleri, devletin tüm topraklarının kaynaklarını kullanabilmesini sağlayan muazzam bir fondu bu. Eyaletlerin katkılarının miktarı ve bileşimi ekonomik potansiyellerine ve üretim sektörünün mahiyetine bağlıydı. Sözelimi Girsu topraklarında bol miktarda yetişen tahılları verirken, komşusu Umma'nın katkısı ağaç, kamış ve

deri mamul mallardı. Bu vergilerin pek çoğunun yerel düzeyde, kraliyet hizmetli-leri tarafından tüketilmesine karşın, bir bölümü de gerek duyulduğunda ve gerek duyulan yerlere dağıtılacakları uzmanlaşmış toplama noktalarına gönderiliyordu. Her eyaletin katkısı tarım ve imalat potansiyeline bakılarak önceden hesaplanı-yordu. Sözelimi hububat örneğinde yetkililer tarım alanını ölçüyorlar ve olası hasat miktarı tahmin ediliyordu. Katkı oranı bu rakam temel alınarak saptanıyordu. Yıl sonunda fiili katkı, talep edilmiş miktarla karşılaştırılıyor ve çıkan eksi ya da artı bakiye genellikle bir sonraki yıla devrediliyordu. Çevre bölgelerin genellikle çiftlik hayvanlarından oluşan katkıları da *bala* fonuna ekleniyordu (aşağıdaki bölümlere bakınız). Eyaletler fondan ihtiyaçları için kaynak alabiliyor ve böylece komşularının kaynaklarına ulaşmış oluyorlardı. Devlet idarecileri tüm mal hareketlerini özenle kayda geçiriyorlardı.

III. Ur hanedanı döneminde Sümer ve Akad, kısmen kraliyet işleri sayesinde büyük bir ekonomik gelişme gösterdi. Arkeolojik kayıtlar bu dönemde kentleş-menin yüksek düzeyde ve nüfus yoğunluğunun önceki tüm dönemlerden yüksek olduğunu göstermektedir. Kralların, devletin her yerinde giriştikleri yoğun inşaat faaliyetleri de zenginlik düzeyinin bir kanıtı. Krallar yıl adlarında sık sık mevcut tarım bölgelerini genişleten sulama kanallarının açılışını anarlar. Bu faaliyetler için büyük bir işgücüne ihtiyaç vardı ve kraliyetin ekonomik yaşamdaki etkisinin ne kadar geniş kapsamlı olduğunu belki de en iyi şekilde bu işgücünün örgütlenişine bakarak anlayabiliriz. Devletin ihtiyaç duyduğu işgücünü sağlamak için yüzlerce güçlü erkekte ve pek çok kadından (Sümerce *guruş* ve *gême*) faydalanılıyordu ve bu işgücü de *bala* fonunun bir parçasıydı. İki ayrı işçi sınıfı görülmektedir: tüm yıl boyunca çalıştırılanlar ve yalnızca yarım yıl çalışmaya zorlananlar. Hizmetlerin karşılığı daha çok, miktarı işçinin statüsüne göre değişen tayınlarla –arpa, yağ ve yün– ödeniyordu. İşçilere genellikle dokumacılık ya da kamış kesme gibi işler veri-liyordu, ama talebin yüksek olduğu dönemlerde hasatta ya da kanal bakımında çalışmak üzere tarım işlerine gönderildikleri de oluyordu. Görünüşe bakılırsa, hizmetleri ancak belli bir süre için talep edilen kişiler diğer zamanlarda devlet için çalışıyorlardı. Devletin tarlaları, balıkçılık alanlarını, imalat atölyelerini de içeren varlıkları muazzam olduğundan, işgücü talebi çok yüksekti. III. Ur devleti halkın tümüyle bürokrasiye tabi olduğu totaliter bir rejim değildi ve bu nedenle işçilerin yeterli bir ücret verilerek çalıştırılmaları gerekiyordu. Elimizdeki metinlerin birçoğunda devletin merkezi kaynaklarından alınan tayınlara dağıtılışı kaydedilmiştir.

Bu kapsamlı örgütlenmeye, coğrafi kapsamı gayet iyi tanımlanmış III. Ur devleti merkez bölgesinin her yerinde rastlıyoruz. Mezopotamya alüvyal çökeline, sulamalı tarımın yapıldığı bölgeyi içine alıyordu. Kuzey sınırı Dicle'yle Fırat ırmaklarının birbirlerine en çok yaklaştıkları noktada Şulgi'nin yaptırdığı ve Şu-Sin'in tahkim ettiği bir surla çizilmişti. Bu surun Amorileri Babil dışında tutmaya yönelik olduğu düşünülür çoğunlukla, ama kuzey sınırı için kesin bir çizgi olarak da yorumlanabilir.

Ur doğusundaki topraklarsa merkezdekenden farklı yöntemlerle yönetiyordu. Daha Ur-Namma döneminde Dicle'yle Zagros Dağları arasındaki bölgeye sefer düzenlenmişti ve Şulgi döneminin sonuna gelindiğinde güneyde Susa'dan kuzeyde Musul ovasına ulaşan alan tümüyle Ur kontrolü altındaydı. Ur bu bölgede askeri yönetim kurmuştu. Kralın dilediği gibi bir merkezden diğerine atayabileceği

generaller (*şagina*) yönetiminde dolaysız bir sömürü sistemi kurulmuştu. Başkentten, kraliyetin çıkarlarını temsil eden üst düzey bir kraliyet görevlisi (*sukkal-mah*) tarafından denetleniyordu. Generaller askeri örgütün çeşitli kademelerinde kullanılacak sığır, koyun ve keçi sayısı olarak hesaplanan haraçları toplamakla görevliydi. Askerlerin hayvanları nasıl elde ettikleri belirtilmemiştir, ama büyük olasılıkla yerel halktan alıyorlardı. Çok sayıda hayvan Babil'e götürülerek Şulgi'nin otuz sekizinci yılında özel olarak bu iş için kurmuş olduğu Nippur yakınlarındaki Puzriş-Dagan denen bir yerde toplanıyordu. Burada *bala* vergi sistemine giriyor, saray için yiyecek ya da sayısız tapınakta sunu olarak kullanılabiliyorlardı. Yünleri için çok sayıda hayvan besleniyordu. Hem doğu topraklarından hem de Babil'den gelen hayvan sayısı şaşırtıcı boyuttadır: Kayıtlar Puzriş-Dagan'dan tek bir günde 200 kadar koyun ve keçi ve on beş baş sığır geçebildiğini göstermektedir. Doğudaki çevre bölgelerden hayvan kaynakları için faydalanılıyor ve bunlar merkez bölgenin ekonomisine giriyordu.

Bu doğu topraklarının ötesinde, düşman görülen ve sık sık askeri seferlerin hedefi olan geniş bölgeler vardı. Kraliyet yazıtlarında ganimet ve tutsak elde etmek için yağmalanmış çeşitli yerlerden ve halklardan bahsedilir. Burada karşılaştıkları devletlerden bazıları daha Akad döneminde vardı ve zorlu hasımlar olarak varlıklarını sürdürmüşlerdi. III. Ur kralları bu devletlerin krallarını diplomasiyle kendilerine bağlıyorlardı. Beş Ur kralından üçü kızlarını İranlı prenslerle evlendirmişti. Sonunda bu siyaset başarısızlığa uğradı: Şimaşki gibi doğu devletleri düşmanlıklarını sürdürdüler ve sonunda, III. Ur devletinin yıkılmasında önemli bir rol oynadılar. Basra Körfezi'ndeyseniz Ur, eski Akad döneminden beri var olan ticari temasları sürdürüyordu. Ur-Namma Magan'la ticari ilişkileri yeniden kurduğunu iddia etmiştir ve III. Ur dönemi boyunca bu bölgeden söz eden idari belgeler görürüz. Tacirlerin kayıtları, Babil'de bol miktarda üretilen yün ve kumaşların bakır ve diyorit gibi taşlarla takas edilmek üzere buraya yollandığını gösterir. Dolayısıyla, Ur'un doğuyla ve güneyle temasları, ticaret, diplomasi ve askeri akın yoluyla maden kaynaklarını elde etme amaçlıydı.

III. Ur krallarının kuzey ve batıdaki bölgelere yaklaşımlarıysa farklıydı. Bu bölgelerdeki devletlerle askeri kontrol girişiminde bulunulmadan diplomatik ilişkiler kurulmuştu. Ur-Namma belki de Orta Fırat'ta bulunan Mari'nin daha kuzeydeki bölgelerle arasında bir tampon ve aracı işlevi görmesini umduğu için, oğlu Şulgi'yi bir Mari prensesiyle evlendirmişti. Suriye devletleri Ur'la dostane ilişkilerini sürdürdüler, ama temaslar enderdi. Arkeolojik kayıtlar Kuzey Suriye'deki yerleşmelerin sayısında ve büyüklüklerinde gerileme olduğunu göstermekle birlikte bunun nedenleri belirsizdir. Belki de bölgede ekonomik gerileme yaşanmış ve yalnızca ticaret yollarının kontrolünü ellerinde bulunduran kentler Babil'le teması sürdürmüşlerdi. Babil'de bulunmuş III. Ur kaynaklarında Suriye'deki Tuttul, Ebla ve Urşu kentlerinden gelen kişilerle ilgili göndermeler görülür ve Akdeniz limanı Byblos'tan elçilerle karşılaşılır. Siyasi ya da askeri açıdan Suriye'ye tek bir kentin hâkim olduğu yönünde hiçbir işaret bulunmamaktadır. Siyasi olaylarda hayati bir rol oynayan Suriye gücü, Babil kayıtlarında düşman istilacılar olarak tasvir edilmiş büyük oranda yarı göçebe bir halk olan Amorilerden oluşuyordu. Amorilerin baskısı III. Ur devletinin sona ermesinde önemli bir rol oynayacaktı.

Dolayısıyla, Akad'ın Suriye'yle askeri etkileşimlerinin yerini Ur döneminde diplomasi almıştı. III. Ur kralları kendilerini “(evrenin) dört köşe(si)nin kralları” ilan etmiş olsalar da askeri erişim alanları coğrafi açıdan Eski Akad hükümdarlarına kıyasla daha küçüktü, fakat III. Ur devletinin dâhili bütünlüğü daha güçlüydü. Devletin işleyişini kolaylaştırmak amacıyla Babil'de pek çok reform yapılmıştı. *Bala* vergi sistemi tüm Sümer ve Akad'da kaynakların toplanabilmesini ve dağıtılabilmesini sağlayan önemli bir örgütlenmeydi. Devletin yerel ekonomilere katılımı muazzam düzeyde ve işgücü kullanımı çok yoğundu. Tüm kaynak hareketlerini kayda geçirebilmek için gelişmiş bir bürokrasiye ihtiyaç duyuluyor ve sonuçta çok sayıda belge üretiliyordu. Bu belgelerin uygun muhasebe teknik ve formüllerini kullanacak şekilde eğitilmiş yazmanlarca yazılması gerekiyordu. III. Ur devleti çapında resmi belgelerdeki yazı sistemi bir örnektir ve bu amaçla okullar kurulmuş olması da mümkündür. Ölçü ve tartı sistemi basitleştirilmişti ve Şulgi tüm ülke için standart bir takvim sistemi getirmeye çalışmış olabilir. Her kent kendi ay adları sıralamasında ısrar etmesine karşın, Şulgi'nin saltanatında Puzriş-Dagan, Umma, Girsu, Eşnunna gibi yerlerde kraliyet işlerinde kullanılan yeni bir takvim ortaya çıktı. Ama merkezi hesaplar için bile asla tüm bölgeye dayatılmadı ve bu da yerel uygulamaların son derece esnek olduğunu göstermektedir. Tüm Babil'de tek bir takvimin, Nippur takviminin kullanılmasına ancak sonraki yüzyılda, bölgenin siyasi açıdan bir kez daha parçalanmış olduğu bir dönemde geçilecekti.

Krallar ayrıca, ülkeyi ideolojik açıdan da kendi yönetimleri altında birleştirme amaçlı aktif bir siyaset izliyorlardı. Çocuklarını başlıca kültlerin yüksek rahipleri ve rahibeleri yapıyor, krallığın her yerinde tapınaklar inşa ettirip onartıyorlardı. Şulgi hükümdarlığının yirminci yılından önce tanrı ilan edildi ve ardılları da tahta çıktıklarında bu statüye sahip oldular. Bireysel kentlerden çok tüm ülkenin tanrısı olarak görülüyorlardı ve devletin her yerinde adlarına kültler kurulmuştu. Çeşitli kentlerde tanrı olarak kralların tapınakları ve heykelleri yapılıyor, böylece kült aracılığıyla da bir merkezileşme odağı meydana getiriliyordu. Pek çok yetkili giriştikleri işleri belgelemek için silindir mühür kullanıyor ve bunlarda genellikle sahibinin adının ve unvanının belirtildiği bir yazı bulunuyordu. Keni konumlarından her zaman “kralın kulu” olarak bahsetmeleri ve böylece yetkelerini kraldan aldıklarını göstermeleri önemli bir noktadır. Üstelik halk çocuklarına kralı tanrı olarak tanımlayan adlar veriyor ve yetkililer de adlarını krala bir gönderme içerecek şekilde değiştirmeye teşvik ediliyorlardı. “Şulgi benim tanrımdır” gibi adlar çok yaygındı. Merkezi devletin ideolojisi böylece, halkın her kesimine nüfuz ediyordu.

Ama bu kraliyet idealine uygulamada ulaşılmış olduğundan kuşku duyulabilir. Yerel ekonomiler ve hiyerarşiler Ur'daki krala vergi vermek ve biat etmek zorunda olsalar da ondan bağımsız olarak varlıklarını sürdürebiliyorlardı. Bu durumun en iyi kanıtını III. Ur devletinin çöküşü sonrasında görüyoruz. Babil o dönemde bir gerileme yaşamadı; birleşik devletin parçası olan bölgeler herhangi bir kargaşa belirtisi göstermeden yerel alışkanlıklarına geri döndüler. Ekonomileri tek bir sistemin uzmanlaşmış ve birbirlerine bağlı unsurları olsaydı, böyle bir şey gerçekleşmezdi. Tarihsel kurgularımızda kullandığımız belgelerdeki önyargıyı da dikkate almalıyız: Metinlerimizin neredeyse hepsi devlet bürokrasisi kaynaklıdır ve devletin faaliyetlerini anlatır. Dolayısıyla, III. Ur devleti kolayca, bağımlılarının tüm faaliyetlerini

belgeleyip yönlendiren son derece otoriter bir siyasi yapı olarak görülebilir. Fakat devlet kayıtlarındaki bu bollukta, devletin kontrolü altında olmayan ekonomik faaliyetlerin izlerini de görüyoruz. Kişiler aynı anda hem devlete hizmet sunuyor, hem de kendi adlarına başkalarıyla ekonomik ilişkiler kuruyorlardı. Pek çok açıdan bölgesel farklılıkların da sürmüş olduğunu görüyoruz: Güneyde devlet geniş topraklarını yüzlerce yıldır ayakta olan tapınak mülkleri aracılığıyla yönetiyor, kuzeydeyse daha ziyade, bir taraftan ek işler de yapmış olabilecek bireysel temsilcilerden faydalanıyordu. Bu dönemde başka gelenekler de ayakta kalmıştır ve yerel sistemlerin çeşitliliği akıldan çıkarılmamalıdır.

Ur hegemonyası aniden sona erdi ve (her zamanki gibi) neler olduğunu ya da başlıca nedenlerini tam olarak bilemiyoruz. Bu çöküşte hem iç hem de dış etmenlerin rolü olmuştur. Babil içinde eski kent-devletler ve yerel valiler belli bir bağımsızlık duygusunu her zaman korumuşlardı. İbbi-Sin döneminin başlarında bazı eyaletler vergi vermeyi kestiler ve kralın dokuzuncu saltanat yılına gelindiğinde tüm *bala* sistemi ortadan kalkmıştı. Yazmanlar tabletleri III. Ur yıl adlarıyla tarihlendirmeyi Puzriş-Dagan'da İbbi-Sin'in ikinci yılının sonunda, Umma'da dördüncü yılında, Girsu'da beşinci yılında ve Nippur'da sekizinci yılında bıraktılar. İbbi-Sin'in sekizinci yılında İsin'de tahta, onun eski generallerinden biri olan İşbi-Erra'nın başında olduğu bağımsız bir hanedan çıktı. Yeni hanedan çok geçmeden tüm bölgenin dini merkezi olan Nippur'un kontrolünü ele geçirdi. Aynı tarihlerde Ur bölgesinde kıtlık yaşanmış olabilir. Kralın ancak sonraki kopyalarından bildiğimiz yazışmalarından bazıları, İbbi-Sin'in henüz hâlâ generali olduğu sırada İşbi-Erra'dan kuzeyden fiyatı ne olursa olsun tahıl almasını istediğini gösteriyor. Ur'da tahıl fiyatları on beş kat artmış gibi görünmektedir ve tahılın artık hayvan yemi olarak kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Bu durumun ne oranda kötü hasada ne oranda eyaletlerin vergi vermeyi reddetmelerine bağlı olduğu belli değildir. Görünüşe bakılırsa, bu dönemde ekonominin kimi sektörleri gayet iyi durumdaydı. Ur'da tapınaklar ve saray için değerli malların üretildiği bir işlik vardı ve İbbi-Sin'in on beşinci yılına ait kayıtlardan o yıl yaklaşık 18 kilo altın ve 75 kilo gümüş kullanılmış olduğu anlaşıyor. Krallık hazinesi hâlâ doluydu.

İkinci binyıl başlarının edebi geleneğinde Ur'un düşüşüne dair açıklamalar dış güçlere önemli yer verir. İki grup saldırgandan bahsedilmiştir: batıdan gelen Amoriler ve doğudan gelen Elamlılar. Kuzey Suriyeli yarı göçebe gruplar olan Amoriler Babil edebiyatında son derece olumsuz ifadelerle anlatılırlar:

(Amori) koyun postu giyer;
Yağmurda ve rüzgârda, çadırda yaşar;
Kurban sunmaz.
Bozkırda silahını kuşanmış (berduş),
mantar çıkarır tez canlı,
Çiğ et yer,
evsiz yaşar,
ve öldüğünde uygun törenlerle gömülmez.⁵

Şu-Şin kuzey surlarını tahkim ettirdiğinde bunları “Amorileri dışarıda tutacak bir sur” olarak adlandırmışlardı ve kraliyet yetkilileri sık sık buraya yönelik saldırılardan şikâyet ediyorlardı. İşbi-Erra da Ur’a tahıl nakledilememesine bahane olarak Amorileri gösterir, fakat Amorileri düşman istilacılar olarak gösteren resmi görüş tam anlamıyla doğru değildi. Daha III. Ur döneminin başlarında Babil’de hem kentlerde hem de kırsal kesimde Amori adıyla pek çok kişi yaşıyordu; daha o tarihlerde toplumun her kesimine nüfuz etmişlerdi. Saldırgan istilacılar görüşü muhtemelen yerleşik halkların yarı göçebe halklara ilişkin önyargılarına dayanmaktadır ve bu da yarı göçebelerin edebiyatta barbarlar olarak gösterilmelerine yol açmıştır. Dolayısıyla, III. Ur devletinin yıkılışında Amorilerin oynadıkları gerçek rolün bu tür ifadelere bakılarak anlaşılması güçtür, ama Gutilerin Akad devletinin sona erişinde oynadıkları rolle bir benzerlik görebiliriz. Her iki grup da bölge dışından gelmiş, siyasi önem kazanmış ve daha geç tarihlerde mevcut siyasi durumun değişmesinde önemli bir rol oynadıkları düşünülmüştür.

Ama Ur’a vurulan son darbe doğudan geldi. Ur’un doğudaki başlıca hasmı olan Şimaşki’nin hükümdarı Ur’un gücü azaldığında Elam’ı ve çevre bölgeleri ele geçirdi. İbbi-Sin’in saltanatının son dönemlerinde doğrudan Babil’e yöneldi ve burayı yağmaladı. Başkent Ur fethedildi ve İbbi-Sin Susa’ya götürüldü. Kent yaklaşık yedi yıl boyunca Elam işgalinde kaldı ve sonunda İsinli İşbi-Erra onları kovdu. O ve ardılları Ur krallarının vârisleri olduklarını iddia ettiler, ama aynı coğrafi alanı kontrolleri altına alamadılar. Tüm Babil’de giderek daha fazla bağımsız kent-devlet kuruldu. Bu gelişmeyi bir sonraki bölümde ele alacağız.

Yirmi birinci yüzyılda Babil’i aydınlatan ışık öyle parlaktır ki tarihi kurgularda Yakındoğu’nun geri kalanı çoğunlukla göz ardı edilir. Bölgeler çoğunlukla ancak Ur’un yörüngesinde oldukları zamanlarda incelenebilmektedir. Ama başta Şimaşki olmak üzere doğudaki devletler ve batıda yarı göçebe Amoriler Ur kontrolü altına girmekten kaçabilmiş ve zorlu hasımlar hâline gelmişlerdi. Geç tarihli geleneklerde bu dış güçler değişimin katalizörleri olarak sunulmuştur, ama merkezi yönetime iç muhalefet konusu da hafife alınmamalıdır.

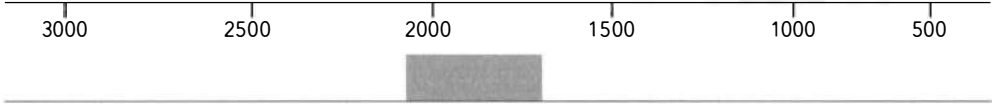
NOTLAR

- 1 Bu devlet için kullanılan çeşitli adlar vardır ve aralarından en sık kullanılanları Eski Akad ya da Sargon devletidir. Hanedan kenti olan Akad kimi zaman İngilizce’de “Agade” ya da hatta “Accad” olarak tanımlanır.
- 2 Douglas R. Frayne, *Sargonic and Gutian Period (2334-2113 BC) (The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Early Periods, cilt 2)* (Toronto, Buffalo ve New York: University of Toronto Press, 1993), s. 31.
- 3 A.g.e., s. 16.
- 4 Çeviride yararlanılan kaynak: Walter Farber, “Die Vergöttlichung Naram-Sins,” *Orientalia* 52 (1983), s. 67-72.
- 5 Martu’nun Evliliği, 132-138. dizeler. Çeviride yararlanılan kaynak: Jean Bottéro ve Samuel Noah Kramer, *Lorsque les dieux faisaient l’homme* (Paris: Gallimard, 1989), s. 434.

5

İkinci Binyıl Başlarında Yakındoğu

2017	İşbi-Erri'nin İsin'de hanedan kuruyor
yakl. 1910-1830	<i>Karum</i> -Kaniş II. katman
1897	İsin'le Larsa arasında sıcak savaşın başlaması
1834	Larsa'da Kudur-Mabuk hanedanının kuruluşu
yakl. 1810-1740	<i>Karum</i> -Kaniş Ib katmanı
yakl. 1800-1762	Mari arşivleri
1793	Larsalı Rim-Sin'in İsin'i fethedişi
1763	Babilli Hammurabi'nin Güney Babil'i fethedişi
1762	Hammurabi'nin Eşnunna'yı yağmalayışı
1761	Hammurabi'nin Mari'yi fethedişi

Yaklaşık 2000-1600 arasındaki dönem boyunca Yakındoğu'nun siyasi ve askeri yapılarında aynı temel özellik görülür: Batı İran'dan Akdeniz kıyılarına uzanan alana yayılmış çok sayıda devlet. Bu devletlerin asker-hükümdarları iktidar için birbirleriyle çatışmış, sürekli değişen ittifaklara katılmış ve birbirlerine düşman olmuşlardır. Mari'de bulunmuş on sekizinci yüzyıl başlarına ait bir mektuptaki pasajda bölgedeki durum gayet iyi özetlenmiştir:

Hiçbir kral kendi başına gerçekten güçlü değildir. Babilli Hammurabi'yi, Larsalı Rim-Sin'i, Eşnunnalı İbal-pi-El'i ya da Katnalı Amut-pi-El'i on ila on beş kral takip eder; Yamhadlı Yarim-Lim'i ise yirmi kral.¹

Güney Babil’le Batı Suriye arasındaki birkaç güçlü hükümdar, daha küçük kralları kendi vasalları olmaya zorlayarak Yakındoğu’yu bölüşmüşlerdi. Dönemin ikinci yarısında aralarından bazıları kısa bir süreliğine de olsa daha geniş topraklarda egemenlik kurmayı başardı. Siyasi parçalanma dönemleriyle merkezileşme dönemleri arasında kesin bir kronolojik ayırım göremiyoruz. Burada bunlardan ilkinin, erken Yakındoğu tarihinin temel siyasi yapısı kent-devlete hâlâ örnek oluşturan dönemi inceleyeceğiz. Bir sonraki bölümdeyse merkezileşme dönemlerini ele alacağız. Bu düzenleme benimsendiğinde, anlatıda tümüyle kronolojik bir sıralama izlenmesi mümkün olmamaktadır.

İkinci binyıl başından itibaren Yakındoğu tarihini coğrafi açıdan çok daha iyi anlayabilmeye başlıyoruz. Çiviyazısı Güneybatı İran’dan Orta Anadolu’ya ve Batı Suriye’ye dek her yerde bilinen yaygın bir beceriye dönüştü ve çok sayıda uygulama bölgenin tamamına yayıldı. Yazı geleneklerinin çoğu hâlâ Babil kaynaklıydı. Artık Akadcanın ayrı bir lehçesi olarak tanımlanabilen Babilce neredeyse her yerde, başka yerel dilleri (Amori, Hurri, Elam) konuşan halklarca kullanılıyordu. Bu halklar aynı zamanda güneyin yazı üslubunu ve imlasını da benimsemişlerdi. Bunun en önemli istisnası, yazılarında Akadcanın farklı bir lehçesi olan Eski Asurca’yı kullanmış Asurlu tüccarların Orta Anadolu’daki bir kolonisinde buluyoruz. Tüccarlar çoğunlukla çiviyazısı işaretlerinin farklı formlarını kullanıyorlardı ve bunları okuyuşları da geleneklerden farklıydı. Yurtlarında bulunmuş resmi metinler Babilcenin özelliklerini taşıdığından bu durum özellikle ilginçtir. Sümerce kültür dili olarak gelişti, ama neredeyse yalnızca Babil’de kullanılıyordu.

Hem kurumsal hem de özel kontesktlerden geldiklerinden, elimizdeki metinlerin menşelerinde büyük bir çeşitlilik görülmekte, fakat temel kaynaklarda bölgesel farklılıklara rastlanmaktadır. Babil’de ele geçmiş çiviyazısı kayıtların büyük bölümü, neredeyse tüm kaynakların merkezi arşivlere dayandığı III. Ur döneminin aksine, özel kontekstlere aittir. Anadolu’daki Asur kolonilerinde de yalnızca özel kayıtlara rastlarız, ama Yakındoğu’nun diğer yerlerinde ikinci binyıl başlarına ait metinlerin hemen hepsi saraylarda ya da öteki kraliyet kurumlarında kaleme alınmıştır (bkz. Kutu 5.1). Özellikle Kuzey Suriye söz konusu olduğunda, elimizdeki yazıların Babil uygulamalarıyla eğitilmiş kraliyet elçileri tarafından üretildiği görülür. Bu yüzyıllarda gelişmiş yazı türlerinden biri mektuptur. Elimizde Babilli ve Asurlu şadamlarının, saraylıların, yetkililerin, generallerin, elçilerin yazışmaları bulunmaktadır. Bu kişiler birbirlerine daha çok resmi işlerle ilgili yazıyorlardı, ama arada bir başka alanlara da göz atma olanağı buluyoruz: sağlık, aşk, rekabet. . . Mektuplar, incelediğimiz insanlara daha yakından bakabilmemizi sağlar, fakat bu dönem öncesi için böyle bir şansa sahip değiliz.

5.1 Göçebeler ve Yerleşik Halklar

Elimizdeki tüm metinler ve arkeolojik kalıntılar kent kökenlidir. Tüm Yakındoğu’da kentler kurulup gelişmiş ve Kuzey Suriye gibi üçüncü binyıl sonlarında kalıcı yerleşim oranlarında düşüş yaşamış bölgeler on dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde tümüyle kentleşmişti. Ama geçimleri kent merkezlerini besleyen tarıma bağlı olmayan halklar

Kutu 5.1 *Mari mektupları*

Fransızların Suriye'deki Orta Fırat yerleşmesi Mari'de 1930'lardan beri yürüttükleri kazılarda, on dokuzuncu ve on sekizinci yüzyıllara dayanan büyük bir kraliyet sarayı gün ışığına çıkarılmıştır. Sarayda yaklaşık 20.000 tablet bulunmuştur ve sürdürülen kazılarda bu sayı neredeyse her yıl artmaktadır. Bu mektupların birçoğu saray ve hem yerli hem de yabancı saray temsilcileri arasındadır. Mari'nin Babil'le Suriye ve Fırat vadisinin tarım alanlarıyla yarı göçebe halkların kullandıkları bozkır arasında yer alması nedeniyle, bu mektuplardan tüm Yakındoğu'nun çok çeşitli siyasi ve askeri işlerine ilaveten yerleşik halklarla göçebe halklar arasındaki etkileşimler hakkında bilgi alabiliyoruz. Mektuplar, yazmanların yanıt vermeden önce genellikle ilk talepleri ya da buyrukları özetledikleri özenle tasarlanmış belgelerdir. Tümüyle Babil tarzıyla yazılmışlardır: Mari halkının ve Mari'nin temasta bulunduğu saraylarda yaşayanların çoğu Akadcadan çok bir Batı Sami dilini konuşmasına rağmen, dil, yazı üslubu ve tablet biçimleri güney kökenlidir. Farklı bölgelerden mektuplarda yerel dillerin etkileri görülebilmektedir. Hammurabi 1761'de Mari'yi fethettiğinde saray arşivlerinin envanterini çıkaran Babilli yazmanlar Babil'le ilgili mektuplar da bulup arşivden çıkarmışlardı ve bunlar muhtemelen başkente götürülmüştü. Bu da diplomatik arşivlere ne denli önem verildiğini göstermektedir.

Mari'deki saray böyle bir arşivi bulunan yegâne saray değildi. Kattara'da (Tell Rima), Şuşara'da (Şemşara), Şubat-Enlil'de (Tell Leylan) ve başka yerlerde gün ışığına çıkartılan saraylarda daha küçük olmakla birlikte benzer diplomatik arşivlere ulaşılmıştır. Bu arşivler tüm bölgenin hükümdarların ayakta kalabilmek için bilgiye ihtiyaç duydukları bir krallıklar sistemi oluşturduğunu gösterir.

da Yakındoğu'nun siyasi ve ekonomik yaşamında önemli bir yer tutuyordu. Yılın yarısını bozkırlarda sürüleriyle birlikte otlak arayarak, diğer yarısınıysa nehir yakınlarındaki köylerde geçiren yarı göçebe çobanlardı bunlar. Bu tür halklar Yakındoğu'nun daimi unsurlarıydılar, ama kimi dönemlerde kentlilerle daha yakın ilişkiler içinde bulunmaları ve siyasi güç için rekabet etmeleri nedeniyle, kent kayıtlarında daha fazla görülüyorlardı. Bunlara farklı adlar verilmiştir ve bu adlar her zaman metinleri yazan kentlilerin bakış açısını yansıtır. Üçüncü binyıl sonlarında ve ikinci binyıl başlarında Amoriler terimi altında toplanmışlardı. Bu terim "batı" anlamına gelen Akadca Amurru'yla çıkarılır. Coğrafi tanım nedeniyle mi batıda yaşayan halklara bu adın verildiğini, yoksa coğrafi tanımın mı bu halkın adından türediğini bilemiyoruz. Amoriler terimi kesin bir etnik gruba ya da kabileye denk gelmiyordu; esnek bir anlamda kullanılıyor ve temelde yarı göçebe bir geçmişten geldikleri ve köklerinin batıya dayandığı düşünülen halkları ifade ediyordu.

Çobanların yaşamı sürülerinin etrafında dönerdi. Tüm Yakındoğu'da yenilenebilir kaynaklarından, özellikle de yünlerinden ve öldüklerinde derilerinden, kemiklerinden, boynuzlarından ve tendonlarından yararlanmak amacıyla milyonlarca koyun ve keçi yetiştiriliyordu. Et tüketimi sınırlı olduğundan, öldürülenlerin sayısı görece azdı. Yazların kurak geçtiği doğal ortam sürülerin bir otlaktan öbürüne götürülmesini gerektiriyordu. Yaz aylarında kent ve köylerin yakınlarındaki nehir vadilerinde

hayvan güdülüyor, kış aylarındaysa bozkır hayvanların otlatılmasına yetecek bitki örtüsünü sunuyordu. Her yıl aynı kış otlaklarını kullanan gruplar oluşturularak hareket düzenleri dikkatle planlanıyordu. Dolayısıyla, çobanlar karma bir yaşam sürüyorlardı: yaz aylarında köylerde yerleşik yaşam, kış aylarındaysa bozkırlarda göçebelik. Bu nedenle günümüz akademisyenleri bu halklar için yarı-göçebe terimini kullanmaktadırlar.

Göçebelerle yerleşik halklar arasında çeşitli düzlemlerde etkileşim kuruluyordu. İki grup ekonomik açıdan birbirini tamamlıyor, biri hayvan öteki tarım ve zanaat ürünleri üretiyor ve aralarındaki takas iki tarafa da yarar sağlıyordu. Hayvanların otlayarak ya da ezerek tahıllara zarar vermemeleri için kimi düzenlemeler yapılması gerekiyordu. Bitkilerin büyümesini teşvik edip doğal gübre sağlayan otlama işi için nadasa bırakılmış topraklar ayrılıyordu. Bu etkileşim sayesinde kentler ve devletler çobanlar üzerinde belli bir kontrol sahibi olabiliyorlardı. Çoban köylerinin ve otlakların güç merkezlerine yakınlığına bağlı olarak siyasi kontrole, asker ve işgücü verme zorunluluğuna ve vergiye şu ya da bu düzeyde tabi oluyorlardı.

Çobanlar yerleşik toplumların yörüngesine girdiklerinde, bizim incelediğimiz yazılı belge alanına da girmişlerdir. İkinci binyıl başlarından bize, Orta Fırat üzerindeki Mari kentinin saray arşivlerinin son derece bilgilendirici kayıtları kalmıştır. Mari kış otağı olarak Suriye bozkırını kullanan çobanlara ait köylerin bulunduğu Fırat vadisinde geniş bir alanı kontrol ediyordu. Yarı göçebe çobanların toplumsal örgütlenme şekli kabile tarzıydı. Gerçek ya da hayali tek bir atadan geldiklerini iddia ediyorlardı, ama gevşek bağlardı bunlar: Kimi kabileler başka kabilelerin içinde eriyor, kimi insanlar bir kabileden diğerine geçiyorlardı. Mari Khanlıların yaşadığı bölgedeydi ve bu halk başlıca iki kola ayrılıyordu: “soldakiler”, yani yükselen güneşe dönüldüğünde kuzeyde kalan Simaliler ve “sağdakiler”, yani güneyde kalan Yaminiler. Mari’ye daha yakın yaşayan Yaminilerin alt grupları daha iyi bilinmektedir. Örneğin, Babil’de de karşılaştığımız Amnanu ve Yahruru gibi grupları içeriyorlardı, yani ikinci binyıl başlarına gelindiğinde bu adların ardında uzun bir tarih vardı ve geniş bir coğrafyaya yayılmış kabileler ortak bir kökenden geldiklerini iddia edebiliyorlardı. Hem yerleşik hem de göçebe halklara kabile adları verilmesi, çoban yaşam tarzının karma yapısının kanıtıdır.

Mari’yle çoban gruplar arasındaki etkileşime bakıldığında, sarayın yakın köyler üzerinde daha fazla kontrole sahip olduğu görülür. Buralarda yaşayanlar nüfus sayımına tabi tutuluyorlardı, angarya ve askeri hizmetler vermek zorundaydılar ve grubun sarayla ilişkilerinin sorumluluğunu üstlenecek reisler atanıyordu. Örneğin Sutiler gibi daha uzaklarda yaşayan gruplar bu kontrolden kaçabiliyorlardı ve Mari’nin böyle topluluklarla ilişkileri çoğu zaman son derece olumsuz şekilde tasvir edilmiştir. Sürekli hırsız ya da katil olmakla suçlanıyorlardı. Kısmen yerleşik halkların göçebelerle ilgili önyargılarından kaynaklanan bir imgedir bu. Diğer taraftan, anlatıları önyargılı olarak görüp tümüyle göz ardı etmemiz de doğru olmayacaktır: Çiftçilerle çobanların kıt kaynaklar konusundaki rekabetleri son derece sert ve şiddetli olabiliyordu.

Etnografya araştırmaları çoban göçebelerde yerleşik yaşama geçişin daha çok grubun en zenginleri ve en yoksulları arasında görüldüğünü ortaya çıkarmıştır. Sığırtmaçlar arasında en başarılı olanları, yönetilemeyecek hâle geleceğinden sürülerini

daha fazla büyütemiyor ve servetlerinin bir kısmını toprağa yatırmaya başlayarak bu toprağı idare etmek amacıyla yerleşik yaşama geçiyorlardı. En yoksullarına kendilerini geçindirecek kadar hayvanları olmuyor ve devletler adına paralı askerlik yapmak da dâhil olmak üzere yerleşik halklar arasında iş bulmaya çalışıyorlardı. Üçüncü binyıldan ikinci binyıla geçildiği sıralarda tüm Yakınoğu'da kentlerde yaşayan Amori sayısının büyük oranda arttığını ve ikinci binyılın ilk dört yüzyılında insanların kabile kökenlerinden açıkça söz ettiklerini görüyoruz. Bu durum muhtemelen, üçüncü binyıl sonunda Babil'in içinde bulunduğu siyasi şartlardan kaynaklanıyordu. Şuruppak ve Elba'da bulunmuş metinlerin de kanıtladığı gibi, üçüncü binyıl ortalarından itibaren Yakınoğu'da Amorilere rastlanıyordu. III. Ur devleti metinlerinde giderek daha çok Amori'ye rastlanır; ya açıkça Amori olarak tanımlandıkları ya da Akadcadan ayrı bir Sami lehçesi olan Amorice kökenli adlar kullandıkları için onları tanıyabiliyoruz. III. Ur toplumunun ordu generalliği de dâhil olmak üzere tüm düzeylerinde gayet faal olmalarına karşın, resmi metinlerde Amorilerle devlet arasındaki düşmanca ilişkiler vurgulanır. Şulgi'yle Şu-Sin'in yıl adlarında Amorileri ülkeden uzak tutmak için bir sur inşa edilmesi anılır ve İbbi-Sin de on yedinci yılında onları yenmiş olduğunu iddia eder. Geç tarihli yazılı gelenekte de III. Ur devletinin çöküşünden büyük oranda Amoriler sorumlu tutulur.

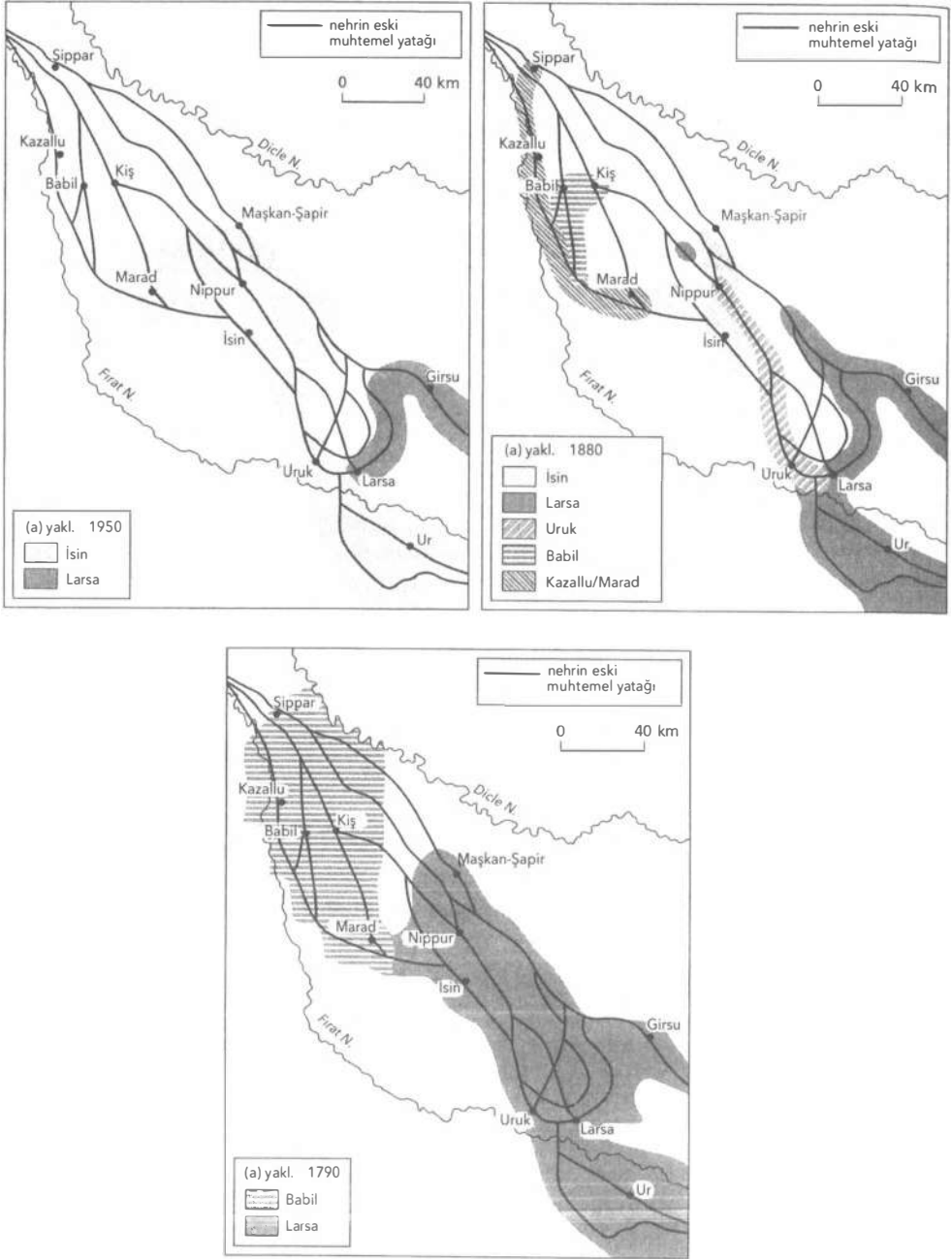
III. Ur devletinin ortadan kalkması ve ardından Babil'de siyasi parçalanma yaşanması üzerine yeni hanedanların birçoğu Amori kökenli olduklarını iddia ettiler; bu durumu gururla belirtiyorlardı. On sekizinci yüzyılda, kentleşmiş büyük bir alanın yönetimini elinde tutan Babilli Hammurabi kendini hâlâ "Amorilerin Kralı" olarak tanımlıyordu. Dördüncü ardılı olan Ammisaduka'nın saltanatına ait bir hanedan ataları listesinde, bu kişilerin Amori oldukları açıkça kabul edilir. Şamşı-Adad'ın atalarını içeren Asur'da bulunmuş listede de Ammisaduka'nın vermiş olduğu Amori adları görülür. Bu durumda, tüm Amorilerin kabul ettikleri ortak ataların olduğu düşünülebilir. O dönemde Babil'de üretilip kopyalanan edebi eserlerde sürekli düşman ve uygarlıktan uzak gösterilmelerine rağmen, Amori olmak utanılacak bir şey değildi.

Gözlediğimiz süreç, temelde Suriye kökenli yarı göçebe grupların tüm Yakınoğu'ya yayıldıkları bir süreçtir. Bu grupların bazı üyeleri çoğunlukla askeri kariyer yoluyla mevcut kent-devletlerin siyasi hiyerarşileri içerisinde yükseliyorlardı. Üçüncü binyıl sonunda Babil'de Ur'un merkezi gücü çöktüğünde, Amori kökenli bazı kişiler pek çok kent-devlette tahta geçmeyi başardılar. Kökenler belki de eski ve yeni iktidar soyları, diğer bir deyişle Sümer ve Akadlarla kentli olmayan Amoriler arasındaki rekabet nedeniyle vurgulanıyordu. Ata listelerinde açıkça kabullenilen hanedan soylarının kent dışı kökenleri, açıkça kabullenilmesi, iktidar merkezi olarak kent-devlet kavramının zayıfladığına ve siyasi birim olarak daha geniş bir bölge fikrinin gelişmeye başladığına işaret edebilir. Ama Amorilerin tüm Yakınoğu'ya yayılmış olmaları, yeni bir kültürel ideal yaratılması anlamına gelmiyordu. Babil'de Amoriler mevcut kültürü tümüyle benimsediler, hatta edebiyatlarında Sümerce ve Akadca kullandılar; Amori dili hiçbir yerde yazılı kayıtların resmi dili olamadı. Mari gibi kentlerde dilleri yazı dilini büyük oranda etkiledi, ama yazı hâlâ Akadcaydı.

5.2 Babil

Ur'un Sümer ve Akad üzerindeki hegemonyasının sona ermesi, siyasi gücün hemen parçalanmasına yol açmadı. Son Ur kralı İşbi-Sin'in hükümdarlığının ilk yıllarında, krala tabi bir general olan İşbi-Erta İsin'de bir hanedan kurmuş ve bölgenin büyük bölümünde kontrolü ele geçirmişti. Ur Elamlılar tarafından fethedildiğinde kenti İşbi-Erta kurtardı ve ardılları "Ur Kralı" unvanını gasp ettiler. Bu durumda bile merkeziyetçilikten uzaklaşma eğilimi güçlüydü ve yirminci ve on dokuzuncu yüzyıllar giderek artan sayıda yeni hanedanın yükselişine tanık oldu. Aralarında en önde gelenleri güneyde İsin ve Larsa'nın, kuzeydeyse Babil'in kraliyet aileleriydi, ama Uruk, Kiş ve Sippar gibi kentlerin de zaman zaman kendi kralları oldu. Dicle'nin güneyindeki bölgedeki Eşnunna'da ve Asur'da bağımsız hanedanlar kuruldu; Elam ise Babil siyasi yörüngesinin dışında kaldı. Hükümdarlar yıl adları belirleme hakkını kendilerinde görüyorlardı ve belli kent hanedanlarının adlarıyla tarihlendirilmiş tabletler, bunların hangi bölgeleri ne zaman kontrol etmiş olduklarını saptayabilmemizi sağlamaktadır. On dokuzuncu yüzyıl başlarına gelindiğinde söz konusu devletler arasındaki rekabet sıcak çatışmaya dönüşmüş ve sonuçta, anladığımız kadarıyla kesintisiz savaflara neden olmuştu. Babil devletleri yine de dini başkenti Nippur olan ortak bir sistemin parçalarını meydana getirdiklerini kabul ediyorlardı. Nippur'da sayısız kereler değişen siyasi egemenlik bir krala "Sümer ve Akad Kralı" unvanını kullanma hakkını kazandırıyor. Nippur'dan ay adlarının sıralandığı bir takvim, tüm bölgede resmi takvim olarak kullanılıyordu ve Nippur rahiplerince yapılan kutsamanın bir krala özel statü kazandırdığı yönünde işaretler bulunmaktadır. Kentlerin kendilerini ortak bir sistem içerisindeki ortaklar olarak gördüklerine işaret eden varlığını koruyabilmiş bir diğer gelenekse Ur yüksek rahibelerinin atanmasıydı. Akadlı Sargon döneminden beri bu konum baskın hükümdarın kızına aitti. İkinci binyıl başlarında yüksek rahibeleri Ur'u yöneten kent hanedanı atıyor, ama bu siyasi egemenlik el değiştirdiğinde, mevcut yüksek rahibe hemen değiştirilmiyordu. Örneğin, İsin Kralı İşme-Dagan'ın kızı, Larsalı Gungunum Ur'u fethettikten sonra da yerinde kaldı ve ölmüş rahibelerin kültleri bağlı bulundukları hanedanların otoritelerini yitirmelerinden çok sonra da sürdürüldü. Babil kent-devletlerinin tek bir sistemin parçası olduklarına dair inancı, yerel hükümdarların Babil'de tek bir kral mevki bulunduğu ve bunun bir kentten diğerine geçtiği ideolojisini benimsemelerini sağlıyordu. Nippur rahiplerinin tanıdığı kral, aslında gücü sınırlı olsa da Sümer ve Akad kralı seçiliyordu. Belli bir anda yalnızca bir kral olduğunu vurgulayan Sümer Kral Listesi'nin ortaya çıkışını bu bağlam içerisinde incelemeliyiz.

Güney Babil siyasi sahnesinin başlıca oyuncularları İsin'le Larsa'ydı. Eskişine göre çok küçülmüş olan III. Ur devletinin vârisi ilk başlarda İsin hanedanıydı (kral listesi için bkz. s. 265). Ur da dâhil olmak üzere çoğu güney kentinin kontrolünü ellerinde tutan ve bu kentlerin pek çoğunda kamusal işlere girişen kralları Nippur rahiplerince tanınıyordu. Bir yüzyıl boyunca bölgede barış hüküm sürdü. Ama yirminci yüzyılın sonraki yıllarında Larsa'da rakip bir hanedan kuruldu (kral listesi için bkz. s. 266) ve çok geçmeden Babil'in güneyiyle doğusunda kontrolü ele geçirdi; İsin'in gücüyle artık Orta Babil'le sınırlıydı. Larsa kralı Abi-sare 1897'de İsin'deki muadiline açıkça saldırdı ve böylece diğer kentlerin de İsin hâkimiyetine

Harita 5.1 İkinci bin yılın ilk yüzyıllarında Babil'de siyasi sınırlar (Kaynak: Micheal Roaf, *Cultural Atlas of Mesopotamia and the Ancient Near East*. Oxford: Equinox, 1990, s. 109).

karşı çıkabilmelerini sağladı. Bu sıralarda bölgede rakip hanedan sayısı dönemin en yüksek seviyesine ulaşmıştı ve bu hanedanların birçoğu sırayla Nippur rahiplerinin desteğine sahip olduklarını iddia edebiliyorlardı.

Öte yandan merkezileşmenin gücü de işbaşındaydı ve inisiyatif Larsa kentinden geldi. Çoğunlukla farklı ailelerden bir dizi kısa ömürlü hükümdarın görüldüğü iç istikrarsızlık döneminin ardından Larsa tahtı Dicle'nin doğusundan bir ailenin, Kudur-Mabuk hanedanının eline geçti. Muhtemelen Elam kökenli olan babaları Kudur-Mabuk'un merkezi, Orta Babil'in en doğusundaki Maşkan-şapir kentiydi. Larsa tahtına oğlu Varad-Sin'i (saltanatı 1834-1823) yerleştirmişti, ama iç işlerine karışıyordu. Varad-Sin öldüğünde yerini alan kardeşi Rim-Sin, Mezopotamya tarihinde kaydedilmiş en uzun saltanatı sürecekti: altmış yıl (1822-1763). Rim-Sin'in yaşam yıl adları, ekonomik kayıtlar ve mektuplar gibi çeşitli kaynaklara dayanarak yeniden kurabileceğimiz çağdaş ve askeri olaylarını aydınlatır. Tahta çıktığında ailesinin kontrolündeki topraklar Doğu Babil'in kuzeyde Nippur ve Maşkan-şapir'den güneyde Basra Körfezi'nin başına dek uzanan, buradan batıya doğru Larsa ve Ur'u da içine alan 230 kilometrelik bir kısmını kapsıyordu. Kuzeyden güneye komşuları Babil, İsin ve Uruk devletleriydi. Kudur-Mabuk'un, Rim-Sin'in sekizinci yılından kısa bir süre önce ölmesiyle tüm bölge onun egemenliğine girmiş olabilir ve çok geçmeden askeri alanda da kendini göstermiştir. Saltanatının on üçüncü yılında (1810) Uruk, İsin ve Babil'in başını çektiği bir koalisyonu yenilgiye uğratarak Uruk yakınlarındaki bazı köyleri ele geçirdi. Larsa yakınlarındaki bölgelerde kazandığı askeri başarıların ve dokuzuncu yılında İsin'e kaptırmış olduğu Nippur'u yeniden fethetmesinin ardından 1800'de Uruk'u yıktı.

Rim-Sin otuzuncu saltanat yılına denk gelen 1793'te İsin'i fethettiğinde Larsa'nın Babil'de geriye kalmış yegâne rakibi, tahta 1792'de Hammurabi'nin geçmiş olduğu Babil devletiydi. Rim-Sin sonraki otuz yılı idari işlevleri başkentte yoğunlaştırarak güneydeki egemenliğini pekiştirmeye adanmış ve görünüşe bakılırsa, eski kent-devletlerin ekonomik bağımsızlığını azalttı. Hammurabi 1763'te fethettiği Larsa da dâhil olmak üzere tüm komşularını hızla ele geçirmek için Rim-Sin'in yaşlılığını bekleyecekti. Ama Rim-Sin'in kurduğu organizasyonu yerinde bıraktı ve Güney Babil'in idaresinde Larsalılara güvenmeyi sürdürdü. Dolayısıyla, Hammurabi'nin bir sonraki bölümde ele alacağımız merkezi devletin temellerini Rim-Sin atmıştır.

Siyasi parçalanmaya ve yoğun çatışmalara rağmen, ikinci binyılın ilk üç yüzyılında Babil'in ekonomik gerileme içinde olduğu yönünde hiçbir işaret bulunmamaktadır. Kentleşme hâlâ yoğun ve giderek artan sayıda kentte bulunan belgeler, ekonomik faaliyetlerin yüksek düzeyde olduğunu göstermektedir. Destek aldığı bölgesel sistemden yoksun kalmasına rağmen Ur kenti bile gelişti, ancak ekonomi idaresinde temel değişimler de yaşandı. Yirmi birinci yüzyılda her şey III. Ur devlet bürokrasisinin denetimi altındaydı; nüfusun önemli bir bölümünü işgücü olarak kullanıyor ve tayın sistemiyle besliyordu. İkinci binyıl başlarındaysa aşamalı ve muhtemelen kasıtsız bir süreç sonucunda ekonomide kısmi bir "özelleşme" yaşandı. Büyük kurumların, yani saray ve tapınakların hâlâ çok büyük kaynakları vardı. Geniş topraklarla ve başka mülklere sahip olmalarının yanı sıra büyük bir mal ve hizmet tüketicisiydiler. İkinci binyıl başında siyasi güç parçalanmış olduğundan yerel düzeyde kalmasına

rağmen III. Ur uygulamaları sürdürülmekteydi. Örneğin, İsin sarayına bağlı olan ve kraliyet hanesi için ahşap, kamış, deri ve yün gibi malların üretiminden sorumlu bulunan bir zanaat işliğinin arşivi elimizdedir. İşlik kraliyet yönetiminin denetimindeydi, ama işler zamanlarının bir kısmında başkaları için de çalışan zanaatkârlarca yürütülüyordu. Başka kurumlar da iş ve hizmetleri dışarıdan almaya başlamışlardı. Topraklarını bağımlılarına ektirip biçtirmek yerine tarlalarının kullanım haklarını kiracı çiftçilere verdiler. Bunların hasadın bir bölümünü vermeleri ve geri kalanını kendi gereksinimleri için ayırmaları bekleniyordu. Koyun ve keçi sürüleri çobanlara bırakıldı. Bunların da belli miktarlarda yünle kıl vermeleri ve sürü büyüklüğünü belli bir oranda artırmaları gerekiyordu. Üretim fazlası üreticinin yararındaydı; üretimin az olması durumundaysa bunu kendi paylarından telafi etmeleri gerekiyordu. Kurumlar işgücüne ihtiyaç duyduklarında işe eleman alıyor ve yıllık tayınlar vermek yerine yalnızca çalıştıkları süre için maaş ödüyorlardı. Kurum dışı kişilerin üstlendiği iş sayısı zamanla arttı ve örneğin tapınak biracılığı gibi eski işler, yılda yarım gün gibi küçük parçalara bölünen arpalıklar oldu. Görevin üstlenildiği süre boyunca kurumun gelirinden küçük bir yüzde almayı garanti ettiklerinden, bu işlerin ticareti yapılıyordu.

İdari işler de bağımsız taşeronlara veriliyordu. Kurumlar bürokraside çok sayıda kişiyi işe alıp ücret vermek yerine özel girişimcilerden kendileriyle vatandaşlar arasında aracılık işlevi görmelerini, vergi toplamalarını, ödemeleri yapmalarını ve kaynak toplama ve dağıtma işlerini düzenlemelerini istiyorlardı. Ayrıca, topladıkları dayanıksız ve artık iyice küçülmüş kurumlarda kullanımı kısıtlı olan malları kolayca depolanabilen gümüşe dönüştürüyorlardı. Bunu nasıl yaptıkları elimizdeki kaynaklarda anlatılmamıştır, ama büyük olasılıkla kurumlara ve bireylere gümüş karşılığında satıyorlardı. Girişimciler hizmetleri karşılığında, aktarılan varlıklardan pay alarak ödüllendiriliyorlardı. İdari işlerdeki bu özelleşme yeni siyasi şartlara uyuyordu. III. Ur döneminde bürokratlar kral tarafından tayin ediliyor ve hanedan değişimi idari uygulamalarda karışıklık yaratıyordu. Hizmetleri satın alınan özel işadamlarıysa hiçbir hanedana siyasi sadakat göstermek zorunda değillerdi ve siyasi belirsizliğin hüküm sürdüğü dönemlerde işlerini sürdürebiliyorlardı.

Bu ekonomik örgütlenme ve yönetim sistemi 2000-1600 arasında tüm dönemin karakteristik özelliği idi, fakat sonunda Babil toplumunu çok kötü etkileyecekti. Üreticilerden talep edilen katkılar görünüşe bakılırsa yüksekti ve Babil gibi arka arkaya kötü hasatların yaşanabildiği bir bölgede halk sık sık bu talepleri karşılayamaz duruma düşüyordu. Krediyi yalnızca vergileri toplayan işadamlarından isteyebilirlerdi. Üstelik, ihtiyaçları için bir kenara ayırdıkları tutarlarla bir sonraki hasada kadar bile ayakta kalamayacakları zamanlarda bu adamlardan acil durum kredileri alıyorlardı. Yüksek faizli borçlardı bunlar: Geleneğe ve kraliyet duyurularına göre gümüş kredilerinden % 20, tahıl kredilerinden % 33 oranında faiz alınabiliyordu. Kredinin süresi ne olursa olsun bu oranlar talep edilmekteydi. Acil durum kredileri genellikle kısa süreli olduğundan, yalnızca bir ay sonra tam faiz oranıyla geri ödenmeleri borçlu için çok büyük bir yük anlamına geliyordu. İşadamlarının evlerinde bulunmuş kayıtlar arasında çok sayıda kredi sözleşmesi vardır ve bu da borçluluk düzeyinin yüksek olduğunu gösterir. Kralların ödenmemiş tüketici kredilerini feshederek düzeni yeniden sağladıklarını iddia ettikleri fermanlar, bir

borç krizi yaşandığını açıkça göstermektedir. Özellikle de İsin, Larsa ve Babil krallarının resmi beyanlarında bu tür eylemlere açık göndermeler bulunmaktadır. Özgün fermanlardan yalnızca biri, Babilli Ammisaduka'nın (saltanatı 1646-1626) fermanı ayrıntılarıyla anlayabilmemize olanak tanıyacak kadar iyi korunabilmiştir. Bu fermanla üreticilerin ayakta kalabilmek ya da ödenmemiş vergilerini ödeyebilmek için yapmış oldukları tüm borç sözleşmeleri feshedilmiş, ama ticari girişimleri için sermaye arayan işadamlarınıninkiler iptal edilmemiştir. Zararı saray karşılamıştı, ama bunu yapmasının nedeni kralın ülkede düzeni ve adaleti koruması geleneğiydi. Üstelik, borçluluk düzeyi yüksek bir halk ne de olsa artık istikrarlı bir vergi tabanı oluşturamayacak, yalnızca rakip özel işadamları sınıfını zenginleştirmek için yaşayacaktı.

5.3 Asur ve Doğu

Babil'in bu tarihlerdeki siyasi durumun benzerlerine tüm Yakındoğu'da rastlanır. Batı İran'dan Akdeniz kıyılarına dek her yerde, iktidar için sık sık birbirleriyle rekabet eden yerel hanedanların yönettiği küçük devletler vardı. Pek çok yerde yazılı kayıtların bulunmuş olması, bu devletlerin tarihlerinin incelenmesini kolaylaştırmaktadır. Elimizdeki kanıtlar hâlâ yetersizdir ve ilgi odakları bulundukları yere göre değişmektedir. İkinci binyıl başları söz konusu olduğunda, Asur'a ait malzeme Asur kentinden tacirlerce yürütülen uluslararası ticaret kayıtlarıyla öne çıkmaktadır. Asur'un güney ucunda, Dicle üzerinde kurulmuş Asur kenti doğudan kalay, Babil'den tekstil ürünleri, Anadolu'dan altın ve gümüş ticareti yapan bir ağız merkezi noktasıydı. Asur'dan yaklaşık 1000 kilometre uzaklıktaki Orta Anadolu kenti Kaniş'in ucunda bir kolonideki Asurlu tacirlerin arkalarında bıraktıkları 20.000'den fazla tablet sayesinde biliyoruz bu sistemi (bkz. Resim 5.1). Bu koloni yerel hükümdarın kontrolü altında olmakla birlikte ayrı bir unsur gibiydi ve Asur metinlerinde *Karum*-Kaniş, yani Kaniş limanı olarak adlandırılıyordu.

Koloninin kaderi Anadolu'daki bizim pek iyi bilmediğimiz yerel olaylara bağlıydı. Arkeolojik çalışmalar sonucunda pek çok yerleşim safhası saptanmıştır. Tabletlerin neredeyse tamamı, 1910-1830 arasına tarihlenen II. tabaka evlerindedir ve bu dönemden sonra yerleşmede bir kültür boşluğu görülür. Ib tabakasında, yani yaklaşık 1810-1740 arasında yerleşim yeniden başlasa da bu dönemden günümüze çok daha az tablet kalmıştır. Görünüşe bakılırsa Asurlu sayısı azalmıştı ve artık Kaniş'teki başlıca oyuncular, Suriye ve Anadolu'daki başka başka bölgelerin temsilcileriydi.

Asur bu ticarete neredeyse yalnızca geçiş noktası işlevi görüyordu. İran ve ötesindeki bölgelerin bilinmeyen kaynaklarından kalay ve Babil'den tekstil ürünleri ithal ediyordu. Ticaretin bu kısmı doğrudan belgelenmediğinden, karşılığında ne verildiğini bilemiyoruz. Ama Anadolu'yla bağlantılar konusu gayet iyi anlaşılmaktadır. Asur'da eşek kervanları hazırlanıyor ve her hayvana, bir kısmı yerel olarak üretilmiş olmakla birlikte büyük bölümü Babil ürünü otuz parça kumaş ve 70 kilo kalay yükleniyordu. Tüm masraflar kendi kaynaklarını ya da başkalarının kendilerine verdikleri kaynakları bu işe yatırmış tacir gruplarınca paylaşılıyordu: Hayvanlar, mallar, kervana eşlik edecek personel ve yolculuk sırasında çıkan çeşitli

Resim 5.1 Bir davanın kaydedilmiş olduğu çiviyazılı Eski Asur tableti ve zarfı: Metropolitan Sanat Müzesi. Mr. ve Mrs. J. J. Klejman'ın hediyesi, 1966. (66.245.5a ve b)

vergi ve masraflar için gerekli bedelleri onlar ödüyorlardı. Kaniş yolculuğu en az elli gün sürüyordu ve kışın, hava şartlarının Toroslar geçişini engellediği dört ay boyunca yolculuk yapılamıyordu. Kervan Kaniş'e ulaştığında eşekler satılıyor ve mallar Asur'a götürülecek altın ve gümüşle takas ediliyordu. Çoğunlukla Asur'daki tüccarların Anadolu'da yaşayan yine tüccar kardeşleri ya da oğulları daha küçük ticari yerleşmelerden oluşan bir ağ üzerinden bu ithal malları tüm Anadolu'ya dağıtıyorlardı. Ayrıca, bir sonraki kervan için hazırlanacak külçeleri topluyorlardı. Ticaret hacmi konusunda tahmin yapmak güç olmasına karşın, günümüze ulaşmış

kanıtlara bakılarak kırk ya da elli yıl içerisinde Kaniş'e 100.000 tekstil ürünü ve 100 ton kalay ithal edildiği öne sürülmüştür. Bütün bu faaliyet sarayın doğrudan müdahalesi olmadan, özel girişimcilerce yürütülüyordu. Ticaret ailelerce yapıldığından, kadınlar da ticaretle faal olarak ilgileniyorlardı. Kocaları, babaları ya da erkek kardeşleri Anadolu'ya gittiğinde onlar genellikle evde kalıyor ve iş konusunda mektup yoluyla sürekli temas kuruyorlardı. Takasta kullanılan tekstil ürünleri kadınların sorumluluğundaydı ve bu ürünleri ya doğrudan kendileri dokuyor ya da dokunması için gerekli düzenlemeleri yapıyorlardı. Erkekler sık sık kendilerine gönderilen ürünlerin kalitesini eleştiriyor ve kadınlar da aksine, kendilerine verilen kaynakların yetersizliğinden ya da yeterli yiyeceklerinin olmadığından şikâyet ediyorlardı. Evdeki durum zaman zaman evlilikte sorunlar yaratmaktaydı. Erkekler sık sık yıllarca evden uzakta kalıyor, Anadolu'lu kadınlarla evleniyor, bu arada Asur'daki eşleriyle kendilerini terk edilmiş hissediyorlardı (bkz. Belge 5.1).

Ama bu ticaretle kâr marjı yüksekti: Kalayın Anadolu'daki değeri Asur'daki değerinin en az iki katıydı; tekstil ürünlerinin değeri ise üçe katlanıyordu. Bir tacir kolayca yılda % 50 ila 100 arasında kâr edebiliyordu. Yüksek riskli bir girişimin ödülüydü bu. Ticaret korunması ve desteklenmesi için tek bir güce dayanmasının mümkün olmadığı bir siyasi ortam içerisinde yürütülüyordu. Anadolu'ya, Babil'e ve İran'a giden kervanlar bağımsız ve kimi zaman da düşman hükümdarların topraklarından geçiyordu. Asur komşularından daha güçlü değildi, ama ticari anlaşmalar yapabiliyordu. Bu anlaşmalardan hiçbirinin günümüze kalmamış olmasına karşın, bunlarla ilgili göndermelerden ticaret yolları üzerindeki kentlerin krallarının vergi ve belli malları alma hakkı talep ettiklerini anlayabiliyoruz. Karşılığında da Asurlu tacirlerin yerel ticaret bölgelerine girmelerine izin veriliyor ve kendilerine koruma sağlanıyordu. On dokuzuncu yüzyılda Kral İluşuma, Basra Körfezi'nden Asur'a kadar olan bölgede Akadlılara özgürlük sağladığını iddia eder. Bu herhalde Babilli tacirlerin bu bölgeleri birbirine bağlayan yolda özgürce yolculuk edebildikleri anlamına gelmektedir. Bu dönemde genel olarak savaşla ilgili çok şey duymamıza karşın, anlaşılan ticari kaygılar devletlerin tacirlerin önlerini tıkamalarını engelliyordu.

Asur'un güneydoğusundaki en güçlü iki devlet, Diyala bölgesindeki Eşnunna'yla Elam'dı. Elimizde hükümdarlık sürelerini ve hatta doğru krallar sırasını gösteren kronolojik veriler bulunmadığından, tarihlerini ancak kabataslak çıkarabiliyoruz. Ama uluslararası sahnede bu devletler de benzer benzer şekilde hareket ediyorlardı. Eşnunna (günümüzde Tell-Asmar) Ur'dan bağımsızlığını İbbi-Sin'in ilk hükümdarlık yıllarında kazanmıştı. Yerel vali kendini hükümdar ilan etmişti, ama devletin krallığının kent tanrısı Tişpak'a ait olduğu söyleniyordu. Kendini tanrı ilan etmiş ve kral unvanını (Sümerce *lugal*) almış olan ilk bağımsız hükümdar Şu-iliya'dan sonra devletin hükümdarları bir yüzyılı aşkın bir süre boyunca yalnızca "tanrı Tişpak'ın valisi (Sümerce *énsi*)" unvanını kullandılar. Hükümdarların kral unvanını kullanmaya başlamaları ve zaman zaman da kendilerini tanrı ilan etmeleri için on dokuzuncu yüzyıl başlarının beklenmesi gerekecekti. Ur'un siyasi egemenlik sürdüğü diğer yerlerde de benzer davranışlar görülür. Asur'da yerel bağımsız hükümdarlar "tanrı Asur'un valileri (Sümerce *énsi*)" olmuşlardı ve Elam'da da en yüksek unvan "büyük naip"ti (Sümerce *sukkal-mah*); eskiden bölgenin en önde gelen III. Ur yetkilisinin

Belge 5.1 Eski Asur yazışmaları:

Kadınlar tarafından ve kadınlara yazılmış mektuplardan örnekler

Puşuken'e deyin; Lamassi¹ der ki:

Kulumaya sana dokuz, İddin-Sin üç kumaş getiriyor. Ela kumaşlarla ilgilenmeyi reddetti, İddin-Sin ise beş taneyle (daha) ilgilenmeyi reddetti.

Neden durmadan bana yazıp, "Yolladığın kumaşlar hep kalitesiz!" diyorsun? Evinde yaşayıp kendisine getirilen kumaşları yeren adam kim? Ben ise üretmek için çabalıyor ve her yolculuğunda işin on gümüş şekel kazandırsın diye sana kumaşlar yolluyorum.

Çeviride yararlanılan kaynak: Cécile Michel, *Correspondance des marchands de Kanish* (Paris: Les Editions du Cerf, 2001), s. 430.

İnnaya'ya deyin; Taram-Kubi² der ki:

Bana şunları yazdın: "Sendeki bileziklerle yüzükleri sakla; yiyecek almak için ihtiyacın olacak." Bana İli-bani'yle 220 gram altın yolladığın doğru, ama arkanda bıraktığın bilezikler nerede? Giderken bana bir şekel gümüş bile bırakmadın. Evi silip süpürdün, her şeyi beraberinde götürdün.

Gittiğinden beri kenti (Asur) [korkunç] bir kıtlık sardı. Bana bir litre arpa bile bırakmadın. Yemek için arpa almak zorundayım. [okunamayan satırlar] Yazıp durduğun savurganlık nerede? Yiyecek hiçbir şeyimiz yok. Savurganlık yapabiliriz (mi sanıyorsun?) Elimdeki her şeyi sıyırıp toplayıp sana yolladım. Şimdi boş bir evde oturuyorum ve mevsim değişiyor. Kumaşlarımın karşılığını bana gümüş olarak yolla ki en azından on ölçek arpa alabileyim.

Kura'nın oğlu Assur-imitti'nin elde ettiği, tanık listesinin olduğu tabletle ilgili olarak: İşlerimizde çok sorun çıkardı ve garanti olarak hizmetkârlara el koydu. Sonra temsilcilerin işleri düzeltti. Sen gelene kadar şikâyetle bulunmasın diye 300 gram gümüş vermek zorunda kaldım. Niye iftiralari dinleyip de bana sinir bozucu mektuplar yazıp duruyorsun?

Çeviride yararlanılan kaynak: Cécile Michel, *Correspondance des marchands de Kanish* (Paris: Les Editions du Cerf, 2001), s. 466.

Puzur-Assur der ki Nuşatum'a deyin:

Baban bana seninle evleneyim diye mektup yazdı. Gelmene izin versin diye babana seninle ilgili bir mektup ve hizmetkârlarımı yolladım. Senden mektubumu okur okumaz babandan (izin) istemeni ve hizmetkârlarımla birlikte buraya gelmeni istiyorum. Yalnızım; bana hizmet edecek, masamı kuracak kimsem yok. Hizmetkârlarımla birlikte gelmezsen Vaşuşana'dan genç bir kızla evleneceğim. Dikkat et. Sen ve hizmetkârlarım, gecikmeden gelin!

Çeviride yararlanılan kaynak: Cécile Michel, *Correspondance des marchands de Kanish* (Paris: Les Editions du Cerf, 2001), s. 508.

1 Puşuken'in karısı.

2 İnnaya'nın karısı.

kullandığı unvandı bu. Eşnunna'nın kral unvanını nihayet kabul etmesinin nedeni, İsin'in Nippur üzerindeki kontrolünü yitirmesi olabilir. Babil'de gerçek kralın kim olduğu konusunda bir belirsizlik yaşanmışsa, komşularının bu unvan üzerinde hak iddia etmeleri kolaylaşmış olabilir. Eşnunna Diyala Vadisi'ndeki egemenliğini Dicle'yle birleşme noktasına dek bu dönemde genişletti ve Nerebtum (günümüzde İşçalı), Şaduppum (günümüzde Tell Harmal) ve Dur-Rimuş (yeri bilinmiyor) gibi, eskiden bağımsız olan kentleri topraklarına kattı. İpik-Adad'ın oğulları Naram-Sin'le Daduşa babalarının yayılmacı siyasetini sürdürdüler ve böylece Eşnunna, on sekizinci yüzyıl başlarında Mezopotamya'nın karakteristik kargaşa ortamının içine çekilerek, bölgenin en güçlü oyuncularından biri oldu (Eşnunna krallarının listesi için bkz. s. 267).

Kuzeyinde, genç Şamşı-Adad tarafından yönetilen Ekallatum ve siyasi açıdan zayıf olmakla birlikte ticari açıdan çok önemli Asur gibi devletler vardı. Naram-Sin her ikisini de fethederek Şamşı-Adad'ı sürgüne gönderdi. Naram-Sin'in yedi yıl sonra ölmesi üzerine Şamşı-Adad Ekallatum'u yeniden kontrolü altına aldı ve Daduşa onun nüfuzunun genişlemesine katlanmak zorunda kaldı. 1781'de iki kral güçlerini birleştirerek iki Zap ırmağı arasındaki bölgeyi fethettiler. Seferleri, Daduşa'nın toprakları Şamşı-Adad'a verdiğini belirten zafer steliyle anılmıştır. Bir süre sonra Şamşı-Adad müttefikine sırt çevirerek Eşnunna'nın kentlerinden Şaduppum ve Nerebtum da dâhil olmak üzere bazılarını ele geçirdi. Ama Şamşı-Adad öldüğünde roller değişecek ve Eşnunna, Asur yakınlarındaki bazı kentleri fethedecekti.

Eşnunna hâlâ tecrit siyaseti izleyen Babil devletinin kuzey sınırını geçerek Fırat vadisine girdi ve Mari'ye ulaştı. Burada Şamşı-Adad'ın oğlu Yasmah-Addu'nun hüküm sürdüğü dönemlerde aralarındaki ilişkiler düşmancaydı. Mari'de Zimri-Lim adlı yeni bir kralın tahta çıkmasıyla birlikte Eşnunna II. İbal-pi'el ittifak teklifinde bulundu, ama Zimri-Lim bu teklifi reddetti. Halep'teki elçisine yolladığı mektupta şöyle diyordu:

(Halep kralı) Yarim-Lim'in huzuruna çıktığında onunla Eşnunna hakkında şöyle konuş: "Eşnunna (kralı) bana bir ittifakla ilgili haberler yolluyor. Önce bana bir ulak yolladı ve ben onu sınıra geri yolladım. İkinci seferinde bana bir ulak yolladı ve ben onu sınıra geri yolladım. Sonra bir yüksek memur yetkili geldi ve ben, 'Yarim-Lim'in rızası olmadan Eşnunna'yla nasıl ittifak kurabilirim?' diyerek onu sınıra geri yolladım."²

Ardından iki devlet arasında savaş çıktı ve Mari, Eşnunna'nın barış teklifini kabul etmek zorunda kaldı. Ama üç yıl sonra, sınır krallığı Eşnunna yüzünden Mezopotamya'ya doğrudan ulaşamayan Elam'ın hükümdarı Babil'le, Mari'yle ve muhtemelen Larsa'yla ittifak kurdu ve 1766'da kente saldırıp yağmaladı. Elam'ın atadığı kukla kralın yerini çok geçmeden Silli-Sin adında yerli bir Eşnunna kralı aldı. Babilli Hammurabi'ye Elam devletini yıkmasında yardım etti, ama 1762'de bu kurnaz hükümdar eski müttefikine sırt çevirerek Eşnunna'yı yağmaladı. Hammurabi bölgeyi kendi devletine dâhil etmese de güçlü bir hükümdarının olmasını engelledi. Hammurabi'yle ardılı Samsuiluna'nın sonraki dönemlerdeki yıl adlarında Eşnunna'ya göndermelerde bulunulur, ama hakkındaki bilgimiz pek azdır.

Yukarıda anlatılan olayların hepsinde Elam devleti önemli bir rol oynamıştı. Bu yüzyıllarda Mezopotamya işlerine tarihinin diğer tüm zamanlarından daha fazla karışmıştır. Devlet hem Susa'yı saran düzlükleri, hem de Anşan'ın (günümüzde Tal-i Malyan) etrafındaki Zagros dağlarını içine alıyordu. Bu iki kutupluluk hükümdarın "Anşan ve Susa Kralı" unvanına da yansımıştır. Siyasi örgütün başında, III. Ur dönemine ait bir unvanı bu kez bağımsız bir hükümdar olarak kullanan *sukkal-mah*, yani "büyük naip" yer alıyordu. Yanında Susa *sukkalı* ve Elam *sukkalı* gibi unvanlar taşıyan yetkililer vardı ve bunlar çoğunlukla baştaki *sukkal-mah*ın kız kardeşinin oğullarıydı. *Sukkal-mah* öldüğünde yerini kimi zaman yeğeni alıyordu, ama normal halefiyet kuralının bu olduğundan emin değiliz.

Elam Ur'dan bağımsızlığını kazandıktan kısa bir süre sonra eski efendisine sırt çevirdi; askerleri Ur'un yenilgiye uğratılmasına yardım edip başkenti ele geçirdiler ve hükümdarını tutsak aldılar. Bundan kısa bir süre sonra İsin orduları Ur'daki Elam işgaline son verdiler ve ardından Elam'ın Babil'de nüfuz sahibi olmasını engellediler. Ama bir yüzyıl sonra diğer Babil kentleri İsin'den bağımsızlıklarını ilan ettiklerinde sık sık dış yardıma başvurdular ve Elam aralarındaki sürekli değişen ittifaklar ve çatışmaların içine çekildi. Birçok Larsa kralı Elam kentlerini fethetti ve yerel Babil savaşlarında Elam Uruk'la, İsin'le ve başka kentlerle ittifak kurdu. Son iki Larsa hükümdarı Varad-Sin'le Ram-Sin'in Elam kökenli olmaları mümkündür. Bunlar Simti-Silhak oğlu Kudur-Mabuk'un oğulları ve on dokuzuncu yüzyıl sonlarında pek çok Babil kentini ele geçirmiş olan, Dicle'nin doğusundaki bir bölgeden kabile kökenli hükümdarlardı. Elam devletiyle ilişkileri bilinmiyor, ama Babil çatışmalarında Elam adına hareket etmiş olmaları mümkündür ve kabile gruplarının da işe karışmaları herhalde, zaten karmaşık siyasi ve askeri tabloyu daha da karmaşıktırmıştı.

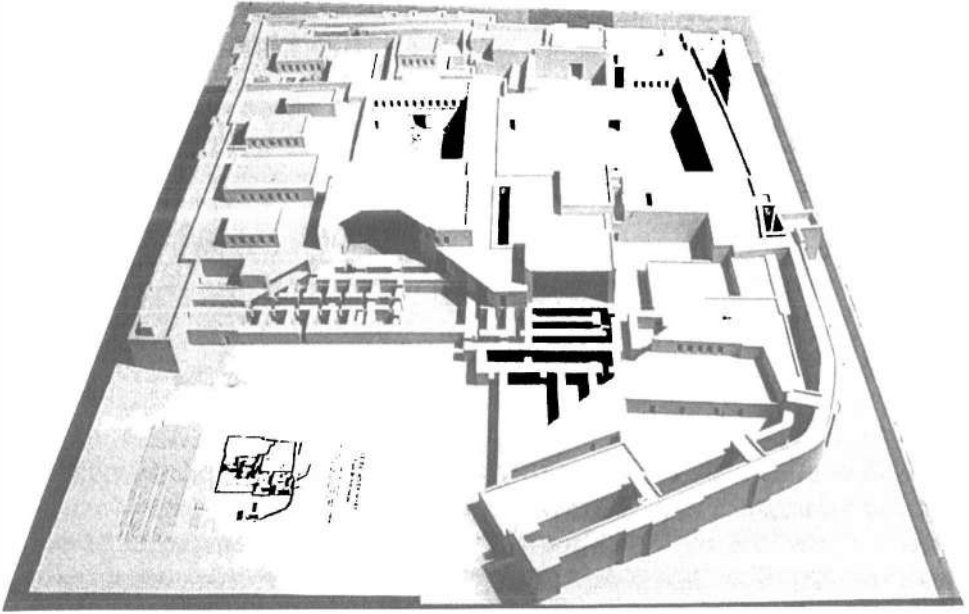
Eşnunna'nın büyük bir güç olmaktan çıkmasına dek Elam, önemi tüm taraflarca kabul edilmekle birlikte, Babil'in kuzeyindeki ve Mezopotamya genelindeki olaylardan uzak durdu. Eşnunna'nın Babil, Mari ve Elam koalisyonunca ortadan kaldırılması Elam'ı bölge devletleriyle doğrudan temasa soktu. Nüfuzu artık önemli düzeyde ve son derece geniş çaplıydı. Örneğin Batı Suriye'de Katna hükümdarının Halep'le arasındaki çatışmada desteğini kazanmak için Elam'a toprak önerdiği bilinmektedir. *Sukkal-mah* Babilli Hammurabi'den, Marili Zimri-Lim'den ve başka hükümdarlardan mektuplar alıyordu. Birbirleriyle iletişimlerinde genellikle kullandıkları "kardeş" terimi yerine kendilerini onun "oğulları" ilan etmişlerdi. Onlara göre o "büyük Elam kralı"ydı. Orduları Kuzey Suriye'deki Şubat-Enlil gibi uzak yerlerde tahta hükümdar geçirebiliyordu. Elam gücünü devletin büyüklüğüne ve toplayabileceği adam sayısına borçluydu. *Karum*-Kaniş'in ortadan kalkmasından sonra İran'dan batıya kalay akışının kontrolünü ele geçirmesi de önem kazanmasında etkili olmuştu. Tunç üretiminin vazgeçilmez unsuru olan kalay Mari üzerinden, Elam'dan Akdeniz'e ulaşıyordu. Elam, Basra Körfezi'ndeki Dilmun'la da yakın temastaydı ve bu nedenle, başka yabancı kaynaklarla yollara ulaşım üzerinde de tekel kurmuş olabilir. Ama başarısı kısa ömürlü olacaktı. Babilli Hammurabi, Mari ve Halep'le Elam'a karşı ittifak kurdu ve saltanatının yirmi dokuzuncu yılında (1764) bu devlet yenilgiye uğratıldı. Elam Babil devletinin içine alınmasa da nüfuzunu yitirdi; bu noktadan sonra hakkında hiçbir bilgi edinemiyoruz.

5.4 Mari ve Batı

Elçiler Mari'deki krala Larsa, Eşnunna ve Elam'ın son günleri hakkında raporlar sunmuşlardır. Kent yeri ve Güney Mezopotamya'yla Suriye arasında aracılık rolü üstlenmiş olması nedeniyle, arşivleri batıdaki olayları da aydınlatır. Modern Suriye ve civarındaki geniş bir bölge, içindeki sayısız devletle birlikte Marili temsilcilerin yörüngesindeydi. Modern İsrail'deki Hazor gibi uzak yerlerden söz edilmiştir. Yakındoğu'nun batısı küçük devletlerden oluşan, siyasi açıdan bütünleşmiş tek bir sistem meydana getirmekteydi. Buradaki küçük krallıkların kraliyet haneleri çoğunlukla soy ya da evlilik yoluyla akrabaydı ve örneğin Mari kralı, Akdeniz kıyısındaki Ugarit gibi uzak yerlere yolculuk etmişti. Birkaç kentin tarihi, Yakındoğu'nun doğu kesimi için tanımladığımız olan rekabet, koalisyon ve hegemonya modelinin batıda da bulunduğunu gösterecektir. Burada, bölgenin en güçlü iki devleti olan Mari'yle Yamhad'ın tarihlerini anlatacağım, ama tarihleri yazılabilecek yarım düzine kent daha var.

Mari yakın diplomatik ilişkilerini sürdürmekle birlikte III. Ur devletinden bağımsızdı. Ur'un çöküşü yine de Mari'nin tersine dönen talihiyle çakışacaktı. "General" (Akadca *şakkanakku*) unvanını taşıyan krallarının iktidarı daha bir yüzyıl boyunca sürecekti, fakat kentin önemi büyük oranda azalmıştı. Sonunda hanedan bilinmeyen nedenlerden ötürü sona erdi; bu dönemde kent terk edilmiş bile olabilir. Ama on dokuzuncu yüzyıl ortalarına gelindiğinde tahtta yeni bir hanedan vardı ve Mari en müreffeh yüzyılına girdi (kral listesi için bkz. s. 267). Yeni hanedanın kökeni Kuzeybatı Suriye'ye, Mari'ye yerleşmeden önce Orta Fırat Vadisi'nde çeşitli kentleri fethetmiş bir Amori boyu olan Simalilere dayanıyordu. Hakkında bir şeyler bildiğimiz ilk hükümdarları olan Yahdun-Lim batı kökenli olmasına karşın, yıl adları kullanma uygulaması da dâhil Babil dilini ve yazı üslubunu elçilik standardı hâline getirmişti. Sonraları büyüklüğü ve zenginliğiyle tüm Yakındoğu'ya ün salacak olan bir kraliyet sarayının inşasına başladı. Mari'yi Orta Fırat'ın kuzeyde Belih'le kesişme noktasına dek uzanan egemen devleti hâline getirdi ve Yaminileri batıda Lübnan dağlarına dek sürdürdü. Bölgedeki sulama sistemleri ve kale inşası gibi kalkındırma faaliyetleri gücünü daha da pekiştirdi. Fakat devletini Habur bölgesine doğru genişletmesi sonucunda yeni Yukarı Mezopotamya Krallığı'yla çatıştı ve Şamşı-Adad'la pek çok kez savaştı. Yahdun-Lim bir saray komplosunda öldürüldü ve oğlu Sumu-Yaman da fazla yaşamadı. İki ya da üç yıl sonra, 1795'te Şamşı-Adad Mari'yi fethederek bir sonraki bölümde alacağımız geniş devletine kattı. Şamşı-Adad batı devletlerini ve Amori kabilelerini yakından gözleyebilmek için Mari tahtına küçük oğlu Yasmah-Addu'yu geçirdi.

Yasmah-Addu'nun hükümdarlığı yaklaşık yirmi yıl sürdü ve babasının 1776 civarındaki ölümü üzerine aniden sona erdi. Şamşı-Adad'ın krallığı dağıldı ve toprakları hırslı kişilerin ellerine geçti. Mari'de bu kişi Zimri-Lim oldu. Sık sık Yahdun-Lim'in oğlu olduğunu iddia etmesine karşın, bu doğru değildir; en iyi olasılıkla torunu ya da yeğenidir. İktidara geldiğinde Mari bir kez daha tümüyle kendi çıkarlarını gözetmeye başladı. Zimri-Lin Babil ve Halep'le yeniden güçlü bir bağ kurdu ve prenses Şiptu'yla evlenerek bu bağları güçlendirdi. Devleti Mari'nin hemen güneyinden Halep sınırına dek Fırat Vadisi'yle Aşağı Habur Vadisi'ni içine

Resim 5.2 Mari sarayının rekonstrüksiyonu: EPL/RMN/Larrieu/Art Resource, NY izniyle.

alıyordu. Daha kuzeydeyse egemenliğini vasallar yoluyla sürdürmekte ve bağımsız hükümdarların da desteğini almaktaydı. Mari giderek gelişti; Zimri-Lim'in sarayı ikinci binyıl başlarının bizim bildiğimiz en önemli mimari anıtlarından biridir (bkz. Resim 5.2). Krallık bölgedeki rakiplerinden saygı görüyor ve göçebe kabileleri uzak tutuyordu. Zimri-Lim Babilli Hammurabi'nin sadık bir müttefiki olmasına karşın, prestiji ve zenginliği sonunda herhalde Hammurabi'nin ona düşman olmasına yol açtı. Hammurabi hükümdarlığının otuz ikinci yılında (1761) Zimri-Lim'i yenilgiye uğrattı ve Mari'yi ele geçirdi. İki yıl sonra, bilinmeyen nedenlerden ötürü öfkesi uyanan Hammurabi, sarayı ve kent surlarını yerle bir ederek Mari'ye dek Fırat Vadisi'ni devletine kattı. Mari önemini kaybetti ve Orta Fırat'ta güç merkezi yaklaşık 100 kilometre kuzeye, Terka'ya kaydı.

Halep kenti Yamhad devletinin başkentiydi (kral listesi için bkz. s. 268). Fırat vadisinden Akdeniz'e uzanan ticaret yolunda stratejik bir konumda bulunan Halep, anlaşılan ancak ikinci binyıl başlarından sonra, belki de Ebla'nın gücünü yitirmesini müteakip önem kazanmıştır. Halep'te o dönemden günümüze kesintisiz bir yerleşim bulunduğundan kazı yapılması olanaksızdır ve erken tarihini tümüyle yabancı kaynaklara dayanarak yazmak zorundayız. Bu kaynaklar öncelikle, Yamhad krallarıyla aynı hanedan soyunu paylaşan Mari'dendir. Mari mektupları Yamhad'ın batıdaki en çetin hasmının, Yukarı Mezopotamya Krallığı hükümdarı Şamşı-Adad'dan destek alan Orta Suriye kenti Katna olduğunu gösterir. Bilinen ilk iki Yamhad hükümdarı Sumu-epuh'la Yarim-Lim Şamşı-Adad'la savaşmış, bu durum onları ve ardılarını güneydeki siyasi belirsizliğin içine çekmiştir. Şamşı-Adad'ın ölümü Yamhadlı Yarim-

Lim'in Fırat Vadisi'nin aşağılarına, Mari krallığına dek yayılabilmesine olanak tanıdı. Marili Zimri-Lim Yarim-Lim'in damadı olduğundan, iki taraf arasındaki ilişkiler iyiydi. Bu bölümün başında alıntılanan ve kendisine yirmi kralın itaat ettiği belirtilen Mari mektubu, Yarim-Lim'in batıdaki önemini açıkça gösterir.

Babilli Hammurabi komşularını teker teker ortadan kaldırmaya başladığında Mari gibi Yamhad da başlarda ona destek verdi. Ne var ki Babil sonradan eski müttefiklerine sırt çevirdi ve Mari'yi fethetti. Yamhad Babil birliklerinin ulaşamayacağı kadar uzakta kaldığından, bu iki büyük devlet doğrudan bir çatışmaya hiç girmede. Bu nedenle, güneyin kaynaklarında Yamhad'la ilgili konular artık görülmez, ancak yine bu sıralarda Yamhad'ın batısındaki daha küçük Alalakh kentinden metinlerde, yerel hükümdarın tahta kardeşi Halepli Abba'el tarafından geçirilmiş olduğu belirtilir. Yamhad Kuzeybatı Suriye'nin baskın gücü olarak kaldı; Karkamış, Urşu, Haşşu, Ugarit, Emar, Ebla ve Tunip gibi kentlerde çok sayıda vasal ve müttefik onun egemenliğindeydi. Dolayısıyla, on yedinci yüzyılın ikinci yarısında Hititlerin Anadolu'dan Suriye'ye yayılmalarının önündeki başlıca engeldi. Hitit kralı I. Hattuşili yıllıklarında Yamhad'ın Alalakh, Karkamış ve Haşu gibi vasallarına saldırıp yok edişini anlatır. Ancak anlaşılan Yamhad'la uğraşmamıştır. Bu iş oğluna, Babil'e doğru ilerlerken 1595'te kenti ele geçirip yok edecek ve böylece Yakındoğu'nun dört yüz yıllık karakteristik siyasi durumuna son verecek olan I. Muşşili'ye düşecekti.

NOTLAR

- 1 Çevirinin kaynağı: J. Sasson, "King Hammurabi of Babylon," ed. J. Sasson, *Civilizations of the Ancient Near East* (New York: Charles Scribner's Sons, 1995), cilt 2, s. 906.
- 2 Çeviride yararlanılan kaynak: Jean-Marie Durand, *Les Documents épistolaires du palais de Mari* (Paris: Les Editions du Cerf, 1997), cilt 1, s. 441-442.

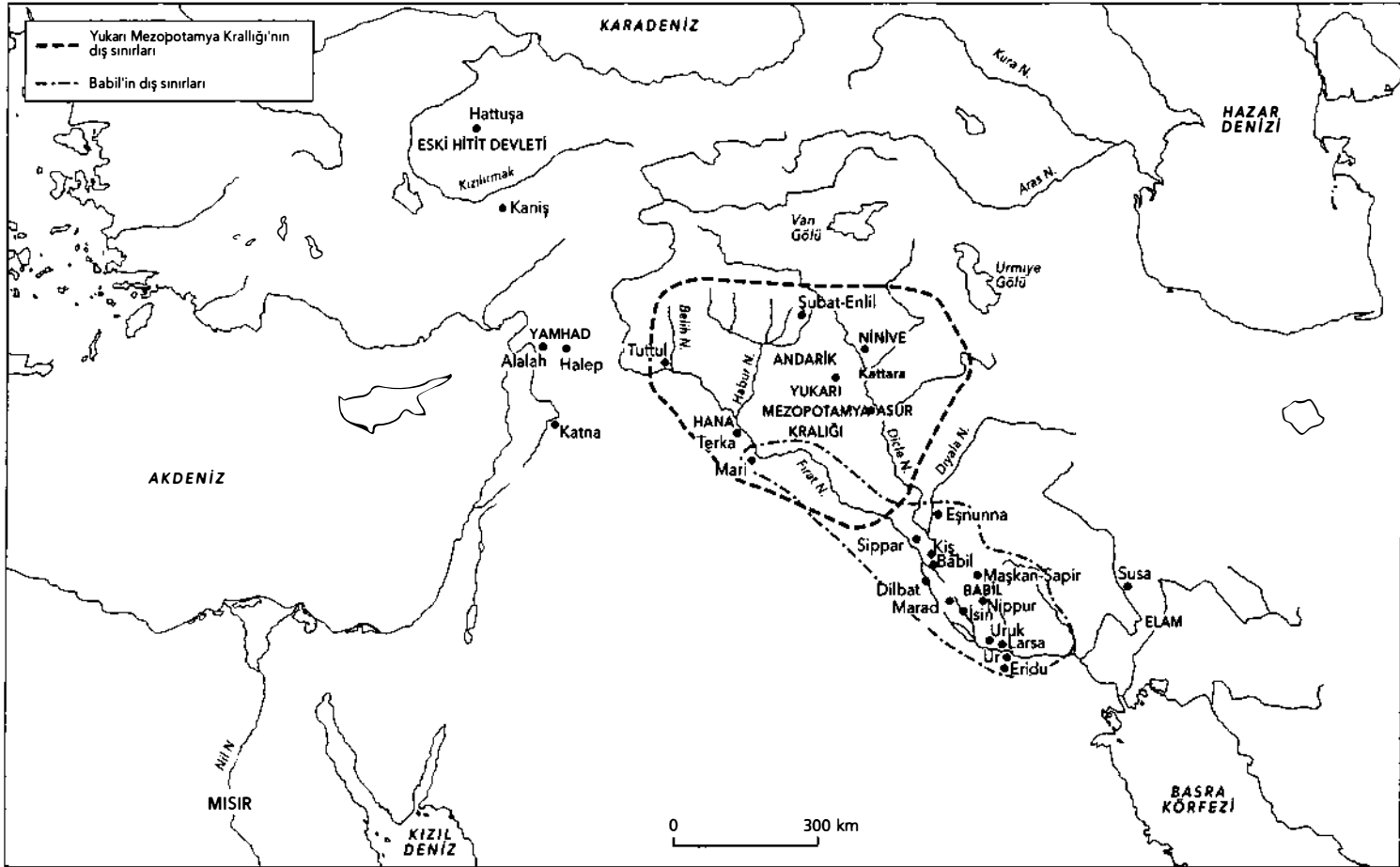
İkinci Binyıl Başlarında Bölgesel Devletlerin Gelişimi

- 1808 Şamşi-Adad Asur tahtını ele geçirir
- yakl. 1795 Mari, Yasmah-Addu'nun yönetimine girer
- 1792 Babil tahtına Hammurabi geçer
- 1776 Şamşi-Adad'ın ölümü
- yakl. 1740 Samsuiluna Güney Babil'in kontrolünü kaybeder
- yakl. 1650 Eski Hitit devletinin kuruluşu
- 1595 Hitit Kralı Muşşili Babil'i yağmalar

İkinci binyılın ilk yarısının karakteristik özelliği olan rakip hanedanlar karmaşası içerisinde, son derece başarılı birkaç hükümdar öne çıkar. Bu kişiler kısa süreliğine siyasi kontrollerini geniş bir coğrafyaya yaymayı başarmışlar ve kısa ömürlü bölgesel devletler kurmuşlardır. Bunlar dönemin diğer devletlerinden temelden farklı değil, yalnızca komşularıyla rekabetlerinde daha başarılıydılar. Yakındoğu'nun çeşitli bölgelerinde rastlıyoruz onlara. Bir dönem Şamşi-Adad Kuzey Mezopotamya'yı, ardından Hammurabi Babil'i ve sonraları da I. Hattuşili Orta Anadolu'yu birleştirdi (bkz. Harita 6.1). Tüm bu birleşmelerin ardındaki itici güç söz konusu bireylerin askeri yetenekleriydi ve devletler kurucularının ölümlerinden kısa bir süre sonra dağıldılar. Bu kişilerin başlattıkları değişimler yine de buralarda sonraki yüzyıllarda kurulacak bölgesel devletlerin temelini atmış oldu.

Bu olaylar bir önceki bölümde anlatılan gelişmelerle çakıştığından, elimizdeki tarihsel kaynaklar da büyük oranda aynıdır. Babil'de ve Yukarı Mezopotamya'da en anlaşılır kayıtların kökeni başkente değil, bölgesel hükümdarların fethedip egemen-

Harita 6.1 İkinci binyılın başlarında bölgesel devletler.

likleri altına aldıkları diğer kentlere dayanır. Eski Hitit devleti örneğindeyse aksine, elimizdeki bilgilerin neredeyse tamamı başkent Hattuşa kökenlidir, ama metinler yüzlerce yıl sonrasına aittir ve ancak özgün kraliyet yıllıklarının kopyaları oldukları iddia edilebilir. Bu nedenle, verdikleri bilgilerin anlatılan olaylarla aynı döneme ait kaynaklarla karşılaştırılarak dikkatle kontrol edilmesi gerekir.

6.1 Şamşı-Adad ve Yukarı Mezopotamya Krallığı

Kral Şamşı-Adad'ın erken tarihini bilemiyoruz. Belli bir Mezopotamya devletinin tahtına ilk kez nerede ve ne zaman çıkmış olduğunu bile saptayamıyoruz. Hükümdarlığı büyük olasılıkla babası İla-kabkabu'dan, yeri hâlâ saptanamamakla birlikte Asur yakınlarında bulunduğu kesin olan Ekallatum'da miras almıştı. Bu kentte on yıl kadar hüküm sürdükten sonra, Eşnunna Naram-Sin'in Asur'u ve Ekallatum'u fethetmesi sonucunda Babil'e kaçmak zorunda kaldı. Naram-Sin'in yedi yıl sonra ölmesi üzerine fırsattan yararlanarak sürgünden döndü ve Asur'u fethetti. Burada atalarını kent hükümdarları listesine ekleyen Şamşı-Adad'ın otuz üç yıl hüküm sürdüğü söylenmektedir (erken Asur hükümdarları listesi için bkz. s. 277). Bu da Asur tahtına çıkışını 1808'e tarihlendirebilmemizi sağlar.

O dönemde hâlâ bölgedeki küçük bir gücün hükümdarıydı, fakat çok geçmeden nüfuzunu batıya, Kuzey Suriye'ye doğru yayacak ve Marili Yahdun-Lim'le çatışacaktı. Şamşı-Adad Kuzey Habur Vadisi'nin kontrolünü ele geçirdi ve başkenti Şehna'yı kendi kraliyet kenti yaparak adını Şubat-Enlil olarak değiştireceği Apum ülkesi gibi krallıkları ilhak etti. Yahdun-Lim'in öldürülmesi üzerine güneyindeki kudretli Mari krallığı kolay bir hedef hâline geldi ve 1796'da başkenti ele geçirildi. Doğuda Dicle üzerindeki Asur'dan batıda Belih üzerindeki Tuttul'a dek uzanan topraklar artık Şamşı-Adad'ın egemenliğine girdi. Babil'in kuzeyindeki tüm topraklar, burada "Yukarı Mezopotamya Krallığı" olarak bahsedeceğimiz devletin bir parçası olmuştu.

Şamşı-Adad birleştirdiği devletlerdeki mevcut uygulamalara büyük bir hoşgörüyle yaklaştı. Asur'da "Asur valisi" unvanını aldı ve Ninive'de de, beş yüz yıl önce Maniştusu tarafından inşa edildiği söylenen İstar tapınağını onarttı. Kattara gibi kimi kentlerde eski hükümdarlar yerlerinde kaldılar ve Şamşı-Adad'ın vasalları oldular. Memurlar Şamşı-Adad'ın hizmetinde olduklarını gösteren mühürler kullanmalarına karşın, yerel idari prosedürler sürdürüldü. Ama temel bir değişim dayatılmış olabilir: belgelerin Asur eponim sistemiyle tarihlendirilmesi (bkz. Kutu 6.1). Şamşı-Adad döneminde bu sistem Mari, Tuttul (günümüzde Tell Bi'a), Şubat-Enlil ve Terka gibi farklı yerlerde kullanılmaya başlandı. Bu "Asur" tarihlendirme sistemi böylece Yukarı Mezopotamya Krallığı'nın resmi sistemi oldu.

Şubat-Enlil'de oturan ve geniş krallığını kontrol altında tutmak zorunda olan Şamşı-Adad iki oğlunu stratejik yerlere yerleştirdi. Büyük oğlu İşme-Dagan atalarının yurdu olan Ekallatum'da tahta çıkarken, küçük oğlu Yasmah-Addu'yu Mari'ye gönderdi. Böylece güneydoğu ve güneybatı sınırları doğrudan gözetim altında tutulabiliyordu. Yukarı Mezopotamya Krallığı'nın doğu sınırında Eşnunna ve Zagros eteklerindeki devletler, batısında Yamhad ve yarı göçebe grupların kontrolündeki Suriye bozkırı vardı. Güneyde Babil'in de Şamşı-Adad'a tabi olması mümkün

Kutu 6.1 Eponim tarihlendirme sistemi

Yılların önceki yıllardaki önemli olaylarla anıldığı Babil'in aksine, Kuzey Mezopotamya'daki tarihlendirme sisteminde her yıla yetki sahibi bir bireyin adı verilir. Bu kişi için kullanılan Akadca terim, bizim rotasyona tabi bir göreve işaret eden Yunanca "eponim" terimiyle çevirdiğimiz *limmu*du. Tarihlendirme sisteminin kökeni muhtemelen Asur kentine dayanıyordu ve Asur İmparatorluğu'nun yedinci yüzyılda yıkılmasına dek Asur'un resmi sistemi olarak kaldı. Eponim olarak kullanılacak memur adları ilk başlarda kurayla seçiliyordu, ama ilk binyılda *limmu* başını kralın çektiği sabit bir subay rotasyonuna dayanmaktaydı. İlk binyılda bu mevki kült özelliği taşıyordu.

İkinci binyıl başlarında Asur'da eponim mevkii idari özellikteydi ve görünüşe bakılırsa, kraldan çok ticaretle ilgiliydi. Bilinen en eski yıl eponimlerine *Karum-Kaniş*'te rastlanmıştır. Anadolu'daki diğer Asur kolonilerindeyse, bu yerleşmenin sonraki yerleşim tabakalarına rastlayan bir dönemde kullanıldılar. Tüm Kuzey Mezopotamya kentlerinde görülen¹ bu tarihlendirme uygulamasının Şamşi-Adad'ın kuzeyi birleştirmesi sayesinde yayıldığı kuşkusuzdur. Mari gibi yerlerde, yalnızca Şamşi-Adad'ın işgal döneminde yıl adlarının yerini eponimlerin aldığını görüyoruz. Devleti yıkıldığında birçok kent siyasi açıdan bağımsız olmakla birlikte eponim sistemini sürdürdü, ama kullandıkları adların Asur'da seçilip seçilmediğini bilemiyoruz.

Yıl sırasının izlenmesi için eponim listeleri oluşturulmuştu ve kimi zaman olaylarla ilgili kısa ifadeler de ekleniyordu. Onuncu ila yedinci yüzyıllar arasındaki yılların tamamı çıkarılabilmiştir. Daha erken dönemler içinse, eksiksiz listelerin olmaması nedeniyle sıralama kesin değildir. Mari'de, Şamşi-Adad saltanatından önce başlayıp oğlunun tahta geçtiği tarihe kadar gelen bir eponim vakayinamesi bulunmuştur. Ne yazık ki vakayiname günümüze eksiksiz ulaşamamıştır ve on dokuzuncu ila on sekizinci yüzyıllardaki eponim sıralaması hâlâ tartışmalı bir konudur.

görülmektedir. Sippar'da 1782'de imzalanmış bir sözleşmede hem Hammurabi hem de Şamşi-Adad adına ant içilmiş olması, Şamşi-Adad'ın da burada kısa bir süreliğine iktidarı ele geçirdiğine işaret eder. İki oğluna valilerin yerleştirilmiş olduğu bazı bölgelerin denetimi verilmişti: İşme-Dagan Dicle'yle Zagros arasındakilerle, Yasmah-Addu ise Fırat, Aşağı Belih ve Habur nehirleri üzerindekiyle ilgileniyordu. Şamşi-Adad Şubat-Enlil bölgesini doğrudan kendisi yönetiyordu; Sincar dağlarının güneyindeki kentlerdense askeri valiler sorumluydu. İşme-Dagan'ın küçük kardeşinden daha fazla otorite sahibi olduğu açıktır; Yasmah-Addu'yu ataletinden dolayı sık sık azarlıyordu. Ama asıl yetki babadaydı ve oğullarına sayısız mektup yollamıştı. Mari'ye yazılan mektuplarda Yasmah-Addu tembellik ve zayıflıkla suçlanıyordu. İsrarla şöyle demektedir:

Daha ne kadar zaman her şeyde sana kılavuzluk etmemiz gerekecek? Yetişkin değil de çocuk musun sen? Çenende sakalın yok mu? Evinin kontrolünü ne zaman ele alacaksın? Ağabeyinin devasa ordulara komuta ettiğini görmüyor musun? Öyleyse, sen de sarayının, evinin kontrolünü ele al!²

Büyük liderlerin yerel işlere karışmaları alışılmadık bir durum değildi ve Babilli Hammurabi'yi ele alırken de göstereceğim gibi, bu mikro-yönetim dönemin krallık idealinin bir parçasıydı. Şamşi-Adad'ın oğlu Yasmah-Addu'yu Yamha'da karşı önemli müttefiki Katna prensesi Beltum'la evlendirmek istemesi sırasında olanlardan da anlayabileceğimiz gibi, bu durumun halk tarafından her zaman memnuniyetle karşılandığı söylenemezdi. Katna kralı kızının Mari sarayında önemli bir konuma sahip olmasını istiyordu, ama Yasmah-Addu'nun baş eşi zaten vardı: Yahdun-Lim'in kızı. Yasmah-Addu bu nedenle Beltum'u saray dışında, daha alt seviyeden kadınlar grubu içerisinde ikincil bir konumda tutmayı yeğledi. Ama Şamşi-Adad oğlunu sert bir biçimde azarladı ve Beltum'u sarayda, yanında tutmaya zorladı. Krallıktaki güç hiyerarşisi gayet açıktı.

Şamşi-Adad'ın devleti birdenbire ve bizim bilemediğimiz şartlar altında ortadan kalktı. Yaşlılığında önde gelen iki komşusunun, Yamhad'la Eşnunna'nın eşzamanlı saldırılarıyla karşı karşıya kaldı ve 1776'da ya savaşta ya da doğal nedenlerden ötürü öldü. Yerel güçler hızla eski konumlarına döndüler. Sonradan üst kademelere yükselmiş Amori kökenli olan Zimri-Lim, Yasmah-Addu'yu Mari'den sürdü; İşme-Dagan ise Ekallatum'la Asur kenti hariç babasının tüm krallığını yitirdi. Kuzey Suriye küçük ve bağımsız devletlerden oluşan parçalı bir yapıya dönüştü; güneydeyse Eşnunna yakınlarındaki toprak parçalarını kaptı. Hem Mari gelişmeleri dikkatle izlemeyi sürdürmüş olduğundan, hem de yerel krallardan bazıları saray bürokrasilerini sürdürüp birbirleriyle mektup yoluyla sürekli iletişim kurduklarından, yeni devletlerin bazılarının tarihlerini hâlâ yazabiliyoruz. Siyasi açıdan bölünmüş olan bölge, krallarının yerel idarecileri iktidara getirebileceği ya da alaşağı edebileceği konumda bulunan Eşnunna, Elam ve Babil'in saldırılarına açık durumdaydı. Çok sayıda karmaşık siyasi entrika ve askeri çatışma yaşanıyordu. Marili Zimri-Lim bölgenin en güçlü hükümdarıydı, ama coğrafi açıdan marjinal bir konumda yer alması, tüm olayları kontrol altında tutmasını engelliyordu. Tüm Yukarı Mezopotamya'da yerel hanedanların bulunmasına karşın, örneğin Andarik hükümdarı gibi kimi krallar komşuları üzerinde güçlü bir nüfuza sahiptiler ve kimi zaman tahtlarına geçecek hükümdarları onlar belirliyorlardı. Bu kentlerde sarayların temel bir role sahip olması nedeniyle eski uygulamalar sürüyordu. Görünüşe bakılırsa saray ekonomide baskın güçtü ve merkezi idareyi korumuştur, ancak 1720'ye gelindiğinde Kuzey Mezopotamya eski yaşam tarzını sürdüremez oldu. Bizim ancak tahminde bulunabileceğimiz nedenlerden ötürü birçok kent terk edildi. Sarayın baskınlığına karşı oluşan yerel muhalefet ve yağmur modellerindeki değişim birlikte köylerde ve bozkırda yarı göçebe yaşama geçilmesine yol açmış olabilir. Sarayların sonlarının gelmesiyle birlikte tarihsel kayıtlar da sona erer.

6.2 Hammurabi'nin Babil'i

Şamşi-Adad'ın son on yıllarında Babil tahtında, ileride Mezopotamya tarihinin en ünlü kralları arasına girecek bir hükümdar oturuyordu: Hammurabi. Babil yüzyıllardır vardı, Eski Akad döneminden beri biliniyordu ve Hammurabi'nin öncelleri zaman içerisinde Sippar, Kiş, Dilbat ve Marad gibi daha önceden bağımsız kuzey

kentlerini içine alan bir devlet yaratmışlardı. Babil'in etrafı Eşnunna, Larsa ve Yukarı Mezopotamya Krallığı gibi güçlü devletlerle sınırlıydı. Hammurabi 1792'de kral olduğunda Rim-Sin tüm Güney Babil'i daha yeni birleştirmişti; kuzeydeyse Şamşi-Adad hüküm sürüyordu. Hammurabi başlarda Şamşi-Adad'a biat etmiş bile olabilir. Hammurabi bizim günümüzde "Eski Babil Dönemi" dediğimiz dönemi başlattı; Babil'in Güney Mezopotamya'da sonraki 1500 yıl boyunca sürecek siyasi hâkimiyetinin başlangıcıydı bu (Eski Babil krallarının listesi için bkz. s. 268).

Bu belirsizlik çağında genç kralın bölgesel çatışmaların içine çekilmekten kaçınabilmesi mümkün değildi. İlk yıl adlarında tüm güçlü komşularına karşı çıkılmış seferlerden söz edilir, ama bunların sonuçları belli değildir. Hammurabi ilgisini büyük oranda devletini içte geliştirmeye, özellikle de kanallar kazdırıp kentlerini tahkim ettirmeye yöneltmiş gibi görünüyor. Geniş çaplı harekete geçmeye karar verdiğindeyse askeri faaliyetleri kısa süreli, ama yıkıcı oldu ve kaydadeğer diplomatik yeteneğini kullandı. Başlarda Mari gibi devletlerin askerlerini kullanan Hammurabi yeterince güç kazandığında, eskiden kendisine yardım etmiş olanların üzerine yürüdü. Mari'de bulunmuş diplomatik yazışmalar amaçlarına ulaşmak için önce diplomasiye, ardından askeri eyleme başvurmuş olduğunu göstermektedir (bkz. Belge 6.1). Yalnızca beş yıl içinde, 1766-1761 arasında, Şamşi-Adad'ın ölümünden sonra ve Rim-Sin'in yaşlılığı sırasında tüm Güney Mezopotamya'yı egemenliği altına aldı. Elam'ı, Larsa'yı, Eşnunna'yı ve Mari'yi arka arkaya ve hızla yendi. Larsa ve Mari'ye kadar Orta Fırat bölgesi Babil devletine eklendi, Eşnunna lidersiz kaldı, Elam krallarıysa Mezopotamya'da nüfuzlarını yitirdiler. Kaygı uyandıran yegâne bölge Kuzey Mezopotamya'ydı; Hammurabi sonraki yıllarda buraya iki kez sefer düzenledi, ama bölgeyi tam bir kontrol altına alamadı. Yine de Mezopotamya'nın en güçlü kralı olduğuna şüphe yoktur. Bu olaylardan sonra kendine "dünyanın dört köşesini kendine itaat ettiren kral" diyebilirdi.³

Bununla birlikte yazıtları, devletin çekirdeğinin Babil olduğunu açıkça göstermektedir. Buradaki eski kent-devletlerin ve bunların kültürlerinin birçoğu Hammurabi yönetiminden yarar gördü. Yönetim tarzını tam da bu bölgede inceleyebiliyoruz: Bir hükümdar olarak en küçük ayrıntıyla bile ilgileniyordu. Sonraki yoğun inşaatlar ve son zamanlarda su tablasının yükselmesi nedeniyle bu dönemdeki Babil kenti arkeolojik açıdan hiç bilinmemektedir ve günümüze ancak birkaç tablet ulaşabilmiştir. Elimizdeki bilgiler temelde, Babil'le ilgili meselelerin kralın vekilleri tarafından temsil edildiği diğer kentlere dayanmaktadır. Örneğin Larsa'da bu vekillerin adları Sin-idinnam ve Şamaş-hazir'di ve kralın onlara yazmış olduğu yaklaşık iki yüz mektup günümüze ulaşabilmiştir. Görünüşte önemsiz konularla ilgilidir bunlar. Örneğin:

Şamaş-hazir'e Hammurabi der ki: "Saraya ait tarlalardan Larsa kapısı yanındaki bir hektarı, su yanındaki, nadasa bırakılmış kaliteli toprağı mühür kesicisi Sin-imguranni'ye ver."⁴

Bu yakın ilgi bizim büyük hükümdar imgemize uymuyor belki, ama dönemin krallık ideolojisini gayet iyi yansıtıyor. Kral çoban ve çiftçiydi. Halkıyla ilgilenmesi, geçimleri için tarla vermesi ve sulama projeleriyle bu tarlaları verimli hâle getirmesi gerekiyordu. Halk ondan bu düzeyde bir ilgi bekliyordu.

Belge 6.1 *Marili Zimri-Lim'e Hammurabi ve Eşnunna'yla ilgili olarak yazılmış mektuplar*

Efendime (Zimri-Lim) söyleyin; kulunuz Yarim-Addu der ki:

Efendime Hammurabi'nin Eşnunnalı adamla ilgili olarak []'e vermiş olduğu talimatlar hakkında yazdım. Hammurabi Borsippa'dayken Eşnunnalı adamın ulakları ona geldiler, ama Hammurabi onlarla görüşmedi. Onunla ancak ikinci gün görüşebildiler. Onları bir gece beklettikten sonra havadislerine yanıt verdi. Kakkarukkum oğlu [Sin-]'e ve [oğlu] Mar[duk-muşallim]'e talimat verdi ve onları yolladı. Beraberlerinde küçük tableti de (yani, antlaşma taslağı) götürdüler ve Eşnunnalı adama kabul ettirecekler. [] gidecek ve Hammurabi kabul edecek. Küçük tableti kabul etmelerinden sonra Hammurabi Eşnunnalı adama büyük tableti, yani antlaşma tabletini gönderecek ve ant içmesini sağlayacak. Eşnunnalı adam büyük tableti, yani antlaşma tabletini Hammurabi'ye geri gönderecek ve ittifak kuracaklar. Hammurabi'yle Eşnunnalı adam arasında ittifak kuruldu ya da çok yakın zamanda kurulacak, burası kesin. Şu anda Sin-[]'le Marduk-muşallim'in diplomatik misyonunun yanıtı Eşnunna'dan henüz gelmedi. Bu konuda efendime bilgi veremiyorum. Bu mektuptan sonra efendime Eşnunna'dan bana ulaşan tüm havadisleri yazacağım.

Mektup, Larsa ve Andarık'le ilgili haberlerle devam ediyor.

Çeviride yararlanılan kaynak: Dominique Charpin, *Archives épistolaires de Mari* (Paris: Editions Recherche sur les Civilisations, 1988), cilt 1, kısım 2, s. 179-182.

Efendime (Zimri-Lim) söyleyin; kulunuz Yarim-Addu der ki:

Daha önce Efendime, Hammurabi'nin sözlerinin gizli olduğunu yazmıştım. Hammurabi daha önce de yaptığı gibi Elam hükümdarıyla yine samimi konuşmalar yaptı. Elam hükümdarının Hammurabi'ye gönderdiği Elamlı ulaklar şu anda sarayının girişinde kalıyorlar. Elam hükümdarının onlara talimat vermesinden sonra Susa'dan tanrı İştaran'ın Der'ine eşlikçilerle beraber yollandılar. Derli adam onları kabul etti ve eşlik altında Malgium'a yolladı ve Malgiumlu adamın onlara Babil'e dek eşlikçi vermesi gerekiyordu. Ama Eşnunna ordusu yollarını kesti ve (topraklara) giremediler. Hammurabi, Eşnunna ordusunun yolları kestiğini duydu. Artık Elam'a eskisi gibi Malgium ve Der üzerinden düzenli olarak elçiler yollamıyor. Ama Eşnunna topraklarında açık alanlar var ve ulakları Elam hükümdarına bu alanlardan geçip gidiyorlar. Elam hükümdarının mesajı henüz ona ulaşmadı.

Mektup, Malgium'la ve Yukarı Mezopotamya Krallığı'ndan İşme-Dagan'la ilgili haberlerle devam ediyor.

Son olarak, Hammurabi'nin Eşnunna kralı Silli-Sin'e daha önceden yollamış olduğu küçük antlaşma tabletiiyle ilgili olarak. Silli-Sin reddetmeyi sürdürüyor ve Hammurabi'yle antlaşma yapmadı.

Çeviride yararlanılan kaynak: Dominique Charpin, *Archives épistolaires de Mari* (Paris: Editions Recherche sur les Civilisations, 1988), cilt 1, kısım 2, s. 182-184.

En ünlü anıtı olan **Hammurabi Kanunları**’nın giriş ve sonuç bölümlerinde de aynı ideoloji tekrar tekrar yinelenir:

Ben barış getiren, asası adil çobanım. Merhametli gölgem kentimi örttü, Sümer ve Akad ülkelerinin halkını kucağımda güvende tuttum.

Yasalarının işlevi çok tartışılmıştır, ama günümüzdeki tanımının yanlış olduğu konusunda fikir birliği güçlenmektedir: bir yasa sistemi değil, Hammurabi’yi adil kral örneği olarak gösteren bir anıttır. Bu metni en iyi, üzeri neredeyse tümüyle bir yazıtla kaplı olan 2 metre yüksekliğindeki siyah diyorit stelden biliyoruz (bkz. Resim

Resim 6.1 Hammurabi steli, Réunion des Musées Nationaux/Art Resource, NY izniyle.

6.1). Önsözle sonsöz arasında yaklaşık 300 ifade yer almaktadır ve bunların hepsi aynı modele göre yapılandırılmıştır: “şayet...” Örneğin, “Şayet bir adam hırsızlık eder ve yakalanırsa, o adam öldürülecektir” (22). Maddeler yaşamın pek çok alanını ele almakla birlikte tüm olası suçları kapsamazlar ve hatta bazı çelişkiler görülür. Üstelik, dava kayıtları da dâhil olmak üzere dönemin pek çok hukuki belgesinde bu yasalara hiç gönderme yapılmaz. Anıt, yasal kuralların listesi olmaktan çok, Hammurabi’nin ülkesinde adaleti sağlayan bir kral olarak betimlenmesidir. Bizzat kendisi şöyle demiştir:

Haksızlığa uğramış, davası olan adam benim adil kral heykelimin önüne gelsin ve yazıtlı stelim ona yüksek sesle okunsun. Değerli sözlerimi dinlesin ve bu stelim davasını açıklığa kavuştursun. Davasını incelesin ve (dertli) yüreğini sakinleştirsin. Desin ki: “Hammurabi . . . ülkeye adalet getirdi.”⁵

Hammurabi adaleti güvence altına alabildiğini kanıtlamak amacıyla yaklaşık üç yüz davayı sıralamış ve böylece, gelecekteki kralları kendi örneğini incelemeye ve izlemeye yöneltmiştir.

Buna rağmen, yasalarının içeriği dönemin Babil toplumu hakkında fikir edinmemizi sağlar. Özgür kişilerden (Akad dilinde *avilum*), bağımlılardan (*muşkenum*) ve kölelerden (*vardum*) oluşan üç parçalı bir toplumsal hiyerarşi olduğunu gösterir. Verilen cezalar kurbanın ya da suçu işleyen kişinin statüsüne göre değişiyordu: özgür bir kişiyi yaralamanın cezası bir bağımlıyı yaralamaya göre daha sertti. Ama mutlak şartlar değildi bunlar ve kişinin konumu genellikle bir başka kişiyle ilişkisine göre belirleniyordu. Yüksek düzey bir saray yetkilisi bile kral karşısında “köle”ydi. Bağımlılar grubunun statüsünün saptanmasıysa özellikle zordur. Bu terim sarayla ya da başka bir kişiyle ilişkiyi belirtmek üzere kullanılmış olabilir, ama bağımlılığın temelini ya da düzeyini tam olarak bilemiyoruz. Toplum yapısı, kısmen bir önceki bölümde anlatılmış olan “özelleşme” süreci sonucunda, üçüncü binyıldan sonra değişmişti. Tam zamanlı saray bağımlılarının sayısı azdı ve çoğu hizmet sözleşmeli işgücüyle hallediliyordu. Dolayısıyla, Hammurabi Kanunları’nın bağımlı sınıfı çoğunlukla özel vatandaşlara karşı yükümlü konumdaydı. Saray işlerinde girişimcilerden faydalanılması dönemin karakteristik bir özelliği idi ve bu kişilerin kredi işlemleri son bölümde anlatılan toplumsal sıkıntıları yaratmıştı. Bu dönemde özel arşivlerde hâlâ çok sayıda kredi sözleşmesine rastlanır. Hammurabi’nin ve bazı ardıllarının pek çok kez borçları iptal etmiş olduklarını biliyoruz, ama bunu tekrar tekrar yapmak zorunda kalmaları, sorunu çözmeyi başaramadıklarını gösterir.

Hükümdarlık döneminin sonuna gelindiğinde Hammurabi Mezopotamya’nın siyasi yapısını tümüyle değiştirmişti. Babil yegâne büyük güç hâline gelmişti ve etrafı eski büyük rakiplerinin zayıf kalıntılarıyla sarılıydı: Elam, Eşnunna ve Asur. Bir tek batı Suriye’de Yamhad gibi devletler onun eylemlerinden etkilenmemeyi başarabiliyorlardı. Ama Babil’in birleşmesi kısa ömürlü oldu. Ölümünden yalnızca on yıl sonra oğlu Samsuiluna güneyde, Larsa’nın son hükümdarına atfen kendisine Rim-Sin adını vermiş olan bir kişinin başını çektiği büyük bir isyanla karşı karşıya kaldı. Samsuiluna askeri açıdan başarılı oldu, ama bölgedeki kontrolü zamanla zayıfladı. Hükümdarlığının onuncu ya da on birinci yılına gelindiğinde, onun yıl

adlarını taşıyan metinlere güney kentlerinde artık rastlanmaz. Samsuiluna'nın on üçüncü yılına gelindiğinde Nippur ve diğer orta Babil kentleri artık Babil kontrolünde değillerdi. Ama sorunlar siyasi sorunlarla kısıtlı değildi. Arkeoloji, Ur ve Nippur gibi bir zamanların gelişmiş kentlerinin büyük oranda terk edilmiş olduğunu gösteriyor. Nüfusun kimi kesimleri, örneğin Uruk rahipleri Kuzey Babil kentlerine göç etmişlerdi. Tam olarak ne olduğunu saptamak çok zor. Babil isyanlara büyük bir şiddetle karşılık vermiş ve bu yüzden güneyin kentsel altyapısı onarılmaz derecede hasar görmüş, suların seyri belki de bozulmuş ve tarım alanları bozkıra dönüşmüş olabilir. Hammurabi'nin ve bölgedeki önceli Rim-Sin'in siyasetlerinin sonuçta olumsuz bir etki yaratmış olması da mümkündür. Güney Babil'in yerel ekonomilerini, bölgelerin birbirlerine bağımlı oldukları bir sistem içerisinde bütünleştirmişlerdi. Üretim koordinasyonu için ihtiyaç duyulan merkez zayıfladığında takas sistemi çökmüş ve bu da tüm bölgelerde ekonomik gerilemeye yol açmış olabilir.

Ama Kuzey Babil gelişmeye devam ediyordu. Hammurabi'nin beş ardılı onun genç bir kral olarak miras aldığı alana ve ayrıca Mari civarına dek Fırat nehri vadisine 155 yıl boyunca hükmettiler. Samsuiluna nehrin daha da yukarı kısımlarına dahi seferler düzenledi, Terka yakınlarındaki yeni kuzey devleti Hana'ya saldırıp belki de ilhak etti ve Yukarı Habur'a ulaştı. Sahneye yeni rakiplerin çıkmış olması, burada siyasi durumun karışık olduğunu gösteriyor. Daha önceden adlarına rastlamadığımız, Kassitler denen yeni bir halk Babil'in askeri seferlerinin hedefi oldu. Bu halk on altıncı yüzyılda Babil'e hükmedecekti.

On sekizinci yüzyıl ortalarında, Samsuiluna döneminde güney ve orta Babil kentlerinin hızla terk edilmesinin beklenmedik bir etkisi de, günümüzde elimizde olan Sümer edebi metinlerinin pek çoğunun korunabilmesi oldu. Bunlar özel evlerde yazman olarak eğitilen genç erkeklerce kopyalanıyor ya da alıntılanıyordu; Ur ve Nippur'da bu gençlerin çalışmalarının kalıntılarına ulaşılabilmiştir. Alıştırmalarını yaptıkları tabletler normalde geri dönüşümden geçirilir ve killeri yeniden kullanılırdı, ama yazmanlık faaliyeti sona erdiğinde, son çalışmalarını arkalarında bıraktılar. Matematik, yerölçümü ve müzik de dâhil olmak üzere ders programlarını bu alıştırmalara bakarak inceleyebiliyoruz. Çiviyazısı ve Sümer dili eğitimleri özellikle ayrıntılıydı. Ezbere dayalı eğitim kuraldı. Öğrenciler önce *stylus*'la tek tek darbe alıştırmaları yapıyorlardı. Bu da işaretleri ve okunuşlarını öğrenmelerini sağlıyordu. Çiviyazısı işaretleri şekillerine ya da telaffuzlarına göre ezberleniyor ve öğrenme sıralaması karmaşıklıklarına göre belirleniyordu. Öğrenciler işaretleri sürekli kopyalayarak uzmanlaşıyorlardı. Ardından, Sümerce sözcüklerin Akadca çevirileriyle birlikte verildiği listeleri kopyalamaya geçiyorlardı. Dolayısıyla, geç Uruk dönemi tabletlerinden bildiğimiz sözlük külliyatı, ders programının çok önemli bir parçasıydı. Sümerce sözcüklerin ilk Akadca çevirilerine bu dönemde rastlanmaya başlanır. Gramer de aynı şekilde, ad ve fiillerin çekimleri tekrarlanarak öğretiliyordu.

Sözdizimi, gramerlerinin karmaşıklığı nedeniyle seçilen Sümerce eserler yazılarak öğreniliyordu. Dolayısıyla, bu dönemde bazı III. Ur kraliyet ilahileri üzerinde çalışılmaya başlandı. Son olarak, Sümer edebiyatının klasiklerinden alınma pasajların kopyalanmasıyla eğitim tamamlanıyordu. Çok çeşitli edebi türler temsil ediliyordu: mitler, ilahiler, atasözleri, edebi mektuplar. Asıl yazılış tarihlerini bilmediğimiz bu metinlerden günümüze kalmış yegâne yazmaların çoğu bu öğrenci alıştırmalarıdır.

Sarayın hamilik rolünü üstlenmiş olduğu çok açık: eserlerin birçoğunda kral ya da ataları onurlandırılır. Bu mesaj özellikle kraliyet ilahilerinde ve efsanevi hükümdarlarla ilgili anlatılarda göze çarpar. III. Ur döneminde geliştirilmiş olan bu anlatılar, hükümdarın savaşçı, avcı, inşacı vb. olarak başarılarının övüldüğü ve muhtemelen hükümdarlığı sırasında yapılan törenlerde kullanılmak üzere yaratılmış bir tür oluşturmaktaydı. Bu gelenek ikinci binyıl başlarının saraylarında da sürdürüldü ve kral insanüstü özelliklerle tasvir edilerek, onu tanrı olarak gören ideoloji devam ettirildi. Efsanevi Uruk hükümdarlarıyla, Enmerkar, Lugalbanda ve Gılgamış'la ilgili öykülerde de benzer fikirler ifade ediliyordu. Yarı insan, yarı tanrı olarak görülen bu hükümdarlar III. Ur krallarının ataları sayılıyorlardı ve bu öykülerin o sarayda yaratılmış olması mümkün görünmektedir. İkinci binyıl başlarında büyük bir popülerlik kazanmış olmaları, krallık ideallerinin hâlâ ayakta olduğunu düşündürür.

İkinci binyıl başlarının krallarına adanmış kraliyet ilahileri, kimi yazmanların o dönemde muhtemelen artık konuşulmayan Sümer dilinde karmaşık metinler üretebildiklerini gösterir. Bu yüzyıllarda başka edebi türlerde de eserler verilmiş olması mümkündür; daha önceki eserlerse sabit bir formda kaydediliyordu. Sümer dilinde yazmanlık faaliyetlerinin yoğun olmasının nedeni belki de, bu dilin tehdit altında olmasıydı: sözlü olarak korunmaları artık güvence altında olmadığından, tüm gramer unsurlarının açıkça verildiği yazılı versiyonlara gerek vardı. Günümüze ulaşabilmiş yazmaların başlıca yazmanları, neredeyse tümüyle klişelerden oluşan idari kayıtlar ve sözleşmeler üretmek üzere eğitilmiş erkek çocuklardı. Eğitimleri günlük olarak ihtiyaç duyacakları becerilerden çok daha fazlasını içeriyordu. Eğitimli erkeklerin evlerinde eğitiliyorlar ve bu erkeklerin her biri, kendisine yardım eden bir öğrenciyle birlikte bir grup delikanlıyı eğitiyordu. Öğretmenler muhtemelen tapınaklarla bağlantılıydılar ve örneğin bir kralın ziyareti gibi nedenlerle Sümerce metinler üretilmesi gerektiğinde bu metinleri büyük olasılıkla onlar yazıyorlardı.

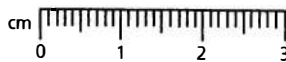
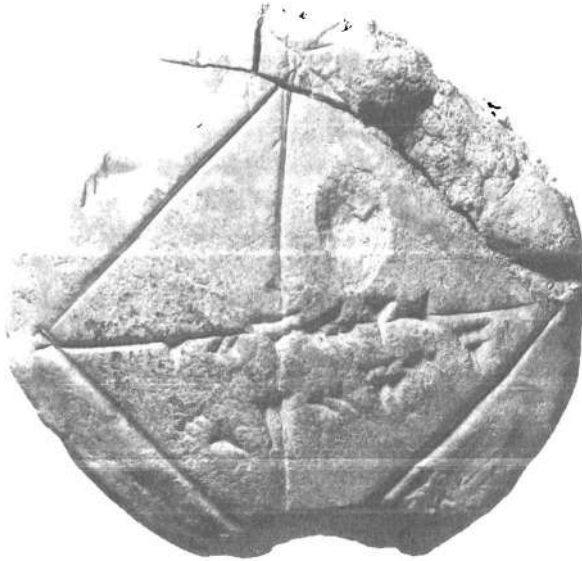
Kuzey Babil'de Sümer edebiyatı da çalışılıyordu. Burada bulunmuş olan eserlerin çoğu ayin metinleridir ve çoğunlukla, güneye kıyasla hecelere daha fazla dayanılarak yazılmışlardır. Ama yazmanlık becerilerinin ille de daha alt seviyede olması gerekmez. Yakınoğu saraylarında bulunmuş olan sayısız mektupta Babil modellerinden esinlenilmiştir. Örneğin Marili yazmanlar muhtemelen ya güneyde ya da yerel kralların görevlendirdiği Babillilerce eğitiliyorlardı. Saraylar yazmanlara hamilik ediyorlardı ve eğitim tapınakla bağlantılı kişilerin evlerinden çok saraylarda merkezileşmiş olabilir. Dönemin arkeolojik kalıntılarına ulaşamadığımızdan, Babil'deki durumu bilemiyoruz. Yine de Babil dilinde ve ayrıca Sümerce edebi eserler üreilmeye devam ediliyordu. Samsuiluna'nın iki dilli Sümerce-Akadca örnekler de dâhil olmak üzere kimi kraliyet yazıtlarının edebi niteliği çok yüksektir. Bu dönem ayrıca, Akad dilinde ilk önemli edebi eser üretimi dönemidir. Gılgamış Destanı ya da Tufan anlatısı gibi, Mezopotamya'da köklü bir geçmişi bulunan kimi metinlere ilk kez Eski Babil çağında rastlanır ve bu dönemden Akad dilinde pek çok ilahi ve efsun bilinmektedir. Bunların havası dönemin siyasi durumunu yansıtır: baskın temalar belirsizlik ve şiddettir. Eski Babil devletinin sakinlerinin karşılaştıkları zorluklardan bu metinlerin yazarları da etkilenmişlerdir.

Bu dönemde, Babil'e antik çağda ün kazandırmış olan bir bilimin ilk kapsamlı yazılı belgelerine rastlarız: matematik. Yazının başlangıcından itibaren Babilli idare-

ciler tarlaları, hasat miktarını, tuğla sayısını, toprak hacimlerini ve bürokratlar için önemli olan daha pek çok şeyi ölçerken matematik yeteneklerini sergilemişlerdir. Bu hesaplamalar için gereken araçların öğretilmesi gerekiyordu, ama edebiyatta da olduğu gibi, okul metinlerinde karşılaştığımız beceriler günlük uygulamalarda gerekenin çok üstündedir. Öğrenciler ilk başta standart kapasite, ağırlık, alan ve uzunluk, bölme ve çarpma listelerini tekrar tekrar kopyalıyorlardı. En zorlu problemler sözcüklerle ifade edilenlerdi, ama kullanılan sözcükler gerçek muhasebe işleriyle bağlantılı olsa da, bunların uygulama değeri fazla değildi. Örneğin, bir tahıl öbeğinin boyutu veriliyor ve içeriğinin nasıl hesaplanacağı soruluyor, ya da bir tahıl yığınının çevresi ve eğimi verilip, yüksekliğinin hesaplanması isteniyordu:

Bir öbek. Çevresi 30. 1 *cubit*'te eğim 0;15. Yükseklik nedir? Sen: 0;15 eğimi ikiyle çarp. 0,30 bulacaksın. 0;30'un tersini al. 2 bulacaksın. 0;30 çapı 2'yle çarp. 1 bulacaksın, yani yükseklik. Yöntem [budur].⁶

Bu tür metinlerde görülen matematik bilgisi son derece gelişmiş ve cebir mantığına dayalıdır. Örneğin, Babilliler 2'nin karekökünü doğru olarak hesaplamış ve geometri hesaplamalarında kullanmışlardı (bkz. Resim 6.2). Dik açılı bir üçgende hipotenüsün karesinin öteki iki kenarın karelerinin toplamına eşit olduğunu belirten Pisagor teoremini biliyorlardı. Bu hesaplamaların çoğunun temeli, sayıların altmışlık sistemle ve tersleriyle (yani, 60'ın o sayıya bölünmesi) sıralandığı tablolarda verilen bilgiydi ve bunların oluşturulması Babil okullarının pek çok başarısından biridir.

Resim 6.2 Eski Babil matematik tableti: Yale Babil Koleksiyonu (YBC 7289) izniyle.

Babil'in siyasi üstünlüğü bölgenin dini odağını bu kente kaydırmıştı. Kentin tanrısı Marduk, Hammurabi ve Samsuiluna'nın gözde tanrısıydı. Marduk Nippur'un Sümer panteonuna, güney uçtaki Eridu'nun tanrısı olan Ea'nın oğlu yapılarak eklenmişti. Marduk kültü o dönemde yalnızca Babil etrafındaki bölgede baskın olmakla birlikte, birkaç yüzyıl sonra Babil'in başlıca kültü hâline gelecekti. Kuzey Babil tanrılarının popülerliği arttı ve tüm Babil'de insanlar onları kendi kişisel tanrıları olarak benimsediler. Dolayısıyla, ikinci binyılın ikinci yarısının Yakındoğu'sunun karakteristik özelliği olan kültürel unsurların birçoğu Eski Babil hanedanı döneminde geliştirildi ve Babil'in siyasi, dini ve kültürel odağı kalıcı olarak kuzey parçasına kaydı.

Bu dönemin sonu pek iyi bilinmiyor. Hammurabi'nin ardıllarının her biri yirmi yıldan fazla hüküm sürdü; genellikle siyasi istikrara işaret eden bir durumdur bu. Kuzey Babil'i 155 yıl boyunca, yani örneğin tüm III. Ur döneminden daha uzun bir süre bir bütün hâlinde tuttular. Bölgeye ait yazılı kanıtlar idari ve ekonomik uygulamaların sürdürülmüş olduğunu gösterir ve Eski Babil devletinin zayıfladığını gösteren hiçbir işaret bulunmamaktadır. Yine de bir boşluk içerisinde yer alıyordu ve çevresi yerleşimin seyrek olduğu bölgelerle sarılıydı. Bu devlete denk yegâne güçler çok uzakta, Kuzey Suriye ve Anadolu'daydı. Bu devletler arasındaki çatışmalar sonunda Babil'i de etkiledi. Hitit Kralı Murşili Kuzey Suriye seferinden sonra 1595'te askerlerini Fırat nehrinden aşağıya doğru ilerletti ve anlaşılan, fazla bir dirençle karşılaşmadı. Babil kentini yağmalayarak ünlü hanedanına son verdi ve bölgeyi lidersiz bıraktı.

6.3 Eski Hitit Krallığı

Orta Anadolu bu dönemde Yakındoğu tarihinin en önemli oyuncularından biri oldu. Hititlerin Mezopotamya'nın kalbine girmeleri, görece kısa bir güç merkezleşmesi sürecinin ve günümüzde Eski Hitit devleti ya da krallığı adını verdiğimiz bir yapının kuruluşunun sonucuydu. Anadolu'nun daha erken tarihleri büyük oranda bir sis perdesinin arkasındadır: Eski Krallık dönemine dek yazılı kayıtlara rastlanmaz ve ikinci binyılın ilk yüzyıllarıyla ilgili bilgilerimiz, Asurlu tacirlerin bölgedeki kolonilerine dayanır. Bu kaynaklarda, çoğunlukla birbirleriyle çatışan ve halkları farklı diller konuşan küçük krallıklardan oluşma bir ağla karşılaşırız. Bu dillerden pek çoğu sonraki yüzyıllara ulaşabilmiştir: Hatti, Luvi, Pala, Hurri ve günümüzdeki adıyla Hitit dilleri. Yerel gelenekte Hititçeye Neşili, yani Neşa dili deniyordu; Neşa, başlıca Asur ticaret kolonisinin bulunduğu Kaniş'in yerel adıydı. Neşili belki de tebaasının çoğu tarafından konuşulmamasına karşın Hitit devletinin resmi yazı dili oldu. Başta Hititçe olmak üzere ikinci binyılın Anadolu dillerinin birçoğu Hint-Avrupa dil ailesindendir. On dokuzuncu yüzyılın, Hindistan'ın güneyinde bir yerlerde bir Hint-Avrupa yurdu olduğu yönündeki geçerliliğini yitirmiş düşüncesinin etkisiyle, Hint-Avrupalıların Anadolu'ya ne zaman ve nereden girdiklerinin saptanmasına ve bir istilanın kanıtlarının bulunmasına büyük ilgi gösterilmiştir. Ama beyhude bir araştırmadır bu. Hint-Avrupa dillerini konuşanların her zaman Anadolu'da yaşamamış olduklarının varsayılması için bir neden yoktur; ikinci binyıla gelindiğinde açıkça ayırt edilebilen bir grup

olduklarını da söyleyemeyiz. Yalnızca, metinsel kaynaklarda Anadolu'da kullanılan dillerle ilgili bilgi bulduğumuzda, bazı halkların Hint-Avrupa dillerini konuştukları, bazılarının ise konuşmadıkları gözleminde bulunabiliriz.

Hititçenin Neşa'nın, yani Kaniş'in dili olarak görülmesi, Eski Asur kolonileri dönemiyle sonraki Hitit tarihi arasında bir bağ kurulabilmesini sağlar. Bir diğer bağ da, bu kentin hisarında bulunmuş olan ve üzerinde hükümdar olduğu belirtilen Anitta'nın adı yazılı olan hançerdir. Hançerde Eski Asur yazısının ve dilinin kullanılmış olması, dönemin yazı teknolojisinin Asurlu tacirler tarafından getirilmiş olduğunu düşündürmektedir. Anitta, Hititlerin en eski kayıtlarından biri olan "Anitta metni"nin merkezi karakteridir. Bu metinde, yeri bilinmeyen Kuşşara kentinin kraları olan Anitta'yla babası Pithana'nın, belki de yeni başkentleri yapmış oldukları Neşa da dâhil olmak üzere birçok orta Anadolu kentini fethedişleri anlatılır. Tüm Kızılırmak vadisini nehrin Karadeniz'deki ağzına dek birleştirmişlerdi. Bu tür askeri operasyonlar Asur ticaret ağını yok etmiş olabilir. Anitta'nın krallığının ölümünden kısa bir süre sonra çökmesine karşın, anısının sonraki kayıtlarda korunmuş olması, sonraki Hitit kraliyet ailesinin atası sayıldığını gösteriyor olabilir.

Eski Hitit krallığının tarihi, Yakınoğu'nun geri kalan kısmında bulunmuş olanlardan çok farklı kaynaklara dayanılarak yazılmıştır. Sonraki Hitit devletinin saray arşivlerinde bu ilk hükümdarların askeri seferleriyle ya da ardılık sorunlarıyla ilgili bir dizi metin bulunmaktaydı. Örneğin Kral Hattuşili'nin seferleri, şayet gerçekten de onun dönemine aitlerse Yakınoğu'nun bu türde en eski metinleri olan yıllık metinlerinde anlatılmıştır. Ama elimizdeki yazmalar daha çok on dördüncü ve on üçüncü yüzyıllarda yazılmıştır ve eski metinlerin gerçek kopyaları mı, yoksa dönemin siyasi amaçları nedeniyle sahne olarak antik çağların kullanıldığı yeni eserler mi oldukları bilinmemektedir. Bu yazmalarda olaylar canlı bir üslupla anlatılmıştır, ama tarihsel doğruluklarının saptanması güçtür. Onuruna yazıldıkları hükümdarı meşru ardıl olarak gösterme amacını taşıdıklarından, ardılık sorunlarını ele alan kayıtların son derece önyargılı sayılması gerekir. Hititlerin eski hükümdarlıklarla ilgili incelemeler yapma alışkanlıkları tarihçi için bir nimet gibi görünebilir, ama aynı zamanda, tümüyle kurmaca anlatıları yinelememize yol açacak bir tuzak da olabilir.

Bu kuşkulu kaynaklara dayanarak, Eski Hitit tarihini şu şekilde yeniden kurabiliriz: Devlet on yedinci yüzyılın başlarında ya da ortalarında, Hattuşili adında bir hükümdar tarafından kuruldu (kral listesi için bkz. s. 269). Kuşşara tahtının vârisi olan Hattuşili orta Anadolu'daki rakiplerini birbiri ardına yenilgiye uğrattı. Fethettiği yerlerden biri de, bölgenin merkezinde yer alan ve bir tepe üzerinde olması nedeniyle stratejik ve iyi korunan bir korumda bulunan Hattuşa kentiydi. Hattuşa'yı başkenti yaptı ve muhtemelen, adını bu kentin adına göre değiştirdi. Kent Anadolu'nun merkezindeydi, ama daha çok güneye, Suriye'ye doğru uzanan Hitit devletinin kalbinde yer almıyordu. Kuzeyde olması nedeniyle Karadeniz kıyılarından gelen grupların, özellikle de Kaşkalar adı verilen ve zaman zaman kenti baştan sona yağmalayan bir halkın saldırılarına açıldı. Sonraki hükümdarlardan bazılarının geçici olarak daha güneyde başkentler kurmalarına karşın, Hitit devleti ortadan kalkana dek Hattuşa siyasi ve dini merkez olarak kalmıştır.

Hattuşili güneye doğru yayılma sürecini başlattı. Anadolu tarım alanları kısıtlı nehir vadilerine bölünmüş olduğundan, Kuzey Suriye'nin kontrolünü ele geçirme çabasının ardındaki itici güç, geniş tahıl tarlalarına ulaşma gereksinimi olabilir. Hattuşili, on yedinci yüzyıl ortalarında kuzeybatı Suriye'yi kontrolü altında bulunduran Yamhad krallığını istila etti. Alalakh da dâhil olmak üzere birçok kentini yağmaladı. Ama Yamhad'ın başkenti Halep bölgeye pek çok sefer düzenlenmesine karşın ele geçirilemedi. Hattuşili güneybatı Anadolu'ya da seferler düzenledi ve hükümdarlık döneminin sonuna gelindiğinde büyük bir devlet yaratmıştı. Ama devletin iç işleri tam bir kargaşa içindeydi. Yaşamının ileri yıllarında oğulları Hattuşili'ye başkaldırdılar ve ardılı olarak seçmiş olduğu yeğeni bile ona sırt çevirdi. Bu nedenle Hattuşili ölüm yatağında torunu Murşili'yi vâris ilan etti. Yeni kralın hükümdarlık dönemi pek bilinmiyor, ama kimi kısa kaynaklarda son derece önemli iki olaydan bahsediliyor: Halep'in ve Babil'in yıkılması. Ama askeri operasyonlarını işgal takip etmedi. Murşili Halep'i yok ederek kuzeybatı Suriye'nin güç dengesini bozmuş ve başka siyasi varlıkların gelişmeleri için uygun bir fırsat yaratmıştı. Babil'in fethinden ancak sonraki Hitit ve Babil kaynaklarında söz edilir ve bu fetih hakkında, gerçekleşmiş olduğu dışında hiçbir şey bilinmez. Murşili'nin yalnızca bir akın olduğu kesin olan bir seferle askerlerini güneyde bu kadar ileri bölgelere nasıl ve neden sokmuş olduğu konusunda ancak spekülasyonda bulunabiliriz. Sonuçta Babil'de de bir güç boşluğu oluşmuştu.

İki yüzyıldır Mezopotamya'nın ve Suriye'nin karakteristik özelliği olan durum böylece tümüyle tersine döndü. Sahnede güçlü hükümdarlar yoktu artık ve tüm bölge siyasi açıdan parçalanmıştı. Bu durum Hititlerin de yararına olmadı: Murşili yurduna döndüğünde kayınbiraderi Hantili onu öldürüp tahtı ele geçirdi. Hantili'nin de öldürülmesi üzerine Hitit tahtı için çeşitli taraflar çatışmaya başladılar ve iç istikrarsızlık Hititlerin devletlerinin çekirdek bölgesi dışında kalan yerlerde kontrollerini koruyabilmelerini engelledi. Hitit devleti on dördüncü yüzyıla dek yeniden uluslararası sahnenin önemli bir oyuncusu olamayacaktı.

Hitit yazı geleneği, Anadolu'daki en eski yazmanlık geleneği olmasına karşın Eski Asur geleneğinin ürünü değil, tümüyle Babil uygulamalarından esinlenmişti. Erken dönem metinlerinin pek çoğu iki dilde, Hititçe ve Akadca yazılmıştır. Hititçe, Babil formlarından ve işaretlerin telaffuzlarından esinlenmiş çivi yazısıyla yazılıyordu ve bu uygulamaların Anadolu'ya nüfuzu tüm Yakındoğu'daki etkilerinin bir sonucu olarak görülmelidir. Dolayısıyla, farklı diller konuşuyor olsalar da, Yakındoğu'nun tüm sarayları için yazılı kültürün merkezi Babil'di.

Hitit kaynaklarının mahiyeti, Eski Hitit devletinin işleyişi konusunda neredeyse tümüyle cahil bırakıyor bizi. Bu döneme ait hiçbir idari arşive ulaşılamamış olduğundan, örneğin ekonomik örgütlenme konusunda hiçbir şey bilmiyoruz. Hattuşili'nin tahta çıkış fermanındaki savaşçı ve yetkili topluluğu göndermelerinden akademisyenler çok fazla sonuç çıkarmışlardır. Bu göndermenin, aralarından birini kral olarak seçen bir soylular meclisiyle ilgili olduğu düşünülmektedir. Hint-Avrupalıların uygulamaları Yakındoğu'ya kıyasla daha demokratik sayıldığından, kimi zaman, Hint-Avrupa uygulamalarının benimsenmiş olduğu varsayılabiliyor. Ama bu tür sonuçlar kanıtlara dayanmıyor ve Eski Hitit sarayının işleyişi büyük olasılıkla, dönemin diğer saraylarındaki gibiydi. Dolayısıyla, Hitit devleti hakkında

askeri başarıları dışında pek az şey biliyoruz. Bu cephede, Halep’le Babil’i ortadan kaldırarak Yakındoğu’yu derinden etkilemişti, ancak oluşan boşluğu hemen doldurmayı ne Hititler başarabildiler ne de öteki eski güçler.

6.4 “Karanlık Çağ”

MÖ 1590’a gelindiğinde Ortadoğu dört kuşak öncesinden çok farklı görünüyordu. Birbirleriyle yakın temas içindeki saraylarca yönetilen, Akdeniz kıyılarından Basra Körfezi’ne dek uzanan müreffeh devletler sistemi tümüyle silinmişti. Babil, Terka ve Hattuşa gibi kimi kentlerde hâlâ bazı kraliyet aileleri vardı, ama geçmişin ancak soluk yansımalarıydılar ve çoğunlukla, ünlü öncelleriyle aralarında hiçbir bağlantı yoktu. Tüm Yakındoğu’da kentleşme 3000 yılından beri görülmüş en düşük seviyede idi. Mari gibi pek çok kent daha önceki askeri rekabetler yüzünden yıkılmıştı. Bazı kentlerse bilinmeyen nedenlerden ötürü terk edilmişti: nehir yataklarındaki ya da yağış modellerindeki değişimler, toplumsal ve siyasi kargaşalar bunda bir rol oynamış olabilir. Bu durum tarihinin gayet iyi bildiği sonucu yaratmıştı: Merkezi bir gücün olmayışı, ekonomik ve kültürel faaliyetlerin azalmasıyla birlikte idari ve yazınsal uygulamaların kesintiye uğramasına yol açtı. Pek az metin yazılıyordu artık ve bu nedenle, elimizde kullanabileceğimiz hiçbir veri bulunmamaktadır. Bu noktada “Karanlık Çağ”a giriyoruz.

Bu çağın süresi çok tartışılmıştır. Akademisyenlerin ikinci binyılın ilk ve ikinci yarıları arasında süreklilik ya da süreksizlik görmelerine bağlı olarak, tarihsel sessizlik dönemi konusundaki görüşleri kısa ya da uzun olduğu arasında değişmiştir. Bu kopukluk sırasında, sonraki yüzyıllarda çok farklı bir durum yaratacak kimi önemli değişimler de yaşandı. Benim görüşüm mevcut kuramların ortalarında bir noktada yer alıyor. Yaklaşık bir yüzyıllık karanlık perdesinin on beşinci yüzyıl başlarında aralanmasıyla birlikte, Kuzey Mezopotamya kayıtlarında Mitanni devletiyle karşılaşırız.

Yeni nüfus gruplarının, güneyde Kassitlerin ve kuzeyde Hurrilerin siyasi üstünlük kazanmaları, on altıncı yüzyılın en önemli gelişmesi gibi görünmektedir. Bunlar Yakındoğu sahnesinde daha önce de yer almıştı, ama kesin bir siyasi kontrole ancak bu “Karanlık Çağ” sırasında ulaşılar. Kassitler on sekizinci yüzyıldan itibaren Babil ve çevresinde yaşamışlardı ve bölgenin diğer sakinlerinin konuştuklarından açıkça ayrı bir dile işaret eden adlarıyla ayırt edilebiliyorlardı. Toplumsal örgütlenmelerinin kabile tarzı olduğunu gösteren birçok işaret vardır ve daha çok Kuzey Babil’deki, bozkırla tarım alanlarının birbirine komşu olduğu Sippar bölgesiyle ilişkilendirilmekteydiler. Ama daha eski göçebe gruplardan Gutiler ve Amoriler gibi kimi Kassitlerin de onlarla karşılaştığımız ilk andan itibaren tarım ve kent ekonomisinin tümüyle bütünleşik toplumsal üyeleri olduklarını görüyoruz. Mari’nin yukarılarındaki Terka’da ortaya çıkmış Hana hanedanında Kassit adı taşıyan bir hükümdar bulunmaktadır. Dolayısıyla, Orta Fırat bölgesi Kassitlerin kentler üzerinde siyasi kontrolü ele geçirdikleri ilk yer olabilir. Babil 1595’te yağmalandığında lidersiz kalmıştı, ama birkaç on yıl içinde bir Kassit hanedanı kontrolü ele geçirdi. MÖ 1475’e geldiğinde Güney Babil’i de topraklarına katmışlardı, fakat bu devletin tarihini gerçekten inceleyebilmeye ancak on dördüncü yüzyılda başlıyoruz.

Kuzey Suriye’de ve Mezopotamya’da on üçüncü yüzyıl ortalarından itibaren Hurri kökenli adlar taşıyan kişilerin yaşadığına dair kanıtlar bulunmaktadır. Hükümdarları Hurri olan devletlere Eski Hanedan döneminin sonundan itibaren rastlıyoruz. Üçüncü binyıl sonlarında, Habur havzasındaki iki kente atfen “Urkiş ve Navar” adı verilen ve Atal-şen adlı bir kişi tarafından yönetilen bir devlet vardı. İkinci binyıl başlarından bizim bildiğimiz devletlerin pek çoğu Hurri hükümdarlar tarafından yönetilmekteydi ve kimi yerlerde nüfusun önemli bir bölümü Hurri adları taşıyordu. Zagros Dağları’ndan Akdeniz’e dek uzanan çok geniş bir alana yayılmışlardı. Yukarı Mezopotamya Krallığı yıkıldığında, Hurrice konuşan gruplar doğudaki dağlardan dalga dalga bu devletin topraklarına girmiş olabilirler. Hurrice bir Hint-Avrupa dili olmasa da bu göçmenler bizim genellikle Hint-Avrupalılarla ilişkilendirdiğimiz bazı kültürel unsurlar getirmiş olabilirler. Sonraki çağların Hurrileri Hint tanrıları Mitra’ya, Varuna’ya ve Nasatya çiftine tapıyorlardı. Hurrilerin bir Hint-Avrupa askeri üst tabakasına tabi olup olmadıkları konusunda çok spekülasyon yapılmıştır: Kuzey Suriye’deki Hurri devleti Mitanni’nin sonraki hükümdarları Hint-Avrupa adları taşıyor ve savaş arabacıları, “genç adam” anlamındaki Veda sözcüğünü de içeriyor olabileceği düşünülen *mariyannu* adıyla tanınıyordu. Bununla birlikte askeri sınıfın mahiyeti konusundaki kanıtlar yetersizdir ve üyelerini özel savaş eğitimi almış erkekler olarak görmek daha doğru olacaktır. Hurriler bu alanda çok başarılıydılar. Zorlu bir hasım olmuş, Eski Hitit krallığını pek çok kez işgal etmişlerdi. Güneye doğru ilerleyişleri Suriye-Filistin halklarını, on altıncı yüzyıl başlarındaki Hyksos hanedanını kuracakları Mısır’a doğru sürmüş olabilir. Tarihsel kaynaklar yeniden ortaya çıktığında, Hurrilerin geniş bir alanda en önemli nüfus grubu hâline gelmiş oldukları görülür. On beşinci yüzyıl başlarına gelindiğinde Mitanni adı verilen kendi bölgesel devletlerini kurmakla kalmamış, Hititler ve Kizzuvatna (Güneybatı Anadolu) arasında da baskın hâle gelmişlerdi. Suriye-Filistin kent-devletlerinin birçoğu da Hurri adı taşıyan hükümdarlarca yönetiliyordu.

Kassitler ve Hurriler “Karanlık Çağ” sırasında siyasi açıdan baskın konuma gelmekle birlikte, kültürel açıdan Yakındoğu sahnesinde neredeyse hiç iz bırakmamışlardır. Birçok kişi adının Kassit dilinde olmasına ve Babil metinlerinde bir Kassit söz dağarcığından söz edilmesine karşın, Kassit dilinde bilinen tek bir metin ya da cümle bulunmamaktadır. Yaklaşık yirmi Kassit tanrı adına rastlanmıştır, ama bir kitle ve özel bir tapınak inşasıyla ilgili olarak yalnızca hanedan ailesini koruyan bir tanrı çifti hakkında bazı bilgilerimiz bulunuyor. Kassit dilini konuşanlar Babil kültürüyle tümüyle kaynaşmışlardı.

Hurri geleneği bildiğimiz kadarıyla daha eskidi ve Babil kültürü kadar baskın olmayan çeşitli kültürlerle etkileşime girmişti. Birkaçı Mitanni devletinden ve birkaçı da Hitit devletinden kalma bir dizi Hurrice metin bulunuyor elimizde. Hitit devletinin çok kültürlü ortamı Hurri efsane ve ritüellerinin varlıklarını sürdürebilmelerine olanak tanımıştır. Yine de Hurrilerin Yakındoğu tarihindeki kültürel etkileri siyasi önemlerine kıyasla pek fazla değildi.

Ama “Karanlık Çağ” sırasında gerçekleşmiş önemli bir teknolojik yenilikten Hurriler sorumlu olabilirler: atın ve savaş arabasının kullanılması. Önceki dönemlerde savaşta yalnızca piyadeler kullanılırken, ikinci binyılın ikinci yarısında tüm Yakındoğu ordularında savaş arabaları yer alıyor, eşeklerse yük hayvanı olarak

kullanılıyordu. Sonraki yüzyıllarda Hurri dilinde at eğitimiyle ilgili bazı metinler yazılmıştır ve sözcük dağarcıklarının Hurri askeri üst sınıfıyla bağlantılı olduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla, biniciliğin tüm Yakındoğu'da yayılmasından Hurriiler sorumlu olabilirler.

Bu dönemde gerçekleşmiş olabilecek bir diğer yenilik de denizcilikle ilgilidir. MÖ 1500'den sonra Yakındoğu halklarının ilgilerinin doğudan batıya kaydığını görüyoruz: Akdeniz ötesindeki adalar ve ülkeler Yakındoğu dünya görüşünün içine dâhil oldu. Kıbrıs ve Ege daimi ticaret ortakları oldular; Mısır'la da ticari temas arttı. Doğu Akdeniz kıyılarındaki ülkelerin birbirine bağlandığı, denizi saat yönünün aksi yönde aşp her durakta mal alan ve bunları başka mallarla takas eden gemilerin bu ülkelere geldiği bir deniz ticareti sistemi gelişti. Mezopotamya ülkeleri denizden bu sisteme doğrudan katılamayacak kadar uzak olmalarına rağmen bu sistemden yararlandılar. Örneğin, o döneme dek doğudan ithal edilen kalay artık muhtemelen batıdan geliyordu. Girit gibi Ege adalarıyla temaslara daha erken Mari arşivlerinde de rastlanmasına karşın, batıdan Yakındoğu'ya giren mal miktarı ikinci binyılın ikinci yarısında daha önce görülmemiş bir düzeye ulaştı. Gemi yapım ve denizcilik tekniklerindeki yeniliklerin bu duruma katkıda bulunmuş olması mümkündür, ama bu değişimlerin ayrıntıları ve kimler tarafından başlatıldığı bilinmemektedir.

On altıncı yüzyıldaki ve on beşinci yüzyıl başlarındaki olaylarla tarihsel gelişmeler konusunda büyük bir belirsizlik vardır, fakat kimi radikal değişimlerin gerçekleştiğinden kuşku bulunmamaktadır. “Karanlık Çağ”dan çıkan Yakındoğu dünyası pek çok açıdan yepyeni bir dünyaydı.

NOTLAR

- 1 Şubat-Enlil, Kattara, Aşnakkum (günümüzde Çagar Bazar), Tuttul, Mari, Terka ve Kalat el-Hadi ve Tell Taya (eski adları bilinmiyor).
- 2 Jean-Marie Durand, *Documents épistolaires du palais de Mari* (Paris: Les Editions du Cerf, 1997), cilt 1, s. 138.
- 3 Douglas R. Frayne, *Old Babylonian Period (2003-1595 BC) (The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Early Periods, cilt 4)* (Toronto: University of Toronto Press, 1990), s. 341.
- 4 Çeviride yararlanılan kaynak: F.R. Kraus, *Briefe aus dem Archive des Shamash-hazir* (Leiden: E.J. Brill, 1968), sayı 1.
- 5 Hammurabi Kanunları'nın yakın tarihli çevirisi için bkz. Martha T. Roth, *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, ikinci basım (Atlanta: Scholars Press, 1997), s. 71-142.
- 6 Çeviri: Eleanor Robson, *Mesopotamian Mathematics, 2100-1600 BC* (Oxford: Clarendon Press, 1999), s. 224.

İkinci Bölüm

Bölgesel Devletler

- 7 Süper Güçler Kulübü
- 8 İkinci Binyıl Sonlarında Batı Devletleri
- 9 Kassitler, Asurlular ve Elamlılar
- 10 Bölgesel Sistemin Çöküşü ve Sonrası

Süper Güçler Kulübü

yakl. 1365-1335 Amarna arşivi

1274 Kadeş Savaşı

MÖ 1500-1200 arasında Yakındoğu, Batı İran'dan Ege Denizi'ne, Anadolu'dan Nübye'ye tüm bölgeyi içine alan uluslararası bir sistem içinde bütünleşti. Bir dizi büyük bölgesel devlet, birbirlerine eşit ve rakip devletler olarak etkileşime girdi. Bu devletlerin arasındaki bölgelerde, özellikle Suriye-Filistin'de, daha güçlü komşularına tabi olan ve sık sık onların rekabetlerinde birer vekil gibi kullanılan bazı küçük devletler yer alıyordu. Sistem bu kitapta tanımlandığı şekliyle Yakındoğu sınırlarının dışına da uzanıyordu: Ege dünyasıyla, topraklarını en çok bu dönemde genişletmiş olan ve kuzeyinde Yakındoğu'yla, güneyindeyse Nübye'yle aktif şekilde ilgilenen Mısır'ı da içine alıyordu. Bu üç yüz yıl içerisinde bazı yerlerde lider devletler değişti, ama tüm bölgede iktidar bölüşümünde çok büyük bir tutarlılık gözleniyordu. Büyük devletler Kassit Babil'i, Hitit Anadolu'su ve Mısır, Kuzey Mezopotamya; Suriye'de önce Mitanni devleti, on dördüncü yüzyıl ortalarındaysa Asur'du. Doğu sınırlarında güçlü Elam Krallığı, batıda tanımlanması güç bir siyasi örgütlenmeye sahip Miken devleti yer alıyordu. Ortalarındaysa, büyüklük ve örgütlenme açısından daha çok kent-devlet olarak tanımlanabilecek ve her zaman büyük güçlerden birine bağımlı Suriye ve Filistin devletleri vardı. Tüm bu büyük ve küçük devletlerin tarihleri ayrı ayrı yazılabilir; sonraki bölümlerde Yakındoğu devletleri konusunda ben de öyle yapacağım, fakat bu devletlerden birinin diğerlerine tamamen egemen olmadan ortak bir sistem içerisinde yer almaları, bu zaman dilimini eskiçağ tarihinin alışılmadık bir dönemi yapar. Ben öncelikle bu sistemi inceleyeceğim.

Söz konusu devletlerden birkaçı hariç hepsi için elimizde bol miktarda kaynak bulunması, tarihinin işini büyük oranda kolaylaştırır. Ege ve bazı Suriye-Filistin devletleri hariç hepsinde çok çeşitli yazılı veriye ulaşılmıştır. Kraliyet yazıtlarına, hukuki ve idari belgelere, edebi metinlere neredeyse her yerde rastlıyoruz. Üstelik, saraylar birbirleriyle ilişkide olduklarından, idari işlerle ilgili metinler arasında diplomatik yazışmalar ve uluslararası antlaşmalar vardı. Bütün bu devletlerin merkezileşmiş olması, belge üretiminin çok yüksek düzeyde olmasını sağlamıştır. Devletlerin zenginliği sayesinde inşaat faaliyetleri ve sanat üretimi gayet yoğun olduğundan, arkeolojik bilgilerimiz de son derece zengindir. Hem sayı hem de çeşitlilik açısından kaynak bolluğuyla karşılaşırız ve bu bolluk sistemin tek bir katılımcısına değil, aynı anda pek çoğuna birden dayanır. Dolayısıyla, bu dönem hakkındaki görüşümüz oyunculardan sadece birinin bakış açısına dayanmaz.

Karşımızdaki en büyük zorluksa kronoloji konusundaki belirsizliktir. Kimi devletlerde hükümdar sıralamasından ve hükümdarlık sürelerinden bir derece emin olabilesek de, başka krallar ve krallıklar hakkındaki bilgilerimiz hâlâ bulanıktır. Dolayısıyla, örneğin Mitanni devletinin tarihini yazarken bile olayları devletin kendisine dayanan kaynakları temel alarak tarihlendiremediğimizden, büyük güçlüklerle karşılaşırız. Bir Mitanni kralının ne zaman ve ne kadar süre hüküm sürdüğünü anlamak için Mısır ve Hatti'yle eşzamanlılıklara dayanmak zorundayız. Adı bu devletlerden birinin metinlerinde karşımıza çıktığında, ne zaman tahtta olduğu konusunda bir fikir edinebiliyoruz. Ne var ki dönemin tüm devletlerinde kronolojiler arzu edeceğimiz kadar kesin değildir ve aralarındaki temasların kanıtlarına rastladığımızda bile, krallar arasındaki yakın etkileşimlere rağmen, olayları birbirine bağlamakta kimi zaman zorlanabiliyoruz. Sonuçta, burada verilen tarihlerin çoğunlukla öneri niteliğinde olduğu unutulmamalıdır (bkz. Tablo 7.1).

7.1 Siyasi Sistem

MÖ 1500-1200 arasında Yakındoğu'nun tüm bölgelerinde merkezi devletlerin kurulduğu, geliştiği ve çöktüğü bir çevrim yaşandı. Siyasi birleşmenin ve merkezi iktidarın oluştuğu ve ardından, ani bir çöküşle sona erecek bir refah döneminin yaşandığı en az beş bölge vardı. Bu bölgelerden dördünde tüm dönem tek bir devletin tarihi olarak incelenebilir: Batı İran'da Orta Elam Krallığı, Güney Mezopotamya'da Kassit Babil'i, Anadolu'da Yeni Hitit Krallığı (çağdaşlarının Hatti adını verdikleri devlet) ve Kuzey Afrika'da Yeni Mısır Krallığı. Kuzey Mezopotamya'da iki ayrı devlet arka arkaya hüküm sürdü: Mitanni ve Asur. Asur başlangıçta Mitanni devletinin bir eyaletiydi, ama sonradan bağımsızlığını kazandı ve bölgesel güç olarak eski efendisinin yerini aldı. Batı Anadolu'yla Ege'de de benzer bir siyasi birleşme ve çözülüş çevrimi yaşanmış olabilir, ama elimizde metinsel kaynakların bulunmaması nedeniyle buralarda durum daha muğlaktır.

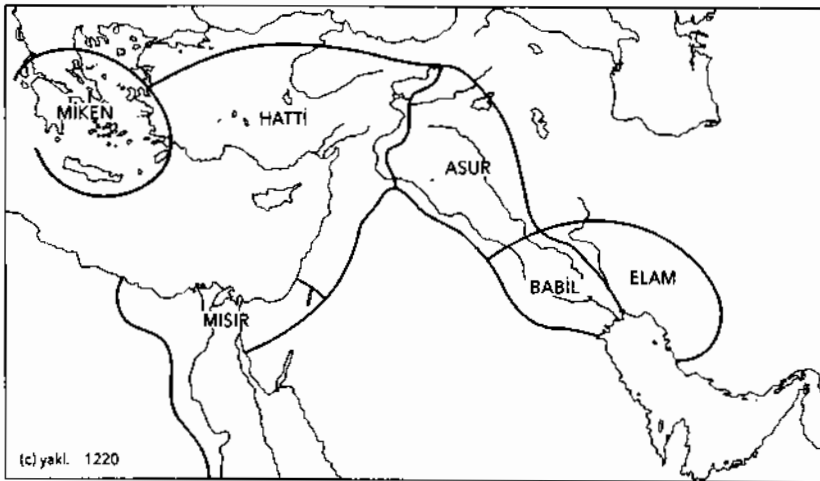
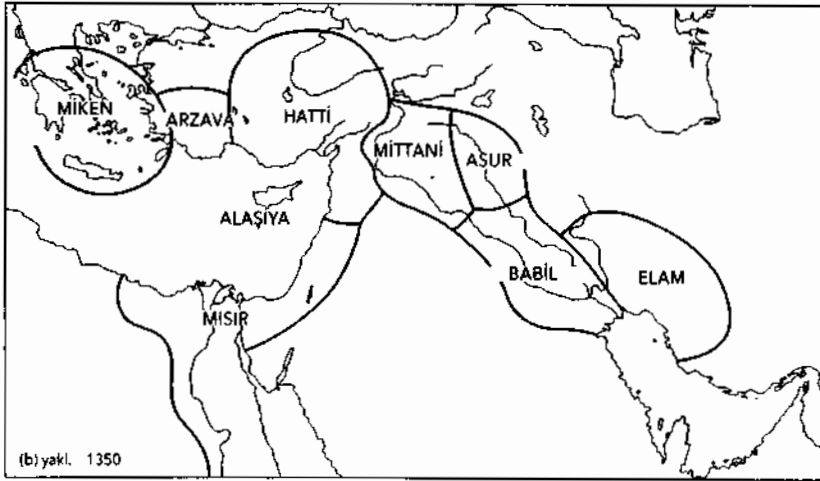
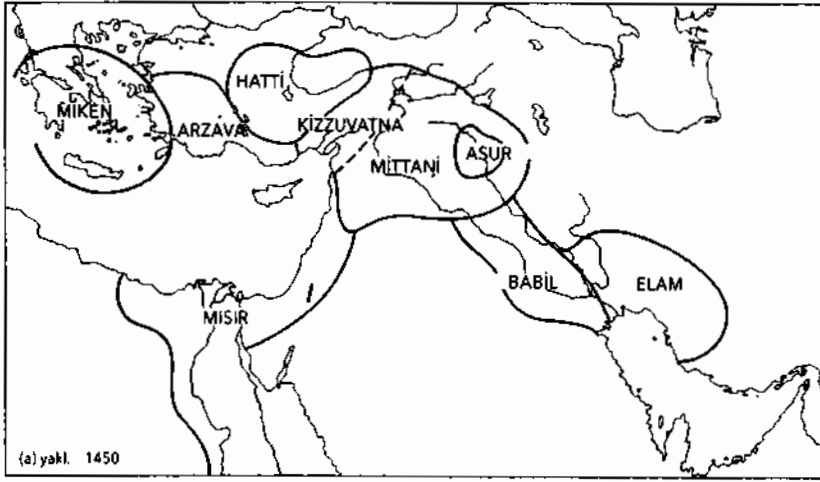
Doğu Akdeniz'in çeşitli devletlerinde bu çevrimlerin eşzamanlı olarak yaşanması bir rastlantı olamaz. Bu devletlerin birbirlerine yakın ve çeşitli kaynakların da kanıtladığı gibi etkileşimde olmaları, kaderlerinin iyiye ya da kötüye doğru gidişini açıklarken bireysel tarihlerinin ötesine bakmaya zorluyor bizi. Özellikle de

Tablo 7.1 İkinci binyılın ikinci yarısının başlıca devletlerinin karşılaştırmalı kronolojileri

Tarih	Mitanni	Babil	Asur	Hatti	Mısır
1500	Parrattarna				I. Amenhotep
1450					III. Tutmosis
1400	I. Artatama				III. Amenhotep
		I. Kadaşman-Enlil			
1350	Tuşratta		I. Asur-uballit		Ahenaton
	Şattivaza	II. Burnaburiaş		I. Şuppiluliuma	
		II. Kurigalzu		II. Murşili	
1300			I. Adad-nirari		
	Elam			II. Muvatalli	
		II. Kadaşman-Enlil I. Şalmaneser			II. Ramses
1250	Untaş-Napirişa	IV. Kaştiliaşu	I. Tukulti-Ninurta	III. Hattuşili IV. Tudhaliya	
1200				II. Şuppiluliuma	Merneptah
	Şutruk-Nahunte				
1150	Kutir-Nahunte				III. Ramses
	Şilhak-Inşuşinak				
		I. Asur-reşa-işi			
		I. Nebukadnezar			
1100			I. Tiglat-pileser		
1050					

Ege, Anadolu ve Suriye-Filistin bölgeleri için bu dönemin sona erışı yoğun olarak araştırılmış ve nedenleri çok tartışılmıştır. Dönemin başındaki durumsa çoğunlukla bağımsız saraylar arasındaki etkileşimler sonucunda bireysel tarihlerin bölgesel bir sistem içerisinde rastlantısal birleşmesi olarak betimlenmiştir. Farklı bölgelerde yaşananların ardında büyük oranda yerel şartlar vardı elbette, ama bireysel olarak devletlerin yükselişleri de bölgesel bağlam içerisinde değerlendirildiğinde daha iyi anlaşılabilir. Devletleri birbirine bağlayan sistemin ortadan kalkmasının bu devletlerin yıkılışını hızlandırması gibi, yükselişleri de sistemin büyümesine bağlı olmuştur. Bu büyük oranda Karanlık Çağ'da olduğundan, bölgesel sistemin gelişiminin ayrıntılı olarak incelenmesi güçtür, fakat yerel tarihleri daha geniş bir bağlama yerleştirirsek, bireysel devletlerde yaşanan gelişmeleri yalnızca iç şartlara bakmaya kıyasla daha iyi açıklayabiliriz.

On altıncı yüzyıldaki bu Karanlık Çağ'da tüm Yakındoğu siyasi açıdan parçalanmıştı: Hiçbir yerde güçlü devletler görülüyordu ve bu nedenle elimizdeki yazılı belge sayısı son derece azdır. Bir tek Mısır'da durumu biraz olsun anlayabiliyoruz, ama bu örnekte bile bilgilerimiz kısıtlıdır. Ülke on yedinci yüzyıl ortalarından itibaren birçoğu "Hyksos" denen yabancıların yönettiği bir dizi prensliğe bölündü. Yakındoğu'da büyük devletler ortadan kalkmıştı ve her yerde birbirlerine rakip hanedanlar hüküm sürüyordu. Elimizde neredeyse hiç metin bulunmaması, ekonomilerinin gelişmemiş ve siyasi kontrollerinin zayıf olduğunu düşündürmektedir. Mezopotamya, Anadolu ve Suriye-Filistin'de yerleşim alanlarında büyük bir azalma

Harita 7.1 İkinci binyılın ikinci yarısında Yakındoğu'daki siyasi sistemler (Kaynak: Mario Liverani, *Prestige and Interest*. Padova: Sargon, 1990, s. 299-300).

ve yarı göçebe grup sayısında artış yaşandı. Kent merkezlerinin sayısı azalmıştı ve kalıcı yerleşimin az olduğu bir ortamda tecrit edilmiş hâldeydiler.

On altıncı yüzyıl sonlarıyla on beşinci yüzyıldan itibaren siyasi ve ekonomik gerileme yavaş yavaş tersine döndü; küçük ve zayıf devletlerin oluşturduğu bu ortamdan birbirlerine az çok yakın güçte bölgesel devletlerden müteşekkil, önceden eşi görülmemiş bir sistem doğdu. Bu devletlerin hepsi olmasa da birçoğu tarihlerinde daha önce görülmemiş bir büyüklüğe ve dâhili bütünlüğe ulaştı. Aralarından en iyi bilinen örnekler Mısır ve Mezopotamya'da Babil'le Asur'dur. Mezopotamya devletleri tam anlamıyla bölgesel devletler oldular. İkinci binyılın ikinci yarısında Babil ve Asur bölgesel siyasi yapıları; bir ya da daha fazla kenti değil, bir ülkeyi yönettiklerini düşünen hanedanlar tarafından tek bir siyasi merkezden yönetiliyorlardı. Toprakları daha önce eşi görülmemiş bir ekonomik bütünleşmeyle birbirlerine bağlanmış pek çok kentten ve bu kentlerin artbölgelerinden oluşuyordu. İdeolojik açıdan bakıldığında, kültürel ve siyasi yaşamın merkezinde kentin yer aldığı fikri hâlâ ayakta idi, ama kentlerin siyasi özerklikleri ve ekonomik özerklikleri kalmamıştı. Üçüncü binyıl başlarındaki kuruluşundan itibaren bölgesel bir devlet olan Mısır, bu dönemde yabancı toprakları da içine alan ve modern Sudan'daki Nübye'den Kuzey Suriye'ye dek uzanan büyük bir imparatorluğa dönüştü.

Yakındoğu'nun diğer bölgelerinde de ikinci binyıl ortalarından önce sayısız küçük devletin bulunduğu yerlerde bölgesel devletler kurulmuştu. İkinci binyıl başlarında Kuzey Suriye siyasi açıdan Katna, Yamhad, Tuttul, Apum gibi devletler arasında bölünmüştü. Bu devletlerin tümü on altıncı yüzyılda gerilediler ve on beşinci yüzyılda yükselişe geçen yeni Mitanni devleti tüm bölgeyi birleştiren bölgesel bir devlet oldu. Yeni Hatti Krallığı da Orta Anadolu'yla Kuzeybatı Suriye'yi siyasi açıdan bütünleştirdi. Orta Elam devletinin dâhili bütünlüğü ve önceki devletlerle farklarının değerlendirilmesi güçtür ve aynı durum Ege dünyası için de geçerlidir. Ege örneğinde, Hitit metinlerinde batı devletlerinden (Arzava ve Ahhiyava) söz edilmesi ve 1500 sonrasındaki yüzyıllarda maddi kültürde görülen homojenlik, önceki dönemlere kıyasla büyük bir siyasi değişim yaşanmış olduğunu düşündürür.

Daha büyük bölgesel siyasi birimlere yönelik bu genel eğilimin yegâne istisnası Suriye-Filistin bölgesiydi: Tek bir kenti merkez alan küçük devletler sistemi burada hâlâ ayakta idi. Elimizde Kudüs, Byblos, Damaskos (Şam), Ugarit ve Halep gibi pek çok örnek vardır. Niteliksel açıdan baktığımızda, önceki tablo daha muğlak olsa da ikinci binyılın ilk yarısındaki durumla arada hiçbir farklılık göremiyoruz. Bu istisna belki de başka yerlerde ne kadar temel değişimler yaşandığının altını çizmektedir. Suriye-Filistin bölgesi birbirleriyle rekabet eden bölgesel devletler arasında sıkışmıştı: önce Mısır'la Mitanni, sonra Mısır'la Hatti ve arka planda da pusuya yatmış Asur. Bölge bu devletler arasında bir tampon ve birbirleriyle hem doğrudan hem de vekiller aracılığıyla rekabetçi bir etkileşime girebilecekleri bir yer işlevi görüyordu. Birleşmesine ve kendi başına bölgesel bir devlete dönüşmesine izin verilmedi; güçlü komşularından birinin topraklarına da katılmadı. Çevresindeki büyük devletler böyle bir şeyin olmasını önleyecek güçteydiler. Bunlarla Suriye-Filistin hükümdarları arasındaki fark resmi ilişkilerde kabulleniliyordu. Yalnızca bölgesel devletlerin hükümdarları birbirlerini eşitler olarak görüyor ve "kardeş" diye hitap ediyorlardı; Suriye-Filistin devletlerinin hükümdarlarıysa daha düşük

düzeyde ve “kul”du. Dolayısıyla, bu küçük devletler güçlü komşu devletlerden birine bağlanmak zorunda kalıyor ve gerektiğinde sadakatlerini başka bir güçlü devlete yöneltiyorlardı. Bu büyük devlet sistemlerine entegrasyon düzeyleri siyasi merkeze yakınlıklarına ve egemen hükümdarların siyasetlerine bağlıydı. Örneğin, Mısır’ın Suriye üzerindeki kontrolü Hatti’ye kıyasla çok daha gevşekti, ancak Hatti de esnek bir yaklaşım izliyordu: Karkamış gibi önemli bölgeleri doğrudan yönetiyor, örneğin Amurru’daysa yerel bir kralın vasal statüsünde hüküm sürmesine izin veriyordu. Ne var ki Suriye-Filistin devletlerinden herhangi birinin baskın komşularınca tamamen ilhak edildiğini söyleyemeyiz. Komşularıyla birleşmelerini engelleyen büyük devletlerden farklı ve ayrı siyasi birimler olarak varlıklarını sürdürüyorlardı.

Bu sosyopolitik gelişmelerin açıklamalarını devletlerin münferit arayabiliriz. İkinci binyılın ilk yarısında bölgesel devletlerin gelişmesi konusu bir önceki bölümde incelenmişti, fakat tüm tarafların bilinçli olarak katıldıkları kapsayıcı bir sistemin varlığı da yerel süreçleri siyasi merkezileşmenin artmasına teşvik etmiş olmalıdır. Bu devletler arasında hem dostane hem de düşmanca etkileşimlerin ne denli yoğun olduğunu ve ortak bir toplumsal ve ideolojik yapıyı paylaştıklarını düşündüğümüzde, bu olasılığın güçlendiğini görüyoruz.

7.2 Siyasi Etkileşimler: Diplomasi ve Ticaret

Bu sistemin tüm katılımcıları siyasi hiyerarşide kendi yerlerini ve diğerleriyle nasıl etkileşim kurmaları gerektiğini biliyorlardı. Temasın yakın ve insanların birbirleriyle akraba oldukları büyük bir köyde yaşıyormuş gibi davranıyorlardı. Sistemin sürdürülebilmesi için birbirleriyle sürekli temas kuruyor, yazılı ve sözlü mesajları ileten elçiler yolluyorlardı. Sarayların hepsinde uluslararası diplomasi dili olan Babilceyi kullanan yazmanların çalıştığı idari binalar vardı. Bu uygulamayla ilgili elimizdeki en iyi kanıt Mısır’dandır; on dördüncü yüzyılda kral Akhenaton başkenti yeni Akhetaton (günümüzde Amarna) kentine taşımış ve kendisiyle babasının uluslararası yazışmaları burada saklanmıştı. Bu kil tabletlerden çoğunlukla Amarna Mektupları olarak söz edilir (bkz. Kutu 7.1). Elimizdeki 350 mektupluk grubun büyük bölümü Suriye-Filistin’deki vasalları tarafından Mısır firavununa yazılmıştır, ama mektuplardan yaklaşık kırkı, firavunun muadili olarak gördüğü “Büyük Krallar”la aralarındaki yazışmalardır: Babil, Asur, Mitanni, Hatti, Alaşya (muhtemelen Kıbrıs) ve (Güneybatı Anadolu’daki) Arzava hükümdarları. Son ikisi muhtemelen tüm kralların ihtiyaç duydukları kaynaklara sahip olmaları sayesinde gruba dâhil edilmişlerdir – Alaşya örneğinde bakır. Arzava’dan gelen mektupların Babilce yerine Hititçe yazılmış olması, Arzava sarayının sisteme henüz tam anlamıyla dâhil olmadığını düşündürür. Suriye-Filistin kentlerinde Amarna Mektupları’yla çağdaş az sayıda diplomatik mektubun varlığı ve daha az sayıda da olsa Hatti, Asur ve Babil krallarının on üçüncü yüzyıllara ait yazışmalarının keşfi, Mısır arşivinin yegâne örnek olmadığını gösterir. Hatti’ye tabi devletlerden Ugarit’in sarayında da benzer metinler bulunmuştur. Tüm Yakındoğu’da çeşitli yerlerde ele geçmiş örnekler, bu diplomaside tüm sarayların yer aldığını göstermektedir.

İçinde yaşadıkları dünyayı geniş bir hane olarak betimliyorlardı: Eşit statüdeki krallar birbirlerine "kardeşim" olarak hitap ediyor, daha alt statüdeki krallaraysa

Kutu 7.1 Amarna mektupları

MS 19. yüzyıl sonlarında bölge köylüleri, MÖ on dördüncü yüzyılda firavun Akhenaton'un yeni Mısır başkenti Akhetaton'u kurmuş olduğu Amarna'da bazı çiviyazılı tabletler buldular. Bunlar iki Mısır kralıyla, yani Akhenaton ve önceli III. Amenhotep'le Yakındoğu'daki muadileri ve vasalları arasındaki diplomatik yazışmaları içeriyor ve toplam 350 mektuptan oluşuyordu. Mektupların çoğu krala ya da yüksek saray yetkililerine hitaben Suriye-Filistin bölgesindeki küçük devletlerin hükümdarlarınca yazılmıştı ve efendileriyle ilişkilerinin ayrıntılarını veriyordu. Bu hükümdarlar kendilerini Mısır firavununun kulları olarak niteliyor ve komşularını güvenilmez vasallar gibi göstererek kralın gözüne girmeye çalışıyorlardı. Mektuplar Mısır'ın bölgeyi üç idari alana bölmüş olduğunu ve görece küçük bir askeri varlık aracılığıyla yönettiğini göstermektedir. Egemenlik altındaki bölge Filistin'in güneyinden Orta Suriye'ye dek uzanıyordu ve Amurru Mısır'ın en kuzeydeki bağımlı devletiydi. Mektuplar Babil dilinde yazılmıştır, ama sözcük dağarcığında ve gramerde yerel Sami dillerinin etkileri de görülür.

Bu mektuplardan yaklaşık kırkıysa Mısır kralına diğer büyük çağdaş devletlerdeki muadilleri tarafından yazılmıştır: Babil, Asur, Mitanni, Hatti, Alaşiya ve Arzava. Bu kralar birbirlerini eşitleri olarak görüyor ve muadillerine kardeş diye hitap ediyorlardı. Diplomatik meseleleri, özellikle de aralarındaki bağları güçlendiren saray kadınları ve değerli malların takasını tartışıyorlardı. Mektupların çoğunun Babilce olmasına karşın, iki Hititçe mektupla Hurri ve Asur dilerinde birer mektup da vardır.

Amarna Mektupları yaklaşık 1365-1335 arasındaki en fazla otuz yıllık kısa bir dönemi kapsar, ama bu türde yazışmaların tüm dönem boyunca pek çok yerde sürdürüldüğü açıktır. Hititlerin başkenti Hattuşa'daki devlet arşivlerinde de benzer mektuplar bulunmuştur ve başka saraylarda da benzer türde uluslararası yazışmalar yapılmış olabilir. Babil dilinin ve yazı malzemelerinin kullanılması, bölge kültürünün Yakındoğu'ya hâlâ hâkim olduğunu göstermektedir.

"kul" deniyordu (bkz. Belge 7.1). Her devletin statüsü belliydi, ama siyasi durum kimi zaman çok hızlı değiştiğinden, bazen sürtüşme yaşandığı oluyordu. Asur siyasi ve askeri önem kazandığında kral Asur-uballit Mısır firavununu eşiti kabul edip ona iki mektup yolladı. Bu durum karşısında çileden çıkan Babil kralı Burnaburias Mısırlı muadiline şöyle yakınacaktı: "Asurlu vasallarımınla ilgili olarak, onları sana ben yollamadım. Neden yetkileri olmadan senin ülkeneye geldiler? Şayet bana sadıksan, onlar seninle iş görüşemezler. Onları bana elleri boş yolla!"¹ Statünün büyük önem taşıması ve siyasi gerçekliğin, yeni güçlerin tanınması sürecine kıyasla çok daha hızlı değişmesi nedeniyle bu tür tartışmalar yaşanması kaçınılmazdı.

Burada bir açıdan, Yakındoğu kraliyet hanelerinin birbirleriyle yazıştıkları ikinci binyıl başı geleneğinin devamını görüyoruz. Ama büyük kralların siyasi konuları artık asla doğrudan tartışmamaları eskisine kıyasla önemli bir farktı. Zaman zaman ima edildikleri oluyordu, ama krallar temelde diplomatik elçi, mal ve kadın değiş tokuşuyla ilgilidiler. Vasalların efendilerine yazdıkları mektuplardaysa aksi söz konusuydu. Çevrelerindeki günlük siyasi duruma odaklanıyor ve sık sık kralın diğer

Belge 7.1 Amarna mektuplarından örnekler

1 Eşitler arasında: Mitannili Tuşratta'nın Mısırlı III. Amenhotep'e mektubu

Mısır kralı, kardeşim, damadım, sevdiğim ve beni seven Nimmureya'ya deyin ki Mitanni kralı, seni seven kayınpederin Tuşratta der ki: Ben iyiyim. Sen de iyi olasın. Evin, kızım Tadu-Heba ve sevdiğin eşin iyi olsun. Eşlerin, oğulların, önde gelen adamların, arabaların, atların, askerlerin, ülken ve sana ait olan her şey çok, çok iyi olsun.

Tüm ülkelerin hanımı Niniveli Şauşga dedi ki: "Mısır'a, sevdiğim ülkeye gitmek ve sonra geri gelmek istiyorum." Şimdi onu yolluyorum ve o yoldadır.

Şimdi, babamın zamanında . . . bu ülkeye gitmişti. Ve orada daha önce kaldığından ve onu daha önce onurlandırdıklarından, kardeşim şimdi onu öncekinden on kat daha fazla onurlandırısın. Kardeşim onu onurlandırısın ve buraya dilediği zaman dönmesini sağlasın.

Cennetin hanımı Şauşga kardeşimi ve beni 100.000 yıl boyunca korusun ve hanımımız bize büyük mutluluk versin. Birbirimize dost olalım.

Şauşga benim tanrıçam ve kardeşimin tanrıçası değil midir?

Çeviride yararlanılan kaynak: William L. Moran, *The Amarna Letters* (Baltimore: John Hopkins University Press, 1992), s. 61-62.

2 Bir vasaldan: Byblos kralı Rib-Adda'nın Mısır kralına mektubu

Krala, efendime, Güneşiime deyin ki; kulun Rib-Adda der ki: Yedi kere yedi kez efendimin ayaklarına kapanırım. Efendim kralım, Abdi-Aşirta'nın oğlu Pu-bahla'nın Ullassa kentini zorla almış olduğunu bilsin. Ardaka, Vahliya, Ampı, Şigata, tüm bu kentler onların. Bu nedenle kralım, ülkesini düşünene kadar Sumur'a yardım yollasın. Kul ve köpek Abdi-Aşirta'nın oğulları da kimdir? Kassitlerin kralı ya da Mitanni kralı mı onlar ki kralın ülkesini kendilerine alabiliyorlar? Geçmişte reislerinin kentlerini aldılar ve sen bir şey yapmadın. Şimdi valini sürdüler ve onun kentlerini kendilerine aldılar. Ullassa'yı ele geçirdiler. Bu şartlar altında hiçbir şey yapmazsan, Sumur'u da mutlaka ele geçirecekler ve valisini ve askerlerini öldürecekler. Ben ne yapabilirim? Sumur'a gidemem. Ampı, Şigata, Ullassa ve Ervada kentleri düşmandır. Sumur'da olduğumu duyarlarsa bu gemili kentler ve Abdi-Aşirta'nın oğulları taşraya gelir. Bana saldırırlar ve ben kaçıp kurtulamam. Byblos da *habiru*'ya¹ katılmış olur. Onlar İbirta'ya gittiler ve *habiru*'yla anlaşma yapıldı.

Çeviride yararlanılan kaynak: William L. Moran, *The Amarna Letters* (Baltimore: John Hopkins University Press, 1992), s. 177.

1 Yarı göçebe dışlanmışlar; bkz. 8. Bölüm.

vasallarını güvenilmezlikle suçluyorlardı. Toprak ve ticaret yollarının kontrolüne ilişkin rekabetin teknik manevralarıydı bu suçlamalar. Sadakatlerini ilan etmeleri ve komşularını kötümeleri abartı ve retorik olarak görülmelidir. Vergi ve haraç ödemelerinden kurtulmak ya da bu ödemeleri ertelemek istiyor ve komşularının sadakatsizliklerine işaret ederek ilgiyi bu noktadan uzaklaştırmaya çalışıyorlardı. Firavunun tüm buyruklarına uymasalar bile kendilerinin siyasi açıdan sadık olduğunu iddia ediyorlardı. Amarna Mektupları'nın yazıldığı dönemde Mısır'ın Suriye-Filistin bölgesindeki geniş çaplı nüfuzu gerçekten de Mısır'ın kuzeydeki vasallarını birer birer ele geçirmeyi amaçlayan Hattilerin tehdidi altındaydı. Bu faaliyet daha çok vekil krallar aracılığıyla sürdürülüyordu ve görünüşteki küçük yerel dalaşlar aslında büyük devletler arasındaki çekişmelerdi. Eşitler arasındaki mektuplarda bile atışmanın karakteristik bir özellik olduğu görülür: Büyük krallar diğerlerinin kendilerine saygı duymamasından yakınır. Örneğin Hitit Kralı Hattuşili, Babilli "kardeş"inin neden artık ulak yollamadığını merakla sorar. Aradaki topraklardan güvenle geçilmesini sağlayamayacak kadar güçsüz müdür? Sarayındaki fesatlar onu Hattuşili'ye karşı mı çevirmişlerdir? Hediye değiş tokuşu iyi ilişkilerin sürdürülmesinde çok önemli olduğundan, sık sık hediyelerin miktarı ve niteliği tartışılır. Krallar yakınmaktan ve memnuniyetsizliklerini ifade etmekten hiç çekinmezler.

Devletler arasındaki ilişkilerin, özellikle de büyük krallıklardan biriyle ve onların vasallarıyla ilgili olduklarında, bir sisteme bağlanması gerekiyordu. Hükümdarları arasında yapılan antlaşmalarla sağlanıyordu bu. Devletler arasında değil, iki erkek arasında yapılan anlaşmalardı bunlar ve hükümdar değiştiğinde yenilenmeleri gerekiyordu. Günümüze ulaşabilmiş antlaşmaların tümü Hitit devletiyle ya da Alalakh'la ilgilidir, ama diğer metinlerdeki göndermeler bu tür antlaşmaların tüm Yakındoğu'da yaygın olduğunu düşündürür. İki tip antlaşma vardı: eşit güçler arasında ve bir büyük kralla vasalı arasında. İlki muhtemelen, ciddi bir çatışmanın ardından ya da özel bir amaçla yapılıyordu. Dolayısıyla, bu tür örneklerin sayısı azdır. Aralarından en ünlüsü 1259'da Hatti kralı III. Hattuşili'yle firavun II. Ramses arasında, iki devletin Suriye kenti Kadeş yakınlarında çarpıştıkları önemli bir savaştan on beş yıl sonra yapılmıştır.² Antlaşmada ikisi arasında tam bir eşitlik ve kardeşlik amaçlanıyor, diplomatik yazışmalarda görülen aile fikri yansıtılıyordu. Birbirlerine saldırmamayı, saldırıya uğradıklarında birbirlerine yardım etmeyi ve topraklarından kaçmış kişileri birbirlerine iade etmeyi vaat ediyorlardı. Biri Hititler ve diğeri de Mısırlılar için olmak üzere elimizdeki iki antlaşma versiyonu arasındaki yegâne fark, tahta çıkış meselesiyle ilgilidir. Hattuşili Hatti Krallığı'nı gaspetmiş olduğundan oğluna itiraz edileceğinden kaygılanıyordu ve antlaşmaya, oğlunun ardılığının Mısır kralı tarafından kabul edilmesiyle ilgili bir madde koymuştu. Bütün bu anlaşmaların başlıca konularından biri, kaçakların iadesiydi. Eşit ortaklar arasında yapılmış antlaşmalardan üçü tümüyle bu konuya ayrılmıştır;³ aşağıda da ele alınacağı gibi, bu dönemin toplumsal durumundan kaynaklanmaktadır.

Bu dönemden bilinen bağımlılık antlaşmalarının hepsi Hitit kralıyla yapılmıştır. Düzenlemelerin ayrıntıları farklı olabiliyor, ama kimi temel unsurlar hepsinde yer alıyordu: Anadolu ve Kuzey Suriye'deki vasallar vergi ve asker vermek zorundaydılar ve bağımsız dış ilişkiler hakkında feragat etmeleri gerekiyordu. Hitit'in diğer vasallarıyla savaşamaz, başka büyük krallarla temasa geçemezlerdi. Kaçakları iade etmek

zorundaydılar. Hitit kralına sadakat başlıca zorunluluktan ve hem Hitit'in hem de vasal devletlerin sayısız tanrısı önünde bu konuda ant içilirdi. Bölge hükümdarları arasındaki, ulak değiş tokuşuyla sürdürülen ilişkiler bu antlaşmalarla meşrulaştırılıyordu.

Antlaşmaya dayanan bu yakın ilişkiler diplomatik evliliklerle pekiştiriliyor ve bu evlilikler sık sık büyük krallar tarafından yollanan mektuplara konu oluyordu. Babil'le Mısır arasındaki Amarna yazışmalarının çoğunda bu konu ele alınmıştır. Mısır kralları saraylarına yabancı kadınlar getirmeye çok meraklıydılar ve kraliyet kanı taşıyan kadınları istiyorlardı. Ama hiçbir Mısır prensesinin bir yabancıyla evlenmemesini gerektiren bir kuralları vardı ve bu durum diğer kralları çok rahatsız ediyordu. Yine de başlık bedeline Mısır'ın tekelindeki altın da dâhil olduğundan, kızlarını Mısır'a yollamayı sürdürüyorlardı. Mısırlı olmayan hükümdarlar siyasi ittifaklarını sık sık prensesler aracılığıyla güçlendiriyorlardı. Örneğin Hatti kralları bir antlaşma imzalandıktan sonra kızlarını vasallarıyla evlendirebiliyorlardı.

Bu evlilikler devletlerin tarihlerini ciddi ölçüde etkileyebiliyordu. Babil Kralı II. Burnaburiaş (saltanatı 1359-1333) Asurlu I. Asur-uballit'in (saltanatı 1363-1328) kızı Muballitat-Şerua'yla evlenmişti. Oğulları ve ardılları olan Kara-hardaş Babil'deki bir ayaklanmada öldürüldüğünde Asur-uballit askeri müdahalede bulunarak asi kralı tahttan indirdi ve yerine II. Kurigalzu'yu getirdi. Muhtemelen Tutankhamon'un genç eşi olan dul Mısır kraliçesiyle ilgi tuhaf olay da yabancı bir kralın soyundan gelen birinin hükümdarlığı fikrinin yarattığı benzer bir rahatsızlığı gösterir. Mısır kraliçesi Hitit kralı Şuppiluliuma'dan oğullarından birini kendisiyle evlendirmesini istedi. Şuppiluliuma başlangıçta büyük bir kuşkuyla karşıladığı bu talebi doğrulattırdıktan sonra küçük oğullarından birini Hatti'den Mısır'a yolladı, ama oğlan yolculuk sırasında öldürüldü. Hatti'yle Mısır arasında ittifak kurulması Mısır sarayındaki kimi hiziplerin çıkarlarına uymamıştı anlaşılan; sonradan tahta aralarından birini çıkardılar. Hitit-Mısır ilişkilerinde yaşanan bu olayın tuhaflığı hafife alınmamalıdır. Öncelikle, Mısırlılar yabancı prenseslerle evlenmeye her zaman istekli olmuşlar, ama kendi saray kadınlarının yabancılarla evlenmesine asla izin vermemişlerdir. İkinci olarak, bu örnekte alışıldığı gibi kadın değil, erkek yabancı bir saraya gönderilmiştir. Burada cinsiyet rollerinde kesin bir tersine dönüş görülür: Her zamanki gibi yabancı bir prensesin Mısır firavununa eş olarak talep edilmesi yerine, kadın bir hükümdar bir prensi sarayına gelip eşi olmaya davet etmiştir.

Bu evlilikler tüm Yakındoğu hükümdarlarının sanki bir köyde yaşıyorlarmışçasına aynı topluluğa ait oldukları düşüncesini güçlendiriyordu doğal olarak. Etkileşimlerine dair algılarında çok önemli bir kavramdı bu, ama şartlar bir köydekinden çok farklı olduğundan, bunun aslında yalnızca bir kurmaca olduğunu hepsi biliyorlardı. Örneğin, Babilli Kadaşman-Enlil firavun III. Amenhotep'e mektup yazıp sanki yakın bir komşusuymuş gibi sarayının açılışına davet ettiğinde Amenhotep açılışa katılamamıştı. Hem gidişte hem dönüşte aylarca yolculuk etmesi gerekiyordu! Ama tıpkı köydeki bir komşu gibi davet edilmesi şarttı. Saraylar arasındaki uzaklık çok fazlaydı ve bu durum sık sık ulakların ve kral eşlerinin akıbetleri konusunda kuşku doğuruyordu. Babil kralı kız kardeşinin hâlâ hayatta olup olmadığını bilmediğini söyleyerek Mısır'ı protesto ettiğinde, Mısır kralı onun yakınmaması gerektiğini belirtmiştir. Eşlerinden hangisinin Babil prensesi olduğunu saptayacak nitelikte

hiçbir ulak gönderilmemişti: “Gönderdiğin adamlar birer hiç . . . Aralarında onu tanıyan, babanın yakını olan ve onu tanıyabilecek kimse yok.”⁴ Kısacası, hepsinin bir köyde yaşadıkları düşüncesi, bilinçli olarak üretilmiş bir kurmacaydı.

Eşitler arasındaki mektuplarda en sık tartışılan konulardan biri, bu devletler arasındaki yakınlığı sürdürme yollarından bir diğeri olan hediye değiş tokuşuydu. Bunun iki işlevi vardı: Bir taraftan hükümdarların yerel olarak bulamadıkları lüks malları elde etmelerini sağlıyor, diğer taraftan da karşılıklı saygı, prestij ve kardeşlik ağını güçlendiriyordu. İki işlevin birbirinden ayrılması mümkün değildir. Hediye değiş tokuşu tüm tarafların bildiği bir dizi (yazılı olmayan) kurala göre işliyordu. Mütekabiliyet önemliydi: Bir hediye için karşılığı neredeyse aynı değerde bir hediyeyle verilmeliydi, ama bunun hemen yapılması şart değildi. Yeni bir kralın tahta çıkması gibi belli durumlarda hediye verilmesi beklenirdi. Örneğin, Hatti kralı III. Hattuşili Asur kralına şöyle yakınmıştı: “Kral olduğumda bana ulak yollamadın. Krallar tahta çıktıklarında onunla aynı seviyede kralların uygun selamlama hediyeleri, krallığa layık giysiler ve meshedilmesi için iyi cins yağ yollamaları gelenektir. Ama bugün sen bunu yapmadın.”⁵ Antlaşma yapıldığında ya da askeri bir zafer kutlanırken de hediye yollanırdı. Bu değiş tokuşlar hükümdarları ortak bir sistem içerisinde birbirlerine bağlardı.

Sistem diğer taraftan, değerli ve talep gören malların bölge içerisinde dolaşıma girmesini sağlıyordu. Saraylar kendi yurtlarında bulunmayan ürünleri ticaret dışı bir yolla elde etmiş oluyorlardı. Ender ve egzotik bir lüks olan altın tüm taraflar için özellikle önemliydi. Yalnızca onun topraklarında altın madenleri bulunduğundan, bir tek Mısır firavunu altın gönderebiliyordu. Diğerleriyse Mısır’a at, bakır, zanaat ürünleri vb. yolluyor ve karşılığında kendilerine altın gönderileceğini biliyorlardı. Diğer hükümdarlar arasında da benzer değiş tokuşlar oluyordu. Örneğin, Alaşia’da bol miktarda bakır vardı, Babil ise lapis lazuli kaynağıydı. Hediyeler arasında mamul nesneler, gösterişli kumaşlar ya da iyi cins kokular da vardı. Asıl amacın ender mallara erişmek olduğunu herkesin bilmesine karşın, bunların hediye oldukları kurmacası özenle sürdürülürdü. Bu nedenle, mantıksız görünen bazı uygulamalarla karşılaşabiliyoruz: Mesela Alaşia kralı Mısır’a –fildişinin bol olduğu ülkeye– çok miktarda bakır ve ağaçla birlikte az miktarda fildişi de yollamıştı. Bunu yapmasının nedeni, karşılığında fildişi almayı umduğunu açıkça belli etmektir. Hükümdarlar bu malların miktarını ve niteliğini tartışmaktan hiç çekinmezlerdi. Amarna Mektupları’nda bu durum açıkça görülür ve örneğin Mısır kralının hasisliğinden sık sık şikâyet edilirdi. Babil kralı şöyle yazıyordu: “Bana selamlama hediyesi olarak altı yıl içinde yalnızca gümüşe benzeyen 14 kilo altın yolladın”⁶; Mitanni hükümdarıysa şöyle sızlanıyordu: “Kardeşimin ülkesinde altın, toprak kadar boldur.”⁷ Bu değerli mal takası sistemi krallarla sınırlı kalmaz, eşleri de diğer saraylardaki eş statüdeki kadınlarla benzer ilişkiler kurarlardı.

Krali hediye takası az sayıdaki seçkin için lüks kalemler üzerinde yoğunlaşıyordu. Malzemelerin ve mamul malların tüm Yakındoğu’ya yayılmasını sağlayan geniş bir ticaret ağının küçük bir parçasıydı. Bu takas yazılı kayıtlarda yeterince belgelenmemiştir, ama arkeolojik buluntular boyutunu gözler önüne serer ve uzak bölgeleri birbirine bağladığını gösterir. Örneğin, Yunan kenti Thebai’da Babil’de işlenmiş silindir mühürler bulunmuştur. Doğu Akdeniz’de deniz ticareti son derece

yoğundu ve adalarla kıyı bölgeleri bütünleşik bir sistem içerisinde birleştiriyordu. Gemiler mümkün olduğunca kıyıdan ayrılmadan, saat yönünün aksi yönde seyahat ediyorlardı. Batı Suriye'den Kıbrıs'a ve Güney Anadolu'ya, oradan Ege adalarına ve Yunanistan'a gidiyorlardı. Girit'ten Kuzey Afrika'daki Libya kıyılarına ulaşıyor ve gemiler buradan doğuya, Suriye'ye dönüyorlardı. Mısır'daki Nil Deltası ile Lübnan arasında iyi limanlar yoktu ve gemilerin demir atacak yer bulmak için Nil'e girmiş olmaları mümkündür.

Tacirler her limanda gemilerindeki malların bir kısmı karşılığında yeni yükler alıyorlardı. Gemiler tüm bölgeden çeşitli mal ve ürünlerle dolduruluyordu. Güney Anadolu kıyılarındaki Uluburun'da bulunmuş on dördüncü yüzyıl sonlarına tarihlendirilen batık, bu durumun en iyi örneklerindendir (bkz. Resim 7.1). Başlıca

Resim 7.1 Uluburun batığındaki bakır külçelerinin çıkarılışı: Don A. Frey ve Deniz Arkeolojisi Enstitüsü'nün izniyle.

kargosu on ton Kıbrıs bakırıyla nereden geldiği bilinmeyen bir ton kalaydı ve her ikisi de kolayca nakledilebilen külçeler hâlindeydi. Bu miktarlar tunç üretimi için gereken ona birlik orana uygundur. Bu metaller büyük olasılıkla Kıbrıs'tan, Güney Anadolu'dan ve Batı Suriye'den alınmış ve deniz yolu üzerindeki çeşitli limanlara götürülmeleri amaçlanmıştı. Buralardan yerel ürünler alınıyordu: Gemide Mısırlıların herhalde tropikal Afrika'dan aldıkları abanoz tomrukları ve Lübnan'dan sedir tomrukları vardı. Fildişleri ve su aygırı dişleri de Mısır'dandı; boyamada kullanılan rengi nedeniyle değerli olan dikenli salyangoz kabuklarıysa Kuzey Afrika, Suriye ve Lübnan kıyılarındaki çeşitli yerlerden alınmış olabilir. Gemide bu hammadde-lerin yanı sıra Kenan mücevherleri, Kıbrıs çanak çömlekleri, altın boncuklar, akik ve cam gibi farklı kaynaklardan mamul mallar da vardı. Gemide altın, gümüş ve elektrik parçalarının, Mısır kraliçesi Nefertiti'nin adını taşıyan bir skarabenin ve Babil, Asur ve Suriye kökenli silindir mühürlerin bulunduğu bir mücevher yükü bile vardı. Kargonun son derece heterojen olması nedeniyle geminin kökeni bile saptanamamaktadır. Yükünün uluslararası olduğu kuşkusuzdur.

Arkeolojik kayıtlarda görülmeyen malların da ticareti yapıyordu. Saklandıkları küplerden anladığımız kadarıyla, Ege ve Suriye'den Mısır'a şarap ve zeytinyağı ihraç ediliyordu. İlaçlar, kokular ve tüsüler içeriklerinin anlaşılması için farklı formlarda kap ve küplerle çok uzak yerlere gönderiliyordu. Deniz sistemi nehir ve kara ticaret yollarına da bağlanıyordu. Üstelik, Miken denizcileri muhtemelen, gümüş ve kalay gibi malları almak amacıyla batıda İspanya'ya kadar gitmişlerdi. Doğu Akdeniz'deki deniz rotaları, kıyılarının çok ötesine uzanan bir ağın bağlantı noktası olarak görül-melidir.

Bu sistemde kimi yerler merkez işlevini üstleniyordu. Kendi hanedanı bulunan, ama önce Mısır'ın sonra da Hatti'nin vasalı olmuş Suriye kıyısındaki Ugarit kenti en iyi örneklerden biridir. Mezopotamya, Orta Anadolu ve Mısır güzergâhlarının çakışma noktasında yer alan kentin güzel bir limanı vardı. Ugarit'te ticaret büyük olasılıkla hem bu kentin yerlisi hem de başka devletlerden özel girişimcilerce yürütülüyordu. Kentte Kıbrıslı, Mısırlı, Anadolu ve Kuzey Suriyeli tacirler yaşıyordu ve evlerde çeşitli dillerde (Ugarit, Babil, Hitit, Hurri, Kıbrıs-Minos dilleri) yazılmış metinler bulunmuştur. Metinlerde diğer Suriye limanlarıyla, Kıbrıs ve Girit'le ve ayrıca Karkamış ve Emar gibi iç kentlerle temaslar belgelenir. Arkeolojik kayıtlarda pek çok yabancı tanıya da rastlanır. Kent geçiş noktası dışında imalat merkezidir de. Liman bölgesinde bir tunç atölyesi bulunmuştur ve Ugarit tüm bölgede ün kazanmış olan mor renkli kumaşların kaynağıdır. Devletler ticareti belli bir düzeyde düzene sokmaya ve rakiplerine karşı kullanmaya çalışıyorlardı. Örneğin, Hatti kralı IV. Tudhaliya (saltanatı 1237-1209) Kuzey Suriye devleti Amurru'nun hükümdarı Şausgamuva'yla yaptığı antlaşmada şöyle der: "Tacirin Asur'a gitmeyecek ve onun tacirini topraklarına sokmayacaksın. Topraklarından geçmeyecek. Ama şayet topraklarına gelirse onu yakala ve bana yolla."⁸ Ner var ki kendi seçkinlerinin arzuladıkları yabancı malların elde edilmesinde tüm devletler bu takasa bağımlı olduklarından, bu dönemde ticaret ambargolarına çok sık başvurulmuş olması mümkün görünmemektedir.

Dolayısıyla, bu çağda ticaretle diplomasi iç içe geçmişti. Büyük devletlerin kralları arasındaki ilişkiler, değerli mal ve malzemelerin ticaretiyle güçlendiriliyordu. Bu

durum dostlar arasında hediye takası olarak lanse ediliyordu, ama aynı zamanda, kralların kendi yurtlarında bulunmayan prestij mallarını elde etmek için başvurabilecekleri yegâne yoldu. Krali hediye takası, farklı bölgeler arasındaki çok daha geniş çaplı ticari ilişki ağının yalnızca bir parçasıydı. Tacirler kara ve deniz yoluyla seyahat ederek bu dünyanın her köşesinden gelen malları siyasi sınırların ötesine taşıyorlardı. Takas hâlâ bu toplumların seçkinlerine has olmasına karşın, her yerde yabancı mallara rastlanabilmesi, başka halk ve kültürlerle dair farkındalık yaratıyordu.

7.3 Bölgesel Rekabet: Savaşlar

Bölgenin büyük devletleri birbirleriyle ticaret yapar ve diplomatik mesajlar yollarken bir yandan da sürekli rekabet ediyor ve topraklarını komşuları pahasına genişletmeye çalışıyorlardı. Hem Mısırlıların hem de Hititlerin krali yazıtlarında ve yıllıklarında resmi söylem büyük oranda savaş odaklıdır ve birçok kralın tarihleri askeri seferler listesi hâlinde özetlenebilir. Diğer yerlerdeyse savaşın odak noktası olması daha sonralara rastlar: Seferlerin ayrıntılı anlatımı Asur'da ancak 1300 civarında başladı; Babil'deyse inşaat faaliyetine gösterilen ilginin yerini asla alamadı. Bununla birlikte başka kaynaklardan burada da askeri çatışmaların yaşanmış olduğunu anlıyoruz. Savaşlarda iki yol izleniyordu: diğerinin vasallarını ele geçirmek ya da doğrudan çatışmaya girmek. İlki yıllarca Suriye-Filistin bölgesinde tercih edilen yaklaşım oldu. Önce Mısır ve Mitanni bu bölge için rekabet ettiler; 1340'tan sonraysa Mısır'la Hatti. Mısır firavunlarının Levant'ta uzak yerlere, hatta Fırat'a uzanan geniş çaplı seferlere çıktıkları iddiasına karşın, çoğunlukla yalnızca küçük devletlerin ordularıyla karşılaşmışlardır. MÖ 1400'e gelindiğinde kuzeyde Ugarit kentine dek egemenliklerini böyle genişletebilmişlerdi; bu kentin kralı da Mısır vasallığına geçti. Amarna Mektupları Hititlerin bu vasallardan bazılarını kendi taraflarına çekmeye çalıştıklarını gösteriyor. Suriyeli hükümdarlar firavuna sürekli komşu kralların Hititlere casusluk yaptıklarından ve kendilerini Mısırlı efendilerine sırt çevirmeye teşvik ettiklerinden yakınıyorlardı. Bunun nedeni belki de ödemedikleri vergilerden dolayı af sağlama isteği olsa da, Kuzeybatı Suriye'de Hitit nüfuz küresinin büyük savaşlar verilmeden yavaş yavaş genişlediği inkâr edilemez bir gerçektir. MÖ 1300'e gelindiğinde Hititler kendi vasal devletler sistemlerini güneyde Kadeş'e dek genişletmiş ve Ugarit gibi kentleri tümüyle kendilerine bağımlı hâle getirmişlerdi.

Yakındoğu'nun diğer yerlerindeyse büyük devletler arasında geniş tampon bölgelerin olmaması doğrudan çatışmaların artmasına yol açıyordu. Asur ve Babil arasında pek çok sınır savaşı yaşanmıştı, ama içlerinden birinin ilhak ya da imha edilmesi yönünde bir çabaya rastlanmaz. Bu dönemde bağımsızlığını yitiren yegâne büyük devlet Mitanni'dir. Başlarda Kuzey Suriye'de üstünlüğe sahip olan devletin gücünü ve boyutunu I. Şuppiluliuma (saltanatı 1344-1322) döneminde Hititler büyük oranda azaltmışlardır; Şuppiluliuma Mitanni kralını vasalı yapmış, ama devletin varlığına son vermemiştir. On üçüncü yüzyıl başlarında ordularının en ünlüsü 1274'teki Kadeş Savaşı olan doğrudan çarpışmalara girmeleriyle, Hititler ve Mısırlıların vekiller aracılığıyla rekabet kuralları çiğnenmiş oldu. Mısırlılar bu savaş iki devasa ordu arasındaki önemli bir çatışma olarak göstermişlerdir. II. Ramses'in

iddiasına göre Muvatalli savaş meydanına 47.500 asker çıkarmış ve iki hükümdar da askerlerine bizzat komutanlık etmişlerdir. Doğrudan savaşa başvurulmasının nedeni, Hatti devletinin Mısır kontrolündeki topraklara ancak kraliyet ordusunca karşı konabilecek derecede girmesidir. Mısır çarpışmayı kaybetti ve ardından II. Ramses kontrolünü, kesin ve tahkim edilmiş bir sınır çizdiği Güney Filistin’le sınırlandırdı. Dolayısıyla savaşların, bölgenin karakteristik özelliği olan sistemi yıkmaktan ziyade birbirlerinin varlığına hâlâ hoşgörü ve saygı gösteren çeşitli devletler arasındaki güç ilişkilerinin yeniden ayarlanmasına yönelik olduğu görülmektedir. Bu sistemin çözülmeye, rekabet kurallarının ve savaş amaçlarının değişmeye başlaması bu dönemin ileriki safhalarına, on üçüncü yüzyıl sonlarına rastlar. Bu konu sonraki bir bölümde ele alınacaktır.

Suriye-Filistin bölgesinin “küçük kralları” da savaşla en az büyük krallar kadar meşguldüler. İlk başlarda kudretli komşularının akınlarına ve ilhaklarına karşı koymuş, ama bir kez yenilgiye uğradıktan sonra, Amarna Mektupları’nın da gösterdiği gibi, egemen güçlerin dikkatlerinin başka bir noktada yoğunlaştığı dönemlerde birbirlerine karşı yerel çatışmalara girmişlerdir. Bitmek bilmeyen dalaşlar tüm devletlerin ordularına önemli kaynaklar ayırmalarını gerektiriyor ve sonuçta bu toplumlarda ordunun rolü güçleniyordu. Mısır erkeklerin yaşam boyu kariyer yaptıkları ve devlet siyasetine karıştıkları, merkezi olarak örgütlenmiş profesyonel bir ordu kurmuştu. Mitanni devleti de çoğunlukla bir savaş arabacıları aristokrasisi tarafından yönetilmiştir. Bölge tarihinin önceki ya da sonraki dönemlerinin daha barışçı olduğunu söyleyemesek de ikinci binyılın ikinci yarısı orduların sürekli aştıkları coğrafi mesafelerin genişliğiyle ya da tek bir gücün diğerlerine egemen olmamasıyla öne çıkmaz. Militarizm günün kuralıydı.

7.4 Ortak İdeolojiler ve Toplumsal Örgütlenmeler

Yakındoğu devletlerinin hükümdarları tüm bölgeyi içine alan ortak bir sistem içerisinde yer aldıklarının bilincindeydiler. Aralarındaki diplomatik ve askeri etkileşimler bunu açıkça gösterir. Devletleri dâhilindeki toplumsal yapılarla ve bu yapılar içinde yaşayan insanların çoğunluğunun rolleriyle ilgili ideolojileri de ortaklı. Devletlerin siyasi örgütlenmeleri birbirlerinden farklı olmasına karşın, hepsinin ortak özelliği, sayıca az seçkinlerle geniş kitleler arasında zenginlik ve güç açısından büyük bir uçurum bulunmasıydı. Üyelerinin diğer devletlerdeki muadilleriyle kendi ülkelerinin alt sınıflarına kıyasla daha fazla ortak yöne sahip olduğu uluslararası bir seçkinler sınıfı oluşmuştu. Seçkinler servet edinme ve servetlerini teşhir etmede daha önce eşi görülmemiş bir düzeye ulaşırken ve aynı zamanda, başka kentlerde ya da mahallelerde yaşayan diğerlerinden uzaklaşmışlardı. Bölgenin her yerinde bu dönem, büyük inşaat faaliyetlerine ve sanat üretimine rastlanan, eskiçağ tarihinin en etkileyici anıtlarından bazılarının üretilmiş olduğu bir dönemdir. Bu konuda en iyi örnek Mısır’da karşılaştığımızı söyleyebiliriz. Büyük piramitler istisnası hariç, Mısır’daki en ünlü mezar ve tapınakların hepsi bu döneme aittir. Kraliyet mezarları muazzam hazinelerle dolduruluyordu: Tutankhamon’un mezarında bulunmuş mezar eşyaları ne de olsa yalnızca çok genç bir hükümdara aitti. Bölgenin diğer yerlerinde

Resim 7.2 Boğazköy'deki Büyükkale: Paul Zimansky'nin izniyle.

de aynı durum geçerliydi. Miken Yunanistan'ının kalıntılarında anıtsal kalelere ve gösterişli mezarlara rastlanır. Suriye-Filistin'in kent-devletleri görkemli saraylar inşa etmişlerdir; bir kentte birden fazla saraya rastlandığı olur. Hititlerin başkenti Hattuşaş'ta sayısız tapınak ve çok büyük bir saray vardı.

Tüm bölgede karşılaşılan karakteristik bir özellik, bu kamusal yapıların çoğunlukla kentlerin sınırları kesin olarak çizilmiş ve korunaklı yerlerinde olması, hatta tüm bir kentin kraliyet konutu olmasıdır. Hattuşaş iyi korunan bir kayalığın üzerine kurulmuştu ve sarayı kent içerisindeki yüksek bir hisardaydı (bkz. Resim 7.2). Miken krallarının mesela Mykenai ve Tiryns'teki sarayları muazzam surlarla tahkim edilmiş tepelerdeydi. Asur'da, tüm sarayların ve tapınakların içinde yer aldığı surlu iç kent yerleşim bölgesinden gözle görülür şekilde ayrılmıştı. Yönetici seçkinlerin kendilerini halkın geri kalan kısmından ayırma istekleri mantıksal sonucuna götürülerek yeni başkentler inşa edilmişti. Bu dönemde neredeyse her devlette yepyeni kentlerin kurulduğunu görüyoruz: Elam'da Al-Untaş-Napirişa, Babil'de Dur-Kurigalzu, Asur'da Kar-Tukulti-Ninurta, Mısır'da Per-Ramses ve Akhetaton. Bu kentlerin adları, söz konusu kişiyle bağlantılarını gösterir; sonuncusu hariç hepsinde belli bir hükümdarın adı vardır. Akhetaton adıyla kralın şahsi tanrısı olan tanrı Aton'a göndermedir. Bunlar halk için inşa edilmiş kentler değil, kralın konutlarıydı. Hepsisi devasa olmasa bile önemli büyüklükteki bu kentleri inşa edebilmeleri, kralların ellerindeki kaynakların bolluğunun kanıtıdır. Psikolojik açıdan, yönetici seçkinleri halktan uzaklaştırma isteğine işaret eder. Bu kentler aynı zamanda, seçkinler içerisinde ve arasında yaşanan güç çatışmalarını yansıtır. Bu saraylarda, toplumsal

statüleri aile bağlarından çok krala dayanan kişilerden müteşekkil yeni bir bürokrasi yaratılmış olabilir. Ama eski aileler de karşı koyabilirlerdi: Akhetaton kurucusunun ölümü üzerine terk edildi. Al-Untaş-Napirişa ve Kar-Tukulti-Ninurta ise kurucuları öldükten sonra önemlerini yitirseler de yüzlerce yıl ayakta kaldılar.

Tüm bu kentler, saraylar ve tapınaklar cömertçe donatılmışlardır. Amarna Mektupları'nda sık sık karşılaştığımız altın taleplerinin ardındaki neden, bariz bir teşhir gereksinimidir. Hükümdarlar bu açıdan birbirlerine üstün gelmeye, başka ülkelerden elçileri ve ziyaretçileri etkilemeye çalışmış olabilirler. Dönemin çeşitli sanat dallarında, kimi zaman “uluslararası” olarak nitelenen bir üslup gelişti. Farklı devletlerdeki yüksek kültür, yerel geleneklerin yabancı etkilerle karışmasından oluşan melez bir kültürdü. Seçkinler belki de kendi aralarında paylaştıkları ve onları başka yerlerdeki muadillerinden çok kendi devletlerindeki halktan ayıran, modaya uygun bir yaşam tarzı sürmeyi amaçlıyorlardı. Bu kültürel ithalat günümüzde arkeolojik kayıtlarda fark edebildiğimiz malzemelerle kısıtlı değildi elbette; giysi, yiyecek, koku, ilaç gibi kısa ömürlü ürünleri de mutlaka içeriyordu. Bunlara dili de ekleyebilir miyiz? MS on sekizinci yüzyılda Avrupalı seçkinlerin tümüyle Fransızca konuşmaları gibi, on dördüncü yüzyılda Yakındoğu'nun seçkinleri de âlim oldukları için değil, toplumsal kimliklerini göstermek için Babilce bilgileriyle gösteriş yapmış olabilirler. Saraylara bağlı yazmanların uluslararası yazışmalarda dili çeşitli ustalık düzeylerinde kullanmış olduklarını biliyoruz, ama belki de becerilerine tümüyle faydacı bir yaklaşımla bakıyoruzdur. Hattuşa, Emar, Ugarit ve Akhetaton'da ele geçmiş tabletler arasında Akad edebiyatına ait pek çok örnek de bulunmaktadır. Filistin'deki Megiddo'da Gılgamış Destanı'nın bir parçası bulunmuştur ve bölgedeki sayısız sarayda Akadcanın yalnızca pratik amaçlarla konuşulmadığını gösteren yeni kanıtlar bulunacağı da kesin görünmektedir. Bu metinleri okumanın ya da dinlemenin tadını kimlerin çıkardığını kesin olarak bilemiyoruz, ama varlıkları, bu toplumlardaki belli bir sınıfın yabancı bir dili ve edebiyatını kullanmayı yararlı bulduğunu gösteriyor.

Metinsel belgeler katı bir toplumsal hiyerarşi olduğunu ve bu hiyerarşinin toplumun iki kesimini içerdiğini gösterir: saray bağımlıları ve köy topluluklarındaki özgür nüfus. Bu durumda, yalnızca zenginliğe ya da üretim araçlarına ulaşma olanağına dayalı tek bir hiyerarşi olduğunu söyleyemeyiz. Saray bağımlıları “özgür” değillerdi, kendi toprakları yoktu, ama zenginliği toplumsal statü göstergesi olarak alırsak, çoğunlukla özgür insanlardan çok daha iyi konumdaydılar. En yüksek toplumsal katmanlaşma düzeyine saray kesiminde rastlıyoruz. Saray hiyerarşisinin en altında, tarım mülklerinde çalışan serfler yer alıyordu. Statü kişinin saraya sunduğu hizmetlere bağlı olduğundan, uzmanlaşmanın arttığı hizmetlerin statüsü daha yüksekti. Dolayısıyla, uzman zanaatkarların, yazmanların, kült personelinin ve idarecilerin kendilerine özel konumları bulunmaktaydı. Uzun bir süre boyunca askeri seçkinler bu hiyerarşinin tepesinde yer aldılar: Bu toplumlarda uzman savaş arabacılarına büyük değer veriliyor ve hizmetlerinin karşılığında gayet iyi ödüllendiriliyorlardı. Suriye-Filistin bölgesinde onlara *mariyannu* adı veriliyordu ve bu terim kimi toplumlarda seçkin bir toplumsal statü için kullanılan bir terim oldu. Saray bağımlılarına ödülleri çeşitli şekillerde veriliyordu: daha alt sınıflar için tayın, daha üsttekiler içinse ücret ve tarla intifa hakları. Karşılığında hizmet beklendiğinden, bu tarlaların

kullanım hakkı ailelere değil, bireylere bahşediliyordu. Sonraki dönemlerde askeri seçkinler intifa haklarını miras bırakabilmek için uğraştılar ve karşılığını hizmetten çok gümüşle ödediler.

Bununla birlikte özgürlerin de tümüyle yönetimin kontrolü dışında oldukları söylenemezdi; onların da vergi ödemeleri ya da talep edildiğinde angarya hizmetlerde çalışmaları bekleniyordu. Ne var ki çoğunlukla bireysel değil, bir topluluk olarak kendi tarlaları vardı ve topraktan zar zor geçiniyorlardı. Saray onlara bir derece destek veriyordu: Mezopotamya ve Mısır'ın sulama yapılan toplumlarında kanal sistemini sağlıyordu; başka yerlerdeyse muhtemelen farklı altyapı olanakları sağlanıyordu. Çeşitli toplumlardaki özgür kesimin büyüklüğünü saptamak zordur; devletten devlete değişmektedir. Toplumsal katmanlaşma açısından üyeleri, tarımda çalışan saray serfleriyle birlikte en altta yer alıyorlardı. Seçkinlerin servetlerini bir yerlerden edinmesi gerektiğinden, emeklerinin ve ürünlerinin büyük bölümüne kendilerinden daha yüksek seviyelerdekilerce el konuyordu. Servet bir dereceye kadar dış fetihlerden geliyordu –Mısır örneğinde, özellikle, altın madenleriyle Nübye'den– ama bu ülkelerin her birinde üretici kitlelerinin omuzlarına ağır bir yük binmiş olmalı. Binyıl başındaki durumun aksine, hükümdarlar artık toplumsal dengeleri toptan düzeltme zorunluluğu duymuyorlardı ve borca dayalı serflik büyük oranda artmıştı. Bu sistem bireylere ve ailelere soluk aldırıyor, sonuçta onlar da kendi topluluklarından kaçıp devletlerin ulaşamayacağı yerlere sığınmaya çalışıyorlardı. Dağlar ve çöller gibi erişilmesi güç bölgelerdeki gruplara katılıyor ve eski efendilerinden kurtulmak için siyasi sınırları aşıyorlardı. Devletler işgücü kaybını göze alamayacaklarından, bu gelişme dönemin uluslararası antlaşmalarında mültecilerin iadesine neden böylesine önem verildiğini göstermektedir. Sonuçta, sonraki bir bölümde de tartışılacağı gibi, tüm sistemin çöküşünün başlıca nedenlerinden biri bu toplumsal erozyon olabilir.

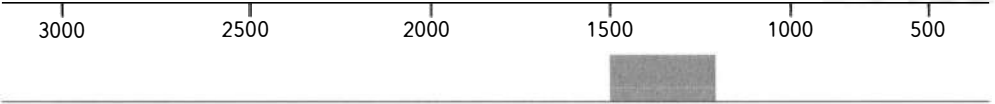
NOTLAR

- 1 William L. Moran, *The Amarna Letters* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1992), sayı 9.
- 2 Gary Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*, ikinci basım (Atlanta: Scholars Press, 1999), sayı 15.
- 3 A.g.e., sayı 1; Erica Reiner, “Akkadian Treaties from Syria and Assyria,” *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, üçüncü baskı (Princeton: Princeton University Press, 1969), s. 531-532.
- 4 Moran, *The Amarna Letters*, sayı 1.
- 5 Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*, s. 149.
- 6 Moran, *The Amarna Letters*, sayı 3.
- 7 A.g.e., sayı 19.
- 8 Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*, s. 106.

8

İkinci Binyıl Sonlarında Batı Devletleri

yakl. 1500	Kuzey Suriye ve Kuzey Mezopotamya'da Mitannili Parrattarna yönetimi
1344-1322	Hatti kralı Şuppiluliuma dönemi
yakl. 1325	Amurru'lu Aziru Mısır yerine Hatti'ye sadakat yemini eder
1267	III. Hattuşili Hitit tahtını gasp eder
1259	III. Hattuşili ile firavun II. Ramses arasında barış antlaşması

İkinci binyılın ikinci yarısında Yakındoğu'nun uluslararası sistemini oluşturan her bir devletin kendi tarihi vardır ve bu tarihler büyük oranda kendi kaynaklarına dayanılarak yazılabilir. Bu dönemin önemli yönlerinden biri, bilgilerimizi aynı zaman içerisinde pek çok ayrı yere dayandırabilmemizdir. Özellikle de militarizm dönemin başlıca özelliklerinden biri olduğundan, yerel tarihleri büyük oranda başkalarıyla etkileşimler belirliyordu. Ama iç etmenler de son derece önemliydi; bu devletlerin her birinin ayrı bir ekolojik ortamda yer aldığını ve örneğin çok sayıda dili konuşan, kültürleri ve dini görüşleri farklı çeşitli halklardan oluştuklarını unutmamalıyız. Bu bölümde Yakındoğu'nun batı kısmındaki bazı devletlerin tarihleri anlatılacak, doğudaki devletlerse bir sonraki bölümde ele alınacaktır.

8.1 Mitanni

Elimizde bu devlete ait resmi metinler bulunmadığından, Mitanni'nin siyasi tarihinin yazılması büyük komşularına kıyasla daha güçtür. Başlıca kılavuzlarımız Mısır, Hitit

ve Asur kaynaklarıdır. Bunları, aralarından çoğu vasallara ait hukuki ve idari kayıtlar olan Mitanni'yle ilgili kimi metinlerle tamamlayabiliyoruz. Bu devlete çeşitli adlar verilmiştir: Yerel olarak kullanılan terim Maitanni, sonraları Mitanni'ydi; Filistin kentlerine ve Hititlere ait metinlerde de bu isime rastlarız. Mitanni ve ayrıca Asur, Babil ve Hatti metinlerinde Hanigalbat terimi de kullanılıyordu. Hitit metinlerinde devlet "Hurriilerin ülkesi" olarak da niteleniyor, Mısırlılarsa Nahrina adını kullanıyorlardı. Terminolojideki bu çeşitlilik görünüşe bakılırsa, bir siyasi birim olarak devlete (Mitanni, Hanigalbat), sakinlerinin algılanan etnik kökenine (Hurriiler) ya da Fırat üzerindeki konumuna (Nahrina) gönderme yapılmasına bağlıydı.

Mitanni'nin merkezi, Kuzey Suriye'nin Fırat kıvrımıyla Dicle arasında kalan kısmıydı. Gücünün doruğa eriştiği dönemlerde Mitanni Dicle'nin doğusundaki topraklarla Anadolu'nun güney kıyısını da ilhak etmişti. Güneyde Orta Fırat Vadisi üzerinde nüfuzu vardı ve belki de Babil'le doğrudan sınır sahibiydi. Kuzeyde nereye dek ulaştığı günümüzde tam olarak saptanamamaktadır. Başkenti Vaşşuganni'ydi, ama bu kentin yeri henüz bulunamamıştır. Büyük olasılıkla Kuzey Suriye'de bir yerlerde, Habur Nehri'nin kaynağına yakındı.

Erken Mitanni tarihiyle ilgili araştırmalarda karşılaşılan bir diğer zorluk da kronolojideki belirsizliktir. Elimizde kral listeleri bulunmadığından, tüm Mitanni krallarının hükümdarlık sürelerini tam olarak bilemiyoruz (kral listesi için bkz. s. 269). Ayrıca, bu devletle ilk olarak ne zaman karşılaştığımızı da saptayamıyoruz. En eski göndermelere on sekizinci hanedana mensup Mısır hükümdarlarının anlatılarında rastlıyoruz, ama onların seferleri pek çok Mitanni kralıyla ilişkilendirilebilir. Bu nedenle, Mitanni tarihini Mısır tarihine bağlayan kesin bir kronolojik noktaya ulaşamıyoruz. Bu devletin özellikle de erken tarihi bizim için bir gizemdir. On sekizinci yüzyılda Kuzey Suriye'nin pek çok Hurri sakini olan küçük krallıklardan oluştuğunu, on beşinci yüzyıl başlarına gelindiğinde büyük bir bölgesel güce ulaşmış bir Mitanni'nin hüküm sürdüğünü de biliyoruz. Bu devletin nasıl ve tam olarak ne zaman kurulduğuyse kesin değildir. Hititlerin Halep'i yıkmaları sonucunda gerçekleşen güç boşluğu yeni bir devletin gelişmesine fırsat vermiş olabilir. On beşinci yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde Mitannilerin kralı Parrattarna'nın batıda Kizzuvatna, doğuda Nuzi ve güneyde Terka'yı da içeren bir bölgeye egemen olduğu açıktır. Devleti Batı Asya'nın en güçlüsüydü ve on sekizinci yüzyıl başındaki Mısır hanedanının bu bölgede yayılımı önündeki tek engeldi. Devlet Mitanni kralına bağlı yerel hükümdarlarca yönetilen pek çok vasal bölgeden oluşuyordu. Bu durumu en iyi şekilde Güneybatı Anadolu'daki Alalakh'ta bulunmuş otobiyografik bir yazıtta görüyoruz. Yazıtta yerel kral İdrimi bu kentte iktidarı nasıl ele geçirmiş olduğunu anlatır. Bilinmeyen bir nedenden ötürü kardeşleriyle birlikte anayurtları Halep'ten Fırat üzerindeki Emar kentine kaçmışlardır. Burada önemsiz biri olarak yaşamaktan mutsuz İdrimi kentten ayrılıp Kenan kırsalında dolaşmaya karar verdi ve önde gelen bir *habiru* savaşçısı, yani yarı göçebe dışlanmışların lideri oldu. Ardında bu güçle Alalakh kentini ve çevresini ele geçirdi. Sonra Mitanni kralı Parrattarna'yla temasa geçti ve kral kentteki İdrimi iktidarını onaylayarak onu vasalı yaptı. Dolayısıyla bu metin, Mitanni kralının Güneybatı Anadolu'nun bu bölgesindeki başlıca güç olduğunu ve vasalları yerel krallar aracılığıyla hüküm sürdüğünü gösterir.

Kuzey Suriye’de Mitanni hâkimiyeti on dördüncü yüzyıl ortalarına dek sürdü. Erken on sekizinci Mısır hanedanının bölgeye tekrar tekrar sefer düzenlemiş hükümdarları bu devletten önemli bir hasım olarak söz ederler. Mısır kıyı bölgesini bir vasallar sistemi aracılığıyla kontrolü altına almaya çalışmış, ama Mitanniler buradaki ayaklanmalara destek vermişlerdi. Dolayısıyla, iki büyük devlet arasındaki çatışma doğrudan olmamıştı. Başlangıçtaki düşmanca ilişkilerin ardından, II. Amenhotep (saltanatı 1426-1400) döneminden itibaren Mısır Mitanni’ye ve kralı Saustatar’a müttefik muamelesi yapmaya başladı. Çok geçmeden, Amarna arşivinin görece kısa ömrü sırasında, yani yaklaşık 1365’le 1335 arasında Mitanni devleti bir dizi iç ve dış sorunla karşılaştı. Devlet içinde kraliyet ailesinin iki kolu taht için rekabete girdi ve dış güçlerden yardım istediler. Mısır Kralı III. Amenhotep’le (saltanatı 1390-1353) yazışan Tuşratta’yı tahta ağabeyinin katili çıkarmıştı. Başlangıçta Mısır bu durumdan hiç hoşlanmamış ve Tuşratta’yla ancak ağabeyinin katilini öldürtmesinden sonra diplomatik ilişki kurulmuştu. İkisi Tuşratta’nın kızıyla III. Amenhotep’in evlendirilmesi konusunu tartıştılar, ancak Tuşratta’nın hükümdarlığı sırasında kardeşi Artatama rakip bir krallık kurdu ve ilk başlarda Hititlerden destek gördü. Sonraki dönemlerden bir Hitit antlaşmasında iki krallıktan bahsedilir: Tuşratta yönetiminde bir Mitanni krallığı ve Artatama yönetiminde bir Hurri krallığı. Bu ikincisi, şayet gerçekten ayrı bir devletse, muhtemelen Suriye’nin kuzeydoğusundaydı. Artatama’nın oğlu III. Şuttarna Tuşratta’nın öldürülmesinden sorumlu olabilir ve sadakatini Hatti’den yükselişteki Asur devletine yöneltmiştir. Bu durum, yıllarca Mitanni topraklarına akın düzenleyip Batı Suriye’deki müttefiklerinin birçoğunu ele geçirmiş Hitit Kralı Şuppiluliuma’yı çileden çıkardı. Bu nedenle, Tuşratta’nın kendisinden yardım istemiş Kili-Teşup adlı oğlunun tarafını tuttu. Şuppiluliuma Mitanni devletinden geriye kalan toprakların tahtına Şattivaza adıyla onu çıkardı, kızlarından biriyle evlendirdi ve vasalı yaptı. Hatti kralına karşı görevleri bir antlaşmayla belirlendi. Devletin batısı böylece Hitit kontrolüne girdi; doğusuysa Asur hâkimiyetindeydi. Mısır belki de Kuzeybatı Suriye’deki kontrolünü zaten yitirmiş olduğundan, hiçbir müdahalede bulunmadı. 1365’le 1335 arasında Mitanni devleti bölgenin süper gücü olmaktan çıkıp Hitit kralının vasalına dönüştü.

Hititler Mitanni devletinin kalıntılarının ayakta kalmasına izin verdiler ve Şattivaza’nın ardıllarının birçoğu tahta çıkabildi. Şuppiluliuma’nın ölümünden sonra Asurlular Hitit gücünün zayıflamasından faydalanarak bölgede yeniden baskı kurdular. I. Adad-nirari (saltanatı 1305-1274) ve I. Şalmaneser (saltanatı 1274-1244) dönemlerinde devletin çekirdek bölgesi yavaş yavaş Asur toprakları hâline geldi. Asurlular yerel bir hanedanın tahtta kalmasına izin verdiler, ama hükümdarlarını kendi vasalları olmaya zorladılar. Asurluların her zaman Hanigalbat olarak söz ettikleri Mitanni devletinin kalıntıları Asurlulara sık sık direndi; Hititlerden ve Kuzey Suriye’nin sonraları büyük önem kazanacak yeni halkı Aramilerden yardım istedi, ama başarılı olamadı. Asurluların bölgenin her yerinde kurdukları idari merkezler batıda Fırat Nehri’nin doğu kıyısına dek uzanıyordu; nehrin batı yakasındaysa Hitit kaleleriyle yüz yüzediler. Ticari ve askeri hareketlerin kontrol altına alınabilmesi için merkezler stratejik yerlerde kurulmuştu. Son güçlü Asur kralı Tukulti-Ninurta’nın (saltanatı 1243-1207) ölümü, 1200 civarında Batı Yakınoğu’nun karakteristik

özelliği olan ayaklanmalarla çakıştı. Dolayısıyla, Mitanni bölgesinde siyasi merkezleşmenin ortadan kalkması bu olaylarla bağlantılı olabilir.

Mitanni devleti toplumuyla ilgili incelemede, çekirdek bölgesi dışında kalan kentlerde bulunmuş belgelerin temel alınması gerekmektedir: batı uçta Alalakh ve doğu uçta Nuzi. Devletin tarihinin ilk bölümünü oluşturan on beşinci yüzyılda bu kentler, hükümdarları Mitanni kralının kontrolü altında bulunan yerel hanedanlarca yönetilmekteydi. Alalakh'ın İdrimi soyundan gelen bir dizi kralı oldu. Nuzi'ninse, kendisi de Mitanni hükümdarının vasalı olan Arrapha kralına bağımlı bir "reis"i vardı. Yine de kentte büyük bir merkezi yapı vardı ve metinlerde bir "saray"dan söz ediliyordu. Mitanni devleti görünüşe bakılırsa, kralın düzenli olarak vasallarıyla antlaşmalar yaparak bizzat bir arada tuttuğu gevşek bir siyasi yapıydı. Dolayısıyla, yerel olaylar üzerindeki etkisi muhtemelen pek azdı ve Nuzi ile Alalakh'ın durumları tüm Mittani topraklarının tipik örneği olarak görülmemelidir. Bununla birlikte kimi ortak özellikler saptayabiliyoruz. Devlet, tarımın yağışa bağlı ve köy topluluklarının güçlü olduğu bir bölgedeydi. Sarayların bulunduğu kent merkezleri bu köylerin desteğine bağımlıydılar ve daha önce de belirtmiş olduğumuz gibi, iki taraf arasında bir sömürü ilişkisi vardı. Yerel saraylar talep edebilecekleri vergi ve angarya işgücü miktarını tam olarak hesaplamak amacıyla nüfus sayımları yapıyorlardı. Kayıtlarında nüfusu bizim tam olarak anlayamadığımız gruplara bölmüşlerdir, ama saray bağımlılarıyla özgür köylüleri birbirlerinden ayırdıkları görülebilmektedir. İlk gruba *marıyannu* adı verilen kişiler hâkimdi. Başlangıçta yalnızca orduda savaş arabacısı olarak hizmet ediyorlardı, ama örfi yasaların bazılarını aşmanın yolunu bularak tarım kaynakları üzerinde de hâkimiyet kazanmaya başladılar. Nuzi'de toprağın büyük bölümü ailelere aitti ve yasa gereği bireylere satılamıyordu; yalnızca babadan oğula geçebilirdi. Kimi kentliler bu sorunu aşabilmek için kendilerini pek çok kez evlat edindirttiler. *Marutu*, yani "satış evlat edinmeleri" adı verilen sözleşmeler yaptılar ve bir "hediye" karşılığında, sonradan miras alacakları toprakların kullanım hakkını ele geçirdiler. Örneğin Tehip-tilla adlı bir adam kendisini yaklaşık elli kez evlat edindirtmiş ve bu kişiler fiilen onun kiracı çiftçileri olmuşlardı. Benzer şekilde, borçlu kişilerin borçlarını ödeyerek hizmet sözleşmeli işgücü edinmiş ve bu kişiler bundan sonra onun tarlalarının ya da meyve bahçelerinin bakımını üstlenmişlerdi. Bu tür uygulamalara başvurulabilmesinin nedeni, köylülerin omuzlarında ağır bir borç yükü bulunmasıydı. Kredi almak zorunda kaldıklarında faiz oranları çoğunlukla %50 düzeyine ulaşıyordu. Önceki dönemlerin aksine, saray ödenmemiş borçları feshederek bu kişilere yardım etmiyordu. Arrapha kralının da işgücü ve toprak elde etmek amacıyla bu tür uygulamalara başvurmuş olduğu bilinmektedir. Köylüler, istedikleri tüm şartları kabul ettirebilecek ve kaynaklarının kontrolünü ele geçirebilecek durumda olan kentli tefecilerin insafına kalmışlardı.

Hititler Mitanni devletinden "Hurri ülkesi" olarak söz ediyorlardı ve gerçekten de devletin resmi dillerinden biri Hurri diliydi. Daha önce bin yıl boyunca Kuzey Suriye ve Mezopotamya'da konuşulmuş bu dil asla yaygın yazı dillerinden biri olamamıştı. İkinci binyılın ikinci yarısı da dâhil olmak üzere, Babilce her zaman baskındı; bu dönemde tüm Mitanni devletinde idari ve hukuki metinler Mezopotamya'nın güneyine dayanan bir Babil lehçesinde yazılıyordu. Hurri dilindeki metin sayısının çok az olmasının nedeni büyük oranda, Mitannilerin başkenti Vaşşuganni'nin yeri-

nin henüz saptamamadığı için kazılamaması olabilir. Amarna arşivinde bulunmuş olan ve Tuşratta tarafından tümüyle Hurri dilinde yazılmış bulunan uzun bir mektup, Mitanni sarayında bu dilde yazabilen yazmanların çalıştığı bir idari bölümün olduğunu gösterir. İçerik açısından mektup Babil’de yazılanlara benzemektedir; dolayısıyla, neden bu dilde yazıldığını ve Mısır’da bu mektubu kimin okuyabileceğini bilemiyoruz. Ugarit ve Hattuşa gibi kentlerde efsaneler ve efsunlar da dâhil olmak üzere başka Hurrice metinler bulunmuş ve Anadolu’da, Suriye-Filistin’de ve Doğu Mezopotamya’da Hurri adları taşıyan insanlar yaşamıştır. Bu da dilin Mitanni devleti dışında ne kadar yaygın olarak konuşulduğunu göstermektedir.

8.2 Yeni Hitit Krallığı

Anadolu’nun orta bölgesi ikinci binyılda, yerel metinlerle Asur, Babil ve Mısır metinlerinde Hatti adı verilen Hitit krallığının çekirdek bölgesiydi. Başkenti Hattuşa, siyasi tarihle ilgili pek çok bilgiye rastladığımız metinlerin başlıca kaynağıdır (bkz. Kutu 8.1). Hitit krallarının düzenli olarak yaptığı antlaşmalarda genellikle iki devletin geçmişteki ilişkilerinin özetlendiği bir giriş bulunurdu ve siyasi tarihleri konusunda elimizdeki en iyi kanıtlardan bazılarını, son derece önyargılı olsalar da bu özetlerden elde ediyoruz. Hitit tarihini yazarken yine de birçok kronolojik sorunla karşılaşyoruz. Örneğin, pek çok Hitit kralı aynı adları (örneğin Tudhaliya ya da Arnuvanda) taşır ve günümüzde bunları I., II. vb. olarak sınıflandırmamıza karşın, yerel kaynaklarda bu uygulama görülmez. Dolayısıyla, bir metinde hangi kraldan bahsedildiğini çoğunlukla saptayamıyoruz. Mutlak kronoloji konusu da sorunludur. Hititler bize saltanat sürelerinin belirttiği kral listeleri bırakmamışlardır. Bu yüzden, Yeni Krallık’ın kurucusu I. Şuppiluliuma’nın saltanat süresi söz konusu olduğunda bile yirmi iki ila kırk yıl arasında değişen farklı önerilerle karşılaşyoruz. Hitit tarihinin tek bir anı bile Mısır, Asur ya da Balil’le eşzamanlılıklara bakılmadan tarihlendirilememektedir ve bulmuş olduğumuz temas noktaları da hem çok az hem de daha ziyade Hitit tarihinin daha geç safhalarına aittir. Uygulamada bireysel olarak hükümdarlara mutlak tarihler versek de bunlar her zaman yaklaşık tarihlerdir ve özellikle Mısır kronolojisi konusundaki bilgilerimizdeki değişikliklere bağlı olarak yenilenmeleri gerekebilir.

Coğrafi açıdan bakıldığında, Hitit devletinin sınırlarının sürekli değiştiği görülür. Başkent Orta Anadolu’da, Kızılırmak havzasındaydı ve askeri yayılma girişimleri özellikle Hatti’nin altın çaığında Batı Suriye’yi kontrolü altına almış olduğu güneyde yoğunlaşmıştı. Kuzeyde ve batıda sınırlarının Hattuşa’ya Suriye’ye kıyasla daha yakın olan Karadeniz’e ve Ege’ye ulaşp ulaşmadığı bilinmiyor (bkz. Harita 8.1). Devletin örgütlenişi doğrudan kontrol yerine vasallara hükmetme yaklaşımına dayandığından, sınırları gerçek bir hegemonyadan çok Hitit etki alanındaki devletlerin göreceli bağımlılıkları belirliyordu. Burada ele alınan dönem boyunca Suriye’yle, Anadolu’nun çevre alanlarına kıyasla daha fazla ilgilenilmiş olduğu kesindir. Devletin siyasi merkezi kuzey kenarındaydı.

Hitit devleti görece kısa bir süre, yaklaşık olarak 1800’le 1200 arasında ayakta kalmıştır. Biri on yedinci yüzyıldaki Eski Krallık ve diğeri de yaklaşık 1400’le 1200

Kutu 8.1 Hitit tarih yazıcılığı

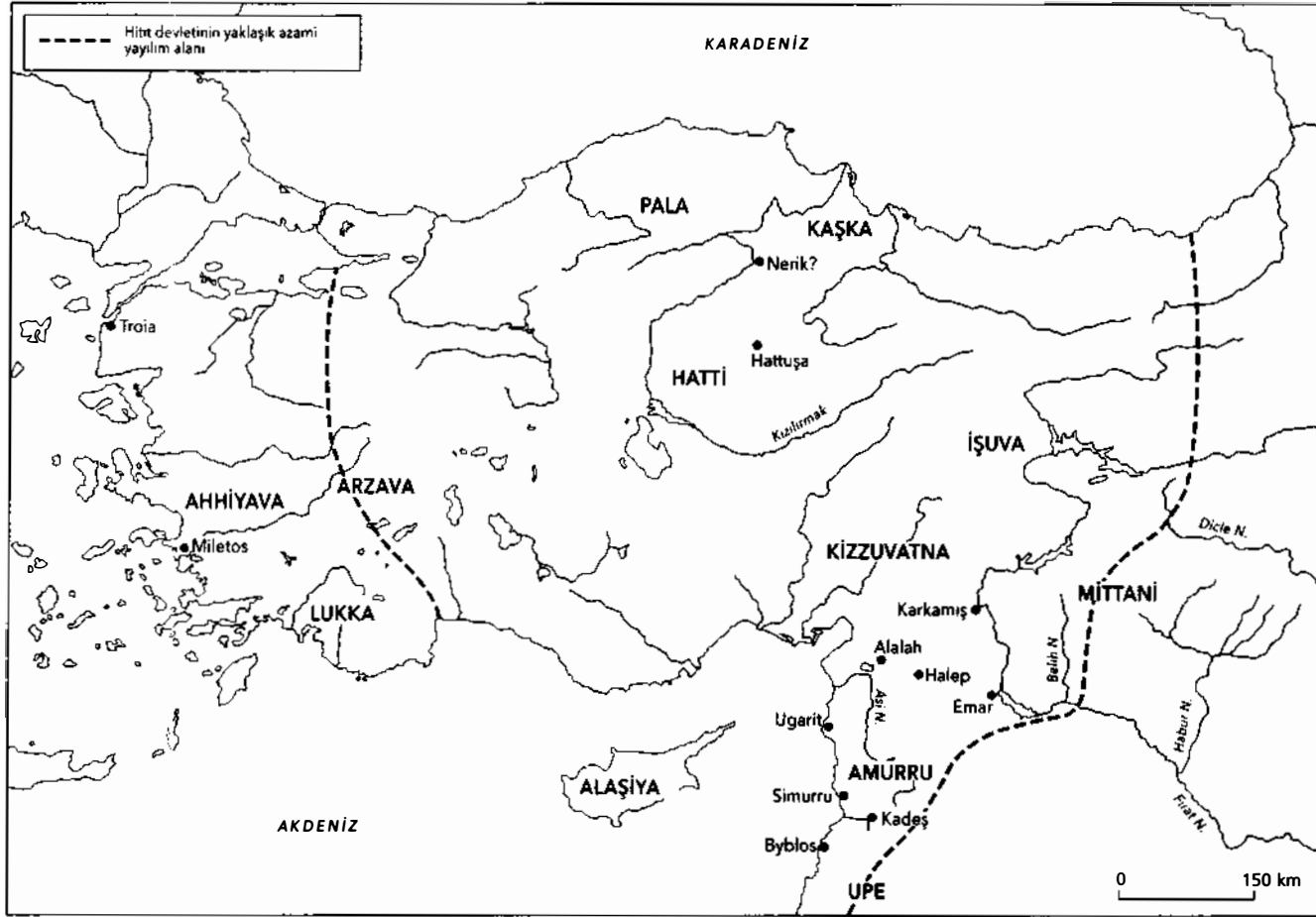
Hitit tarihinin yeniden kurgulanması büyük oranda, bizzat Hititlerin yazdıkları ve olayları ya çeşitli hükümdarlık dönemleri boyunca kronolojik sıralamayla ya da tek bir saltanat süresinin birbirini izleyen yılları olarak kapsayan anlatılara dayanır. Bunlara serbest metinler olarak ya da fermanların ve uluslararası antlaşmaların içerisinde rastlarız. İlk grupta daha çok askeri seferlerin yıl yıl anlatıları olan yıllıklar yer alır. Bunlara daha Eski Krallık döneminde, I. Hattuşili'nin askeri başarılarının iki dilli Hititçe-Akadça anlatılarında rastlarız. On ikinci yüzyılda Hitit devletinin ortadan kalkmasından sonra, bu tip metinlerin Asur'da çok sık yazıldığını görürüz. Birinci binyıl tarihinin yeniden kurgulanmasında başlıca kaynaklarımızdan biri olan bu Asur düzyazı türünün Hititlerin bu uygulamasından esinlenmesi mümkündür.

Hititler Eski Hitit Krallığı'ndan itibaren başta askeri olaylar olmak üzere pek çok saltanat boyunca yaşanmış çeşitli olayları da özetlemişlerdir. Örneğin on altıncı yüzyılın Telipinu Fermanı'nda önceki kralların seferleri, hanedanın kurucusu olan Labarna'ya dek anlatılır. Uluslararası meseleler söz konusu olduğunda da Hatti devletiyle ve diğer devletlerle eski ilişkilerinin kayıtlarını tutmuşlardır. Bir antlaşma yapıldığında, kuşaklar boyu sürmüş eski düşmanca ve dostane ilişkilerden söz edilirdi. Hem yıllık anlatılarında hem de az sayıdaki antlaşmalarında dönemin hükümdarına odaklanan Asurlulara onların bu yaklaşımlarını benimsememişlerdir.

Hititler yıllıklar yazmakla kalmayıp bu metinleri sonraki yüzyıllarda da saklamış ve kopyalamışlardır. Elimizdeki Hitit metinlerinin büyük bölümü Hattuşa'nın son yüzyılı olan on üçüncü yüzyıla aittir ve yüzyıllar öncesinin tarihsel kayıtlarının kopyalarını da içerir. Ne zaman yazılmış olduklarını her zaman saptayamasak da kimi daha eski metin fragmanları, örneğin Hattuşili Yıllıkları'nın bu kral döneminde ya da bu döneme yakın bir zamanda yazıldığını gösterir.

Hititlerin önceki hükümdarlık dönemlerinin olaylarıyla neden böylesine ilgilendiklerini anlamak güç. Geçmişle bugün arasındaki nedensellik ilişkilerini belirtmiyorlardı. Tıpkı çağdaşları gibi onlar da tanrıların insanların işlerine olumlu ya da olumsuz müdahalelerde bulunduklarına inanıyor, ama daha önceki belli bir eylemin tanrıları öfkelenendirip şimdiki zamanda bir soruna yol açtığı sonucuna varmıyorlardı. Kayıtların son derece ayrıntılı olmalarına ve özellikleri tarihçileri Hitit siyasi tarihini yeniden kurgularken bunları şablon gibi kullanmaya teşvik etmesine karşın, büyük bir ihtiyatla ele alınmaları gerekir. Tarihe bakışları her zaman son derece önyargılıdır; eski Hitit hükümdarlarını ya da onların eylemlerini çoğunlukla haklı gösterirken aksilikleri, iç ihtilafları ve benzer durumları göz ardı ederler. Bu anlatıları doğrulayacak harici veriler bulunmadığından, Hitit tarihi konusundaki anlatılarımız çoğunlukla böyle kanıtlara dayalıdır ve onları kimin yazmış olduğunu hiçbir zaman unutmamamız gerekir.

arasındaki Yeni Krallık dönemleri olmak üzere, çok güçlü olduğu iki dönem yaşamıştır (kral listesi için bkz. s. 270). Aradaki dönem için kimi zaman Orta Krallık terimi kullanılır, ama Hatti gerilemekte olduğundan, tarihçiler bu dönemde olanları pek iyi bilememektedirler. Toparlanışa giden yolda önderliği, Tudhaliya adını taşıyan iki

Harita 8.1 Yeni Krallık döneminde Hitit devleti (Kaynak: Micheal Roaf, *Cultural Atlas of Mesopotamia and the Ancient Near East*. Oxford: Equinox, 1990, s. 139).

kral da dâhil olmak üzere, tarihleri hâlâ muğlak olan bir dizi hükümdar üstlenmiştir. Güneydoğu kıyılarındaki, daha önce Mitanni yönetiminde olan Kizzuvatna bölgesi de dâhil Güney ve Orta Anadolu'yu yeniden Hitit egemenliği altına almışlardır. Üstelik, daha güneydeki bölgelere geçişte hayati role sahip en önemli kuzeybatı Suriye kenti Halep sadakatini Mitanni yerine Hatti'ye sunmak zorunda kalmıştır. Hititlerin bölgedeki rakipleri Mısır ve Mitanni daha önce birbirleriyle savaşmış iki devlettir, ama on dördüncü yüzyıl başlarında Hititlerin ilerleyişine tepki göstererek güçlerini birleştirmiş olabilirler. İki devlet arasındaki diplomatik evlilikler ve yazışmalar, tutumlarını değiştirmiş olduklarını göstermektedir. Mısır ayrıca Hatti'nin batısındaki Arzava'yla iyi ilişkiler kurmaya çalışmış ve bu yeni gücü zayıflatmak amacıyla diplomatik bir evlilik teklifinde bulunmuştur. Gerçekten de, batı ve kuzey Hatti'ye büyük zorluklar yaratıyordu: Karadeniz'in güney kıyılarından gelen bir halk olan Kaşkalar Hattuşa'ya saldırmış ve belki de kenti yıkmışlar, batıdaki bir vasal olan Madduvatta ise on dördüncü yüzyıl ortalarında güneybatı Anadolu'yu ve Kıbrıs'ı fethetmişti.

Hititlerin en yetenekli askeri liderlerinden biri olduğunu daha babası III. Tudhaliya döneminde göstermiş olan I. Şuppiluliuma (saltanatı 1344-1322) bu durumu değiştirdi. Hitit anayurdunun güneyindeki ve doğusundaki Anadolu topraklarında egemenliğini pekiştirdikten sonra, Mitanni devletini kuzeyden istila ederek başkenti işgal etti. Batı Mitanni onun vasalı oldu. Fırat'ın batısında Hitit kontrolünü güneyde Damaskos'a dek genişletti. Ugarit, Kadeş ve Amurru da dâhil olmak üzere birçok devletin hükümdarı onunla vasallık antlaşmaları yaptı. Bölgedeki başlıca rakibi Mısır o dönemde Asya topraklarıyla fazla ilgilenmiyordu ve iki güç arasında doğrudan bir çatışma yaşanmadı. Hatti ve Mısır birbirlerini eşitler olarak görüyorlardı; yeni dul kalmış Mısır kraliçesinin bir önceki bölümde de anlatıldığı gibi Şuppiluliuma'nın oğullarından biriyle evlenmek gibi alışılmadık bir talepte bulunmasında bu duygu rol oynamış olabilir.

Şuppiluliuma döneminin sonuna gelindiğinde Hatti Kuzey Suriye'nin büyük bölümünde kesin bir egemenlik kurmuştu; stratejik Karkamış ve Halep kentlerinde iki prens genel vali olarak bulunuyordu; ayrıca Mitanni'de ve Damaskos'a dek güneyde vasalları vardı, ama hükümdarlığı bir felaketle sona erdi. Muhtemelen bizzat kral ve ilk ardılı, Suriye'den gelen askerlerle taşınmış vebadan öldüler. Yine de diğer oğlu II. Murşili (saltanatı 1321-1295) Suriye'deki hâkimiyetini korumayı başardı ve ayrıca, babasının ihmal etmiş olduğu Anadolu bölgelerine de yöneldi. Batıda, Şuppiluliuma'nın hükümdarlığının ilk yıllarında Mısır'ın yakınlaşmaya çalışmış Arzava yenilgiye uğratıldı ve kuzeyde Kaşka halkına saldırıldı. Ama Kaşkalar bir tehdit olmayı sürdürecek ve hatta II. Muvatalli (saltanatı 1295-1272) döneminde başkent Hattuşa'yı ele geçireceklerdi. Bu da Hatti'nin Suriye girişimlerinin kuzey kanadını savunmasız bırakarak Anadolu'nun iç bölgelerindeki kontrolünü yitirmesine yol açtığını gösterir. Muvatalli Suriye'yle, başkentini eskiden silik bir kent olan Anadolu'nun güneyindeki Tārhuntāṣṣa'ya (kesin yeri bilinmemektedir) taşıyacak kadar ilgileniyordu. Bu adıma Kaşkaların Hattuşa'yı yağmalamaları nedeniyle mi gerek duyulduğu, yoksa yağmanın bu karar sonucunda mı gerçekleştiği kesin değildir. On dokuzuncu hanedan döneminde Mısır'ın yeniden sahneye çıkması ve Suriye'ye arka arkaya düzenlediği seferler 1274'te II. Ramses'le Muvatalli arasındaki Kadeş

Savaşı'na yol açtı. Mısır hükümdarı çarpışmayı kaybetmiş olmasına karşın, sayısız yazıt ve tasvirde bu olaya özel dikkat göstermiştir. Ramses'in kabullenmediği bu yenilgi, sonraki dönemlerde Güney Suriye'de Hitit egemenliğinin genişlemesinden ötürü apaçık ortadadır. Savaş, Mısır'la Hatti'nin yüzyıllar boyunca Suriye için verdikleri ve Hititlerin üstün durumda bulundukları yüzlerce yıllık çatışmanın doruk noktasını temsil eder.

Muvatalli'nin kuzey bölgelerine atadığı kardeşi, yani geleceğin Hitit kralı III. Hattuşili Hattuşa'yı ve yıllar önce Kaşkalara kaptırılmış olan kült merkezi Nerik'i yeniden fethetti. Muvatalli'nin oğlu Urhi-Teşup III. Murşili adıyla (saltanatı 1272-1267) tahta çıktığında III. Hattuşili kuzeyi genç kralı zayıflatacağı bir güç üssü olarak kullandı. Urhi-Teşup meşru vâris olarak Mısır'la Babil'in desteğini almış olabilir, ama III. Hattuşili sonunda onu yerinden etmeyi başardı ve otuz yıl daha kral olarak hüküm sürdü (1267-1237). En iyi bilinen başarıları diplomasi alanındadır: Babil kralları Kadaşman-Turgu ve Kadaşman-Enlil'le temas kurdu ve Amurru gibi vasal devletlerle yapılmış antlaşmaları yeniledi. Döneminin başlıca başarısıysa Mısır'la yapılan barış antlaşmasıydı. MÖ 1259'da, yani Kadeş Savaşı'ndan on beş yıl sonra iki devlet arasında düşmanlığa son verme, savunma amaçlı ittifak kurma ve siyasi mültecilerin değiş tokuşu konulu ayrıntılı bir anlaşma yapıldı. II. Ramses ayrıca, Hattuşili'nin halef seçimini desteklemeyi vaat etti, ama karşı tarafın yinelemediği bir vaatti bu. Antlaşmanın sebebi, artık Mitanni bölgesinin büyük bölümünde mutlak egemenlik kurmuş Asur'un yarattığı tehdit olabilir, ama bazı tarihçiler Hattuşili'nin saltanatını meşrulaştırması açısından daha önemli olduğunu öne sürerler. Görünüşe göre Hattuşili'nin tahtı gasp etmiş biri olarak halefine dair kaygıları da önemliydi ve gelecekteki olaylar korkularında ne kadar haklı olduğunu gösterir. Bu iki güç arasındaki ilişkiler umulduğu kadar sıcak değildi belki, ama Suriye konusundaki çatışma sona ermişti.

Ne var ki Hatti hızla geriledi. İçeride, tahtın belirlenmiş vârisi IV. Tudhaliya (saltanatı 1237-1209) III. Hattuşili'nin "Tarhuntaşşa Kralı" yapmış olduğu Muvatalli'nin oğlu Kurunta'nın taht üzerindeki güçlü hak iddiasıyla uğraşmak zorunda kaldı. Kurunta 1228-1227'de, yani Hattuşa'da bulunmuş damgalarda "Büyük Kral" olarak görüldüğü dönemde geçici bir süre için IV. Tudhaliya'nın yerini almış olabilir. Her halükârda, Tudhaliya yeniden tahta çıktı. Dış baskılar da ağırdı: Asur imparatoru I. Tukulti-Ninurta (saltanatı 1243-1207) doğudan Hitit devletine saldırdı ve Anadolu'nun batısı ve güneybatısındaki vasal devletler ayaklandılar. Ege Denizi'ne bitişik bölgelerdeki sorunların ardında, bölgede önemli bir oyuncu olduğu kesin görünen, ama zamansal ve mekansal olarak saptanması güç bir "Ahhiyava Kralı"nın bulunması mümkün görünmektedir. Tudhaliya Klasik Dönem'de adı Miletos olan Milavata'yı onlardan almayı başardı, ama görünüşe bakılırsa, Hatti Anadolu'nun batısındaki kontrolünü sonunda kaybetti.

II. Şuppiluliuma 1207'de tahta geçtiğinde Hatti'nin yıkılmasına çok az kalmıştı. Bölgesel bir devlet olarak çöküşünün nedenlerini tam olarak bilemiyoruz. Hattuşa yağmalandı ve artık kraliyet kayıtları tutulmaz oldu. Ugarit gibi Hitit kontrolündeki diğer önemli kentler de yok oldular. Mısır kaynakları tüm Anadolu ve Batı Suriye bölgesinde genel bir yıkım yaşanmış olduğunu düşündürmektedir, ancak Hitit kraliyet ailesinden bir kola mensup kişilerin kendilerine "büyük kral" demeye devam

edecekleri Karkamış başta olmak üzere bazı Hitit kentleri ayakta kalabildiler. Bu olayların 1200 civarında bölgesel sistemde yaşanan ve bizim sonraki bir bölümde tartışacağımız çöküş bağlamında ele alınması gerekir, ama diğer bölgelerin aksine orta Anadolu'da yeniden bir Hitit devleti görülmeyecekti.

Hitit tarihini büyük oranda Anadolu'nun batısındaki ve kuzeyindeki olaylar şekillendirmiştir. Buralarda bazıları Yakındoğu'nun büyük güçlerince eşit siyasi önemde görülen devletler olduğu kesindir. Aralarından bazıları dönemin uluslararası sisteminin önemli oyuncularıydı: Arzava kralı Mısır'la ve batıdaki vasal devletler de Hitit kralıyla yazışıyorlardı. Güneyde Alaşiya kralı Amarna döneminde Mısır sarayıyla sürekli olarak haberleşmekteydi. Ama şu ana dek Hattuşa'nın batısındaki hiçbir yerde metinlere ulaşılammıştır ve bu devletlerin tarihini temelde Hitit metinlerindeki bilgilere dayanarak incelemek zorundayız.

Batı Anadolu'daki önemli devletlerin zamanla değişmiş oldukları görülüyor. İlk başlarda güneyde Kizzuvatna üstün konumdaydı. Kuzey Suriye'ye geçiş yolu olan konumu nedeniyle Hatti'yle Mittani arasındaki çatışmalara sahne oldu. On dördüncü yüzyıl başlarında II. Tudhaliya döneminde Kizzuvatna kesin olarak Hitit tarafına geçti. Kıbrıs adasının tamamını ya da bir kısmını kontrol altında tutan bir krallık olan Alaşiya da aynı sıralarda, Amarna mektuplarından da anladığımız gibi, dönemin en büyük devletlerinden biriydi. Önemi muhtemelen bakır madenlerinden alıyordu. Sonraki dönemlerin Hitit kralları adayı istila edip Hitit yanlısı hükümdarlar getirdiler, ama asla tam olarak kontrol altına almadılar. Amarna mektupları döneminde Anadolu'nun güneybatı kısmındaki Arzava da büyük devletlerden biriydi ve devletin hükümdarının kızını eş olarak talep eden Mısır kralıyla iletişim içerisindeydi. Mektupların Akad değil de Hitit dilinde yazılması, Arzava'nın uluslararası sisteme tam anlamıyla girmemiş olduğunu gösterir. Devlet 1200 civarında yıkılana dek Hatti'den bağımsız kaldı.

Dönemin ikinci yarısında batının en önemli krallığı Ahhiyava'ydı. Anadolu kıyılarında ticaret merkezleri kurmuş oldukları kesin olan Miken Yunanlılarıyla bağlantılı olup olmadıkları sorusu, tarihlerinin yazılması işini karmaşıktırmaktadır. Ahhiyava adıyla Homeros'un Yunanlılar için kullandığı Ahkaialar adı arasındaki benzerlik, adın ilk keşfedilişinden itibaren bu denkliği akla getirmiştir, ama konu hâlâ tartışmalıdır. Elimizdeki kanıtlar hâlâ yetersiz, ama burada Mikenlilerin batı Anadolu'daki siyasi ve askeri varlıklarına dair yazılı kanıtlar bulmamız mümkündür. Hitit metinlerinde Ahhiyava'dan on beşinci yüzyıldan itibaren bahsedilmiş, ama iki yüzyıl sonrasına kadar fazla önem verilmemiştir. Asi batı bölgelerinde düzeni yeniden kurmak isteyen III. Hattuşili, kendi topraklarında faal olan asileri kontrol altına alması amacıyla Ahhiyava kralına mektup yazmış, ona kardeşim diye hitap etmiştir. Ardılı IV. Tudhaliya ise batıya sefer düzenledi ve Ahhiyava topraklarını istila etti. Kralın Amurrulu Şauşgamuva'yla yaptığı antlaşma, Ahhiyava'nın önemli bir devlet sayıldığını açıkça gösterir. Bu antlaşmada kralın kendisine eşit saydığı hükümdarlar belirtilmiştir: Mısır, Babil ve Asur. Liste Ahhiyava kralıyla tamamlanmış, ama yazman sonradan bu sözcükleri silmiştir. Adın silinmesinin nedeni ne olursa olsun, Ahhiyava kralının o dönemde Büyük Kral statüsünde görüldüğü anlaşılmaktadır. Antlaşmada Amurru'nun Asur'la Ahhiyava arasındaki deniz ticaretini önlemesinin talep edilmesi, Ahhiyavalıların denizci olduklarına ve kimi önemli malları tedarik

ettiklerine işaret eder. Şayet Mısır anlatılarına göre Deniz Kavimleri'nden biri olan Ekveşlerle eşleştirilmeleri mümkün değilse, Ahhiyavalarla ilgili yazılı bilgiler IV. Tudhaliya'dan sonra ortadan kalkar. Bu eşleştirmenin yapılabilmesi durumundaysa, on ikinci yüzyıl başlarında Doğu Akdeniz'de yaşanan genel kargaşada onların da payları olmuştur. Hititlere duydukları düşmanlık onları bu devletin yıkılmasına katılmaya yöneltmiş olabilir.

Hattuşa'nın kuzeyine baktığımızda merkezileşmiş bir devletle değil, Hitit metinlerinde Kaşka denilen bir halkın hâkimiyetindeki bir alanla karşılaşırız. Kaşkalar her zaman, Hitit kentlerine akınlar düzenleyen ve kimi zaman onları devlet yönetiminden süren saldırgan, yabani kabileler olarak betimlenmişlerdir. Ağabeyinin döneminde III. Hattuşili'nin görevlerinden biri de Kaşka işgalindeki toprakları geri almak ve kuzeydeki kült merkezi Nerik'i onlardan kurtarmaktır. Kaşkaların baskısı Hitit tarihine son veren sorunlarda etkili olmuş olabilir, ama ayrıntılar hakkında fazla bilgimiz yok. Dolayısıyla, Anadolu'nun batısı ve kuzeyi, pek çok askeri sefere hedef olmakla birlikte, asla Hitit devletinin bir parçası olmamıştı. Yine de Hatti'yle aralarındaki etkileşim onları Yakındoğu'nun siyasi sistemine bağlamıştı.

Hitit devletinin siyasi yapısı sık sık, ortaçağın batı Avrupa'sındaki vasallık sistemiyle karşılaştırılır. Büyük Hatti Kralı çekirdek bölgeye doğrudan hükmediyordu, ama kontrolündeki bölgelerin çoğunda vasalları vardı: batı ve güney Anadolu ve Suriye. Vasallar ona sadakat yemini etmiş olan, ama sadakatlerini sonradan Mısır ya da Asur gibi diğer güçlere yöneltebilen yerel hükümdarlardı. Karkamış ve Halep gibi bazı önemli yerlerin Hititli prenslerce yönetilmesine karşın, diğerleri Hitit hâkimiyetinde olmakla birlikte kendi kraliyet ailelerince yönetiliyorlardı. Bu tür iki merkezi, Suriye kıyılarındaki Ugarit'le, Fırat üzerindeki Astata krallığına ait Emar'ı kendi kaynaklarından gayet iyi biliyoruz. Hititli efendiler anlaşılan çeşitli bölgelerin geleneklerine saygı göstermişlerdi ve tüm bölgeyi siyasi ya da kültürel açılarından birleştirme yönünde bir girişimde bulunulmamıştı. Hitit devletinin örgütlenmesi bu açıdan Mitanni devletinin örgütlenmesine benzer ve Kuzey Suriye halkları böylece kendi yerel kültürlerini ve siyasi hiyerarşilerini sürdürebilmişlerdir.

Ama kralın yüce statüsünden kuşku yoktu. "Büyük Kral" ve "Güneş" gibi, statüsünü açıkça belirten bir dizi unvanı vardı. Kendisine eski bir Hatti unvanı olan Labarna ya da Tabarna unvanı verilmişti; bu unvan hanedanın ilk hükümdarının adına bir gönderme olabilir. Muhtemelen ilk kraliçeye atfen Tavananna unvanını taşıyan eşi de çok güçlüydü ve kocasının ölümü durumunda bu gücü kullanıyordu. Kraliyet ardılığı konusunda pek çok kez sorun yaşanmıştır; baba-oğul dizisine sık sık saygı gösterilmediği olur ve tahta erkek kardeşlerden biri geçerdi. Bu durum, Muvatalli'nin oğluyla kardeşi arasında, Yakındoğu'nun en iyi belgelenmiş krallık mücadelelerinden birinin yaşanmasına neden olmuştur. Muvatalli'nin bir cariyeden olma oğlu Urhi-Teşup III. Murşili adıyla tahta çıkmış, ama Muvatalli'nin kardeşi III. Hattuşili beş yıl sonra yeğenine karşı ayaklanarak onu tahttan indirmiştir. İktidarı gasbetmesi Hattuşili'nin eylemlerinin nedenini açıkladığı uzun bir belgeyi, Özür'ünü yazmasını gerektirecek derecede bir hukuk ihlaliydi. Bu belgede, ağabeyinin başkenti güneydeki Tarhuntaşşa kentine taşırken kuzey topraklarının kontrolünü kendisine verdiğini ve ağabeyi adına yanal alanları fethedişini anlatır. Muvatalli'nin oğlu tahta çıktığında Hattuşili onu ilk başta desteklemiş, ama yeğeni giderek sabrını taşımıştır.

Kendisinin ve arkadaşlarının sahip oldukları gücü korumak amacıyla savaşa girdi. Genç kralı ele geçirip devletin ücra bir yerine sürgüne yolladı. Hattuşili'nin bu hareketini haklı göstermek için Urhi-Teşup'un büyü yaptığı suçlamasına başvurmuş olması, krallık iddiasının meşruiyetinin ne denli zayıf olduğunu gösterir.

Hatti hükümdarlarının unvanları ve adları devletin çok kültürlülüğünün kanıtlarıdır. Tabarna unvanı ve kralların tahta çıktıktan sonra aldıkları adlar Hattilere, yani yüzyıllar önce Hattuşa bölgesine belki de hâkim olmuş bir Anadolu halkına dayanıyordu. Krallara doğduklarında verilen adlarsa farklı bir kökenden: örneğin, Urhi-Teşup'un Hurri adı olduğu açıktır. Yine de Hattuşa'daki elçiliğin resmi dili Hititçe'ydi. Üstelik, burada ulaşılmış olan arşivlerde Luvi ve Pala dilleri gibi başka Anadolu dillerinde yazılmış metinler bulunmuştur ve elçilikte Mezopotamya'nın Akad ve Sümer dilleriyle yazabilen yazmanlar da vardı. Bu metinlerin hepsi çivi yazısıyla yazılmıştır. Aynı zamanda, Hititçe'yle akraba olan ve Hitit devletinin sonuna dek varlığını koruyan Luvice şahsi mühürlerde (bkz. Resim 8.1) ve resmi anıtlarda Hitit hiyeroglifi de kullanılmaktaydı.

Resim 8.1 Çivi yazısı tablet üzerinde Hitit kraliyet mührü: Scala/Art Resource, NY izniyle.

Hattuşa'da kaydedilmiş olan edebiyat örneklerinin de çok çeşitli kaynaklara dayandığı görülür. Hurri gelenekleri, Hititçe'ye tercüme edilmiş bir dizi mitle temsil bulur. Hatti unsurlarıyla daha kısa öykülerde karşılaşılır, özgün Hitit örnekleriyse ender görünmektedir. Mezopotamya'dan bazı edebi metinler toptan ithal edilmiş, Hititçe'ye çevrilmiş, ya da Hititlilerin tercihlerini yansıtmak üzere önde gelen tanrılar değiştirilerek yerel zevke uyarlanmıştı. Hattuşalı yazmanlar Mezopotamya kökenli sözlük listelerini kopyalıyor ve yanlarına Hititçe çevirilerini ekliyorlardı. Pek çok Anadolu mitinin görünüşe bakılırsa ayinsel işlevi vardı ve ayin metinlerinde Hatti ve Hurri dilleri de dâhil olmak üzere büyük bir dil çeşitliliğiyle karşılaşılır. Hititlerin Suriye-Filistin'de fethetmiş oldukları bölgelerden Kenan mitolojisi de ithal edilmişti.

Dolayısıyla, ikinci binyılın ikinci yarısında Hatti Yakınoğu'nun en önemli devletlerinden biri ve dönemin uluslararası kültürünün aktif bir katılımcısıydı. Yakınoğu'nun uçlarında yer alması nedeniyle muadillerine kıyasla daha fazla dış baskıya maruz kalmıştı ve iç siyasi yapısı görece daha gevşekti. Sonuçta, ani ve neredeyse toptan bir çöküş yaşadı. Birinci binyılda Yakınoğu, Yeni Krallık dönemindekinden çok farklı bir görünüme bürünecekti.

8.3 Suriye-Filistin

İkinci binyılın ikinci yarısında Suriye-Filistin bölgesinin siyasi özelliği, kuzey, doğu ve güneydeki güçlü komşularının –Hatti, Mitanni ve Mısır– kontrolünü ele geçirmek amacıyla birbirleriyle savaştıkları çok sayıda küçük devletti. Bölge Anadolu'nun güneyinden, Akdeniz'le Fırat arasından, Sina çölüne dayandığı güney Filistin'e uzanır. Güneye doğru gidildikçe daralan bir şerit hâlinde kıyı boyunca uzanır: genişliği kuzeyde yaklaşık 200 kilometreden, güneyde, Lût Gölü'nün batısında yaklaşık 70 kilometreye iner. Doğu sınırınıysa kent yerleşiminin olanaksız olduğu Suriye çölü ve Ürdün dağları oluşturur.

Bu alanın tarihi, komşu büyük güçlerin metinlerine ve bölgede giderek artan sayıda kentte bulunmuş olan metinlere dayanılarak yeniden kurulmuştur. Bölge saraylarında hesapların kaydedilmesi ve uluslararası temaslar için yazmanlar çalıştırılıyordu. Görece geniş saray, tapınak arşivlerinin ve/veya özel arşivlerin çıkartılmış olduğu kuzey kentleri Ugarit, Alalakh ve Emar hariç, şu ana dek bulunmuş olan metinlerin kapsamı kısıtlıdır. Ama Mısır'daki Amarna'da bulunmuş olan uluslararası yazışmalar bölgede yazının ne kadar yayılmış olduğunu gösterir ve yeni arkeolojik çalışmalar sonucunda daha fazla arşive ulaşılacağı kesindir. Metinlerin çoğunda dil, yerel batı Sami dillerinden yoğun olarak etkilenmiş Babil dilidir ve kullanılan yazı da yine doğudan alınmış olan heceli çiviyazısıdır. Aynı zamanda, kil tabletler üzerine yazılan alfabetik bir çiviyazısının kullanılmış olduğu Ugarit kenti haricinde örneklerine çok az rastladığımız yerel diller ve alfabetik yazılar da kullanılıyordu.

Bölgenin siyasi açıdan parçalanmış bir durumda olması etrafındaki büyük güçlerin buraya yayılmalarını kolaylaştırıyor, zenginliği ve teknolojik uzmanlığı da bölgeyi iştah açıcı bir av hâline getiriyordu. Ele almakta olduğumuz dönem boyunca bütün bu alan sürekli olarak pek çok büyük gücün kontrolü altında olmuştur. Dolayısıyla, bölgenin siyasi tarihi çoğunlukla onların bakış açısıyla yazılmıştır. İkinci binyıl orta-

larının sis perdesi ardındaki yüzyılları sona erdiğinde Kuzey Suriye, vasallar sistemi aracılığıyla Fırat'ın batısındaki bölgeyi kontrollerine almış olan Mitannilerin egemenliğindeydi. Mitanni kontrolü güneyde Kadeş'e ve batıda da güney Anadolu'daki Kizzuvatna'ya dek uzanıyordu. Ama on sekizinci hanedanın yükselişiyle birlikte Mısırlılar bölgede hızla yayılmaya başladılar. Filistin'i kimi zaman kentlerini tümüyle yıkarak fethettikten sonra, daha da kuzeyde Mitannilerin vasallarını ele geçirdiler, kıyıda Ugarit'e ve iç kesimde Kadeş'e dek uzandılar. İki güç Mitanni sınırlarındaki devletler için savaştı. Mısır ordusu Fırat vadisine dek akınlar düzenledi, Mitanni ise bu akınlara karşı yerel direnişi destekledi. Mısır yıllıklarında, özellikle de III. Tutmosis'in yıllıklarında bu askeri faaliyetler hakkında ayrıntılı bilgiler verilir.

Mısır'ın fethettiği bölgelerdeki kontrolü Mittani'ye kıyasla daha doğrudandı. Her birinin Mısırlı bir yetkili tarafından yönetilen birer idare merkezi olan üç eyalet oluşturuldu: Amurru, Upe ve Kenan. Bu yetkililer kritik kaynakların toplanmasından doğrudan sorumluydular. Yerel hanedanların küçük devletler üzerindeki hâkimiyetlerini sürdürmelerine izin veriliyordu, ama Mısır elçilerine her yıl haraç vermek zorundaydılar. Bu kontrol sistemi Amarna mektuplarında gayet iyi belgelenmiştir. Yerel vasallar krala sayısız mektup yazarak sorunlu komşularına karşı yardım istiyor, bağılıklarını bildiriyor, ödeme yapma vaadinde bulunuyorlardı. Mısır yerel sorunların çoğuyla ilgilenmemeyi yeğliyor ve dikkatini önemli bir askeri varlık bulundurmadan da sürdürülebilecek olan haraç toplama işine yoğunlaştırıyordu. Muhtemelen Mısır'ın bölgedeki kontrolü güçlü olduğu ve Mısır'la Mitanni artık düşmandan çok müttefik oldukları için, bu dönemde Mısır'ın Asya seferlerine dair pek az kanıtla karşılaşırız.

Bu düzenlemeye karşı tehdit, kuzeydeki Hatti'den geldi: kralları Šuppiluliuma 1340'tan kısa bir süre sonra Mitanni'ye boyun eğdirip, Mısır'ın kendine ait saydığı topraklara yayıldı. Ugarit, Kadeş, Amurru ve ayrıca, eskiden Mitanni'ye bağımlı olan tüm Kuzey Suriye devletleri Hitit vasalları oldu. Hitit kralı Karkamış ve Halep kentlerine oğullarını genel vali olarak yolladı, diğer devletlerdeyse Mitannilerin vasallık sistemini sürdürdü. Yönetim düzenlemeleri kıyıda Ugarit'te ve Fırat nehri üzerindeki Emar'da gayet iyi belgelenmiştir. Her ikisi de hâlâ yerel hanedanlarca yönetiliyor ve yerel sorunların çoğuyla onlar meşgul oluyorlardı. Vasallar arasındaki sorunlar Karkamış'taki genel vali tarafından çözüme kavuşturuluyor, Hatti kralıysa haraç alıyor ve siyasi ve ekonomik açıdan tüm devlet için önem taşıyan düzenlemeleri yapıyordu. Hititlerle vasallar arasındaki antlaşmalar iki kişi arasındaki şahsi anlaşmalar olarak ifade ediliyor ve tahta yeni bir kral çıktığında yenileniyordu. Bu tür belgelerden yerel hükümdarların adlarını öğrenebiliyor, ama siyasi kariyerleri konusunda başka pek az şey biliyoruz.

Suriye-Filistin'in Hatti'yle Mısır arasında bölünmüşlüğü, Mısır'da on dokuzuncu hanedan döneminin başladığı ve I. Seti'yle II. Ramses'in egemenliklerini daha da kuzeye genişletmeye çalıştıkları döneme dek sürdü. Hattili Muvatalli, Kadeş savaşında (1274) bu girişimin önünü kesti ve on beş yıl sonra iki devlet, muhtemelen Asur'un Kuzey Suriye'de yayılmasının yarattığı baskı nedeniyle, bir barış antlaşması yaptı. Mısır'ın güney Suriye ve kuzey Filistin'deki kontrolü görünüşe bakılırsa kaybolmuştu ve II. Ramses Mısır sınırı yakınlarında bir dizi kale inşa ettirdi. Kuzeydeki Hitit idaresi daha önceki model uyarınca sürdürüldü.

Suriye-Filistin devletlerinin durumlarına örnek olarak, günümüz kuzey Lübnan'ının Akdeniz kıyılarından Suriye iç kesimindeki Humus ovasına uzanan bir krallık olan Amurru'nun tarihini gösterebiliriz (kral listesi için bkz. s. 270). Tarihini yalnızca bu devletin sınırlarının dışında bulunmuş metinlerden, Hatti, Mısır ve Ugarit kayıtlarından öğrenebiliyoruz. Amurru başlarda Mısır nüfuz küresinde yer alıyordu, muhtemelen III. Tutmosis tarafından fethedilmişti ve Amarna mektuplarında önemli bir yere sahipti. Arşivin ilk yıllarında hükümdarı Aziru görünüşe bakılırsa kendini bölgenin kralı ilan etmeye çalışmış ve bu amaçla Mısır temsilcisinin konağının bulunduğu bir kent olan Simurru'yu fethetmiştir. Aziru'nun kenti almayı başar-masından sonra Mısırlılar ondan kenti onarmasını istediler ve firavun onu ancak bundan sonra kral olarak kabul etti. Amurru Mısır bölgesinin kuzey ucundaydı ve Hattilerin gücü arttığında Aziru bu devleti de memnun etmeye çalıştı. Aziru'yu kendisini devirmeye çalışmakla ve başka devletleri de Hitit taraftarı kampa girmeye zorlamakla suçlayan Byblos hükümdarı Rib-Adda'nın ısrarlı şikâyetleri Mısır'la arasının açılmasına yol açtı. Kendini bu suçlamalara karşı savunmak üzere Mısır sarayına gelmesi istenen Aziru bu isteği duraksayarak da olsa kabul etti ve kendini başarıyla savundu. Ama topraklarını komşuları pahasına genişlettiği ve Hatti'yle ilişkilerinin iyi olduğu kesindir. Suppiluliuma kuzeybatı Suriye'de Mitanni nüfuzunu ortadan kaldırdığında Aziru onunla bir anlaşma yaparak, Hatti'yi efendisi olarak kabul etti. Haraç ödeyeceğini, askeri destek vereceğini, mültecileri iade edeceğini ve Mitanni'den ya da Mısır'dan destek istemeyeceğini vaat etti.

Amurru'yla Hatti'nin sonraki dönemlerdeki ilişkileri bu anlaşma üzerine kurul-muştur. Aziru'nun ikinci ardılı olan Tuppi-Teşup, erken on dokuzuncu hanedan döneminin hükümdarları döneminde Mısır'ın Suriye'deki yayılması karşısında özellikle kaygılanan II. Murşili'yle bu anlaşmayı yeniledi. Bir sonraki Amurru hükümdarı Bentešina da anlaşılan Mısır'ın askeri başarılarından faydalanabileceğini düşünmüş ve bu da II. Murşili'nin misilleme seferine neden olmuştur. Bentešina yenilgiye uğratarak Hatti'ye sürüldü ve burada, sonradan III. Hattuşili adıyla hüküm sürecek kişinin gözetimine bırakıldı. Anayurdundaysa yerini, yaklaşık on beş yıl boyunca Murşili'nin sadık bir vasalı olarak kalacak olan Şapili aldı. Ama Hatti'deki siyasi değişimler Amurru siyasetini de etkiledi: III. Hattuşili görünüşe bakılırsa Bentešina'nın yardımıyla iktidarı ele geçirdiğinde Bentešina'yı yeniden Amurru kralı yaparak ödüllendirdi. İkisi arasında bir antlaşma yapıldı ve ittifakları Bentešina'nın Hattuşili'nin kızıyla ve kızının da Hattuşili'nin oğluyla evlenmeleriyle pekiştirildi. Bentešina sadakatini korudu ve sonradan yerini alan oğlu Sauşga-muva da kayınbiraderi ve eniştesi olan IV. Tudhaliya'yla bir antlaşma yaptı (bkz. Belge 8.1). Bu antlaşmaya göre Amurru dış ilişkilerinde Hatti'ye bağlıydı. Mısır ve Babil'e karşı tutumu Hatti'nin tutumuna bağlı olmalı, Asur'a ise düşmanca davranma-lydı. Sauşgamuva'nın o sıralarda Asur'la savaşmakta olan Hatti'ye asker vermesi gerekiyordu. Üstelik, tacirlerini Asur'a yollaması yasaklanmıştı ve Asurlu tacirleri de tutuklayıp iade etmek zorundaydı. Tacirlerin Asur'dan Ahhiyava'ya gitmelerini de engellemesi gerekiyordu. Amurru konusunda elimizdeki son bilgi Ugarit'ten ve hükümdarı II. Ammistamru'nun Bentešina'nın kızından boşanmasıyla ilgilidir. Hatti kralı bu olayla şahsen müdahale edecek derecede ilgilenmişti. Bu konuda başka bir bilgiye ulaşamamıştır.

Belge 8.1 *Hattili IV. Tudhaliya ile Amurrulu Şauşgamuva arasındaki antlaşmadan alıntılar*

Hatti [Kralı, Büyük Kral, Hattuşili'nin oğlu], kahraman, Muşşili'nin [torunu], Büyük [Kral], Hatti Kralı, kahraman, Tudhaliya'nın [soyundan gelen], Büyük Kral, Hatti [Kralı], kahraman, Güneş tanrıçası Arinna'nın sevdiği, Hatti [Kralı, Büyük Kral], kahraman [Tabarna, Tudhaliya der ki]:

Ben, Güneşim, [sen] Şauşgamuva'yı [elinden tuttum], ve seni kayınbiraderim yaptım. Ve sen bu antlaşma tabletindeki [sözcükleri değiştirmeyeceksin].

...
Mısır [kralı] benim Güneşimin [dostu] olduğundan senin de dostun olacak. [Ama Güneşimin düşmanı olduğunda senin de [düşmanın] olacak. Ve benimle eşit olan krallar Mısır kralı, Babil kralı, Asur kralı ve Ahhiyava kralıdır.¹ Mısır kralı Güneşimin dostu olduğunda senin de dostun olacak. Ama Güneşimin düşmanı olduğunda senin de düşmanın olacak. Babil kralı Güneşimin dostu olduğunda senin de dostun olacak. Ama Güneşimin düşmanı olduğunda senin de düşmanın olacak. Asur kralı Güneşimin düşmanı olduğundan senin de düşmanın olacak. Tacirin Asur'a gitmeyecek ve sen de onun tacirini ülkene almayacaksın. Senin ülkenden geçmeyecek. Şayet ülkene girerse onu al ve Güneşime yolla. Bu konu seninle ant altına [alınmıştır].

Ben, Güneşim, Asur kralıyla savaş ettiğimden, Güneşimin yaptığı gibi bir ordu ve bir savaş arabası birliği topla. Bu benim Güneşim için bir aciliyet olduğundan ve . . . , senin için acil bir mesele olacak ve . . . Bir ordu ve bir savaş arabası birliği topla. Bu konu seninle ant altına alınmıştır.

Ahhiyava gemileri ona (Asur kralına) gitmeyecektir.

Çeviride yararlanılan kaynak: Gary Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*, ikinci baskı (Atlanta: Scholars Press, 1999), s. 103-108.

1 "Ahhiyava kralı" sözcükleri tabletten silinmiştir.

Bu tarih, Suriye-Filistin devletlerinin güçlü komşularına ne kadar bağımlı olduklarını göstermektedir. Dönemin siyasi ve askeri gerçekliklerine boyun eğmek, bu güçlerin bölgedeki kaderleri değiştiğinde sadakatlerinin yönünü Mitanni, Hatti ve Mısır arasında değiştirmek zorundaydılar. Hatti krallarıyla yerel hükümdarlar arasındaki ilişkiler şahsi terimlerle belirtiliyor, hükümdarlardan biri değiştiğinde yeni antlaşma yapılarak yeniden teyit ediliyordu. Fakat Hatti'nin üstün konumda olduğu açıktı. Yerel olarak bu devletlerin komşularına karşı daha fazla güç kazanmaları için girişimlerde bulunmalarına izin verilmiş olabilir. Efendilerinin çıkarlarını olumsuz etkilememesi şartıyla bu duruma hoşgörüyle bakılıyordu.

Bu sistem 1200'den kısa bir süre sonra tümüyle çöktü. Hattuşa'nın yanı sıra örneğin Ugarit ve Emar gibi kentler de yıkıldı. Emar'ın yıkılışı 1185'e ya da kısa bir

süre sonrasına tarihlendirilebilir. Görünüşe göre Ugarit'in son yıllarını tanımlayan, denizden gelen akıncıların da dâhil olduğu sorunlardı ve on ikinci yüzyılda Suriye-Filistin bölgesinde yaşanan geniş çaplı kargaşadan kısmen Mısır kaynaklarında geçen Deniz Kavimleri istilasının sorumlu olduğu kesindir. Kimi kentler yıkılmamış, ama çok yoksullaşmıştır. Çok geçmeden tüm bölge yüzyıllarca sürecek tarihsel karanlık döneme girdi.

Az sayıda seçkinin savurganca yaşam tarzıyla halk kitlelerinin yoksulluğu arasındaki gerilimi en iyi gördüğümüz yer Suriye-Filistin bölgesidir. Bölgede bir önceki döneme kıyasla daha az kent kalmıştı, ama bunlar eskisinden daha zengindiler. Ugarit gibi bir kentte çok sayıda saray, büyük konak ve tapınak vardı. Bölge zanaatıyla ün kazanmıştı: Mısır'ın hâkimiyetindeki yabancı topraklardan haraç getirenlerin tasvir edildiği Mısır mezar resimlerinde Suriyeliler gösterişli mobilyalar, kaplar, ziynetler vb. taşıırken gösterilirler. Arkeolojik buluntuların da gösterdiği gibi, sanat kalitesi çok yüksekti. Tüm bölgede altın, gümüş ve fildişi yapıtlar bulunmuştur. Metinlerde kuyumcu, yazman, inşaatçı vb. zanaatkârların “lonca”larından söz edilmesi, kentlerde işgücü uzmanlaşma düzeyinin yüksek olduğunu gösterir.

Bölge edebiyatının üretilip korunmasından sorumlu özel eğitilmiş kişiler de vardı. Sonraki dönemlere ait Eski Ahit hariç, bu metinler eski Yakınoğu tarihinde Suriye-Filistin bölgesine ait yegâne kapsamlı edebi eser kalıntılarıdır ve bazı maddi kalıntılarla birlikte, dönemin dini ideolojileri hakkında bir fikir verirler (bkz. Resim 8.2). En çok sayıda metne ulaşılan yer Ugarit'tir, ama Emar gibi kentlerde de edebi malzemelere rastlanmıştır. Ugarit'te yazmanlar “locası” yerel panteonu içeren bir dizi metin yazmıştır. Suriye'nin en önemli tanrılarından biri olan fırtına tanrısı Baal, kaos güçlerinin yenilgisini ve Baal'ın tanrıların kralı konumuna yükselişini anlatan bir dizi efsanenin ana karakteridir. İnsan aktörler de önemliydi, ama büyük savaşçılardan çok, yaşayan kralların ataları olarak. Efsanevi krallar Akhat ve Keret'le ilgili öykülerde çocuk sahibi olmakta karşılaştıkları güçlükler ve tanrıların bu meseleye müdahaleleri anlatılır. Metinlerde yalnızca hanedanların kurulması değil, ayinsel metinlerde de çok önemli bir rol oynayan atalar kültü de ele alınmıştır. Genellikle kullanılan adla Kenan kültürüne, ikinci binyılda Batı Suriye'nin ve Filistin'in edebi ve dini geleneklerine dair en kapsamlı kayıtlara Ugarit anlatılarında rastlıyoruz. Bu metinler Ugarit diliyle ve azaltılmış karakter sayısı sayesinde kolay öğrenilen Ugarit çiviyazısı alfabesiyle kaydedilmiştir. Ama yazmanlar Babil'in heceli çiviyazısını kullanarak Akad, Hurri ve Hitit dillerinde yazmayı da biliyorlardı. Mezopotamya'daki Eski Babil dönemi öğrencileri gibi, zorluğu giderek artan bir dizi eğitim aracı kullanılarak eğitiliyorlardı: kimi zaman yanlarına Ugarit ve Hurri dillerinde çeviri sütunlarının da eklendiği sözlük metinleri ve işaret listeleri. Eğitimlerini edebi metinleri kopyalayarak tamamlıyorlardı. Bu çalışmalar eğitilmiş yazmanların evlerinde yapıyordu ve genellikle yapıtlarını imzaladıklarından yazarların adını bilebiliyoruz.

Bu kentleri nüfusun düşük olduğu görece küçük artbölgeler destekliyordu. Sayılar konusunda tahminde bulunulması güçtür, ama örneğin Ugarit kayıtları 6000-8000 arasında bir kent nüfusunu, yaklaşık 150 köyde yaşayan 20.000-25.000 civarında bir kırsal nüfusun desteklediğine işaret eder. Dolayısıyla işgücü kıtlığı yaşanıyor ve sarayların tutumu sorunu daha da ağırlaştırıyordu. Sarayda çalışan “kralın halkı”yla

Resim 8.2 Ugarit'ten, Suriye tanrısı Baal'ın tasvirinin görüldüğü bir stel: Réunion des Musées Nationaux/Art Resource, NY izniyle.

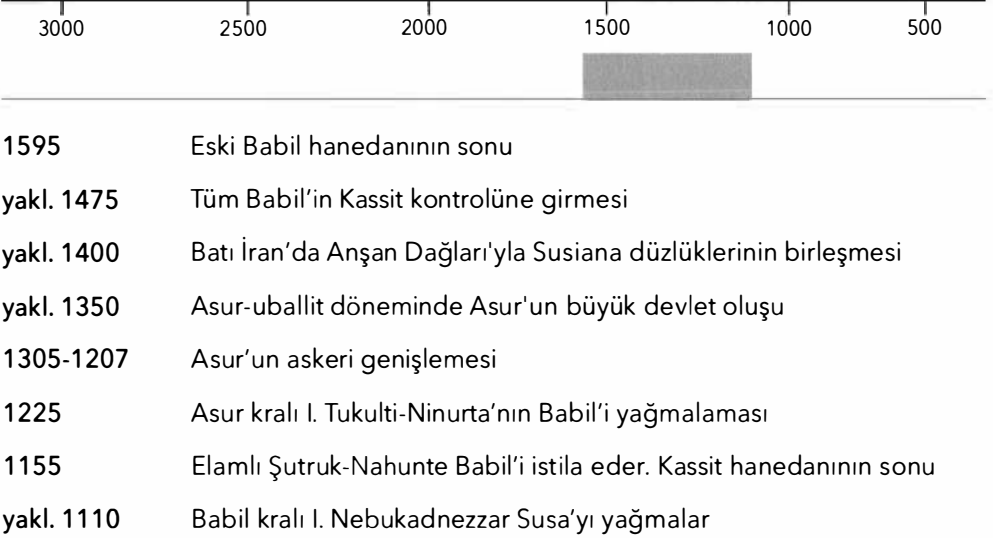
sarayda çalışmayan “Ugarit’in oğulları” arasında ayırım yapıyordu. İlk gruba, uzman işgüçleri karşılığında sarayların ücret ve kimi zaman tüm bir köy olabilen tarım alanı bileşimiyle tam destek verdiği seçkin kentliler dâhildi. Başlarda mülklerini hizmet sundukları süre boyunca elde tutabilmelerine karşın, kimileri mülklerini çocuklarına bırakabildiler ve özel mülk olarak işlettiler. Saray bağımlıları arasında toprağın belki de bol olmasına karşın işgücü bol değildi ve bağımsız köylüler kentlilere borçlandırılarak zaman içerisinde işgücü havuzuna dâhil edildiler. Köylüler vergi vermek ve angarya işgücü sağlamak zorundaydılar, ama sayıları kısıtlı olduğundan, omuzlarındaki yük çoğunlukla fazlasıyla ağırdı. Vergi yükümlülüğünü karşılayabilmek için borçlanmak zorunda kalıyorlardı ve bu döneme ait sözleşmelerde sık sık karşılık olarak işgücü verme zorunluluğu görülür. Bu da köylülerin kendi tarlalarına ayıracakları zamanı kısıtlıyor ve kentlilere bağımlılıklarını artırıyordu. Krallar bile bu yolla işgücü buluyor ve ikinci binyıl başlarındaki alışılmış uygulamalarının aksine, borçları feshetmiyorlardı. Borç köleliği bu dönemde gelişti.

İşçiler için tek çıkış yolu topluluklarını terk etmektir ve pek çoğunun bu yola başvurduğu görülüyor. Tüm Suriye-Filistin bölgesinde siyasi ve sosyal topluluklarıyla

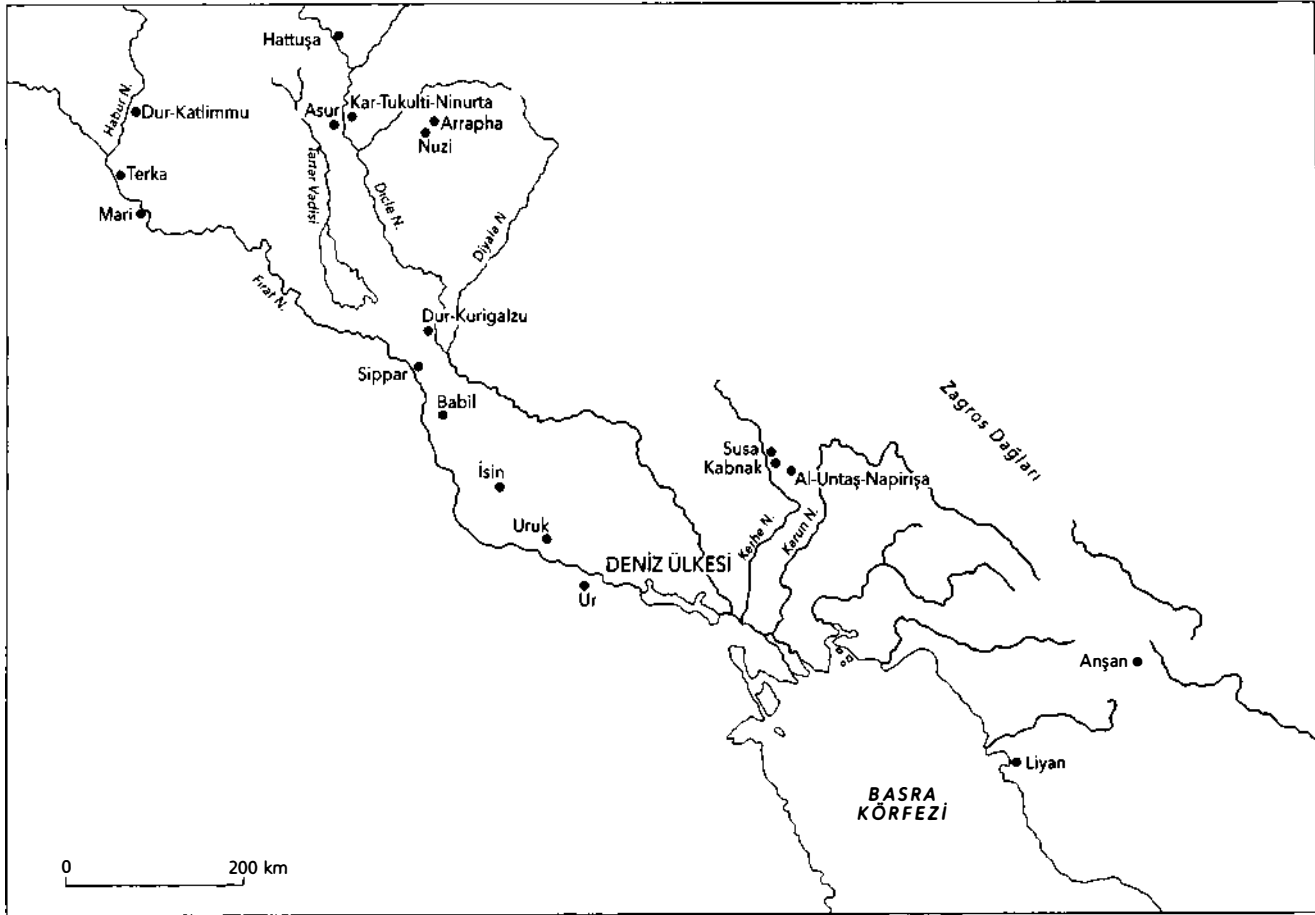
bağlarını koparıp devletlerin ulaşamayacağı dışlanmış gruplara katılan kadın ve erkek sayısı giderek artıyordu. Yarı göçebe olarak bozkırlar ve dağlardaki erişilmesi güç yerlerde yaşıyorlardı. Metinlerini okumuş olduğumuz kentliler bu gruplara büyük bir küçümseme ve korkuyla bakıyor, onları “soyguncu” ya da “başiboş” olarak çevirebileceğimiz aşağılayıcı *habiru* terimi altında gruplandırıyorlardı. Dönemin tüm Yakındoğu devletlerinde bu gruplardan bahsedilir. Etnik bir grup ya da kabile değil, devletlerinden ve topluluklarından kaçmış kişilerden oluşan toplumsal bir grup olarak görülmelidirler. Bunlara karşı düşmanca bir tutum izleniyordu ve örneğin Amarna Mektupları’nda bölge istikrarına karşı tehdit olarak geçmektedirler. Burada belli bir kent önyargısıyla karşılaşmamıza karşın, bu tanımlama tümüyle boş değildi. *Habiru*yla devletler arasındaki ilişkiler muhtemelen son derece düşmancaydı ve sık sık köyler ve kentler yağmalanıyordu. Diğer taraftan, devletler işgücü için onlara başvurmak zorundaydılar ve kayıtlarında *habiruya* muhtemelen artık kendi şartlarını belirleyebilen işçiler ve paralı askerler olarak rastlıyoruz. Devletler arasındaki diplomatik ilişkilerde sık sık bu konu ele alınıyordu: Mültecilerin iade edilmesi gerekiyordu ve örneğin III. Hattuşili Ugarit’ten hiç kimseyi Hatti’de *habiru* olarak kabul etmeyeceğini ilan etmiştir. Ne var ki kentlilerin talepleriyle işgücü arzı arasındaki uçurumun büyüklüğü yüzünden oluşan gerilimler, ikinci binyılın ikinci yarısında Suriye-Filistin bölgesinin karakteristik özelliği olan saray sisteminin çökmesine yol açmış olabilir.

Kassitler, Asurlular ve Elamlılar

Yakındoğu'nun doğu kesimi, özellikle de Güney Mezopotamya 1500'den önceki tarihinde yüzyıllar boyunca siyasi ve kültürel gelişmelerin odak noktası olmuş ve tarihçiye elindeki en ayrıntılı kaynakları sunmuştur. Buradaki devletler ikinci binyılın ikinci yarısında, batıdaki devletlerin eşitleri olarak genelYakındoğu sistemiyle siyasi açıdan bütünleştiler. Başlarda batı komşuları (Hatti, Mitanni ve Mısır) kadar güçlü değillerdi belki, ama 1400'den sonra birbirleriyle yakın etkileşim içinde olan önemli bölgesel güçlere dönüştüler. Büyük krallık statüsüne erişen ilk devlet Babil olacak ve onu kuzeyindeki Asur izleyecekti. Doğuda Elam ancak batıda büyük karışıklıkların yaşandığı 1200'den sonra uluslararası sahnenin önemli bir oyuncusu oldu. Doğu devletleri bölgesel sistemin çöküşünden olumsuz etkilendiler; 1100'e gelindiğinde, tecrit edilmiş zayıf krallıklara dönüşmüşlerdi.

Harita 9.1 Orta Asur, Kassit ve Orta Elam devletleri (Kaynak: Amélie Kuhrt, *The Ancient Near East c. 3000-330 BC*, Londra ve New York: Routledge, 1995, s. 366).

9.1 Babil

I. Murşili'nin Babil'i yağmalamasıyla meydana gelen iktidar boşluğu hemen doldurulamamış olabilir. Eski toplumsal ve siyasi yapılar yıkılmıştı ve Babil nüfusunun büyük bölümü artık kentlerde yaşamıyordu. Kassitler adını kullanan bir grup bu durumdan faydalanarak Babil tahtını ele geçirdi. Birinci binyıla ait Babil Kral Listesi A'da bu grubun hükümdarları, Hammurabi'den itibaren Yeni Babil hanedanının başlangıcına (MÖ 626) dek Babil'i yönetmiş hanedanlar arasına yerleştirilir. Listede en uzun hükümdarlık süresinin Kassit hanedanında olduğu görülür: toplam 576 yıl dokuz ay hüküm sürmüş otuz altı kral. Hanedanın sonunu 1155'e tarihlendirebiliyoruz. Kral listesinde verilen yılları bu tarihe eklediğimizde, hanedanın başlangıcını Babil'in Eski Babil hükümdarlarının elinde olduğu on sekizinci yüzyıla dayandırıyoruz. Bu durumda, Kassit hanedanının atalarının kral listesine dâhil edilmiş olduğu kesindir ve dolayısıyla, tahta çıkış tarihi belirsizdir. Babil'deki Kassit egemenliği dış güçlerce sona erdirildiğinde krallık, Babil Kral Listesi'nde İsınli oldukları belirtilen bir hanedana geçti (hükümdar listesi için bkz. s. 271-272). Bu hanedanın hükümdarları ülkenin dört yüz yıldan fazla sürecek genel bir gerilemeye girişine şahit oldular.

Kassitler bölgeye yeni göç etmişlerdi ve daha eski halklardan farklıydılar. Adlarından da anlaşıldığı gibi, dilbilimsel açıdan bildiğimiz diğer dillerle hiçbir ilişkisi bulunmayan bir dil konuşuyorlardı. On üçüncü yüzyıla dek tüm krallar Kassit adları taşıyorlardı ve sonraları da pek azı Akad adları aldı. Babil resmi olarak Kassitlere bağlı olmasına karşın, bu dil Babil kültürünü fazla etkilemedi. Bu dilde yazılmış hiçbir eksiksiz metin bulunamamış ve diğer metinlerde de Kassit dilinde yazılmış yalnızca birkaç sözcüğe ulaşılmıştır. Akad-Kassit dillerinde adları, fiilleri ve sıfatları içeren iki sözcük listesinin bulunması, Kassit diliyle en azından âlimlerin ilgilenmiş olduklarını gösterir, ama bunlar Kassit dilinde eserler vermemişlerdir. Kassitlerin bizim büyük oranda kişi adlarından bildiğimiz ayrı bir panteonları da vardı, ama tanrıları Babil kültüründe önemli bir yer edinemedi. Adlarına mabetler inşa edilmiş yegâne tanrılar, kralın koruyucu tanrıları Şukamuna ile Şumaliya'ydı. Taç giyme törenlerinde önemli bir yere sahiptiler ve sarayda bir mabetleri vardı. Diğer yönlerden Kassit kralları antik Babil tanrılarını kendi tanrıları olarak onurlandırıyorlardı. Daha önceki Amoriler örneğinde de gördüğümüz gibi, Kassitler siyasi gücü ele geçirmiş, ama kültürel bir etki yaratamamışlardı.

Ne var ki Babil'in toplumsal yapısını temelden etkilemiş olabilirler. Yerleşik yaşama geçmeden önce yarı göçebe gruplar olduklarından, aile ve kabile birimleri içerisinde örgütlenmişlerdi. Kentlerde egemenliği ele geçirdikten sonra da bu birimleri kullanmayı sürdürdüler ve kişileri "x'in evine"ne (Akadca *bit* + kişi adı) ait olmalarına göre sınıflandırdılar; bu haneler adlarını gerçek ya da kurmaca bir atadan alıyordu. Hanenin erkekleri bu atanın "oğulları"ydı. Yerleşik ortamda bu haneler çok sayıda köyle tarım alanını bünyesinde toplayabiliyor ve idari yapı işlevi görüyorlardı. Her evin baş idareci görevini üstlenebilen bir lideri vardı. Kassitler siyasi kontrollerini yitirdikten sonra da Babil'de ve komşu bölgelerde kalarak atalarının Kassit adları taşıyan hanelerinde örgütlenmeyi sürdürdüler. Hanedanın yıkılmasından sonra bunlar kimi bölgelerde idare birimleri olarak kaldılar ve böylece Kassitlerin Babil'in toplumsal yapısı üzerindeki etkileri sürdü.

Bu birimlerin başkentteki krallık iktidarıyla bağlantılarını bilmiyoruz. Diğer Yakındoğu devletlerindeki muadilleri Kassit krallardan “Karduniaş ülkesinin kralları” olarak söz ediyorlardı. Karduniaş Babil için kullanılan ve Kassit kökenli olabilecek bir sözcüktü. Kimi Asur kaynaklarında Babil hükümdarından “Kassitlerin kralı” olarak söz edilir. Bu ikilik muhtemelen siyasi gerçekliği yansıtmaktadır. Kassitler siyasi gücü ele geçirmişlerdi, ama halkın geri kalanından ayrı olmaları nedeniyle, ayrı bir grup gibi görülüyorlardı. Köklerinin tek bir kente dayanmaması, bölgesel bir devlete hükmettikleri ideolojisinin geliştirilmesini kolaylaştırdı. Kassit döneminde Babil ülkesi, yani Babilonya fikri tümüyle yerleşmiştir.

Bu devletin kuruluşu, bizim neredeyse hiç bilmediğimiz on altıncı ve on beşinci yüzyıllara rastlar. Ulamburiaş adlı bir Kassit MÖ 1475’te “Deniz Ülkesi”nin efendisi olarak, belki de on sekizinci yüzyılda Babil egemenliğinin ortadan kalkmasından beri Güney Babil’i yönetmiş bir hanedanın yerini aldı. Ardından Babil kralı olarak ağabeyi Kaştiliaşu’yu izlemiş ve böylece tüm bölgeyi birleştirmiş olabilir, ama bu konudaki kanıtlar çok sonraki dönemlere dayanır ve son derece muğlaktır. On dördüncü yüzyıla gelindiğinde Kassitler tüm Babil’in ve Babil dışındaki alanların kontrolünü ele geçirmişlerdi. Dicle’nin doğusundaki Diyala bölgesi onlardaydı ve Basra Körfezi’ndeki Dilmun Adası’nda (günümüzde Bahreyn) bir Kassit valisi vardı. Dolayısıyla Babil dönemin büyük güçleri arasında yer alıyor ve komşuları tarafından da böyle görülüyordu. Mısır firavunlarının Amarna yazışmalarında Babil’e gönderilmiş ve oradan gelmiş on dört mektup bulunmaktadır. Mektuplar burada arka arkaya hüküm sürmüş iki kral tarafından yazılmıştır: I. Kadaşman-Enlil (saltanatı 1374?-1360) ve II. Burnaburiaş (saltanatı 1359-1333). Mektupları neredeyse tümüyle diplomatik evliliklerle, gelin hediyeleriyle ve drahomayla ilgilidir. Bununla birlikte Mezopotamya’daki güç değişimlerine işaret eden kimi siyasi sorunlar da yaşanmıştır. Asur kralı Asur-uballit Mısır’la temasa geçmiş ve bu yüzden Burnaburiaş öfkeyle, onun Babil’in vasalı olduğunu ve bu tür meselelerde kendi başına hareket edemeyeceğini iddia etmiştir (bkz. 6. Bölüm).

Babil’in Asur üzerinde gerçekten de bir egemenlik iddiası vardysa bile, bu döneme gelindiğinde gerçek dışı bir iddia hâline gelmiş olduğu kesindir. Asur-uballit (saltanatı 1363-1328) Asur’u kızını Burnaburiaş’la birinci karısı olarak evlendirebilecek kadar güçlendirmişti. Babil kralı öldüğünde yerini alan oğlu Kara-hardaş bir isyanda öldürüldü. Asur-uballit torununun öldürülmesinden rahatsız oldu ve Babil’i istila ederek II. Kurigalzu’yu (saltanatı 1332-1308) tahta geçirdi. Asur’un öneminden artık duyulamazdı, fakat Babil Asur egemenliğine girmedi. Dönemin büyük devletlerinden biri olarak kaldı ve bu nedenle, kendi hükümdarlıklarını meşrulaştırmak isteyen diğer krallar Babil krallarıyla yakınlık kurdular. Dolayısıyla, II. Kadaşman-Enlil (saltanatı 1263-1255) tahta çıktığında Hitit kralı III. Hattuşili’nin iyi ilişkilerin sürmesi dileğiyle onunla temasa geçtiğini görüyoruz.

Bu dönem, Nippur’da bulunmuş ve daha çok II. Burnaburiaş ile IV. Kaştiliaşu dönemlerine (yakl. 1360-1225) yoğunlaşan son derece geniş bir idari arşivle belgelenmiştir. Bulunan yaklaşık 12.000 tabletin şu ana dek yalnızca sekizde biri yayımlanmış ve bunlar da pek az incelenmiştir. Bunlar, Nippur eyaletinden sorumlu bir valinin yönetiminde son derece merkezileşmiş bir idareye işaret ederler. Vali hasadın ve hayvan ürünlerinin toplanmasıyla meşgul olan bir tarım örgütünün başındaydı. Ürünler kurumların bağımlılarına tayan olarak dağıtılıyor ve miktarlar alıcının

hiyerarşi içerisindeki konumuna göre belirleniyordu. Alıcılar arasında idareciler, kült yetkilileri, askerler ve işçiler vardı. Valilik seküler bir görev olmasına karşın, vali aynı zamanda Nippur'un tanrısı Enlil'in yüksek rahipliğini de yapabiliyordu. Enlil tapınağı görünüşe bakılırsa dönemin en önemli kurumlarından biriydi ve varlıkları üzerindeki kontrolü Nippur valisinin kraldan sonra ikinci adam olmasını sağlıyordu. Tapınak örgütü belki de işgücü karşılığında kredi ve avans veriyordu; bu da bu dönemde Yakındoğu'nun başka yerlerinde de görülen borç sorununu yaratmış olabilir. Kassit devletinin başka yerleşimlerinden pek az metne ulaşılabilmiştir ve ekonomisiyle toplumunun incelenmesi güçtür. Bölgede kentleşme düzeyi ikinci binyıl başlarına oranla düşük olmasına karşın, eski kentlerde çok sayıda yeniden inşa çalışması sürdürülüyordu. Kassit kralları tüm Babil'de inşaat faaliyetlerine hamilik ediyorlardı. Bu projelerden biri de Babil'in kuzey ucunda Dur-Kurigalzu ("Kurigalzu'nun kalesi") adlı yeni başkentin inşasıydı. Beş kilometrelik bir alana yayılan kentte büyük bir saray ve bir dizi kerpiç platformdan müteşekkil yüksek bir kulenin bulunduğu bir tapınak vardı. Günümüz akademisyenleri bu kulelere Akadca *ziqurratu* sözcüğüne dayanarak ziggurat adını verirler. Kent on beşinci yüzyılda, hakkında pek az şey bilinen I. Kurigalzu tarafından yaptırılmıştır ve bu da sarayın daha o dönemde kendi başına büyük kaynaklara hükmedecek gücüne sahip olduğunu gösterir.

Hanedan Asur'la Elam'ın ortak baskıları sonucunda yıkıldı. I. Tukulti-Ninurta (saltanatı 1243-1207) on üçüncü yüzyıl başlarında başlamış kademeli Asur genişlemesini sürdürerek Babil'i istila etti ve IV. Kaştiliaşu'yu (saltanatı 1232-1225) tahttan indirip zincire vurarak Asur'a götürdü. Nippur arşivinin bu dönemde sona ermesi muhtemelen bir rastlantıdan ibaret değildir. Babil Krallığı'nı kısa bir süreliğine ele geçiren Tukulti-Ninurta, on yıl boyunca Asur çıkarlarını temsil edecek bir dizi kukla hükümdar atadı. Elamlıların baskısı ve Babil'deki başarılı bir ayaklanma şehrin yeniden Kassit egemenliğine girmesini sağladı, ama Elamlıların akınları sonunda, 1155'te Kassit hanedanının yıkılmasına yol açtı. Elam ordularına karşı direnişin başını, ikinci İsin hanedanı olarak adlandırılan ve Kassit olmayan bir hanedan çekti. En başarılı ve ünlü hükümdarı, Susa'yı fethederek belki de bu devletin yıkılmasına yol açmış I. Nebukadnezzar'dır (saltanatı 1125-1104). Ama onun başarısı da kısa ömürlü oldu ve saltanatının üzerinden çok geçmeden Babil yeniden tarihin karanlıklarına gömüldü. Bölgedeki gerilemeden çoğunlukla Arami istilaları sorumlu tutulur, ama bu gerileme, o dönemde genel Yakındoğu sisteminin sona erdiği daha geniş çaplı bağlam içerisinde incelenmelidir.

Kassit hanedanının ikinci İsin döneminde de sürdürülen uygulamalarından biri, kralın kendi ailesinin üyelerine, memurlara, rahiplere ve askerlere geniş topraklar bahşetmesiydi. Bu ihsanlar, tanrıları temsil eden sembollerle bezenmiş ve kralın hangi araziyi kime verdiğini ayrıntılı olarak belirten taş stellere kaydediliyordu. Bunlara "sınır" anlamına da gelen Akadca *kudurru* adı verilmektedir (bkz. Resim 9.1). Bu bağışların nedeni nadiren belirtilmiştir, ama görünüşe bakılırsa özel hizmetler karşılığında verilen ödüllerdi ya da bir kültü desteklemek amacıyla bahşediliyorlardı. Söz konusu araziler son derece geniş olabiliyor, ortalama olarak iki yüz kişiyi doyurabilecek büyüklüğe erişiyordu. Bağışlara kimi zaman köylülerin işgüçleri de ekleniyor ya da mülkler vergiden muaf tutuluyordu. Bu mülkler seçkinler kesiminin

Resim 9.1 Babil'den Kral Meli-Şipak'ın *kudurrusu*: Réunion des Musées Nationaux/Art Resource, NY izniyle.

kimi ayrıcalıklı üyelerine kalıcı olarak, ama yalnızca özel amaçlar için bahsediliyordu ve stellerin dönemin toprak tasarruf hakkı uygulamalarını belgelediği kuşkuludur.

Kassit hükümdarlar aslında Babil'in yabancıları ve kendi dillerini en azından adlarında korumuş yabancıları olmalarına karşın, Babil kültürünün gelişmesine engel olmadılar. Aksine, Akad dilinde bir Babil edebiyatı külliyatı yaratılmasında bu yüzyıllar çok önemli role sahiptir. Bu sürece katılan yazman ve yazarlar saray tarafından desteklendiğinden, Kassitlerin bu faaliyete hamilik etmiş oldukları söylenmelidir. Kültür ve kült dili olarak Sümerce bile terk edilmedi. Eski Babil döneminin bu dildeki edebi külliyatının bir kısmı korundu. Metinlerin pek çoğunda Akadca çeviri de yer alır; her Sümerce satırdan sonra Akadca çevirisi verilmiştir. Üstelik, Sümercenin oldukça yapay bir formuyla kimi edebi ve dini metinlerle kraliyet yazıtları yazılıyordu. Dönemin pek çok silindir mührüne Sümerce dualar da işlenmiştir. Bu faaliyetin Sümerceyi ezoterik bir dil olarak korumuş eğitilmiş bir seçkinler grubu tarafından yürütüldüğü açıktır.

Dönemin Akadca edebiyatında büyük bir yaratıcılık görürüz. Modern bilim insanlarının Standart Babilce olarak adlandırdıkları, Eski Babil döneminin edebiyat Akadcasından yoğun olarak etkilenmiş bir edebiyat lehçesi gelişti. Standart Babilce Mezopotamya tarihinin geri kalan kısmı boyunca hem Babil'de hem de Asur'da edebiyat lehçesi olarak kaldı ve yerel dillerden etkilenmekle birlikte, kendine özgü

gramerini ve sözcük dağarcığını korudu. Edebiyat dili olarak birinci binyılın kraliyet yazıtlarında da kullanıldı.

Bu dönem edebiyatının büyük bölümünü yalnızca, Mezopotamya dışında bulunmuş birinci binyıla ya da ikinci binyıl sonlarına ait metinlerden öğrenebiliyoruz. Bununla birlikte metinlerin ikinci binyıl Babil’inde üretilmiş ve birinci binyılda o dönemin yazarlarına önem atfedilmiş olduğu açıktır. Birinci binyılın Babilli yazmanları adlarını ataları Sin-leke-unninni, Hunzu’u, Ekur-zakir ve Ahhutu’dan alan “aileler” içerisinde gruplanmıştı ve bu ailelerin kökenlerinin Kassit dönemine dayandığı öne sürülmüştür. Sin-leke-unninni’nin ayrıca, Gılgamış Destanı’nın birinci binyıldaki standart versiyonunu yazmış olduğu düşünülür. Bu bulgular, büyük bir çeşitlilik sergileyen Kassit dönemi edebiyat üretiminin önemine işaret eder. Eserler dönemin saray kültürünü yansıtmakta ve ilahilerde pek çok kral, askeri ve kültle ilgili faaliyetleri için övülmektedir. İkinci İsin hanedanı döneminde bireyin Eski Babil dönemine kıyasla daha güvensiz olduğu hissedilmektedir. Örneğin “haklı mağdur” adlı şiirde insan, tanrıların kaprislerinin kurbanı olarak gösterilir.¹ Konuşmacının şöhret ve talihten utanca, yokluğa ve hastalığa düşüşünü anlattığı bir monologdur bu. Tanrı Marduk’un bilinmeyen nedenlerce vermiş olması dışında, bu acının hiçbir açıklaması bulunmamaktadır.

Kimi edebi metinlerin esin kaynağı askeri olaylar ve kült etkinliklerdir. Bu dönemde tüm Babil’de tanrı Marduk’un kültteki önemi arttı. Bir yenilenme ve dirilme ayini olan yeni yıl şenliğinde heykelinin Babil kentine yeniden getirilmesi gerekiyordu. Dolayısıyla, heykelin yokluğu kült üzerinde kötü bir etki yaratıyordu ve geri alınması çok önemli bir başarıydı. Pek çok metinde bu konu ele alınmıştır. Bunlardan Marduk kehaneti² adı verilen bir örnekte tanrı Hatti’ye, Asur’a ve Elam’a gitmek üzere üç kez Babil’den ayrılışını anlatır. Bunlar Babil’in I. Murşili, I. Tukulti-Ninurta ve Kutir-Nahunte tarafından yağmalanışına birer gönderme gibi görünmektedir. Başka bir edebi metinde heykelin ilk kurtarılışı, hakkında başka bir bilgimiz bulunmayan ve şayet gerçekten tarihsel bir figürse on altıncı yüzyılda yaşamış olabilecek Agum adlı bir Kassit kralına atfedilir. Elam’dan kurtarılışı ise, başarısı defalarca övülen I. Nebukadnezar tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu eylem muhtemelen, Babil edebiyatının en ünlü parçalarından biri olan Yaratılış Efsanesi’nin yazılmasına yol açmıştır.³ Bu mitte tanrı Marduk’un Tiamat denen denizle kişileştirilmiş kaos güçlerini yenerek tanrılar arasında krallığa yükselişi anlatılır. Ardından evreni düzenlemiş ve tanrıların yeryüzündeki evi olarak Babil’i yaratmıştır. Dolayısıyla, mit bu kentin evresel önemde olduğu ideolojisini yansıtır.

Babil kültürü gerçekten de tüm Yakındoğu dünyasını etkilemiştir. İkinci binyılın ikinci yarısında tüm saraylarda Babil edebiyatının metinleri korunmuş, kopyalanmış ve taklit edilmiştir. Bu nedenle, örneğin Hattuşa’da kimileri Sümerce ve Akadca yazılmış sözlük metinleri, ilahiler, efsunlar ve tıbbi metinler bulunmuştur. Üstelik, Gılgamış Destanı’nın çeşitli versiyonları korunup saklanmıştır: Babilce versiyonuyla, Hitit ve Hurri dillerine çevirileri. Eski Akad kralları Sargon’la Naram-Sin hakkındaki öyküler Babil dilinde muhafaza edilmiştir. Aynı durumla küçük saraylarda da karşılaşılır. Suriye’deki Emar sarayında Babil metinleri külliyatı içerisinde kehanet ve efsunlar, pek çok sözlük listesi ve Gılgamış Destanı’yla diğer Sümer ve Akad edebiyat ürünlerinin parçaları yer alır. Çok farklı bir geleneğe sahip olan Mısır’daki

Amarna'da bile edebi metinlerin ve sözlük metinlerinin yazmalarına rastlanmıştır. Bunlar arasında Adapa efsanesi, Nergal ve Ereškigal efsanesi ve Akadlı Sargon'la ilgili bir anlatı bulunur. Saraylar arasında Babilce yazışmaların yapılması için eğitilmiş saray yazmanlarının ürünleridir bunlar. En azından büyük saraylar söz konusu olduğunda bu yazmanlar aslında Babil kökenli olabilirler, ama yerel halktan kişiler de Babilce okuyup yazmayı öğreniyor ve bu becerilerini oğullarına aktarıyorlardı. Edebi metinler yazmanların eğitiminde faydacı bir amaçla kullanılıyordu, ama bunları bilmenin seçkinlerin kendilerini genelde halktan ayırma yollarından biri olması da yüksek bir ihtimaldir.

Asur edebiyatı tümüyle Babil'den esinlenmeye bu dönemde başlamıştır ve bu tarihten itibaren iki gelenek arasında kesin bir ayrım görülmez. Bu etki kısmen tüm Yakındoğu'da Babil edebiyatına duyulan genel hayranlığın sonucuydu, ancak kimi zaman siyasi eylemlerin benimseme sürecini hızlandırdığı da oluyordu. Örneğin I. Tukulti-Ninurta Babil'i yağmaladıktan sonra yurduna ganimet olarak edebi metinler götürmüştür. Böylece, Asur'da Babil metinleriyle dolu bir kraliyet kütüphanesinin temellerini atmış olabilir. Yerel yazarlar bu metinlerden etkilendiler. Dönemin Asur edebi ürünleri örneğin krali destan gibi Babil'de bilinmeyen türleri içerir, ama üsluplarının ve dillerinin, güneyde karşılaştığımız örneklerle göre daha veciz olmakla birlikte, Standart Babil dili ve üslubunu taşıdığı görülür. Babil metinlerinin yerel taklitlerinin her zaman başarılı olduğu söylenemez. Örneğin Elam'da Kassit tarzı silindir mühürlere Sümerce ya da Akadca uzun yazılar işlenmiş, ama zanaatkârın bu dili bilmemesi kimi zaman satırların eksik yazılmasına neden olmuştur. Babil etkisi her yerde güçlü olmasına karşın, yerel kültürel ve edebi geleneklerin yerini almadı. Çoğu yerde kültürel miras çeşitliliğinin bir parçası oldu. Bu nedenle örneğin Ugarit'te Ugarit ve Hurri dillerinde edebiyat Babilceyle yan yana görülüyordu. Yazılı kültürün hamisi saraydı. Babil kültürünün bölgenin her yerinde bilinmesi, bu dönemde saray kültürünün ne denli güçlü olduğunu gösterir. Kültürel merkezi Babil'de bu yaratıcılık, yabancı bir hanedan olan ve bölgeye en uzun istikrar dönemini yaşatmış oldukları söylenebilecek Kassitlerce destekleniyordu.

9.2 Asur

Asurlular tarihlerini çok uzak bir zamandaki yerleşik yaşam öncesi bir geçmişten sekizinci yüzyıl ortalarına dek Asur kentini yönetmiş kralların uzun bir halefiyet zinciri olarak sunmuşlardır. Kraliyet pek çok kez bir aileden diğerine geçti, ama bu temele dayanarak tarihi bir hanedanlar dizisi hâlinde alt bölümlere ayıramıyoruz. Modern tarihçiler bunun yerine, Eski, Orta ve Yeni Babil dönemleri olarak adlandıran ve her biri yazılı kaynakların nispeten bol olduğu üç döneme denk gelen belirsiz şekilde tanımlanmış üçlü bir ayrıma başvururlar. İkinci binyıl ortalarından sonlarına kadar süren zaman dilimine çoğunlukla Orta Asur Dönemi denmektedir.

Bu yüzyılların tarihi genellikle, askeri açıdan çok faal ve başarılı krallar merkez alınarak yazılır. On dördüncü ve on birinci yüzyıllar arasında Asur, Asur kenti etrafında kurulmuş küçük bir devletten önemli bir bölgesel güce ve bölgesel ilişkilerde önde gelen bir oyuncuya dönüşmeyi başardı. Çoğunlukla kraliyet yıllıklarından

Kutu 9.1 Asur kraliyet yıllıkları

Orta Asur Dönemi'nin sonlarında, I. Tiglat-pileser'in (1114-1076) saltanatında, askeri olayların kronolojik olarak düzenlenmiş en ayrıntılı anlatılarını sunan yeni bir krali yazıt türü ortaya çıktı: kraliyet yıllıkları. Bu tip anlatıların sayısı giderek arttı ve kapsamaları genişledi; Asur döneminin sonlarına gelindiğinde hükümdarların arkalarında devasa bir külliyat bırakmış olduklarını görüyoruz. Yıllıklarda kralın nerelere sefer düzenlediği, nereleri fethettiği ve beraberinde hangi ganimetleri getirdiği yıl yıl anlatılır. Yalnızca bir yılın anlatıldığı bazı metinlerinin de olmasına karşın, yıllıkların çoğunda metnin üretildiği tarihe kadar geçmiş pek çok yıl anlatılır. Her yıl bir seferle özdeşleştirilmiştir. Aynı seferin farklı zamanlarda yazılmış versiyonlarında sık sık olaylar farklı şekilde anlatılır. Yazılmalarından hemen önceki olaylar daha fazla vurgulanarak ve ayrıntılı olarak anlatıldığından, bunlar asıl anlatının kısaltmaları olabilirler. Bununla birlikte siyasi durumdaki değişiklikleri yansıtmak amacıyla olayların yeniden yazılmış olması mümkündür. Örneğin, Kral Sennaherib (saltanatı 704-681) Babil'le pek çok sorun yaşamış ve kendisine sadık bir yönetim kurmak amacıyla buraya tekrar tekrar sefer düzenlemiştir. Denediği çözümlerden biri tahta Bel-ibni adlı bir yerliyi geçirmek oldu ve en eski yıllıklar bunu belirtir, ancak bu çözüm işe yaramamış ve üç yıl sonra Bel-ibni'nin yerine Asurlu bir prensin getirilmesi gerekmiştir. Bel-ibni'nin artık Asur'la herhangi bir ilgisi kalmadığından, bundan sonra yazılan yıllıklarda Babil yönetiminden bahsedilirken bile bir daha bu kişiden söz edilmediğini görüyoruz. Yıllıklar bize son derece önyargılı olmakla birlikte gerçekçi gibi görünse de tarihsel kaynak olarak kullanırken dikkatli davranılması gerekir.

Çoğu yıllık metni inşaat yazıtlarının bir parçasıdır ve üç ana bölüme ayrılırlar: kralın sıfatları, askeri eylemlerin yıllığın yazıldığı tarihe dek yıl yıl anlatılması ve o dönemde sürdürülen inşaat projesinin belirtilmesi. Sonuç olarak, inşaat faaliyetleri konusunda kronolojik bir çerçeve oluştururlar. Çoğunlukla temel tabakalarına gömülü silindirlere ve kil tabletlere yazılmış ya da taş duvar kabartmalarına ve stellere oyulmuşlardır. Odak noktalarının askeri faaliyetler olması ve askeri seferler konusundaki ayrıntı bolluğu, Asur tarihiyle ilgili modern tarihi kurguların temelde askeri faaliyetlere odaklanmasına yol açmıştır. Bunlara bakarak Asurluların, yazıtlarında aynı ilgiyi paylaşmayan komşularına kıyasla daha militarist oldukları sonucuna varmamalıyız.

(bkz. Kutu 9.1) ibaret kaynaklarımızda bu başarı, belli kralların bitmek bilmez seferlerinin sonucu olarak gösterilir. Bu önyargı bizim modern tarihlerimize de yansımıştır, ama Asur'un kuşkusuz askeri kudretinden de destek alarak uluslararası sahnedeki statüsüne erişmek için başvurmuş olduğu diplomatik yollar da göz ardı edilmemelidir.

Bu dönemin ilk önemli hükümdarı olan I. Asur-uballit (1363-1328) Asur'un çekirdek bölgesinde, yani Dicle Vadisi'nde ve doğudaki ovalarda, Asur kentinden kuzeyde Toros Dağları'na dek egemenlik kurmayı başardı. Daha önceden Asur devleti muhtemelen artbölgesini kontrol altına almış bir kent-devletinden öteye geçmemişti ve hatta on beşinci yüzyılda tümüyle Kuzey Suriye'deki Mitanni'nin egemenliği altında varlığını sürdürmüş olabilir. Asur'un doğusundaki Nuzi'nin

Mitanni egemenliğinde olduğundan kuşku bulunmamaktadır; muhtemelen Asur kralı da bir vasaldı. Hititler batıdan Mitanni'ye saldırdıklarında Asur-uballit devletin doğudaki topraklarını ilhak etmeyi başardı. Kendini uluslararası öneme sahip bir kral olarak kabul ettirdi. Amarna'da Mısır firavununa yazmış olduğu ve en azından Mitanni kralına eşit bir statü talep ettiği iki mektup bulunmuştur. Mısır'la diplomatik temas kurulması, Babil kralı II. Burnaburias'ın tepki göstermesine ve Mısırlı muadilinden Asur'u göz ardı edip kendisini vasalı olarak kabul etmesi için talepte bulunmasına imkân verdi. Yine de Asur'un önemi artık inkâr edilemezdi ve Babil kralının kendisi de Muballitat-şerua adlı bir Asur prensesiyle evlendi. Oğulları Karahardaş bir ayaklanmada öldürüldüğünde Asur-uballit müdahale ederek tahtta hak iddia eden Kassiti azletti ve yerine II. Kurigalzu'yu tahta çıkardı.

Asur-uballit'in ölümü üzerine Asur'un gücü geçici olarak geriledi ve ilk ardılları uluslararası nüfuz sahibi olmayı başaramadılar. Babil'in ciddi bir askeri rakip değilse bile Asur'dan bağımsız olduğu kesindir. Saltanatları neredeyse tüm on üçüncü yüzyılı içine alan üç uzun ömürlü kralın döneminde bu eğilim tersine döndü: I. Adad-nirari (1305-1274), I. Şalmaneser (1273-1244) ve I. Tukulti-Ninurta (1243-1207). Askeri faaliyetlerinin başlıca odak noktası batıydı; eski Mitanni devletinin Fırat'ın doğusundaki topraklarını zamanla doğrudan Asur kontrolüne soktular. Asurluların Hanigalbat adını verdikleri devletin kralı ilk başlarda Asur vasalı oldu, ancak ayaklanması üzerine I. Şalmaneser devletin güney ve doğusunu istila ederek kaleler ve idari merkezler kurdu. Sonraları kuzey ve batıdaki bir ayaklanma, I. Tukulti-Ninurta'nın Fırat'ın doğusundaki tüm Kuzey Suriye'yi ilhak etmesine neden oldu. Batı Suriye'nin kontrolünü hâlâ ellerinde bulunduran Hititlerle karşı karşıya geldi ve iki devlet birbirleriyle savaşımlar da önemli çarpışmalar yaşanmadı.

Asur'un büyük devletler ligine diplomatik açıdan kabul edilişi uzun zaman alacaktı. Adad-nirari Mitanni bölgesinin kontrolünü fiili olarak ele geçirdikten sonra Hatti kralına bir mektup yazarak onu kardeşi olarak niteledi. Hitit hükümdarıysa kaba bir yanıt verdi: "Hangi vesileyle sana kardeşlikten bahsedeceğim? Senle ben aynı anadan mı doğduk?"⁴ Ne var ki çok geçmeden, Asur krallarının en büyük hükümdarlar arasında yer aldıkları gerçeği artık inkâr edilemez olacaktı. Birbiri ardına gelen Hitit kralları I. Adad-nirari ve I. Şalmaneser'le diplomatik ilişki kurdular. Muhtemelen doğrudan çatışmadan kaçınmak amacıyla bu süreçte hem tehditlere hem de dostane yaklaşımlara başvuruldu. On üçüncü yüzyıl sonlarında IV. Tudhaliya Amurru'ya Şauşgamu'yla bir antlaşma yaptığında büyük devletler arasında Asur'u da saydı. Antlaşmada Asur'un Akdeniz'e ticari erişimi engellenmeye çalışılıyor ve Ammuru'ya Asurlu tüccarlarla iş yapma hakkı verilmiyordu.

Asur'un batı topraklarındaki idaresinin odak noktasını, stratejik noktalara kurularak kanal ve yollarla birbirlerine bağlanmış yerleşmeler oluşturuyordu. Yollar kimi zaman bozkırdan geçiyor ve düzenli aralıklarla kuyular yapılıyordu. Asur merkezleri muhtemelen ticaret yollarını korudukları ve çevrelerindeki bölgeleri kontrol altında tuttukları yerlerde kurulmuştu. Bu yerleşmelerde bulunmuş kayıtlarda, kralın buralara Asurlu yetkililer yerleştirdiği ve bunların işleri yerel halkı pek dikkate almadan yürüttükleri belgelenir. Dolayısıyla, Suriye halkını Asurlu yapma ya da yerel uygulamaları değiştirme girişiminde bulunulmamıştır. Kayıtların başlıca konusu tarımsal üretilerdir. Yerleşmelerin etrafındaki bölgeler doğrudan Asur idaresine bağımlı işçi

gruplarınca ekiliyor ve bunlar tayınlarla destekleniyordu. I. Şalmaneser döneminde yerel halkın kontrolü için yeni bir yöntem kullanılmaya başlandı: Hanigalbat'ta gruplar bütün olarak, aileleri ve mallarıyla birlikte bir yerden diğerine taşındı. I. Tukulti-Ninurta döneminde Kuzey Suriye halkının Asur'a sürülüp burada kamusal projelerde ve tarımda çalıştırılmasıyla, bu uygulamanın kapsamı daha da genişletildi. Kuzey Suriye böylece, Asur için tarım ürünleri ve işçi kaynağı oldu.

On üçüncü yüzyılda Asur yayılcılığı batıyla sınırlı değildi. Seferler Suriye'nin kuzeyindeki topraklara, Doğu Anadolu'ya da uzanıyordu. Asurlular burada karşılaştıkları halkları devletler ya da federasyonlar kurmak zorunda bırakmış olabilirler. Anlatılarda, birinci binyıl başlarında önemli Urartu devletinin geliştiği Uruatri ve Nairi gibi bölgelerden söz edilmeye başlanır. Asur'un doğusundaki Gutiler ve Subariler gibi eski adlar taşıyan dağ kabileleri de seferlerin hedefi oldu. I. Tukulti-Ninurta'nın IV. Kaştíliaşu'yu yenilgiye uğratmasıyla Babil bir kez daha Asur kontrolüne girdi. Bu olay uzun bir epik şiirde anlatılmıştır. İmparator "Asur kralı ve Karduniaş kralı, Sümer ve Akad kralı, Sippar ve Babil kralı, Tilmun ve Meluhha kralı, Yukarı ve Aşağı Denizlerin kralı, engin dağların ve ovaların kralı, Subari (ve) Gutî topraklarının kralı ve tüm Nairi topraklarının kralı"⁵⁵ unvanlarını aldı; böylece, geniş bir alan üzerinde egemenlik iddiasında bulunuyordu. Ne var ki öldürülmesi ve ardından Asur'da yeni göçebe halkların Doğu Anadolu'ya ve Kuzey Suriye'ye girmelerine olanak tanıyacak bir kargaşa yaşanması üzerine bu güç dönemi aniden sona erdi. Bu son bölge giderek I. Şalmaneser'in uzakta tutmuş olduğu Aramilerce işgal edildi. Bölgede iç istikrarı sağlayan I. Asur-reşa-işi (saltanatı 1132-1115) ile her yöne saldırılar düzenlemiş I. Tiglat-Pileser (saltanatı 1114-1076) dönemlerinde Asur'un gerileyişi bir süreliğine durdu. I. Tiglat-pileser batıda Aramilerle ve Muşkularla savaşarak Akdeniz'e ulaştı. Güneyde Babil'e akın düzenledi, ama Babil de buna karşılık vererek Asur yakınlarındaki Ekallatum'u ele geçirdi. Tiglat-pileser kuzeyde de Van Gölü kıyılarına ulaştı. Ama bu başarılar kısa ömürlü oldu; 1050'ye gelindiğinde Asur çekirdek bölgesine indirgenmiş, Kuzey Suriye'nin büyük bölümü ve Mezopotamya'nın geniş kesimleri Aramilerin kontrolüne girmişti. Bunu yüz yıllık bir karanlık dönemi izledi.

Askeri başarılar Asur'da büyük inşaat faaliyetlerine girilmesi için gerekli ekonomik kaynakları yaratmıştı. En büyük proje, Tukulti-Ninurta'nın Dicle üzerinde, Asur'un karşısında inşa ettirdiği Kar-Tukulti-Ninurta adlı yeni başkentin inşasıydı. Kent Babil'i yenilgiye uğratmasından sonra kurulmuştu ve gerekli kaynakların bulunmasında bu seferde elde edilen ganimetten yararlanılmış olabilir. Bakir topraklar üzerine kurulan kent, en az 240 hektara ulaşan muazzam bir alanı kaplıyordu. Merkezinde, tanrı Asur'a adanmış tapınağı ve iki büyük sarayıyla devasa bir iç kent kuruldu. Belgelerden, işgücünün Suriyeli sürgünlerden elde edildiği anlaşılmaktadır, ancak kentin başkentlik ömrü kısa oldu. Tukulti-Ninurta'nın öldürülmesinden sonra ikincil bir kente dönüştü.

Orta Asur toplumu devletin militarizminden yoğun olarak etkilenmişti. Asur'un çekirdek bölgesindeki tarım topraklarının büyük bölümü kraliyete aitti ve hizmet karşılığında kişilere ve ailelerine veriliyordu. Hizmet etmesi için çağrılan kişinin "ordu"ya katıldığı söyleniyordu, ama görevler askeri işlerden ibaret değildi. Örneğin, inşaat projelerine katılmaları da istenebiliyordu. Bunun karşılığında devlet, kiracının hizmet sunduğu sürece neredeyse özel mülk muamelesi gören tarlalar veriyordu.

Belge 9.1 Orta Asur yasalarından alıntılar

Tablet A, Paragraf 47

Bir erkek ya da bir kadın büyücülük yaparken yakalanırsa ve suçları kanıtlanırsa, büyücülük yapan kişi öldürülecektir. Büyücülüğe tanık olmuş bir kişinin ağzından “kendim gördüm” sözcüklerini duyan kişi gidip bunu krala söyleyecektir. Gözle görmüş olan tanık krala söylenmiş şeyi inkâr ederse, kulağıyla duymuş olan tanık Güneş Tanrısının oğlu Öküz’ün önünde “bana gerçekten söyledi” diyecek ve temize çıkacaktır. (Önce) konuşup sonra inkâr eden gözüyle görmüş tanığa gelince, kral onu istediği gibi sorgulayacak ve araştıracaktır. Arındırdıklarında bir kötülük çıkarıcı adamı konuşturacak ve kendisi şöyle diyecektir: “Krala ve oğluna içtiğin anttan seni kimse kurtarmayacaktır. Tablete göre sen krala ve oğluna ant içtin.”

Çeviride yararlanılan kaynak: Martha T. Roth, *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, ikinci basım (Atlanta: Scholars Press, 1997), s. 172-173.

Arazi babadan oğula geçiyor ve bu nedenle sarayın müdahalesi olmadan başkasına satılabiliyordu. Bununla birlikte toprağı elinde bulunduran kişi görevlerini ihmal ettiğinde ya da vârisi bulunmadığında toprak satılmış olsa bile saraya geri dönüyordu. Bireyler hizmet yükümlülükleri için yerlerine, çoğunlukla kendilerine borçlu olan başka birini geçirebiliyorlardı. Dönemin diğer Yakındoğu toplumlarında olduğu gibi Asur’da da borçluluk düzeyi yüksekti ve günümüze kalmış sözleşmelerin pek çoğu borçlunun işgücüyle garanti altına alınmış kredi sözleşmeleridir.

Dönemin resmi kayıtları arasında Orta Asur Yasaları ve Saray Kararnameleri dediğimiz bir dizi tablet de yer alır (bkz. Belge 9.1). Bu kayıtlar toplumsal kuralların son derece katı bir şekilde düzenlendiğini ve özellikle de kadınlar için sert olduğunu gösterir. Kadınlar tümüyle kocalarıyla babalarına bağımlıydılar ve herhangi bir suç durumunda ağır şekilde cezalandırılıyorlardı. Kocası düşmanlarca tutsak edilen kadının yeniden evlenmeden önce iki yıl beklemesi gerekiyordu. Bu arada ona babası ya da oğulları, bunlar yoksa topluluk bakıyordu. İki yıldan sonra kocası geri dönerse kadın onu kabul etmek zorundaydı, ama ikinci kocasından olan çocukları bu kocasıyla kalıyordu.⁶ Suç çoğunlukla vücut uzuvları kesilerek cezalandırılıyordu. Hırsızlık yaparken yakalanan kadının ya kocası tarafından kulakları ya da kurban tarafından burnu kesiliyordu. Kamusal davranış sıkı bir denetim altındaydı. Evli kadınların evden tek başlarına dışarı çıkmalarına izin verilmesine karşın, başlarını örtmek zorundaydılar. Bekâr kadınların, kölelerin ve fahişelerin başlarını örtmeleri yasaktı. Örtünen fahişe elli kırbaça ve giysileri çıkarılıp başından aşağı sıcak katran dökülerek cezalandırılıyordu. Bu tür bir suçu ihbar etmeyen kişiler de aynı derecede sert cezalara çarptırılıyorlardı. Orta Asur Saray Kararnameleri ise saray içerisindeki davranış kurallarını belirliyordu. Bunlar da temelde kadınlarla ilgiliydi. Kadınlar gözetim altındaydılar ve dışarıdan saraya girenlerin, belki de hadım edilmiş olup olmadıklarının anlaşılması için, kontrolden geçmeleri gerekiyordu. Saraylı bir

kadın yanında refakatçisi olmadan bir erkekle buluşursa, her ikisi de öldürülüyordu. Omuzları açık bir saraylı kadınla konuşan hizmetkâr yüz kırbaç yiyordu.⁷ Bu dönemin Asur toplumu hakkında, tebaasına son derece sert davranış kuralları dayatan bir sarayın egemenliğinde olduğu izlenimini ediniyoruz.

9.3 Orta Elam Krallığı

İkinci binyıl sonlarının Yakındoğu dünyasının doğu sınırında Elam devleti, uluslararası sistemdeki rolü ikincil önemde olsa da güçlü komşularına benzer şekilde gelişmişti (kral listesi için bkz. s. 272-73). On sekizinci yüzyılda Babil kralı Hammurabi tarafından yenilgiye uğratılmasından sonra Elam bölgesinin siyasi açıdan parçalanmış olması muhtemeldir. Bu durum ancak 1400 civarında tersine döndü, ama 1500'den itibaren Susa hükümdarları kendilerinden Akadca "Susa ve Anşan Kralları" ya da Elamca "Anşan ve Susa Kralları" olarak söz etmeye başladılar. MÖ 1400'den sonra batıdaki Susiana düzlükleri, yaklaşık 500 kilometre güneydoğudaki modern Fars eyaletindeki Anşan Dağları ve yaklaşık 400 kilometre güneydeki Basra Körfezi kıyılarıyla birleşti. Elam çok çeşitli kültürel geçmişlere sahip halkları birleştiren, coğrafi açıdan geniş bir devlettir. Batı düzlükleri büyük oranda Mezopotamya'dan etkilenmiş, dağlardaysa yerel gelenekler korunmuştu. Dil kullanımında ve dini uygulamalarda bu ayrım açıkça görülür. Mezopotamya Akadcası Elam tarihinin daha eski dönemlerinde kullanılmıştır ve bu tarihlerde ilk başlarda resmi dildi. MÖ 1400'den sonra bu rolü Elamca üstlendi. Dönemin ilk yarısında Mezopotamya tanrıları Susa'da popülerdi, ama Elamlı tanrılara da tapınılıyordu. MÖ 1400'den sonraysa resmi kültte Elamlı tanrılar hâkimiyet kazandı.

Bu dönemin tarihini yazarken temelde inşaat yazıtlarına dayanıyoruz. Bir kralın adının pek çok yerde geçmesi, devletin büyüklüğünü anlayabilmemizi sağlamaktadır. Üstelik, soy bilgileri çoğunlukla verildiğinden, kral ardılıklarını bir dereceye kadar anlayabiliyoruz, ama tarihçiler arasında hâlâ fikir ayrılığı da görülmektedir. Hükümdarları tarihlendirebilmek için Mezopotamya tarihiyle eşzamanlılıklara başvurmak zorundayız. Babil kaynaklarında zaman zaman Elam'la askeri çatışmalardan bahsedilir ve hanedan evlilikleriyle ilgili bazı mektuplar da bulunmaktadır, ancak olaylar hakkındaki bilgilerimiz genelde muğlak kalır.

MÖ 1500'le 1100 arasındaki yüzyıllarda Elam ardı ardına üç hanedan tarafından yönetildi. Aralarında en az bildiğimiz, 1400 civarına dek hüküm süren ilk hanedandır. Elimizde beş hükümdarın adının olduğu bir liste var yalnızca ve burada da akrabalıklar belirtilmiyor; bu nedenle, bir hanedan oluşturup oluşturmadıklarını bile bilemiyoruz. Neredeyse hepsi "Susa ve Anşan Kralı" unvanını taşıyorlardı. Ne var ki egemenliklerinin Susiana Ovası dışına da uzandığı yönünde herhangi bir kanıt bulunmadığından, bu unvan bir kurmacadan ibaret olabilir. Hatta hükümdarın buradaki gücünün de kısıtlı olması mümkün görünmektedir. Hükümdarlardan biri olan Tepti-ahar'ın en iyi belgelenmiş faaliyeti, Susa'dan yaklaşık 209 kilometre uzaklıkta Kabnak (modern Haft Tepe) adlı yeni bir yerleşmenin inşa edilmesidir. Kralın Susa'da yitirdiği kontrolün bu yerleşmenin kurulmasına yol açtığı öne sürülmüştür, ama bu konuda kesin bir kanıt bulunmamaktadır. Her halükârda, erken

Orta Elam hükümdarları geniş bir coğrafya üzerinde egemenlik kurmuşlarsa bile, batı düzlüklerinin ötesinde herhangi bir iz bırakamamışlardı.

Orta Elam devletinin ortaya çıkışı, dönemin İgi-halkı tarafından kurulmuş ikinci hanedanıyla gerçekleşmiştir. Egemenliği yaklaşık iki yüzyıl sürdü. Tahtın İgi-halkı'nın iki oğlunun ardılları arasında gidip gelmesi açısından, halefiyetin o döneme göre alışılmadık olduğu görülmektedir. Bu ardıllardan ilki olan Pahir-işşan'ı kardeşi Attar-kittah ve onu da oğluyla torunu izledi. Taht ardından Pahir-işşan'ın iki oğluna geçti ve onları da Attar-kittah'ın ardılları takip etti. Ailenin iki kolu arasında gerilim yaşanmış olabilir, ama bu konuda kesin verilere sahip değiliz. İnşaat yazıtları hanedanın düzlüklerdeki kontrolüne tanıklık eder. Bu inşa işlerden biri de Basra Körfezi üzerinde bir liman olan Liyan'daki projelerdir. Dönemin en büyük imar faaliyetiye on dördüncü yüzyıl sonlarında Susa'nın 40 kilometre uzağında kurulmuş ve adını kurucusu Untaş-Napirişa'dan alan Al-Untaş-Napirişa kentidir. Merkezi, sayısız tapınağın bulunduğu bir alanla çevrili devasa bir ziggurattı. İkinci bir alanın içinde başka din dışı yapılar vardı. Ziggurat Elam'ın büyük tanrısı Napirişa'yla Susa'nın koruyucu tanrısı İnşuşinak'a adanmıştı. Tam anlamıyla anıtsal bir projeydi; büyük bir kısmı çok fazla yakacak kullanılarak pişirilmiş milyonlarca tuğla kullanılmıştı. Güneşte kurutulmuş tuğlalardan yapılmış iç çekirdek, pişmiş tuğlalardan yapılmış 2 metre kalınlığında bir katmanla sarılmıştı. Dış kaplamanın her onuncu katmanında Untaş-Napirişa'nın İnşuşinak'a yaptığı bir ithafın yazılı olduğu bir tuğla sırası vardı. Yapısının sağlamlığı sayesinde Yakınoğu'nun en iyi korunmuş zigguratu olmuştur. İç alandaki tapınakların birçoğu yalnızca Elam tanrılarına adanmış, bazılarındaysa Susa'da popülerlik kazanmış Mezopotamya tanrıları onurlandırılmıştı. Dolayısıyla, Elam geleneklerine ilginin artmış olduğunu görüyoruz. Mezopotamya etkisinden uzaklaşma yönünde bir diğer adım da devletin resmi kayıtlarında Elam diline geçilmesi idi. Birkaç istisna hariç, inşaat yazıtları artık Akadca yazılmıyordu. Döneminin diğer pek çok yeni kurulmuş kenti gibi Al-Untaş-Napirişa da kurucusunun ardından başkentliğini koruyamadı. Tümüyle terk edilmemekle birlikte, Untaş-napirişa'nın ölümünden kısa bir süre sonra Susa karşısında ikinci plana düştü. Bu hanedanın son hükümdarları Babil'le askeri çatışmalara girdiler. Bu devletin bir dizi kukla hükümdar atamış olan Asur kralı I. Tukulti-Ninurta'nın kontrolünde bulunduğu sırada III. Kidin-Hutran Doğu Dicle bölgesine saldırdı. İki kez Babil'e girerek ilkinde Nippur'u aldı, ikincisindeyse İsin'e saldırdı. Kassitlerin Tukulti-Ninurta'nın 1207'deki ölümü üzerine Babil tahtını yeniden ele geçirmelerinin üzerinden çok geçmeden Kidin-Hutra da öldü ve Elam'da hanedan değişikliği yaşandı.

Bu değişimin ayrıntılarını bilemiyoruz. Susa'da on ikinci yüzyıl başlarına ait inşaat yazıtlarında Hallutus-İnşuşinak'ın oğlu Şutruk-Nahunte'nin faaliyetleri kaydedilmiştir ve onun soyundan gelenlerin yüzyılın geri kalanında Elam'a hükmetmiş olduklarını belgeleyebiliyoruz. Şutruk-Nahunte, Kassit Meli-Şipak'ın (saltanatı 1186-1172) en büyük kızıyla evlenmişti, ama belki de Elamlıların Babil kralı da olması gerektiğini düşündüklerinden, bu dönemde Babil'le ilişkiler son derece gergindi. Elimizde, Elamlı göndericisiyle Babilli alıcısının adları günümüze gelmemiş bu tarihlere ait krali bir mektup vardır. Mektubu büyük olasılıkla Şutruk-Nahunte yazmıştı ve şu şikâyetle bulunuyordu: “Ben kralım, bir kralın oğlu, bir kralın tohumuyum ve bir kraldan oldum. Babil ve Elam topraklarının hükümdarıyım. Büyük kral Kurigalzu'nun en

Resim 9.2 Untaş-Napirişa'nın eşi kraliçe Napir-asu'nun heykeli: Réunion des Musées Nationaux/ Art Resource, NY izniyle.

büyük kızının soyundan geliyorum. Neden Babil tahtında oturmuyorum?”⁸ İntikam almak için Babil'i istila tehdidinde bulunuyordu. İlginçtir ki bu mektup altıncı yüzyılda yazılmış bir kopyası sayesinde günümüze ulaşmış ve Babil'de bulunmuştur. Bu dönemde herhangi birisinin mektubun içeriğini neden ilgi çekici bulduğunu bilemiyoruz; bu nedenle, elimizdeki, döneme dair tarihi kurgumuzu büyük oranda alt üst edebilecek kurmaca bir anlatı olabilir!

Bununla birlikte Şutruk-Nahunte'nin 1155 civarında Babil'i istila ederek son Kassit kralının yönetimine son verdiği kesindir. Buradaki tüm önemli kentlerden, Naram-Sin yazıtı ve Hammurabi Kanunları gibi en ünlü erken Babil anıtları da dâhil olmak üzere çok büyük miktarda ganimet getirdi. Bu anıtların çoğunda nereden geldiklerini, Şutruk-Nahunte tarafından tanrı İnşuşinak'a adandıklarını ve fethin kendisinin kutlandığı Elamca bir metin mevcuttur. Bu da, Susa'da neden bu kadar çok Babil anıtı bulunmuş olduğunu açıklar. Kral, Al-Untaş-Napirişa da dâhil olmak üzere Elam kentlerinden ganimetler de getirmiş ve bunlar Susa'da yeniden ithaf edilmişlerdir.

Şutruk-Nahunte krallığını, sonraki Babil kaynaklarında ülkeyi yağmalayıp Marduk heykelini çalmakla suçlanan oğlu Kutir-Nahunte'ye devretti. Kardeşi ve ardılı Şilhak-

İnşuşinak Babil’le Asur’a tekrar tekrar akın düzenlediğini ve Dicle’nin doğusundaki bölgeyi kuzeyde Nuzi’ye dek kontrolü altına aldığını iddia eder. Kassit otoritesinin çöküşü ve Asur’un zayıflaması herhalde bu bölgeyi kolay bir av hâline getirmişti. Elam bu dönemde zenginleşti ve devletin doğu kesimi gelişti. Ama Babil’in I. Nebukadnezzar döneminde yeniden dirilişi bu refaha son verecekti. Babil kralı Marduk heykelini Susa’dan geri aldı ve Elam devleti kayıtlarımızdan üç yüzyıllığına kayboldu.

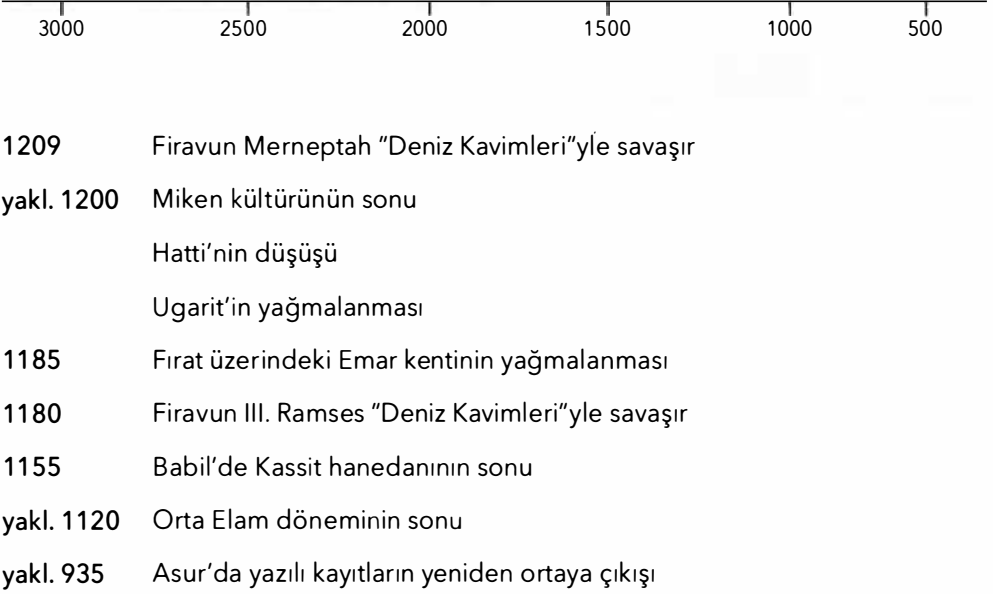
Orta Elam dönemi tüm bölge tarihinin en iyi belgelenmiş kısmı olmasına karşın, hakkındaki bilgilerimiz kısıtlıdır. Devletin sahneye geç bir tarihte çıktığını ve uluslararası etkisinin Babil ve Asur’la kısıtlı olduğunu görebiliyoruz, ancak önemli bir güç olarak göz ardı edilmesi mümkün değildir. Uluslararası yazışmalarda karşımıza çıkmamasının nedeni muhtemelen, Amarna arşivlerinden sonra yükselmesi ve Suriye’den uzakta olmasıydı. Babil’deki Kassitlerle yakın temas içindeydiler, ama bu döneme ait Babil kraliyet arşivleri bulunmadığından, kurmaca olmaları mümkün sonraki kopyalar hariç, elimizde Elam’dan gönderilmiş mektuplar bulunmamaktadır. Elam’da hem Babil’in güçlü kültürel etkisiyle hem de bu etkiye karşı dirençle karşılaşırız. Akad dili kullanılıyordu, ama 1400’den sonra Elamcaya kıyasla önemsizleşti. Diğer taraftan, dönemin görsel sanatlarında Babil uygulama ve üsluplarının taklit edildiği görülür. Bu ikili tutum, Elam’daki kültürel geleneklerin heterojenliğinin bir sonucu olabilir; ne Mezopotamya etkisindeki düzlükler ne de Elam dağları tam bir hâkimiyet kazanabilmişlerdir.

NOTLAR

- 1 Benjamin R. Foster, *Before the Muses: An Anthology of Akkadian Literature* (Bethesda: CDL Press, 1993), s. 308-325. Aynı çeviri şu kaynakta da yer alıyor: Benjamin R. Foster, *From Distant Days: Myths, Tales, and Poetry of Ancient Mesopotamia* (Bethesda: CDL Press, 1995), s. 298-313.
- 2 Foster, *Muses*, s. 304-307; *Distant Days*, s. 215-217.
- 3 Foster, *Muses*, s. 351-403; *Distant Days*, s. 9-51.
- 4 Gary Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*, ikinci basım (Atlanta: Scholars Press, 1999), s. 147. Hitit kralının adı kaybolmuştur. Akademisyenler II. Muvatalli, III. Murşili ve III. Hattuşili önerilerinde bulunmuşlardır.
- 5 A.K. Grayson, *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Assyrian Periods, cilt 1)* (Toronto: University of Toronto Press, 1987), s. 275.
- 6 Orta Asur Yasaları, Martha T. Roth, *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, ikinci basım (Atlanta: Scholars Press, 1997), s. 153-194.
- 7 Orta Asur Saray Kararnameleri, Roth, *Law Collections*, s. 195-209.
- 8 JanVan Dijk, “Die dynastischen Heiraten zwischen Kassiten und Elamern: eine verhängnisvolle Politik,” *Orientalia* 55 (1986), s. 162, satır 37-40. Bu makalenin yazarı mektubu Kutir-Nahunte’ye atfeder.

Bölgesel Sistemin Çöküşü ve Sonrası

On ikinci yüzyıl son derece olaylı geçmiş, bu dönemde Yakındoğu ve çevresindeki tüm toplumlarda çok önemli değişimler yaşanmıştır. Yoğun bir askeri faaliyet ve yıkım da dâhil olmak üzere pek çok etmen söz konusuydu. Yine de süreklilik unsurlarıyla da karşılaşılır ve kimi bölgeler olaylardan diğerlerine göre daha az etkilenmiştir. Standart bürokrasi ve diğer kayıt tutma uygulamalarının kesintiye uğraması yüzünden, çeşitli yerlerde yaşananların tümüyle anlaşılması güç ve gözlenen değişimlerle ilgili verilen tarihler çoğunlukla kuşkuludur. Olayların yorumlanması daha da güçtür: Tüm bölge ve devletlerde olanların tek bir nedene dayanarak açıklanması mümkün değildir. Yerel şartlar, geniş çaplı bölgesel değişimlerin yaratacağı etkileri değiştiriyordu.

Sonuçta, önceki yüzyıllarda Yakındoğu'nun karakteristik özelliği olan sistem tümüyle yıkıldı. Bu sistemin çözülüşü yerel sorunları daha da ağırlaştırdı elbette ve sonuçta, bu dönemi açıklarken başvurmamız gereken çerçeveyi bu çözülüş meydana getirir.

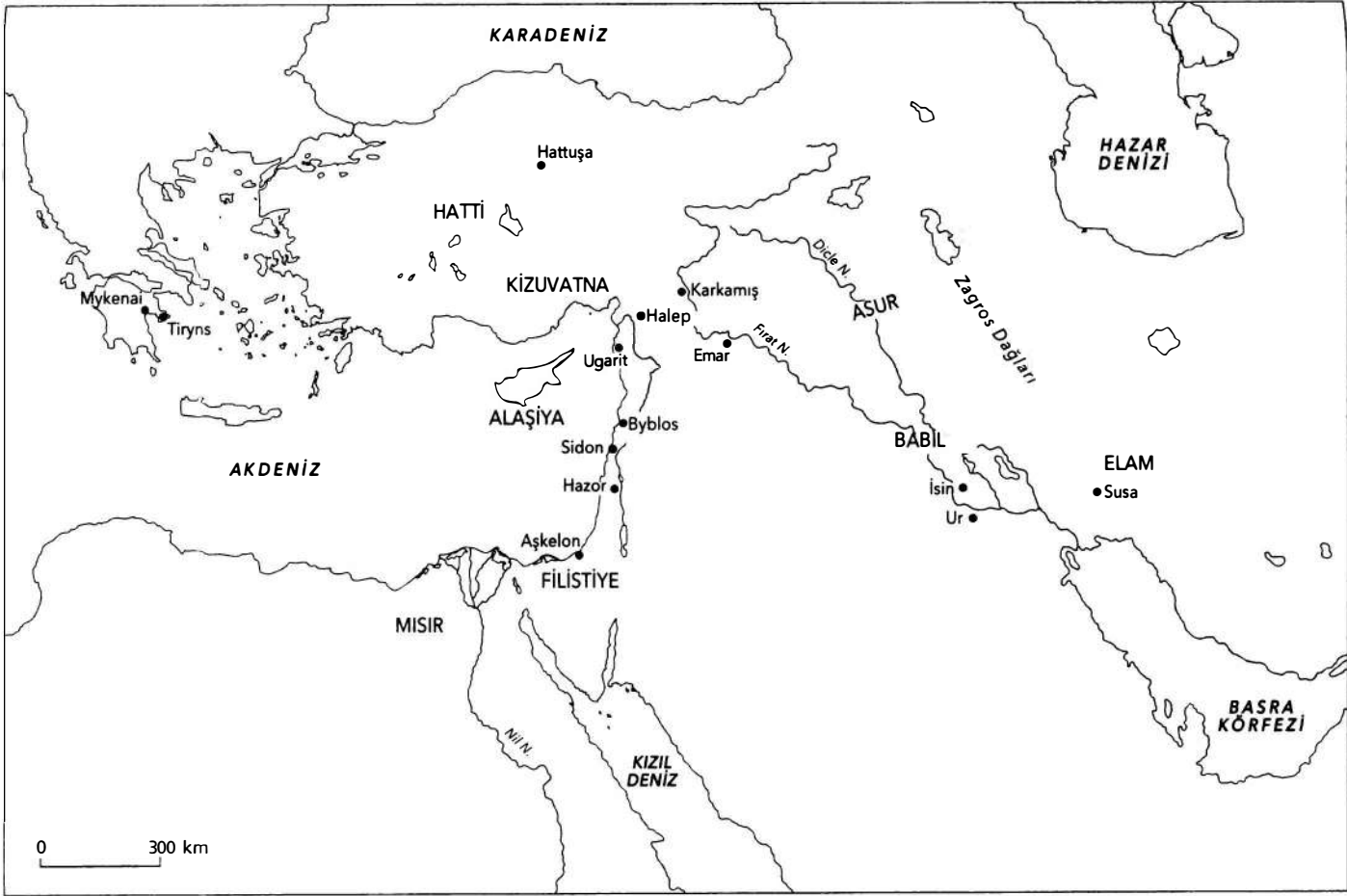
10.1 Olaylar

Elimizdeki belgeler özellikle yıkım ve kargaşaya odaklanır. Arkeolojik açıdan bakıldığında, bir kentin yakılıp yıkılması ayakta kalmasına kıyasla daha görünür bir olaydır ve kraliyet yazıtları da savaşa yoğunlaşarak, barış şartlarından çok savaşları aydınlatır. Dolayısıyla, on ikinci yüzyılın öyküsü daha çok bir kargaşa öyküsüdür, ama güçlü süreklilik ve aşamalı değişim unsurlarıyla da karşılaşırız. Bunların incelenmesi daha zordur, ama unutulmamaları gerekir. Tarihçiler arasında süreklilik ve değişim güçlerinin göreceli önemleri konusunda ateşli bir tartışma yaşanmaktadır, fakat 1050'de Yakındoğu dünyasının 1250'dekinden çok farklı olduğunu hepsi kabul eder. Neyin, neden ve tam olarak ne zaman olduğu konusuysa çok daha tartışmalıdır.

Yıkıcı güçlerin daha çok Doğu Akdeniz bölgesinde, yani Ege'de ve Anadolu'da güçlü olduğunu gözleyebiliyoruz; doğudaysa etkileri daha azdır. Suriye'nin kıyı bölgeleriyle Levant iç kesimlere kıyasla çok daha fazla etkilenmiştir. Mezopotamya'nın büyük devletleriyle Mısır büyük yıkım güçlerine karşı koyabildiler, ama sınırlarında yaşananlardan onlar da olumsuz etkilendiler ve sonunda gerileme dönemlerine girdiler. Bu nedenle, anlatımız batıdan doğuya doğru ilerleyecek (bkz. Harita 10.1).

Mikenlerin Ege dünyası Yakındoğu dışında kalıyordu, ama 15-13. yüzyıllar arasındaki dönemin karakteristik özelliği olan sistemin bir parçasıydı. Miken toplumsal ve siyasi örgütlenmesinin tam yapısı hâlâ bilinmemektedir; çeşitli bölgelerdeki güçlü bir merkezi iktidarın başlıca kanıtıysa, büyük bir zenginliğe sahip seçkinlerin yaşadığı Mykenai ve Tiryns gibi yerlerde inşa edilmiş muazzam kalelerdir. Miken nüfuzu Yunanistan anakarasının büyük bölümüyle Girit de dâhil olmak üzere Ege adalarına uzanmış ve Kıbrıs ve Levant'la geniş çaplı ticari bağlar kurulmuştu. Bu dünya on ikinci yüzyıl başlarında ortadan kalktı: Denizası ticaret kesildi, insanlar artık gösterişli mezar eşyalarıyla birlikte gömülmez oldu ve kalelerin pek çoğu ya yıkıldı ya da şayet tümüyle terk edilmedilerse, küçüldüler. Yıkım birdenbire yaşanmadı; onyıllara yayıldı. Sonraki arkeolojik kültür hâlâ Miken olarak tanımlanabilir de zenginliğini ve geniş coğrafi yayılımını yitirmişti. Linear B yazısının ortadan kalkmış olması, merkezi ekonomik faaliyet azaldığından saray bürokrasilerine artık gerek duyulmadığını gösterir. Ege dünyasının büyük bölümünde gerilemeyle ve yıkımla karşılaşılmasına karşın, Kıbrıs'ın tam aksi yönde geliştiği görülür: MÖ 1200 civarında kentsel genişleme ve metal üretimi artmış, ayrıca Mısır, Levant ve Orta Akdeniz'le uluslararası temaslar gelişmiştir. Dolayısıyla, Miken gücünün kaybolması, Kıbrıslıların mevcut boşluğu doldurmalarını sağlamış olabilir.

MÖ 1200 civarında Anadolu köklü siyasi değişimler yaşadı: Bölgeye yüzyıllarca egemen olmuş Hatti devleti yıkıldı, ama bu durumun ardındaki şartlar da bilinmemektedir. Bunda pek çok etmen rol oynadı. Hattuşa'daki kral daha on üçüncü yüzyıl sonlarında Anadolu'nun güneyinde, Tarhuntaş'a denilen bölgedeki rakip bir krali haneyle uğraşmak zorundaydı. Buradaki krallar da Hatti'nin eski büyük hüküm-

Harita 10.1 Yakındoğu ve Doğu Akdeniz, yakl. 1200 (Kaynak: L. de Blois ve R.J. van der Spek, *An Introduction to the Ancient World*, Londra ve New York: Routledge, 1997, s. 21).

darlarının soyundan geldiklerini iddia ediyorlardı ve neredeyse bağımsız bir devlet oluşturmuşlardı. Aynı zamanda Batı Anadolu'nun da askeri kontrol altına alınması gerekiyordu ve son Hatti kralı II. Šuppiluliuma Kıbrıs'taki Alaşiya Krallığı'nın kontrolünü ele geçirmek için deniz savaşları yapmıştı. Kimi tarihçiler, Mısır ve Ugarit metinlerindeki tahıl sevkiyatı göndermelerine dayanarak bölgede kıtlık yaşanmış olduğunu öne sürmüşlerdir. Ne var ki pek çok kötü hasadın yaşandığı Anadolu'nun tarımsal zemininin istikrarsızlığı, bu sevkiyatlar için uzun süreli kıtlıktan daha iyi bir açıklama olabilir. Hatti şiddet kullanılarak yıkıldı, ama tüm bölgede bir örnek bir yıkım yaşanmadı. Başkent Hattuša'da krali sitadel ve ayrıca aşağı kentteki bazı kamu binaları yakılıp yıkıldı, ama müstakil evlere dokunulmadı. Tüm Anadolu'da benzer bir model görülür: Yıkımın yaşandığı yerlerde tam bir yıkım olmadığını görürüz. Birçok yerleşme zarar görmemiş, yine de terk edilmiştir. Sonuçta Hatti bir siyasi güç olarak ortadan kalktı, ancak güneyde, Karkamış'ın geçmişte bağımlı olan genel valisi ayakta kaldı ve eski büyük kralların soyundan geldiğini öne sürerek Hitit kraliyet hanesinin tarihini sürdürdü. Burada arka arkaya tahta çıkan hükümdarlar bölgeyi birleşik tutmayı başaramadılar ve 1100'e gelindiğinde pek çok yeni küçük devlet kuruldu.

Hitit hâkimiyetinin sona ermesiyle birlikte Suriye kentleri bağımsızlıklarını kazandılar, ama aralarından birçoğu, özellikle de kıyı bölgelerindekiler yok edildi. Bu olayların en iyi Ugarit kentinde belgelendiğini görüyoruz. Şehrin son kralı Ammurapi Hatti kralının sadık bir vasalıydı ve Karkamış'taki genel valiyle doğrudan temas hâlindeydi. Bu nedenle çok sayıda tahıl sevkiyatıyla Hatti'ye destek veriyordu. Ayrıca, kendisini denizde akıncıların oluşturdukları tehdit konusunda uyaran pek çok bölge hükümdarıyla temastaydı. Hitit kralı söz konusu gruplardan birini "gemilerde yaşayan Şikalayular"¹ olarak tanımlamış ve Ugarit'e, tutsak aldığı bir adamı bu halk konusunda sorgulanması için kendisine göndermesini istemiştir. Alaşiya kralıysa Ammurapi'ye kentlerini tahkim etmesini, savaşçıları ve savaş arabalarını toplamasını tavsiye etti, fakat gönderilen yanıtta acıklı bir tabloyla karşılaşırız: Birçok köy zaten yağmalanmıştı; Ugarit askerlerinin çoğu Hatti'de ve gemileri de Anadolu'nun güney kıyılarındaydı (bkz. Belge 10.1). Ugarit hafiri Claude Schaeffer bu mektupların bir fırında bulunmuş olduğunu, gönderilmeden önce pişirileceklerini, ama hazırlanamadan önce kentin yağmalandığını öne sürer. Bu durum metinlere dramatik bir içerik kazandırır; sanki düşman askerleri ilerlerken yazılmışlar ve gönderilmelerinden önce Ugarit yağmalandığı için asla gönderilememişlerdir. Şimdi ise bu açıklama arkeolojik bir aldanma gibi görünmektedir. Mektuplar yazıldığında düşman kapıya dayanmış değildi ve elimizdekiler de farklı tarihlerde yazılmış mektuplardır. Her halükârda, olanları zaten biliyoruz: Ugarit yıkıldı ve bin yıl boyunca kimse buraya yerleşmedi. Ras İbn Hani'deki limanı da yağmalandı, ama kısa bir süre sonra, muhtemelen kente saldırmış halk buraya yerleşti.

Tahribat şablonundaki seçicilik güneyde, Suriye-Filistin bölgesinde de devam eder. Byblos ve Sidon gibi önde gelen limanlara dokunulmamış, Aşkelon ve Hazor gibi kentlerse yıkılmıştır. Yıkım eşzamanlı değildi; onyıllar boyunca sürmüştü. Filistin'de, bölgenin karakteristik özelliği olan kent kültürünün yerini zamanla köy kültürleri aldı. Örneğin Filistiler gibi yeni halklar yerleşti ve Mısır sınırına dek güney kıyılarının kontrolünü ele geçirdiler.

Belge 10.1 Ugarit mektupları

(Alaşiya) kralının Ugarit kralı Ammurapi'ye mektubu

Kral der ki Ugarit kralı Ammurapi'ye söyleyin: İyi olasın ve tanrılar senin esenliğini korusun.

Bana yazdıklarınla ilgili olarak: “Denizde düşman gemileri görüldü!” Şayet gemi görüldüğü doğruysa, kendini güçlendir. Askerlerin ve savaş arabaların nerede? Senin yanında değiller mi? Değillerse, seni düşmandan kim kurtaracak? Kentlerini surlarla çevrele ve askerlerinle arabalarını bu surların içine al. Düşmanı gözle ve kendini iyice güçlendir!

Ugarit kralının Alaşiya kralına mektubu

Babam Alaşiya kralına deyin ki oğlun Ugarit kralı der ki: Babamın ayaklarına kapanıyorum. Babam iyi olsun. Evlerin, karıların, askerlerin ve babam Alaşiya kralına ait her şey çok çok iyi olsun.

Baba, düşman gemileri geliyor. Köylerimi yakıyor ve ülkeme kötülük ediyorlar. Babam tüm askerlerimin [ve arabaların] Hatti'de ve tüm gemilerimin Lukka'da olduğunu bilmiyor mu? Daha yanıma gelmediler, bu yüzden ülke savunmasız. Babamın bundan haberi olsun. Düşmanın gelmiş olan yedi gemisi kötü şeyler yaptı. Başka düşman gemileri de görünürse bana mesaj yolla ki bileyim.

Alaşiya valisinin Ugarit kralına mektubu

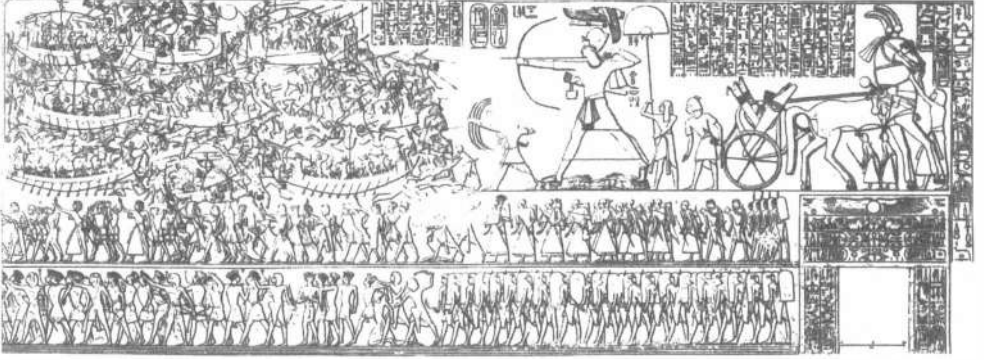
Alaşiya'nın valisi Eşvura böyle der. Ugarit kralına deyin ki: Sen ve toprakların iyi olun.

Düşmanların ülken halkına ve gemilerine yaptıklarıyla ilgili olarak, bu ülkenin halkına karşı bu suçları işlediler. Bu yüzden, bana kızma.

Şimdi, düşmanların daha önce dağlık bölgede bırakmış olduğu yirmi gemi arkada kalmadı. Birdenbire gittiler ve nerede olduklarını bilmiyoruz. Sana yazıp haber veriyorum ki kendini koruyabilesin. Haberin olsun!

Çeviride yararlanılan kaynak: Gary Beckman, ed. A. B. Knapp, *Sources for the History of Cyprus. Volume 2: Near Eastern and Aegean Texts from the Third to the First Millennia BC* (Greece and Cyprus Research Center, 1996), s. 27.

Mısır'dan gelen raporlar elimizdeki en ayrıntılı raporlardır, ama bakış açıları ülkeyle sınırlı ve taraflıdır. İki Mısır firavunu yazılı ve resimli anlatılarıyla Doğu Akdeniz'de yaşananları anlatır. Olayları, Libyalıların her zaman unsurlarından biri olduğu batı kökenli yabancı istilacılarla yapılan savaş bağlamına yerleştirirler. Anlatıların arasında yirmi beş yıl bulunmasına karşın, çok benzer şeylerden bahsederler. Kral Merneptah (saltanatı 1213-1204) Libyalıların ve “deniz ülkelerinden” olarak

Resim 10.1 III. Ramses'in Deniz Kavimleri'yle çarpışması, Medinet Habu'dan kabartma: Chicago Üniversitesi Şark Enstitüsü'nün izniyle.

tanımladığı kuzeyden gelen çeşitli halkların bir saldırısını başarıyla geri püskürttüğünü iddia eder. Mısır'a askeri güç kullanarak girmeye çalışmış olmalarına karşın, beraberlerinde aileleriyle sürülerini getirmişlerdi ve bu da yerleşmeye niyetli olduklarını göstermektedir. III. Ramses ise (saltanatı 1187-1156) daha ayrıntılı bilgiler verir. Sekizinci yılıyla ilgili anlatısında, hükümdarlığının beşinci yılında, kuzeyden gelen halkların saldırılarından bahsedildikten sonra, tüm Doğu Akdeniz'de yaşananların bir özeti aktarılır.

Yabancı ülkeler adalarında düzen hazırladılar. Ülkeler birden yok oldu ve savaşta silinip gittiler. Hatti'den, Kode'den (=Kizzuvatna), Karkamış'tan, Arzava'dan Alaşiya'ya hiçbir ülke onların ordularının önünde duramadı. Amurru'da bir yerde ordugâh [kuruldu]. Halkını perişan ettiler ve ülkeleri sanki hiç varolmamış gibiydi. Mısır'a doğru ilerliyorlardı ve onlar için ateş hazırlanıyordu. Konfederasyonları Peleset, Tjeker, Şekeleş, Denyen ve Veşheş ülkelerinin birliğiydi.²

Bu anlatıda, ada halklarının Hatti'yle Kizzuvatna'yı ve başka devletleri istila ettikleri ve bu devletlerin kısa sürede ortadan kalktıkları bir tabloyla karşı karşıyayız. İstilacılar Kuzey Suriye'de güçlerini toplayarak Mısır'a yürüdüler, ama III. Ramses hem denizde hem de karada onları bozguna uğrattı (bkz. Resim 10.1). Ramses halklardan bazılarını açıkça tanımlamıştır. Aralarında Pelesetler ve Ugarit'te bulunmuş mektupta söz edilen Şikaluyularla herhalde aynı olan Şekeleşler vardı, fakat dikkatli bir inceleme yapıldığında, Ramses'in ayrıntılı kurgusunun kuşku olduğu görülür. Örneğin Karkamış yıkılmamıştır. Daha önemlisi, uzak adalardan Suriye kıyılarına baskın yaptıkları belirtilen "Deniz Kavimleri"nin adlarına bölgede onyıllar öncesinde de rastlanır ve Mısır'a Hitit ordularında paralı askerlik yaptıkları görülür. Diğer bir deyişle, III. Ramses Suriye'deki gruplarla girişilmiş çatışmaları, Mısır'la yolunun üzerindeki her şeyi yakıp yıkan istilacı bir yabancı ordu arasındaki büyük bir savaşa dönüştürmüştür. Bu verilerin yorumlanması son derece güçtür. Hatta kimi tarihçiler III. Ramses'in yalnızca önceli Merneptah'ın savaş anlatılarını yinelediğini ve Mısır'da alışlageldiği üzere, daha önceki zaferleri kendine mal ettiğini öne sürmüşlerdir. Bu

düşünceyi teyit ya da reddetmemiz mümkün değildir. Olayların ayrıntıları ne olursa olsun, Mısır'ın Sina'daki madenlere hâlâ ulaşabilmekle birlikte, Asya topraklarındaki doğrudan kontrolünü büyük oranda kaybettiği kesindir. Bölgesel devlet olarak varlığını korudu, ama III. Ramses'ten sonraki yüzyılda iç karışıklıklar ve toplumsal kargaşa yaşandığını, sınırları dışındaki bölgelerle temasının azaldığını ve sonunda, 1100 civarında ülkenin siyasi açıdan parçalandığını görüyoruz.

Bölgenin Batı Suriye ve Akdeniz'le temasları kesilmiş doğu devletlerinde de benzer süreçler yaşanıyordu. Asur, Babil ve Elam arasında temaslar sürüyordu, ama bunlar daha çok askeri çatışmalarla sınırlıydı. Hâlâ bölgesel devletlerdi, ama iç sorunları vardı ve sınırları dışındaki nüfuzları azalmıştı. Asur askeri açıdan çok başarılı geçen on üçüncü yüzyılın ardından, sürekli seferler siyasetini yaklaşık doksan yıllığına terk etti. Bu durumun nedeni 1207'de I. Tukulti-Ninurta'nın öldürülmesinden sonra yaşanan iç sorunlar olabilir ve siyaset değişiminde Batı Suriye'de yaşanan askeri sorunlar da muhtemelen etkili olmuştu, ancak bu sorunlar Fırat'ın doğusundaki bölgeye sıçramadı. Yıkılan kentler arasında en doğudaki, Hitit bağımlısı olan Emar'dır; burada iki metinde "güruhların(?) kente musallat oldukları yıl"dan bahsedilir ve en geç tarihli metin 1185'e aittir. Emar'ın doğusunda, Suriye'deki Asur merkezleri yıkılmadı, ama küçüldüler ve yazmanlık faaliyetleri sona erdi. Kırsal kesim askeri ve siyasi açıdan önem kazanmış yarı göçebe Aramilerin kontrolündeydi. Bölgede kentleşme düzeyi geriledi. Asur üç yüzyıl boyunca çekirdek bölgesine indirgenmiş olarak ve belki de batısındaki bazı merkezlerden ibaret kaldı.

On ikinci yüzyıl Babil'inde tahtın Kassitlerden ikinci İsin hanedanına geçmesini tarihçiler genellikle iktidarın bir kraliyet hanesinden diğerine geçtiği görece önemsiz bir değişim olarak görürler, fakat bu dört yüzyıldır Kassitlere ait olan merkezi gücün siyasi açıdan nasıl çözüldüğünü göstermektedir. Orta Babil'de 1150'ye gelindiğinde Babil tahtını ele geçirecek rakip bir hanedanın olması, bu devletin gücünü yitirdiğini ortaya koyar. Üstelik, arkeolojik kayıtlar kentleşmede büyük bir gerilemeye işaret eder; gerçi bu gerilemenin ikinci binyıl başlarında başlamış uzun bir sürecin parçası olarak görülmesi gerekir. Gerçek kent merkezlerinin sayısı çok azaldı; belki yalnızca Babil, İsin ve Ur kaldı. Yerleşik nüfusun büyük bölümü köylerde yaşıyordu. Örneğin Nippur 1200'e gelindiğinde kent özelliklerini yitirmişti ve 1100'e gelindiğinde belki de eski zigguratı etrafında kümelenmiş küçük bir nüfustan ibaret kalmıştı. Yerleşik nüfusun büyüklüğü, üçüncü binyıl sonlarındaki düzeyin %25'ine inmişti. Kimi bölgesel farklılıklar vardı elbette; örneğin Diyala Vadisi'ndeki gerileme, Ur bölgesine kıyasla çok daha belirgindi, fakat ikinci binyıl sonlarına gelindiğinde kent örgütlenmesinin ve sulama kanalları altyapısının çökmüş olduğu şüphesizdir. Bölge sakinlerinin çoğu yarı göçebe yaşam tarzına geri döndü. Bu gelişmenin başlıca nedenleri siyasi olmayabilir. Görünüşe bakılırsa, Fırat'ın suyunun büyük bölümü nehrin batı kollarına kaymış ve bu da geçmişin bazı büyük kent merkezlerini büyük bir nüfusu beslemeye yetecek sulama olanağından yoksun bırakmıştı. Üstelik, toprağın aşırı kullanımı sonucu meydana gelen tuzlanma verimi düşürmüş olabilir. Siyasi ve ekolojik etmenlerin bir bileşiminin etkili olduğu kesindir. Merkezi gücün zayıflaması, bu doğal değişimlere tepki olarak büyük sulama projelerine girişilmesini imkânsızlaştırıyordu. Elam'la Asur'un dış askeri müdahaleleri bu süreci hızlandırmış olabilir ve Babil devleti kırsal kesimindeki kontrolünü yitirmiştir.

Elam devletinin önceki dönemdeki örgütlenişini bilmediğimizden, on ikinci yüzyılda nasıl bir değişim geçirmiş olduğunu saptamamız olanaksızdır. Daha önceki iç gerileme, I. Nebukadnezar'ın (saltanatı 1125-1104) Orta Elam dönemine son vermiş askeri faaliyetlerini kolaylaştırmış olabilir. Her halükârda, tüm Yakındoğu'da yaşananlara benzer bir sonuç oluştu: Merkezileşmiş bir devlet yıkıldı ve bölgeye, bu örnekte herhalde doğudan gelmiş yeni halklar girdi.

10.2 Yorum

Tarihçiler bu olaylar hakkında, çoğunlukla tek bir devlete ya da Doğu Akdeniz'e yoğunlaşan çeşitli açıklamalar getirmişlerdir. Devletlerin çöküşlerinin başlıca nedenleri olarak istila ve göçlere, toplumsal devrimlere ve çevre felaketlerine işaret edilmiştir. Diğer taraftan, kimi uzmanlar gözle görülür süreklilikleri vurgulamış ve on ikinci yüzyılın radikal bir değişim yüzyılı olduğu fikrini tartışmaya açmışlardır. Bu durumda, ikinci binyıl sonu-birinci binyıl başları arasında görülen farklılıklar konusundaki açıklamanın, haklarında neredeyse hiç veri bulunmayan sonraki yüzyıllarda aranması gerekir, ancak 1200 civarında başlayan değişimlerin on beş-on üçüncü yüzyıllar Yakındoğu dünyasının sonunu hızlandırdığı ve bu sonu getiren nedenlerin on ikinci yüzyılda aranması gerektiği açıktır. Üstelik, bu dönemde tüm toplumlar da şiddetli değişimlerin yaşanması bir rastlantı olamaz. Yüzyıllar boyunca ortak bir sistem içerisinde birbirlerine bağlanmış olduklarından, sistemin sona ermesi mutlaka geniş çaplı etkiler yaratmıştır. Böylesine kapsamlı bir değişimin tek bir nedenle açıklanması mümkün değildir.

Antik kaynaklar Ege, Anadolu ve Suriye-Filistin'den bahsederken, yabancı istilalarını önemli bir yıkım nedeni olarak gösterirler. Aralarında en önde gelenleri, çağdaş Mısır kaynaklarıdır, ancak klasik dünyanın yükselişini ele alan sonraki Yunan anlatılarında ve eski İsrail devletinin kurulmasıyla ilgili Eski Ahit'teki anlatılarda da dönemin istilaları anlatılır. Bu genel manzara tarihçileri diğer verileri de bu ışık altında yorumlamaya yöneltmiştir. Örneğin, Zagros Dağları'nda yeni bir çanak çömlek tipinin ortaya çıkması, doğudan gelen halkların istilalarının bir sonucu olarak görülmüştür. Asur kaynaklarındaki Aramilerle ilgili göndermeler, ülkeye sızma girişimlerinin kanıtı sayılmıştır. İstilalarla ilgili yazılı kayıtları incelediğimizde, fazlasıyla basit bir tablo çizmiş olduklarını görüyoruz. Bunlar kimi dâhili çelişkiler içermektedir ve başka kaynaklar daha farklı bir manzara sunmaktadır. Örneğin, III. Ramses'in Deniz Kavimleri'nin adalarından geldikleri, Anadolu ve Suriye-Filistin kentlerini tek bir saldırıyla yok ettikleri ve onları ancak kendisinin Mısır sınırında durdurabildiği yönündeki anlatısı, bu halklara ait adları taşıyan kişilere bölgede daha önceki onyıllarda da rastlanmasıyla çelişir. Arkeolojik kayıtlarda kısa bir dönem içerisinde bir dizi yıkımla değil, kimi yerlerin yıkıldığı, kimilerininse ayakta kalmakla birlikte küçüldükleri uzun bir zaman dilimiyle karşılaşılır. Büyük olasılıkla Yakındoğu dışından halkları da içeren alışılmadık askeri güçlerle çatışmalar yaşanmıştı, ama geniş çaplı bir istilanın sonuçları değildi bunlar. Yakındoğu'nun doğu kesiminde devletlerarası savaş başlıca yıkım ve gerileme nedeni olarak görülür genellikle, fakat bu on ikinci yüzyıla özgü bir yenilik değildi. İkinci binyılın ikinci

yarısı boyunca devletler birbirleriyle çatışmışlardı. Dolayısıyla, bu savaşların etkileri tek başına, geniş çaplı çöküş için yeterli bir açıklama oluşturmaz.

Kimi tarihçilerse değişimi açıklarken daha çok iç gelişmelere yönelmişlerdir. Büyük devletler sisteminin önemli bir özelliği de kontrolleri altındaki tarım topluluklarını sömüren saray seçkinleriydi. İki grubun zenginlikleri ve yaşam tarzları arasında muazzam bir uçurum vardı. Hayranlıkla baktığımız gösterişli mezar eşyaları ve mimari kalıntılar, yoksul çiftçilerle hayvancıların gelirleriyle meydana getirilmişti. Kırsal kesimdeki borçluluk düzeyi pek çoklarını devlet yapılarının dışında bir sığınak aramaya yöneltmişti. Dönemin kayıtları *habiru* olarak adlandırılan halklara göndermelerle doludur. Bu terim dönemin Mitanni, Hatti, Mısır ve Babil gibi neredeyse tüm büyük devletlerin ve Suriye-Filistin devletlerinin kayıtlarında kullanılmıştır; etnik değil, toplumsal bir grubu tanımlar. *Habirular* kontrol edilmesi güç topraklara sığınmış ve devlet yapılarının dışında yaşayan dışlanmışlardı. Örneğin İdrimi anayurdu Halep'ten kaçtıktan sonra *habiru* olduğunu anlatır. Bu kişilerle ilgili göndermeler neredeyse her zaman düşmancadır. Soyguncu ve katil olarak betimlenir, ama aynı zamanda paralı asker olarak kullanılırlar. Dolayısıyla, bunlara karşı benimsenen tutumun çelişkili olduğunu görürüz. Tümüyle düşman görülmelerine karşın, devlet hizmetinde kullanılabiliyorlardı. Saray bağımlılarının kırsalı terk sorunu saray sistemine karşı ciddi bir tehdit sayılıyordu. İşgücü kıtlı ve saray kontrolünden kaçan insan sayısının artması işçi bulmayı daha da zorlaştırıyordu. Bu nedenle antlaşmalarda sık sık mültecilerin iadesinden söz edilmiştir. İşçi kıtlığı devletlerin tarımsal verimliliklerini düşürmüştü ve saray geliri açısından bir tehdit oluşturunuyordu. Saraylar işgücü kaybını telafi etmek için geriye kalan bağımlılar üzerindeki taleplerini artırmış ve böylece sorunu daha da ağırlaştırmış olabilirler. İşçiler efendilerine sırt çevirmiş ve Deniz Kavimleri gibi gruplar da dâhil olmak üzere, bu efendilere meydan okuyan düşman güçlere katılmış olabilirler. Bu durumda seçici bir yıkımla karşılaşılması hiç de şaşırtıcı değildir. Örneğin Hattuşa civarında yaşayan halklar sömürülmelerinin sembolü olan kraliyet hisarına ve kamusal binalara saldırdılar. Tüm kentler yıkılmamıştı elbette, ama çoğunun kırsal kesim altyapıları yıkılmış ve bu da kentlerin küçülmelerine ya da tümenden terk edilmelerine yol açmıştı.

Kimi tarihçiler çöküşün nedenini doğal etmenlerde aramışlardır. Bazı arkeolojik alanlarda deprem izleriyle karşılaşılır, ama bölgesel çözülmenin nedeni bu olamaz. Çeşitli yazılı kaynaklarda yiyecek kıtlığından bahsedilmesine dayanarak, kıtlığın büyük bir sorun olduğu öne sürülmüştür. Tarımdaki gerilemenin açıklaması olarak ya kuzey ikliminde genel bir kuraklaşma ya da Güney Mezopotamya'da nehir yataklarının kayması öne sürülmüştür, fakat kanıtlar muğlaktır. Tüm Yakındoğu'da tarımsal zemin her zaman istikrarsız olmuştu ve metinlerdeki gıda tedarikiyle ilgili sorunlar uzun süreli bir kıtlıktan ziyade münferit olaylarla sınırlı olabilir. Gerçekten kuraklaşma yaşandıysa, seçkinlerin ciddi düzeyde savurgan yaşam tarzları için yetersiz destek sorununu daha da ağırlaştırmış olacaktı. Yine de Yakındoğu'da gördüğümüz tüm değişimleri açıklamaya çevre baskısı tek başına yeterli görünmüyor.

Tüm bu açıklamaların tarihsel kayıtlarda bazı dayanakları bulunduğundan, gözlediğimiz değişimlerin ardında belki de çok çeşitli nedenlerin yer aldığı sonucuna varabiliriz. Bireysel olarak yerleşimlerin yıkımında başlıca neden askeri çatışmalar

ve toplumsal ayaklanmalar olabilir. Nedenlerin her birinin önemini artıran unsur, bölgenin karakteristik özelliği olan ve 1500-1200 arasında bölgeye istikrar getiren sistemin çözülüşünde payı olmasıdır. Devletler tek başlarına yaşamıyorlardı; birbirleriyle yakın bir bağ içerisindeydiler. İç örgütlenmelerinin korunmasında aralarındaki temas yaşamsal öneme sahipti. Bu temasların kesilmesi hepsini derinden etkilemişti. Hitit devleti ortadan kalkıp Suriye-Filistin kargaşa içine düştüğünde, Mısır'ın Asya'yla teması kesilmiş oldu. Babil ve Asur'a ulaşamadığından, temas kurabileceği bir eşiti kalmamıştı. Ticaretin ve diplomatik ilişkilerin kesilmesi, Mısır'ın kuzeydeki olaylardan habersiz kalmasına yol açtı. Ülke muazzam kaynakları sayesinde ayakta kalabildi, ama saray seçkinlerini destekleyen uluslararası sistem yıkılmıştı. Benzer şekilde, doğudaki Asur, Babil ve Elam devletleri de katılımcıların yalnızca bu üçünden oluştuğu küçük bir uluslararası sisteme indirgenmişti. Akdeniz ya da Mısır'a artık ulaşılıyordu ve ticaret yolları kapanmıştı. Bu geniş coğrafi altyapının yokluğu söz konusu devletlerin çözümlerine ve sonuçta, başta Aramiler olmak üzere yeni halkların bunların arasında kalan toprakları ele geçirerek onları birbirlerinden daha da tecrit etmelerine yol açtı. Devletlerin gerilemeleri sonucunda oluşan boşluğu tek bir güç dolduramadı ve bu da kontrolün yeni gruplarla alt toplumsal tabakaların eline geçmesine imkân tanıdı. Devletlerin çöküşünden söz ederken, bu durumun herkesi olumsuz etkilemiş olduğunu düşünmemeliyiz. Yeni bir iktidar organizasyonu oluştu ve Yakındoğu devletlerinin halkları arasında geniş kesimler bu yeni özgürlükten faydalanmış olabilir.

10.3 Sonrası

Bekleneceği gibi, saray sistemindeki kriz tarihçinin elindeki kaynak sayısının hayli azalmasına yol açmıştır. Bürokrasiler artık çalışmıyordu ve inşaat faaliyetleri asgari düzeydeydi. Yazılı ve arkeolojik kayıtlar kaybolur ve Yakındoğu tarihi yeni bir "Karanlık Çağ"a girer. Bu dönemin süresi bölgeden bölgeye değişir. Karanlık Çağ'dan çıkan ilk devlet, yaklaşık olarak MÖ 1050-935 arasına ait yazılı kayıtların çok ender olduğu Asur'dur. Asur sonraları yayılmacı siyasetiyle pek çok çevre bölgeyi kendi yörüngesine çekti ve giderek daha ayrıntılı hâle gelen kayıtlarından buralardaki şartları kısmen öğrenebiliyoruz, fakat söz konusu yerlerde yazının kullanımı çok daha geç tarihlere dek çoğunlukla kısıtlıdır. En eski ve en güçlü edebiyat geleneğinin görüldüğü Babil'de bile tek tek belgelerin ötesine geçen bir yazmanlık faaliyeti düzeyiyle karşılaşmak için sekizinci yüzyıl ortalarına dek beklemek zorunda kalır.

MÖ 1100-900 arasındaki yüzyıllar hakkında pek az şey biliyoruz, fakat büyük oranda daha önceki yapıların ortadan kalkması sayesinde bu dönemde önemli teknolojik ve toplumsal değişimler yaşandığını saptayabiliyoruz. Toplumsal ve ekonomik yaşam yeni şartlara uyum sağlayacak şekilde değişti. Teknolojik uygulamalar saraylarca sürdürülüyordu; saraylar ortadan kalktığında altyapı çöktü ve bu da değişim gereksinimi yarattı. Bu dönemde sarayların gücünü koruduğu bölgelerin, Asur, Babil ve Mısır'ın eski yöntemleri sürdürmeleri nedeniyle teknolojik açıdan geri kaldıklarını görüyoruz. Yazı uygulamalarındaki değişimler bu durumun en

iyi örnekleridir. Tüm Yakındoğu'da ikinci binyılın sarayları yazmanların Akadca okuyup yazdıkları idari yapıları desteklemişlerdi. Çoğu için bu yabancı bir dildi ve uzmanlaşması görece zor çiviyazısıyla kaydediliyordu. Bu vasıflı kişiler ancak yeterli zenginliğe sahip kurumlarda eğitilip desteklenebiliyordu. Sarayların sonunun gelmesiyle birlikte, bu uzmanların ihtiyaç duydukları altyapı ve ayrıca varlık nedenleri ortadan kalktı. Diğer saraylara diplomatik dil bilgisi gerektiren mektuplar yazılmıyordu artık. Üstelik, ekonomi uygulamalarının kesintiye uğraması, bürokrasiye gereksinimi azaltmıştı. Ticaret kesintiye uğramıştı, tarlalar ve işgücü artık merkezi idare altında değildi ve özel ekonomik faaliyetler gerilemişti. Sarayların önemlerini bir derece koruyabildikleri devletlerde bürokrasiler de bir oranda korunabildi. Bu, Asur ve Babil'de çiviyazısı uygulamalarının sürmesini açıklar, ancak aynı kayıt sistemi başka yerlerde artık kullanılmıyordu ve insanlar yerel uygulamalara geri dönmüşlerdi. Sarayı hâlâ görece güçlü olan Mısır yalnızca kendi hiyeroglif yazısını ve türevlerini kullanıyordu.

Başka yerlerde pek az metin yazılmıştır. Güney Anadolu'da ve Kuzey Suriye'de Hititlerin ardılları, Luvice yazmakta kullandıkları ve bizim Hitit hiyeroglif yazısı adını verdiğimiz yazının kullanımını genişlettiler. Daha önceleri yazı yalnızca kısa mühür yazılarında ve mülkiyet işaretlerinde kullanılmıştı, ama on ikinci - onuncu yüzyıllarda daha uzun kraliyet yazıtlarında ve bazı ekonomik kayıtlarda kurşun şeritleri üzerinde kullanılmaya başlandı. Suriye-Filistin bölgesinde tercih edilen yazı çizgisel alfabeydi. Yüzyıllar önce geliştirilmiş olan bu sistem, çeşitli yazı ve dillerde kısıtlı bir kullanıma sahipti (bkz. Kutu 10.1). On birinci ve onuncu yüzyıllardaysa bölgenin yegâne yazı sistemi oldu. Bildiğimiz yazıtlardan çoğu, 1200 civarındaki kargaşa sırasında yıkılmamış Fenike liman kentlerindendir. Alfabede yalnızca yirmi iki harf vardı ve yazı yönü sağdan sola doğrudu. Dokuzuncu yüzyılda İbraniceyle Aramice de bununla kaydediliyordu ve büyük bölümü kısa yazıtlardan müteşekkil, giderek artan sayıda belge yazılmıştı. Aramice'nin konuşma dili olarak tüm Yakındoğu'ya yayılmasıyla birlikte yazı da yayıldı. Yerelde konuşulan dilin yazılabildiği daha basit bir sistem olması nedeniyle öğrenilmesi daha kolaydı ve yazmanların çiviyazısında olduğu gibi yoğun bir eğitimden geçmeleri gerekmiyordu. Dolayısıyla, bir saray örgütünün desteğine ihtiyaçları yoktu.

Metalürjide de temel bir teknolojik değişim yaşanmıştı. MÖ 1200'e dek en çok kullanılan maden bakır ve kalay alaşımı olan tunçtu. Çoğu Yakındoğu ülkesinde bu iki malzemenin farklı kaynaklardan ithal edilmesi gerekiyordu. Hiçbirinde bu kaynakların ikisine birden yerel düzeyde ulaşamıyordu. İkinci binyılın ikinci yarısındaki uluslararası ticaret sistemi bu madenlerin edinilmesini çok kolaylaştırmıştı. Onda bir oranında, yani tunç için gerekli oranda bakır ve kalay külçelerinin bulunduğu çağdaş bir gemi batığı (Uluburun) bu durumu kanıtlar (bkz. Resim 7.1). Saray atölyeleri tunç üretimi için gerek duyulan zanaatkarları barındırıyor ve destekliyordu. MÖ 1200 civarında pek çok bölge, özellikle de Doğu Akdeniz yeni maden tedarikinden yoksundu ve tunç atölyeleri yıkılmıştı. İnsanlar bunun yerine başka bir madene yöneldiler: demir. Demir cevheri neredeyse her yerde bulunabiliyor ve dolayısıyla ithal edilmesi gerekmiyordu. Üçüncü binyıldan beri kullanılmasına karşın, belki de yalnızca tunç imalatının bir yan ürünüydü ve yalnızca özel nesnelerde kullanılıyordu. On ikinci ve on birinci yüzyıllarda ergitme süreci sırasında demirle fırının

Kutu 10.1 Alfabetik yazılar

İkinci binyılın Suriye-Filistin bölgesinde alfabetik yazı diyebileceğimiz yazının ilk kanıtlarıyla karşılaşırız. Sözcük işaretlerinin ve hecelerin bir, iki ya da üç ünsüzle belirtilmesinin yerine, bu yazıda dilin her ünsüzü için bir işaret kullanılıyor ve bu da otuzdan az karakter gerektiriyordu. Bu fikrin ardındaki esin kaynağı, ünsüzler için bir dizi hiyeroglifin bulunduğu ve bunların herhangi bir ünlüyle birleştirilebildiği Mısır yazı sistemi olabilir. Alfabetik yazıya dair en eski kanıtlara, ikinci binyıl başlarında güçlü bir Mısır etkisinin görüldüğü Sina'daki, Serabit el-Hadim'de rastlanır. İkinci binyılın ikinci yarısında çeşitli alfabetik yazılar yan yana kullanılmaktaydı. Sonraki dönemlere kalabilen sistemde okunuşu ses benzerliği ilkesine dayanan bir dizi karakter vardı; örneğin, ev çizimi Sami dilinde "ev" anlamına gelen *baytun*un ilk sesi olan b sesini temsil ediyordu. İkinci binyıla ait bu tür çok az sayıda alfabetik yazıt bilinmektedir ve bunların çoğunda yalnızca birkaç karakter vardır. Harf biçimlerinde büyük bir çeşitlilik görülür, ama ortak bir temel sistem fark edilir. Bu metinler daha çok taş ya da metal üzerine kazınmış ya da çanak çömlek parçalarına mürekkep kullanılarak çizilmiştir.

On üçüncü yüzyılda Suriye kenti Ugarit'te ve topraklarında Babil çiviyazısı sisteminin yanı sıra, çok daha fazla örneğine rastlanan bir çiviyazısı alfabesi de kullanılıyordu. Kil tabletler üzerine yazılan Ugarit alfabetik işaretlerinin şekilleri heceli çiviyazısı işaretlerine benziyordu, ama ikisi arasında bariz bir şekil bağı yoktur. Alfabetik yazıyla mektuplar, sözleşmeler ve edebiyat yapıtları da dâhil olmak üzere çok çeşitli metinler yazılmıştır. Ne var ki elimizdeki çok az sayıdaki metinde yerel Sami dili kaydedilmemiştir. Anlaşılan yerel işler Ugarit alfabe yazısıyla kaydediliyor, uluslararası konulardaysa Babil dili tercih ediliyordu. Ugarit yazısının görüldüğü toplam 1400 tablet günümüze ulaşabilmiştir. İlginçtir ki hem çiviyazısı sisteminde hem de diğer alfabetik sistemlerde bu döneme ait alfabeler bulunmuştur ve bu da harf sıralamasının yerleşmiş olduğunu gösterir.

MÖ 1200 sonrasında ne Ugarit ayakta kalabildi, ne de yazısı. Çizgisel alfabe Fenikelilerce benimsenip birinci binyılda Suriye-Filistin Sami dillerinin de yazılabileceği şekilde geliştirildi. Arami dilinin birinci binyılda Asur İmparatorluğu'nda yayılmasıyla ve beşinci yüzyılda Pers İmparatorluğu'nda resmi dil olarak benimsenmesiyle birlikte alfabe Yakındoğu'nun ve çok uzaktaki bölgelerin baskın yazısı hâline geldi. Yunanistan'a aktarılma tarihyse tartışmalıdır. Çoğu akademisyen alfabenin dokuzuncu veya sekizinci yüzyıllarda Fenike ya da Suriye bölgesinden aktarıldığına inanmaktadır, ama 1200 öncesindeki bir tarihi öne sürenler de vardır. Yunanlar bazı işaretleri ünlülere ayırdılar ve böylece alfabe yazısının Sami dilleri dışındaki dillerde de kullanılabilmesini sağladılar.

kömüründen alaşım yapma teknolojisi keşfedildi ve böylece, tunçtan çok daha sert olan çelik elde edildi. Bu icat görünüşe bakılırsa Doğu Akdeniz'de (Anadolu ve Levant) gerçekleşmişti ve yeni toplumsal şartlara çok uygundu. Tunçtan daha güçlü ve ucuz bir metal olan çelik, gelişmiş bir ticaret ağına gerek duyulmadan üretilebiliyordu. Bir kez daha, sarayların güçlerini korudukları bölgeler, Mezopotamya ve Mısır gerilediler. Demir buralarda ancak dokuzuncu yüzyılda yaygınlık kazandı ve bu dönemde bile kullanımı büyük oranda sarayla kısıtlı kaldı.

Karanlık Çağ'da Yakındoğu'nun büyük bölümünde toplumun neredeyse tümüyle yeniden yapılandığını görüyoruz. Devletler krizi yabancı halkların bölgeye göç etmelerine olanak tanımıştı ve iç göç de yoğundu. Yarı göçebe halklarla yerleşik halklar arasında geçişkenlik vardı. Pek çok kentli çoban yaşam tarzına dönerken, eskiden yarı göçebe olan bazı kişiler de kentlerde siyasi güç kazandılar. Durum çok karışık ve bu hareketleri tam olarak saptayamıyoruz. Bununla birlikte onuncu ve dokuzuncu yüzyıl kayıtlarında gönderme yapılan halklara baktığımızda, pek çok bölgeye daha önceden bilinmeyen toplulukların yerleşmiş olduğunu görüyoruz.

Bunlardan bazıları Yakındoğu dışından gelmişti. Örneğin Orta Anadolu'da Phryg'ler görünüşe bakılırsa on ikinci yüzyılda Balkanlar'dan giriş yapmış ve sekizinci yüzyıla gelindiğinde birleşik bir devlet kurmuşlardı. Mısırlıların adlarını verdiği Deniz kavimlerinden bazıları Suriye-Filistin bölgesine yerleşmişlerdi. Bu grupların varış yerleri konusunda, Mısırlıların aktardığı isimlerin yer adlarıyla ve daha geç metinlerdeki kabile adlarıyla karşılaştırılmasına dayanan birçok spekülasyon vardır. Deniz kavimlerinden Pelesetlerin birinci binyıl başlarında Mısır'ın hemen kuzeyindeki kıyı bölgesinde yaşayan Filistiler oldukları pek çok kez belirtilmiştir, fakat ad benzerliği dışında bu hipotezi doğrulayacak hiçbir kanıt bulunmamaktadır. Diğer özdeşleştirmeler ise daha da belirsizdir: Mesela, Denyen adı verilen Deniz Halkı İsrail'in Dan kabilesiyle ve günümüz Adana'sı civarındaki Kuzey Suriye bölgesi Danuna'yla ilişkilendirilmiştir. Yalnızca ad benzerliğine dayanan bu kanıt çok zayıftır. Deniz Kavimleri'nin kökeni ve nihai varış yerleri ne olursa olsun, genel nüfus hareketlerine ve toplumlardaki yeniden yapılanmaya katıldılar. Pelesetler Filistinlilerle aynı halk olmasa bile, arkeolojik kanıtlara dayanarak Güney Filistin'de yeni bir maddi kültürün ortaya çıktığını söyleyebiliriz.

Önem kazanan gruplar arasında en önde geleni Aramilerdi. Büyük olasılıkla 1200'den önce uzun süre Kuzey Suriye'de çoban olarak yaşayan Aramiler, devletlerin zayıflamasından yararlanarak Yakındoğu'da pek çok yere yayıldılar ve kentler de dâhil olmak üzere güç kazandılar. Kabile örgütlenmelerini korudular ve "x evi"ne ait ifadesiyle tanımlanan gruplara bölündüler: Akadca *bit* sözcüğü ve kabilenin atası sayılan kişinin adı. Kurdukları devletlerden bazıları birinci binyılda bu şekilde anılıyordu; örneğin Bit-Adini. Kuzey Suriye'de, Hitit kültürel ve siyasi geleneklerini korumuş nüfusun yaşadığı kentler de dâhil olmak üzere pek çok yerleşimin kontrolünü ele geçirdiler. Bu yerlerde bazı kralların Luvi, bazılarının da Arami adları taşıdıkları görülür. Diğerleri ise tümüyle Arami kentleriydi ve Aram-Damaskos gibileri devlet merkezleri olmuşlardı. Dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde tüm Suriye'nin siyasi hâkimiyeti onlara geçmişti.

Aramiler birinci binyılda Asur ve Babil'e de göç ettiler. Pek çok açıdan, bunu yapan bir dizi Kuzey Suriye halkından yalnızca biriydiler ve varlıkları benzer sonuçlar doğurdu. Kültürel açıdan, Mezopotamya geleneklerinin hâkimiyeti sürdü. Kraliyet yazıtlarında, mektuplarda, idari metinlerde karşımıza çıkan Akadca resmi dil olarak kaldı, fakat nüfusun önemli bir kesimi Aramice konuşuyordu. Akadcanın gramerinde ve sözcük dağarcığında Aramice etkisinin kalıntıları açıkça görülür. Birinci binyıl Asur kabartmalarında iki tip yazman temsil bulur: kil tabletler üzerine ve deri tomarlar üzerine yazanlar. "Deri yazmanı" mesleğiyle metinlerde de karşılaşıyoruz. Bu kişiler alfabetik yazıyla parşömenler üzerine Aramice de yazmış

olmalılar, ama deri malzeme günümüze kalmadığından, elimizde çalışmalarına dair kanıtlar bulunmamaktadır. İnsan adları hâlâ ağırlıklı olarak Akadcaydı, ama Aramice konuşan kişilerin Akadca adlar aldıkları ya da hatta her iki dilde ayrı adlarının olduğu açıktır. Ahikar adlı bir adama dair, daha geç tarihli Aramice bir edebi öyküde bu durumun örneğiyle karşılaşırız. En eski yazma MÖ beşinci yüzyıl sonlarına aittir ve Güney Mısır'daki Elephantos'tandır, ama daha eski metinlerde de Ahikar'a göndermeler görülür. Öyküde yedinci yüzyılın Asur kralları Sennaherib'le Esarhaddon'un danışmanıdır ve efendilerinin Mısır kralıyla girdikleri yarışmada inanılmaz miktarda altın kazanmalarına yardım etmiştir. Bu öyküye göre Arami Ahikar Asur sarayının çok yüksek düzeyli bir üyesiydi, ancak ayrıca Akadca bir adı da bulunduğundan, dönemin kayıtlarında onu bir Arami olarak fark edemezdik. İkinci yüzyıl Babil'ine ait, kral Esarhaddon'un danışmanı olarak "Aramilerin Ahikar dedikleri Aba-Enlil-darı"den bahseden çiviyazısı bir metinden anlıyoruz bunu. Dolayısıyla, Asur belgelerinde Akad adlarıyla kaydedilmiş pek çok yüksek saray yetkilisi aslında Arami olabilir.

Aramiler Babil'e akın düzenlemeye on birinci yüzyılda başlamış, ama Dicle boyunca uzanan toprakları ancak dokuzuncu yüzyılda işgal edebilmişlerdi. Yine kabile düzeninde, ama farklı bir şekilde örgütlenmiş, daha çok Fırat boylarında ve güneyde yaşayan Keldaniler adındaki bir halk da onlara katıldı. Bu iki grup birbirlerinden ayrı kaldı ve farklı kabile adları kullandı, ama birlikte Babil kırsal kesiminin büyük bölümünü kontrolleri altına aldılar. Yine birinci binyılda yarımadadan gelen Araplar Orta Babil'e girdiler; Kassitlerden geriye kalanlar da dokuzuncu yüzyıl ortalarına dek bu bölgede, özellikle de Diyala Vadisi'nde kaldılar ve kendi kabile örgütlerini korudular. Bu grupların karşısında çoğunlukla Babil, Nippur ve Ur gibi geçmişin büyük kentlerinden geriye kalan yerlerde yaşayan ve eski Babil geleneklerini koruyan gruplar yer alıyordu. Neredeyse beş yüzyıl boyunca bölgenin siyasi durumunda büyük bir belirsizlik görülür ve krali iktidarın aynı aile içerisinde kalmasına nadiren rastlanır. MÖ 626'da Yeni Babil hanedanı kurulana dek Keldaniler, Babilliler, Kassitler, Elamlılar ve Asurlular tahtı ele geçirmek için hiç durmadan savaştılar. Dolayısıyla, kentlerle kırsal kesim arasında sert bir çekişme yaşanıyor, kentler surları dışında pek az etki gösterebiliyorlardı. Kentliler sık sık sekizinci ve yedinci yüzyıllarda Babil'i kontrol altında tutmakta çok zorlanacak olan Asur krallarından askeri destek istiyorlardı. Diğer zamanlardaysa Asur'a direniş gösteriyorlar ve isyanları kimi zaman çok sert yöntemlerle bastırılıyordu.

Karanlık Çağ sırasında, yeni halkların Yakındoğu devletleriyle temasa geçmelerini sağlayan bir teknolojik değişim de yaşandı: devenin evcilleştirilmesi. Deve ikinci binyıl sonlarında Arap yarımadasında evcilleştirildi ve bu gelişmeyi Mezopotamya ve Levant'a kara yoluyla tütsü ticaretine başlanmasıyla ilişkilendirmek gerekir. Sonuçta, Araplar kayıtlı Yakındoğu dünyasının bir parçası oldular. Yerleşik toplumların eteklerinde yaşıyor, çoğunlukla düşman olarak görülüyorlardı. Suriye'de Asur karşıtı koalisyonlarda genellikle Arap savaşçılar ve develeri de yer almıştır. Kralların onlara kendi topraklarında boyun eğdirme girişimlerine bir tek geç Asur imparatorluğu döneminde, Asur'un en büyük genişlemesini yaşadığı sırada şahit olunur, ama Asur savaş teknikleri çöl ortamına uygun değildi. Deve yeni bir göçebelik tipinin gelişmesini sağlamıştır. Kalıcı yerleşmeler arasındaki alanların kullanıldığı

koyun ve keçi çobanlığının yerine, develi göçebeler vahaları dinlenme yerleri olarak kullanarak çölde uzun mesafeler alabiliyorlardı. Böylece vahalarla daha iyi bilinen Yakınoğu toprakları arasında bağlantı kuruldu ve çok daha geç bir tarihte, altıncı yüzyılda Babil Kralı Nabonidus, başkentini geçici olarak bunlardan birine taşıdı.

Dolayısıyla, Karanlık Çağ birbirinden çok farklı iki dünya arasında temas kurması açısından, Yakınoğu tarihinde çok önemli bir yere sahiptir. Büyük bir kargaşa yaşandığı ve sonuçta kayıt yokluğu çekildiği için, bu dönemde gerçekleşen büyük değişimlerin incelenmesi her zaman güç olacaktır. Tarihçinin durumu anlayabileceği zaman dilimine gelindiğinde, Yakınoğu'nun imparatorluklar çağına girmişti.

NOTLAR

- 1 M. Dietrich ve O. Lorentz, "Das 'seefahrende Volk' von Sikala (RS 34.129)," *Ugarit Forschungen* 10 (1978), s. 53-56.
- 2 John A. Wilson, *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, üçüncü basım (Princeton: Princeton University Press, 1969), s. 262.

Üçüncü Bölüm

İmparatorluklar

11 Birinci Binyıl Başında Yakındoğu

12 Asur'un Yükselişi

13 Asur'un Dünya Hâkimiyeti

14 Medler ve Babilliler

15 Pers İmparatorluğu

Birinci Binyıl Başıında Yakınoğu

853	Asur Kralı III. Şalmaneser'le batı koalısyonu arasında Karkar Savaşı
yakl. 850	I. Sarduri Urartu devletını bırleştırır
yakl. 740	Elam'ın yenıden canlanmasđ
714	Asur imparatoru II. Sargon'un akını Urartu tehdıdına son verır
691	Asur imparator Sennaherib'le Elam kralı Humban-nimena arasında Halule Savaşı
646	Asur imparatoru Asurbanıpal Susa'yı yağmalar
626	Nabopolassar Yeni Babil hanedanını kurar

Bırncı bınıyılın başlamasıyla bırlıkte Yakınoğu'nun çeşitli yerlerinde sıyasi durumun yatıştđğını ve yepyeni bır devletler ağının oluştđđunu görürüz. Sonuçta yenıden kayıt tutulmaya ve tarihçi olayları daha iyi anlayabilmeye başlar, fakat bu süreç uzun zaman almıştır ve kaynakların geniş bır coğrafı alanı aydınlatmaya başlaması dokuzuncu yüzyılı bulacaktır. Bu dönemde askeri hâkimiyet tek bır devlette, Asur'daydı, ama tüm Yakınoğu'yu Asur kaynaklarına dayanarak inceleyebilmemizi sağlayacak kadar genişlemesi için yedinci yüzyılı beklememiz gerekecektir. Modern tarihsel kurgularda Asur baskın olmasına karşın, Asur'la bırlıkte başka devletlerin de varoldđđını unutmamamız gerekir. Tarihlerini incelemek için sık sık daha önceki ve sonraki dönemlere ait kanıtları dikkate almak zorunda kalıyoruz. Bu devletler arasında Mezopotamya'da Babil'i ve bırncı bınıyıl başlarında Doğu Anadolu'da gelişen Urartu'yu sayabiliriz. Batı İran'daki Elam ise ancak sekizinci yüzyılda sah-

nenin önemli oyuncularından biri olabilmıştır. Bu kitapta tanımlandığı sınırlarıyla Yakındoğu'nun dışındaysa Mısır'ın önemini koruduğunu görüyoruz. Suriye-Filistin bölgesinde ve Anadolu'da çok sayıda küçük devlet vardı. Aralarından bazıları ikinci binyılın devletlerinin devamlarıydı: Fenike liman kentleri ve Geç Hitit devletleri. Kimileriye yeni devletlerdi: Suriye'deki Arami devletleriyle İsrail ve Yahuda devletleri ve bunların doğu komşuları. Anadolu'da Phrygia'lılarla Lydia'lılar yeni siyasi yapılar oluşturmuşlar, Zagros Dağları'ndaysa bazı halklar küçük devletler kurmuşlardı. Bunlar şimdiki bölümde incelenecek, Asur İmparatorluğu'nun bu bağlam içerisindeki yükselişiyse bir sonraki bölümde ele alınacaktır.

11.1 Doğu Devletleri

Yakındoğu'nun doğusunda ikinci binyıldan zaten bildiğimiz üç devlet, yani Asur, Babil ve Elam önemlerini birinci binyıl başlarında da korudular ve bu dönemde yeni bir devlet, Urartu gelişti. Bunların tarihlerini yeniden kurgulama olanağımız kısıtlı ve Asur bakış açısına fazlasıyla yakındır. Yine de Asur İmparatorluğu'nun gelişimini incelerken komşularını da dikkate almamız gerekiyor ve bu nedenle önce bu devletlerin tarihlerini ele alacağız.

MÖ 1000-626 arası Babil için zor bir dönemdi. Siyasi açıdan, güç için rekabet eden çok sayıda grup nedeniyle kargaşa içinde ve ekonomik açıdan da tarım altyapısının çökmesi ve ticaret yollarına erişimin ortadan kalkması yüzünden zayıf durumdaydı. Siyasi açıdan bakıldığında, uzun bir istikrarsızlık dönemi sırasında gücün Kassitlerden Keldanilere geçtiğini görüyoruz. Babil'in hem içinden hem dışından başka gruplar da bölgeyi kontrolleri altına almaya kararlı olduklarından, bu geçiş eskisine oranla çok daha karmaşıktır. Kassit hanedanının 1155'te sona ermesinin ardından Babil tahtına arka arkaya, güç merkezleri ülkenin farklı yerlerinde bulunan iki hanedan geçti: Orta Babil'den, uzun ömürlü ikinci İsin hanedanı ve güney uçtan, kısa ömürlü ikinci Deniz Ülkesi hanedanı. Bu ikinci grup Kassitlerden oluşuyordu ve yerini başka bir bölgeden gelen üç Kassit, yani Bazi hanedanı alacaktı. Bundan sonra Babil tahtına çeşitli kökenlerden krallar çıktı ve aynı aileden iki kişinin arka arkaya kral olduğu çok ender görüldü. Aralarında Babillilerin, Keldanilerin ve ayrıca, uzaktan Elam kökenli olduğunu iddia eden bir kişinin olduğunu görüyoruz. MÖ 722'den sonra Asurlular da duruma müdahale ettiler; onların Babil'in hâkimiyetini ele geçirme çabaları bir sonraki bölümde anlatılacaktır. Bu hükümdarların çoğu pek az şey yapabildi ve dönemin siyasi tarihi, arka arkaya gelen adlardan ibaret olarak görülebilir (hükümdar listesi için bkz. s. 274-275).

Kralların başlıca sorunları topraklarını kontrol altında tutmaktı. Kırsal kesim bölgeye yeni gelmiş Aramilerle Keldanilerin hâkimiyetinde ve bazı bölgeler fiilen bağımsızdı. Arami kabileleri en çok Dicle boylarında yaşıyorlardı ve görünüşe bakılırsa daha çok tarım bölgesinin kenarlarındaki küçük köy topluluklarına yerleşmişlerdi. Asurluların askeri anlatılarında birçok kabile adı sıralanır; aralarında en önde gelenleri Gambular ve Pukudilerdir. Aramiler Babil toplumuyla bütünleşmeye çalışmadılar ve çoğunlukla siyasi güç peşine düşmediler. MÖ 850'ye gelindiğinde Keldaniler tahkim edilmiş kentler de dâhil olmak üzere güneye ve Fırat boylarına iyice yer-

leşmişlerdi, ama nereden geldiklerini bilemiyoruz. Kimi tarihçiler Aramilerle yakın akraba olduklarını ileri sürerler, ama antik kaynaklarda Aramilerden ayrı tutulmaları nedeniyle bu konu kesin değildir. Keldaniler Bit-Amukani, Bit-Dakkuri ve Bit-Yakin adlı üç kabileye ayrılmışlardı ve bu bağlar tüm tarihleri boyunca önemini korudu. Babil üzerinde siyasi kontrol kurmaya çalıştılar ve tahtı ele geçirmekte sık sık başarılı oldular. Bu nedenle, Babil'deki Asur yayılmacılığına karşı direnişin başını çektiler. Çoğunlukla Babil adlarını almış olmaları, Babil toplumuyla bütünleştiklerini gösterir. Basra Körfezi'nin başında hâkimiyet kurmuş olduklarından, Babil'in buradaki ticaret yollarıyla bağlantısını kesmişlerdi. Kassit nüfuz bölgesinin bir parçası olan Dilmun ülkesi, birinci binyıla ait metinlerde adı çok ender olarak geçen uzak bir bölgeye dönüştü; burası Babil kralının kontrolü altında değildi.

Bu dönemden günümüze kalmış az sayıdaki metinde yalnızca kentlerle kabile grupları arasındaki değil, farklı kentler arasındaki şiddet ve savaşlardan da bahsedilir. Örneğin, sekizinci yüzyıl başlarında Kuzey Babil'deki Borsippa'nın valisi Nabu-şuma-imbi şöyle yazar:

Doğruluğun ve adaletin kenti Borsippa'da kargaşa, isyan ve karışıklık vardı. Dak-kuri kralı Nabu-şuma-işkun'un hükümdarlığı sırasında Babilliler, Borsippalılar, Fırat kıyıları (üzerindeki) Duteti'nin (halkı), tüm Keldaniler, Aramiler (ve) Dilbat halkı günler boyunca birbirleriyle (savaşmak için) silahlarını *keskinleştirdiler*(?) (ve) birbirlerini katlettiler. Üstelik, tarlaları için Borsippalılarla savaştılar.¹

Başka metinlerde de kabile gruplarına karşı verilen savaşlarla ilgili çok sayıda göndermeye rastlanır. Onları düşmanca ve yıkıcı davranışlarla suçlayan kabile karşıtı söylem, muhtemelen eski kentlerin sakinlerinin yeni halklara karşı benimsedikleri alışıldık olumsuz tutumunun bir sonucudur. Bununla birlikte dönemin son derece istikrarsız ve savaşlarla dolu olduğu da inkâr edilemez.

Bu belirsizlik içerisinde Asurlular sık sık askeri eyleme yöneldiler. Daha dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında kimi zaman kentleri desteklemek üzere kabilelere, kimi zamansa Babil kralına karşı sefer düzenliyorlardı. Dokuzuncu yüzyıl ortalarında Babil kralı I. Marduk-zakir-şumi küçük kardeşinin başını çektiği ayaklanmayı bastırmak için III. Şalmaneser'den yardım istedi. Kalhu'daki tahtının kaidesindeki, Babil kralının elini tutarken görüldüğü tasvir, III. Şalmaneser'in onu kendisiyle eşit saydığını kanıtlar. Babil kralı, III. Şalmaneser'in ardılının Asur tahtına çıkmasına yardım etti ve olumsuz şartlar içeren bir antlaşmayı ona zorla kabul ettirdi, fakat Babil'in gücü kısa ömürlü olduğundan, bu tutumunu uzun süre devam ettiremedi; 813'e gelindiğinde Asur imparatoru V. Şamşi-Adad arka arkaya iki Babil kralını tutsak alıp sürmüştü. Bir vakayinamede, Babil'de on yıldan fazla bir süre boyunca kral olmadığı belirtilir,² ama kral listelerinde bazı isimler verilmiştir. Dolayısıyla, Asurluların sık sık müdahale ederek Babil krallarının iktidarlarını baltaladıkları görülmektedir.

Bu kargaşa içerisinde kentler, geleneksel siyasi ve kültürel yaşamın korunduğu tecrit edilmiş alanlardı. Siyasi açıdan bakıldığında, geçmişteki kentli karakterini koruyan krali iktidarın desteklenmesinde önemli oldukları görülüyor. Babil'in eski kentleri çok küçülmüş ve ekonomik açıdan zayıflamışlardı, fakat asi bir kırsal kesimde kral için kontrol noktaları oluşturuyorlardı. Karşılığında kentliler de tam mahiyeti bilin-

memekle birlikte son derece kapsamlı görünen özel ayrıcalıklar talep edebiliyorlardı. Kralların vergi almalarına, angarya işgücü ya da askeri hizmet talep etmelerine izin verilmiyordu; kişileri tutuklayamıyor, mülklere el koyamıyorlardı. Görünüşe bakılırsa her yeni kralın tahta geçişinde şahsi bir antlaşma olarak yinelenen bu ayrıcalıklar, Asur hâkimiyetine dek devam ettirildi. Bu ayrıcalıkların tanındığı kentler arasında, tümü önemli din merkezleri olan Babil, Borsippa, Nippur, Sippar ve Uruk görülüyor. Tanrılar antlaşmanın koruyucusu sayılıyordu ve bizim “Bir Hükümdara Tavsiyeler” (yazım tarihi bilinmemektedir) olarak adlandırdığımız edebi metinde, kralın antlaşmayı bozması durumunda şiddetle cezalandırılacağı açıkça belirtilmişti. Kentlerde kraliyet valilerinin bulunmasına ve bunların Babil’deki krala bağlı olmalarına karşın, dönem boyunca herhalde pek çok kez önemli bir özerkliğe ulaşmışlardı.

Bu kentler Babil’in kültürel ve dini geleneklerini sürdürüyor, ama bu tür faaliyetlere fazla kaynak ayrılamıyordu. Asur’un bölgeyi ele geçirmesine dek örneğin pek az inşaat yapılmış ve bunlar da çoğunlukla eski yapıların ve kent surlarının onarımıyla sınırlı kalmıştır. Dini uygulamalara baktığımızda, ikinci binyıl sonlarında, özellikle Marduk’un heykelini Elam’dan geri getirmiş kral I. Nebukadnezzar döneminde Marduk’un öneminin büyük oranda artmış olduğunu görüyoruz. Birinci binyıl başlarında Marduk’un tanrıların yazmanı olan oğlu Nabu’nun ve onun kült kenti Borsippa’nın önemi arttı. Yeni yıl şenlikleri sırasında heykelinin Babil’e getirilmesi gerekiyordu; bu olay en önemli kraliyet ayini olmuştur ve Nabu’nun heykeli şenliğe getirilemediğinde bu durum kaydediliyordu. Ekonomik faaliyetlerin ve inşaat faaliyetlerinin kısıtlı olması nedeniyle, yazmanlık faaliyeti de kısıtlı düzeydeydi. Hukuki ve idari kayıt sayısı çok düşük ve resmi yazıtlar da hem ender hem de çoğunlukla çok kısadır. Yine de eski edebi ve ilmi metinler hâlâ kopyalanıyordu. Yedinci yüzyılda Asur kralı Asurbanipal Ninive’de kütüphanesini oluştururken yetkililerine Babil tapınaklarına ve rahiplerle âlimlerin evlerine giderek Asur’da ender olan ya da bulunamayan tabletleri toplamalarını buyurdu. Bu da tapınakların yazmanlık faaliyetinin hamileri hâline geldiğine işaret etmektedir.

Babil’den kalma önemli metinlerden biri büyük olasılıkla bu yüzyıllarda yazılmıştır ve dönemin korkunç şartlarını gayet iyi yansıtır: tarihçilerin sekizinci yüzyılda yazılmış olduğunu düşündükleri İrra Destanı. Metnin sonunda yazar kendini Dabibi ailesinden Kabti-ilani-Marduk olarak tanıtır ve bu yapıtın kendisine rüyasında geldiğini öne sürer. Destanda, musibet tanrısı İrra’nın diğer tanrıların kendisini küçümsediklerini düşünerek öfkeye kapılması ve Babil’e saldırarak şehri ölüme ve yıkıma boğması anlatılır. Babilliler onun etrafında toplandılar ve sonunda kraliyet askerlerine katledilene dek tapınakları yakıp yıktılar. Bir tarih hatasıyla Sutiler olarak bahsedilen göçebeler Uruk’u istila edip İstar’ın kült görevlilerine saldırdılar. Sippar’ın suru yıkıldı ve Der yok edildi. Bu kentlerin tanrıları dehşete kapıldılar; İrra ancak o zaman sakinleşti ve Babil’i kutsayarak tüm ülkeye hükmetme iznini verdi. Bu anlatıda tarihsel olaylara göndermeler varsa bile, bizim bunları kesin olarak saptamamız olanaksızdır, ancak metin bu dönemin Babil tarihini gayet doğru bir şekilde tasvir eder: Ülkeye savaş ve yıkım hâkimdir.

Sekizinci yüzyıl sonlarından itibaren, Babillilerin ve Keldanilerin Asur’a karşı gösterdikleri direnç doğudaki Elam devletinden de destek buldu. Güneydeki bataklıklar iki bölgeyi birbirine bağlıyordu ve asiler kolayca Babil’den Elam’a kaçarak Asur

ordusundan kurtulabiliyorlardı. Üstelik, Babilliler Elam ordularını Asur'la savaşmaya kolayca ikna edebiliyor ve bu hizmetlerinin karşılığı ödeniyordu. Elam'ın birinci binyıldaki tarihini neredeyse tümüyle Asur ve Babil kaynaklarından öğreniyoruz. Kimi Elam kralları arkalarında yazıtlar bırakmış olsalar da bu yazıtların sayıları ve içerdikleri bilgi çok azdır. Elamlıların uluslararası sahneye yeniden girdikleri 740-647 arası söz konusu olduğunda, yerel kaynaklarda yalnızca beş kral adına ulaşabiliyoruz; Mezopotamya kaynaklarındaysa tahtı ele geçiren on beş kişiden söz ediliyor. Elam siyasi açıdan istikrarsız olmasına karşın –yüz yılda on beş kral– Asur'un başına dert olabilmiş ve komşularını kışkındıracak bir zenginliğe ulaşabilmişti.

MÖ 1100 civarında I. Nebukadnezar'ın Susa'yı yağmalamasından sonra Elam hakkında, Asur'a karşı mücadelesinde Babil'e katıldığı ana dek neredeyse hiçbir bilgi edinemiyoruz. Karşılaştığımız ilk kral, II. Sargon'a (saltanatı 721-705) karşı verilen savaşa katkıda bulunmuş Humban-nikaş'tır. Ardılı II. Şutruk-Nahunte kendi adıyla ve "Anşan ve Susa Kralı" unvanıyla Orta Elam Krallığı'nın görkemli geçmişinden bahseder. Susa'da ve Anşan'ın bulunduğu Fars'a giden yol üzerindeki Malamir'de kraliyet yazıtları dikmeye başlamıştır. Kent üzerindeki resmi iddiası bir yana, Anşan'ın da onun kontrolünde olup olmadığı bilinmemektedir. Asur'a karşı verilen uzun savaşta her iki tarafın da zafer kazandığı oldu ve çoğunlukla kesin bir sonuca ulaşamadı. Tanıklar savaşları kimin kazandığı konusunda ayrı fikirlerdedir. Örneğin, 720'de Der'de Asur'la Babil-Elam koalisyonu arasında yapılan savaş için hem Asur imparatoru II. Sargon hem de Keldani Marduk-apla-iddina yazıtlarında zafer kazanmış olduklarını iddia ederler; Babil Vakayinamesi'ndeysen Keldani'nin zamanında gelmediği belirtilerek zafer Elam kralına mal edilir. MÖ 691'de Asurlu Sennaherib Dicle üzerindeki Halule'de, Elamlı Humban-nimena önderliğindeki bir İran devletleri koalisyonuyla çarpıştı. Bu örnekte de Asurlular zaferi kendilerinin kazanmış olduklarını söylerler; Babil Vakayinamesi'nde ise zafer Elamlılara mal edilir. Sennaherib'in Elam istilasını önlemekle birlikte Babil'i yakıp yıkmasına engel olamadığına göre, çarpışmanın kesin bir sonuca ulaşmadığını söyleyebiliriz. Bunun ardından, Elam'ın Babil'i istila ettiği 664 yılına dek göreceli bir barış ortamı yaşandı. On yıl sonra Asur imparatoru Asurbanipal Elam'ı istila etti ve Susa yakınlarındaki Ulai Nehri'nde savaştı. Bu çarpışma sırasında Elam kralı Tepti-Humban-İnşuşinak öldürülerek kafası kesildi. Asur kabartmalarında kafasının kraliyet bahçesinde teşhir edilmek üzere Ninive'ye nakledilişi tasvir edilir. Asurbanipal'la kardeşi 652'yle 648 arasında Babil'de iç savaşla uğraşırlarken, Elam'la diğerleri Babil'i desteklediler. Çatışmadan galip çıkan Asurbanipal Elam üzerine yürüyerek kırsal kesimi yağmaladı. MÖ 647'de Susa'yı ve geriye kalmış diğer tüm merkezleri yıktı. Başkentini yıkımı ayrıntılı olarak anlatılır ve tam bir yıkım olduğu belirtilir: Tarlalar tuzlanmış ve halk imparatorluğun batısındaki Samarya'ya sürülmüştür. Kraliyet mezarlarındaki kemikler bile çıkarılmıştır. Yine de geriye kalan küçük ve güçsüz devlet varlığını sürdürdü ve Elam Asur'dan daha uzun bir süre, Persler tarafından kendi imparatorluklarına katılana dek ayakta kaldı.

Elam iç siyasetinin karakteristik özelliği büyük bir istikrarsızlıktır. Taht için pek çok aile savaşıyor ve bu mücadelede başarısız olanlar çoğunlukla Asur'dan destek istiyorlardı. Yerel beylerin büyük bir güce sahip oldukları görülmektedir; Asurlulara muazzam görünen bir servet edinmişlerdir. Bu serveti kısmen ticaret yolları üzerin-

Harita 11.1 Urartu ve Kuzey Suriye (Kaynak: Mirjo Salvini, *Geschichte und Kultur der Urartäer Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft*, 1995).

deki kontrolleri sayesinde edinmiş olmalılar, ama bunu ayrıntılarıyla incelememizi sağlayacak hiçbir belge bulunmamaktadır.

Elam muhtemelen yalnızca Zagros Dağları'nın batı tarafındaki Kuzistan Ovası'nın kontrolüne sahipti. Anşan Dağları Perslerin yurduydı ve daha da kuzeydeki Zagros Dağları'nda bu dönemde, bölgeye yakın zamanlarda girmiş gruplar yaşıyordu. Başlangıçta, bizim bir tek Asur kaynaklarından bildiğimiz adlar taşıyan gruplardan oluşma son derece gevşek koalisyonlardan müteşekkil çeşitli devletler kurmuşlardı. Asur kaynaklarında, önceleri çok sayıda krallara sahip, sonraları ise birleşmiş devletler olarak Medlerden, Mannalardan, Perslerden ve başka halklardan söz edilir. Gelecekte Asur'un başlıca hasımları bu karmaşık siyasi şartlarda gelişeceklerdi.

Asur'un kuzeyinde, Doğu Anadolu'da, eski Yakındoğu'nun en gizemli ve önemli önemli devletlerinden biri vardı: Urartu. Birinci binyılın ilk yarısında çok önemli bir role sahip ve tarihin bir noktasında bölgenin en güçlü devleti olduğunun kesin görünmesine karşın, tarihinin yeniden kurgulanması son derece güçtür. Çoğu bilginin Asur anlatılarından derlenmesi gerekmektedir ve elimizdeki yegâne kronolojik çerçeve de bunlardır. Anlatılarda Urartu hükümdarlarından ancak bir çatışma söz konusu olduğunda bahsedilir. Urartular kendileri de başlarda Asur dili, yazısı ve kalıplarıyla, dokuzuncu yüzyıl sonlarından itibaren Urartu diliyle bazı yazıtlar bırakmışlardır. Bunlar daha ziyade askeri seferlerden de bahsedilen inşaat yazıtlarıdır ve devletin tarihi konusunda çok az fikir verirler. Dolayısıyla, metinsel bilgiler Asur bakış açısına dayalıdır. Urartu'daki arkeolojik araştırmalar tümüyle dağ kalelerine yoğunlaşmıştır ve bu açıdan devletin yine askeri yönünü vurgulamaktadırlar.

Urartu topraklarına yüksek dağlarla dar vadiler hâkimdir ve ardışık bir sistem oluşturmayan nehirler vardır. Pek çok nehrin kaynağı buradadır, ama tüm yönlere akarlar ve aralarından bir tek Fırat ulaşımına elverişlidir. Devletin ilk merkezi, tuzluluğu nedeniyle içme ya da tarım suyu olarak kullanılamayan Van Gölü'ydü. Halk kış aylarında kar yüzünden ayrılmadıkları vadi köylerinde yaşıyordu. Bölgede ulaşım güçlü ve bu durum Urartu'yu Asur gibi devletlerin saldırılarından koruyordu. Krallık tüm yönlere uzanıyordu ve Asur'un kalbine yaklaştığı Güneybatı İran'da ve Güney Anadolu'da Asur'la çatıştı. Kuzey ve doğu sınırları kesin değildi, ama en parlak döneminde modern Ermenistan'ı da içeriyordu. Günümüz Erivan'ı, Urartu dönemine ait Erebuni'nin bulunduğu yerdedir.

Bu bölgedeki siyasi bir örgütlenmeyle ilgili ilk göndermelere, Asur krallarının Kuzey Suriye seferlerinde, Nairi ve Uruatri (geç tarihli Urartu isminin bir çeşitlemesi) olarak tanımlanan bir devletle karşılaştıkları on üçüncü yüzyılda rastlıyoruz. Bu ayrı siyasi yapılar muhtemelen Asur seferlerine tepki olarak güçlerini birleştirdiler. Dokuzuncu yüzyıldan itibaren Asur kralları Doğu Anadolu bölgesinde giderek daha az sayıda ve daha güçlü hasımlardan bahsederler. Urartu devletini birleştirip kraliyet hanedanını başlatan hükümdar, III. Şalmaneser'in (saltanatı 858-824) anlatılarından karşılaştığımız I. Sarduri'dir. Ardıllarıysa devleti önemli bir güce dönüştürdüler. Devletin Van Gölü'ndeki çekirdek bölgesinden her yöne sürekli seferler düzenlediler ve kuzeyde Erebuni'ye kadar olan toprakları ilhak ettiler. Batıda Kuzey Suriye'ye ulaşılar ve güneydoğuda Asur'un hemen doğusundaki Zagros Dağları'nı işgal ettiler. Bu genişlemeye, Asur'un dokuzuncu yüzyılın sonları ile sekizinci yüzyılın başlarındaki iç zayıflığı olanak tanımıştır. Direnişin başını kraldan çok, Kuzey Suriye'deki Asur yetkilisi Şamşi-ilu çekiyordu.

Urartular Rusa-patari (“Kral Rusa’nın küçük kenti”) ya da Teişabaini (“Tanrı Teişeba’nın kenti”) gibi dağ kalelerinden oluşan bir sistem kurarak toprak kazanımlarını pekiştirdiler. Doğal tepelerin üstüne kondurulmuş bu kaleler tarım ovalarını ve bu ovalardan geçen ticaret yollarını kontrol ediyordu. Devasa tahıl ve şarap depolarının bulunduğu idari merkezlerdi. Su kemerleri de dâhil olmak üzere su yapıları kurularak tarım daha da geliştirildi. Bu çalışma için büyük bir işgücüne ihtiyaç vardı ve askeri seferlerin pek çoğunda amacın bu işler için insan bulmak olması mümkündür.

Sekizinci yüzyıl ortalarında, kral II. Sarduri döneminde Urartu gücünün doruğundaydı. Kuzey Mezopotamya ve İran’dan Akdeniz’e ve Anadolu’daki maden kaynaklarına uzanan ticaret yolları Urartuların kontrolündeydi. Dolayısıyla, yeniden örgütlenip yayılmaya başlayan Asur çok geçmeden Urartu’yla karşılaştı. İki devlet arasındaki çatışmalar Asur kaynaklarında doğal olarak büyük bir önyargıyla anlatılmıştır. III. Tiglat-pileser (saltanatı 744-727) batıda, Halep’in hemen kuzeyindeki Bit-Agusi gibi Suriye kentleriyle ittifak kurmuş Urartularla savaştı. II. Sargon askerlerini Asur’un doğusundaki Zagros Dağları’ndan geçirerek Urartu’nun güneyine saldırdı ve bu devletin önemli bir dini merkezi olan Muşaşir kentini talan etti. Bundan sonra Urartu artık Asur seferlerinin hedefi olmadı, ama Asur casuslarınca yakından izleniyor ve bu casuslar Ninive’ye rapor gönderiyorlardı. Asur kuzey sınırlarındaki tehdidi kontrol altına almıştı ve son darbeyi vurmaya ya niyeti yoktu ya da gücü.

Urartu’nun sonraki kaderini daha çok kuzeyli halklar belirlemiş olabilir. Tarihçiler devletin yıkılışından çeşitli grupları sorumlu tutmuşlardır. Bunlardan biri, yedinci yüzyıl başlarıyla ortaları arasında Orta Zagros’u kontrol etmiş görünen ve belki de bu sırada Urartu’yu yok etmiş olan Kuzey Anadolu kökenli Kimmerlerdi. Medlerin ve İskitlerin adları da öne sürülmüştür, ama kesin bir kanıt bulunmamaktadır. Bununla birlikte kalelerinin pek çoğu yakılmış olduğundan, Urartu’nun şiddet kullanılarak ortadan kaldırıldığı anlaşılmaktadır. Altıncı yüzyıl sonlarına gelindiğinde Urartuların yerini Ermenilerin almış olduğu kesindir.

Urartu kültürü ve dini pek az bilinir. Dilin ikinci binyılın Hurri dili hariç bilinen hiçbir akrabası yoktur. Bu iki dil ortak bir atadan geliyordu. Urartu’dan kalma yazılı kayıtlar çoğunlukla, bazılarının Asurca versiyonlarını da bildiğimiz kraliyet yazıtlarından oluşur. Elimizdeki ekonomiyle ilgili az sayıda belge ve yüzlerce kraliyet mührü, devletin merkezi bir idareye sahip olduğuna işaret eder. Yazıtlarda pek çok tanrı adına rastlanır, ama bu tanrıların pek azı başka yerlerde de karşımıza çıkar. Panteonun başlıca üç tanrısından ikisini Hurrilerden de biliyoruz: Hurrilerin fırtına tanrısı Teşup’a denk gelen Teişeba ve Hurri güneş tanrısı Şimigi’ye denk gelen Şivini. Savaş anlatılarındaki en önemli tanrı, muhtemelen savaş tanrısı olan ve Yakındoğu’da başka hiçbir yerde rastlanmayan Haldi’dir. Haldi’nin başlıca kült merkezi, II. Sargon’un yağmaladığı Muşaşir’di. Kazılmış olan kalelerde, aslen kare planlı kuleler şeklinde tapınak kalıntılarına rastlanmıştır. Urartu’nun en etkileyici maddi kalıntıları, başta tunç olmak üzere madeni ürünlerdir. Urartular tunçtan kaplar, mobilya aksesuarları, silahlar, heykelcikler ve birçok başka nesne işlemişlerdir. Devlet pek çok madene doğrudan ulaşabilecek bir konumdaydı ve Orta Anadolu’dan başka kaynakların bulunduğu İran’a giden ticaret yollarını kontrolü altına almıştı. Dolayısıyla, maden işçiliğine yoğunlaşmış olması şaşırtıcı bir durum

değildir. Ne yazık ki kalıntıların pek çoğu gayrimeşru yollardan ele geçmiştir ve ait oldukları kontekstleri bu yüzden bilemiyoruz. Dolayısıyla, Urartular hakkında pek az bilgi edinebilmekteyiz, fakat birinci binyılın ilk üç yüzyılında Yakındoğu'nun en güçlü devletlerinden biri olduğuna ve Asur İmparatorluğu'nun ilk gelişim evrelerinde önemli bir rol oynadığına şüphe yoktur.

11.2 Batı

Yakındoğu'nun batı kesiminin siyasi özelliği, farklı kültürel geçmişlere sahip bir dizi küçük devletti. Bu devletlerde farklı dilleri konuşan, farklı gelenekleri ve ataları bulunan gruplar yaşıyordu. Devletlerin çoğu hâlâ oldukça küçük ve siyasi başkent işlevi gören tek bir kentin hâkimiyetindeydi. Başta Geç Hitit ve Fenike devletleri olmak üzere, ikinci binyıl sonlarındaki siyasi ve kültürel geleneklerin temsilcileriyle, özellikle Arami devletleri olmak üzere yeni siyasi oluşumları ayırabiliyoruz. Bununla birlikte sekizinci yüzyıl sonlarında Asurlular bölgeyi ele geçirene dek siyasi gücün giderek Aramilere doğru kaydığı açıktır.

Geç Hitit devletleri Güney Anadolu'da ve Kuzeybatı Suriye'de, Yukarı Fırat Vadisi'nden Akdeniz kıyılarına uzanan bölgedeydi. Asur anlatılarında bölgeden Hatti olarak söz edilir; bu nedenle, ikinci binyıl Hitit devletinin bir devamı olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır. Yazıda, dilde ve siyasi gücün örgütlenişinde de aynı devamlılıkla karşılaşırız. Geç Hitit devletleri resmi kayıtlarında, ikinci binyılda kullanımı kısıtlı olan yazı sistemlerinden birini tercih ediyorlardı. Hitit hiyeroglifleri. Bu yazı ikinci binyıl Hititçesine yakın olan Luviyenin yazımında kullanılıyordu. Metinlerin çoğu askeri başarıların ve inşaat faaliyetlerinin kaydedilmesi amacıyla taşlara işlenmiş anıt yazıtlardır; ayrıca bazı mektuplar ve ekonomi belgeleri de vardır. Siyasi açıdan, bazı devletlerin hükümdarları Hitit krallarının soyundan geldiklerini iddia ediyorlardı. Hattuşa krallarının çoğunlukla bir prens olan genel valilerinin bulunduğu Karkamış kenti bu aktarımda merkezi öneme sahipti. Hitit devleti çöktüğünde "Karkamış kralı" Kuzi-Teşup bağımsızlığını kazandı ve Kuzey Suriye'deki iktidar boşluğunu doldurdu. Ne var ki devleti çok geçmeden parçalandı ve Fırat boyunca ve Fırat'ın batısında bir dizi ardıl ortaya çıktı. Aralarında en önemlisi, hükümdarlarının Kuzi-Teşup'un soyundan geldiklerini iddia ettikleri Malatya kenti civarındaki Melid'di. Daha batıda, Güney Anadolu platosunda, Mursili gibi adlar taşıyan kralların ikinci binyıl geleneğine uyararak kendilerini "büyük krallar" ilan ettikleri bir dizi devlet vardı. Bu devletlerin, ikinci binyıl sonlarında Hitit devletiyle yan yana yaşamış Tarhuntaşşa'nın kalıntıları olmaları muhtemel görünmektedir.

Geç Hitit krallıklarının siyasi örgütlenmeleri hakkında pek az şey biliyoruz. Kentlerin sarayları ve tapınakları içeren devasa surlarla çevrili kaleleri vardı ve bu açıdan ikinci binyıl uygulamalarını sürdürmüşlerdir. Öte yandan seçkinlerin nasıl hüküm sürdüklerini gösteren kayıtlar bulunmamaktadır. Asurlular Geç Hitit saraylarının tipik bir unsuru olan sütunlu portikodan çok etkilenecek bunun kendi krali mimarilerine katmış ve uygulamadan açıkça Hatti üslubunun taklidi olarak bahsetmişlerdir. Üstelik kaleleler kapı ve duvarların üzerine yerleştirilmiş ortostatlarla bezenerek bunların üstüne tipik Geç Hitit üslubunda sahneler işlenmişti.

Hiyeroglif yazıtların pek çoğu bunlara aittir. Geç Hititlerin saraylarında kraliyet gücünün ifadesini gören Asurlular bundan ilham almış olabilirler. Dolayısıyla, ikinci binyıldaki sistemin çöküşünü hazırlamış olabilecek toplumsal ayaklanmaların bu devletleri etkilemediği düşünülebilir.

Geç Hitit bölgesinin zenginliği muhtemelen, doğu-batı ticaret yolları ve madencilik bölgeleri üzerindeki kontrolüne dayanıyordu. Karkamış ve Malatya gibi önde gelen kentlerin pek çoğu Fırat üzerinden geçişleri kontrol ediyordu ve Anadolu-Suriye trafiği de bu bölgeyi katediyordu. Stratejik konumları ve zenginlikleri bu devletlerin güçlü komşuları için çekici birer hedef olmalarına yol açtı. Asur batıya doğru yayılmaya başladığında, Fırat'ı geçtiği anda bu devletlerle karşılaştı. Geç Hitit devletleri böylece dokuzuncu yüzyılda III. Şalmaneser'e haraç ödemek zorunda kaldılar ve sekizinci yüzyıl ortalarında da III. Tiglat-pileser onları yavaş yavaş kendi imparatorluğuna kattı. Aradaki dönemdeyse, Asur'un zayıf olduğu sıralarda Urartu kralları bu devletlere nüfuz ettiler. Üstelik, Arami kabilelerinin etkisi giderek daha fazla hissediliyordu ve Geç Hitit devletlerinden bazılarında siyasi iktidarı ele geçirmeyi başarmışlardı. Örneğin, Kuzey Suriye'nin en güneydeki Geç Hitit krallığı olan Hamat sekizinci yüzyılda Aramiler tarafından yönetilmekteydi.

İkinci binyıl sonu siyasi yapılarının hâlâ ayakta olduğu bir diğer bölgeyse Levant kıyılarıydı. Fenike liman kentleri Tyros, Sidon, Byblos ve Arvad 1200 civarında yıkılmamışlardı ve zengin müşterileri ortadan kalkmış olmasına rağmen, eskisi gibi yaşıyorlardı. Mısır öyküsü Wen-Amun bu müşterilerin statülerindeki değişim gözler önüne serilir. Öyküde, Mısır'daki Teb kentinin tanrısı Amon'un bir rahibinin 1100 civarında sedir ağacı almak üzere Byblos'a gidişi anlatılır. Yolda soyulduğundan ağaçların bedelini ödeyemez ve ikinci binyılda lüks mallar ticaretini kontrol eden hediye takası geleneğine başvurduğunda Byblos hükümdarı ona, kendisinin Mısır'ın kulu olmadığını ve ödeme talep ettiğini söyler. Ağaç ancak ödeme yapıldığında verilir. Komşuları Fenikelilerin ağaç, metal ve zanaat ürünleri gibi lüks malların dolaşımını kontrol ettiklerini ve son derece yetenekli zanaatkarlar olduklarını düşünürlerdi. Dolayısıyla, Eski Ahit yazarları Süleyman'ı zengin ve güçlü bir kral olarak göstermek istediklerinde, onun Tyros kralı Hiram'dan ağaç ve uzman inşaat ustaları aldığını tasavvur etmişlerdir.

Bununla birlikte Fenikelilerin en önemli ayırıcı özellikleri, deniz ticaretindeki yetenekleriydi. Yükleme kapasiteleri yüksek, teknolojik açıdan gelişmiş gemileriyle batıda Fas'a ve İspanya'ya ulaşmış, onuncu yüzyıldan itibaren buralarda koloniler kurmuşlardı. İç kesimlerdeki kaynakların toplanıp gemiyle anayurda yollandığı gerçek ticaret limanlarıydı bunlar. Fenikeli tacirler Yakındoğu'da da iş yapmak amacıyla başka kentlerde ve devletlerde de gruplar hâlinde yaşıyorlardı. Anadolu'daki Asurlu tacirlerin ikinci binyıl başlarına ait kayıtlarının aksine, Fenikelilerin dayanıksız parşömen ve papirüslere yazmış oldukları belgeler günümüze ulaşamamıştır. Lüks mallara ihtiyaç duyan seçkinleriyle ilk önce Arami ve Geç Hitit devletleri, sonralarıysa giderek büyüyen Asur İmparatorluğu iştah kabartan pazarlardı. Asurlular sekizinci yüzyılda Suriye'yi ele geçirdiklerinde Fenike kentlerinden yüksek tutarlarda haraç aldılar, ama bağımsızlıklarını korumalarına izin verdiler. Bu düzenleme sayesinde, uzak topraklardaki altyapıyla uğraşmak zorunda kalmadan, istedikleri malları elde edebiliyorlardı. Sekizinci yüzyıl başlarında Tunus kıyılarında Kartaca'nın kurulma-

sıyla birlikte, Kuzey Afrika'daki Fenike kolonileşmesi daha da yoğunlaştı. Batıya ilginin artması sonucunda buradaki devletlerle rekabet kızıştı. Aynı dönemlerde Yunanlar da Kuzey Akdeniz'de koloni faaliyetlerini yoğunlaştırıyorlardı ve yüzyıllar sonra Kartaca, büyümekte olan Roma'nın başlıca hasımlarından biri oldu.

Fenike sanat ve zanaat ürünleri eskiçağda çok ünlü olmasına karşın, günümüze görece pek az örnek kalmıştır. Bunun nedeni kısmen, söz konusu kentlerde günümüze dek kesintisiz yerleşimler kurulmuş olması ve bu nedenle arkeolojik araştırmaların zorluklarla karşılaşmasıdır. Fenike dışından yalnızca taşınabilir ürünler bilinmektedir ve bunların Fenike'den ithal mallar mı, yoksa yerel taklitler mi olduğu her zaman anlaşılamamaktadır. Fenike sanatını en iyi, çoğunlukla Mısır motiflerinin kullanılmış olduğu oyma fildişlerinden biliyoruz (Resim 11.1). Bunlarda, Fenikelilerin diğer yapıtlarında da bulunduğunu varsayabileceğimiz yüksek bir işçilik kalitesiyle karşılaşırız. Fenike tekstil ürünleri özellikle değerliydi –Yunanca Fenike adı aynı zamanda, kumaş boyamasında kullanılan mor renk için de kullanılıyordu– ama günümüze hiç örnek kalmamıştır. Tüm antik dünyada yazının gelişmesinde çığır açıcı bir rol oynamış olmalarına karşın, bu halktan günümüze kalmış yazı örneği de pek azdır. Yazılarını çizgisel alfabeyle papirüs ve parşömene yazdıklarından, günlük

Resim 11.1 Suriye'den Fenike üslubu fildişi: Metropolitan Sanat Müzesi, Rogers Fund, 1961 (61.197.5) izniyle.

faaliyetlerle ilgili tüm kayıtlar zamanla yok olmuş ve günümüze yalnızca, taşa oyulmuş az sayıda anıt yazıtı kalabilmiştir. Klasik kaynaklarda Fenike tarihine gönderme yapılır, ama Yunan ve Roma anlatıları son derece saptırılmış görünmektedir. En uzun Fenike yazıtına Güney Anadolu'daki Karatepe'de rastlanmıştır ve Geç Hitit hiyeroglifleriyle yazılmış Luvice çevirisi de vardır. Danuna kralının kulu olan ve kendi onuruna Azativataya adı verilen bir kentin inşasını anan Azativata'nın anlatısıdır bu. Sekizinci yüzyıl sonlarına ya da yedinci yüzyıl başlarına tarihlendirilmektedir ve dolayısıyla, bu döneme gelindiğinde Fenike diliyle alfabesinin Suriye'nin geri kalanına ve Güney Anadolu'ya dek ulaşmış bulunduğundan emin olabiliyoruz.

Fenikelilerin en ünlü başarıları, alfabenin yayılmasında oynadıkları roldür. MÖ 1200'den sonra, Karanlık Çağ'da yazıyı sürdüren Fenikeliler, komşularının alfabetik yazı sistemlerinin esin kaynağı olmuşlardır. Yakındoğu'da İbrani ve Arami yazılarının kökeni Fenike yazısına dayanır. Yunanların ya doğrudan ya da Suriye ve Anadolu'daki araçlar üzerinden Fenike alfabesini benimsemiş olmaları Avrupa açısından çok önemli bir gelişmedir. Klasik kaynakların bu borç konusunda çok kesin olduğu görülür: Yunanlılar harflerini Fenike harfleri olarak tanımlıyorlardı. Ne var ki Fenikelilerin yazısını ne zaman aldıkları konusu tartışmalıdır ve tarihçilerin tezleri neredeyse tümüyle, son derece çeşitli olan münferit harflerin formlarına dayanır. En eski Yunanca yazıtlar sekizinci yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilebilir, ama Yakındoğu'da daha eski yazıtların ne kadar ender olduğu düşünüldüğünde, daha eski Yunan yazıtlarının henüz keşfedilmediğini düşünebiliriz. Bu nedenle kimi tarihçiler alfabenin Yunanlılara on üçüncü yüzyıl gibi erken bir tarihte aktarıldığını öne sürmüşlerdir, ama bu pek olası görünmemektedir.

Dolayısıyla, ikinci binyıl geleneklerinin birinci binyılda da korunmasında Fenike kent-devletleri çok önemli bir rol oynamışlardı ve 1200'deki olaylardan en az etkilenenler belki de onlardı. İç kesimlerdeki diğer devletler de Kenan geleneklerini benimsemiş olabilirler. İsrail ve Yahuda'da konuşulan dil olan İbranice, ikinci binyılda bölgede konuşulan dile yakındı. Örneğin Ugarit metinlerinde karşılaştığımız tanrılar, mitler ve kült uygulamaları büyük olasılıkla kimi yerlerde birinci binyılda da varlıklarını koruduklarından, Eski Ahit anlatılarına girebilmişlerdi. İsrail ve Yahuda'daki iki krallığın tarihleri ayrı olmakla birlikte birbirleriyle yakından bağlantılıdır. Bu krallıkların tarihleri her zaman, tarihçi için kullanılması çok güç bir kaynak olan Eski Ahit temel alınarak kurulmuştur (bkz. Kutu 11.1). Yahuda bakış açısı temel alınarak yazılan bu kaynak kişilerin eylemlerini anlatırken dini başlıca nirengi noktası olarak alır. Sürgün sonrası dönemde, yani MÖ beşinci yüzyıldan sonra Yahuda bölgesinin dini ideolojisi, Kudüs'teki tapınağın tanrısı Yahve'ye tapınan tektanrılı bir dindi. O dönemde daha önceki tarih tümüyle kişilerin bu tanrıyla bağlantıları temel alınarak değerlendirilirdi, ama sürgün öncesinde başka tanrılara da hoşgörüyle bakıldığı kesindir. Arkeolojik çalışmalar hem İsrail'de hem de Yahuda'da Yahve'nin karısı Aşera'nın da bir kültü olduğunu göstermiştir. Eski Ahit metinleri iki devletin birbirlerinden oldukça farklı olduklarını düşündürmektedir. Sekizinci yüzyıl sonlarında Asurlularca fethedilmesinden önce İsrail, Kenan kült ve geleneklerinin geliştiği bir ülke olarak tasvir edilir. Hükümdarlarının komşularıyla temasları Yahuda hükümdarlarına kıyasla çok daha yakındı ve Baal ile El gibi Kenan kültlerine daha açtılar. Dolayısıyla, İsrail'in bir ikinci binyıl devletinin kalıntısı olması mümkündür;

Kutu 11.1 *Tarihsel kaynak olarak Eski Ahit*

Yakındoğu'nun ilk binyılını inceleyen tüm tarihçiler, Eski Ahit'teki anlatıların tarihsel gerçekliği sorunuyla karşı karşıya kalırlar. Metinde iki devletin, İsrail'le Yahuda'nın tarihleri onuncu yüzyıldaki oluşumlarından, sırasıyla sekizinci yüzyıl sonlarında ve altıncı yüzyıl başlarında ortadan kalkmalarına dek ayrıntılı ve ilgi çekici bir dille anlatılır. Ayrıca bölge sakinlerinin yaratılış zamanından onuncu yüzyılda Davud ve Süleyman yönetiminde büyük ve birleşik bir krallık kuruluşuna kadar olan daha eski tarihlerinin anlatıları da sunulur. Bu malzemenin tarihsel kurgularda kullanılıp kullanılamayacağı ve hangi pasajların daha güvenilir olduğu konusunda sayısız kitap ve makale yazılmıştır. Eski Ahit'in aynen alınmasından, içerdiği bilgilerin tümünün tarihsel açıdan yetersiz görülerek reddedilmesine dek İsrail ve Yahuda'nın sayısız tarihi üretilmiştir. Yalnızca Eski Ahit metnine dayanılarak çözülmesi mümkün olmayan bu konuda akademisyenler sert ve acımasız tartışmalara girişmişlerdir.

Eski Ahit'in tarihsel bir kaynak olarak kullanılmasını kuşkuyla hâle getiren pek çok unsur bulunmaktadır. İçerdiği kitapların çoğunun yazılış tarihini bilemiyoruz ve bizim bildiğimiz şekliyle, altıncı yüzyıl sonlarındaki Babil sürgünü sonrası bir dönemde yazıldıklarını güvenle varsayabiliriz gibi görünmektedir. Daha eski çalışmalar da kullanılmıştır, ama bunları tam olarak tarihlendiremiyor ve nasıl işlenmiş olduklarını bilemiyoruz. En önemlisi, metinlerin yazımında tarihsel nesnellik değil, bir halkı ve dinini korumaya yönelik polemik amaçlanmıştır. İnsanlık tarihi kişinin tanrı Yahve'yle ilişkisinin merceğinden izlenmiştir. Eski Ahit'te belirtilen olgulardan pek çoğu, hem yazılı hem de arkeolojik kaynaklarla bağımsız olarak doğrulanabilmektedir, ancak burada bile Eski Ahit metinleriyle uyumu için yorumların zorlanmamasına dikkat etmek gerekir. Kralların, kraliçelerin ve başka kişilerin adlarına İsrail'le Yahuda'nın komşularının kaynaklarında ya da bu iki devlete ait kısa yazıtlarda da rastlanmaktadır, ancak Eski Ahit dışına çıktığında, içerisinde göründükleri bağlam çoğunlukla muğlaktır. Akademisyenler tarihsel kurgularında Eski Ahit metninin kullanılmasını giderek daha fazla eleştirmektedirler. Örneğin, peygamber anlatılarının ikinci binyıl gerçekliğini yansıttığı artık pek düşünülmemektedir, ama başka kaynaklarla doğrulanması mümkün olmayan kimi bölümlerine hâlâ itibar edilir. Mesela, Davud ve Süleyman tarafından yönetilmiş büyük bir krallığın varlığına inanan pek çok kişi vardır, ama bu durum kesinkes doğrulanamamakta ve tüm Suriye-Filistin kentlerinin son derece küçük oldukları bir ortamda böyle krallıklar pek de mümkün görünmemektedir.

Tarihçinin Eski Ahit metinlerine karşı tutumu ne denli eleştirel olursa olsun, son derece güçlü bir anlatı olduğundan, tümüyle göz ardı edilmesi mümkün görünmemektedir. Bu anlatı sayesinde pek çok fikir ve gelenek konusunda fikir edinebiliyoruz, ama İsrail ve Yahuda tarihlerinin başka kaynaklara da dayandırılması gerekmektedir. Öte yandan, kimi Eski Ahit bölümleri Asur, Babil ve Pers imparatorlukları hakkında başka yerlerde bulamadığımız bilgiler vermektedir. Bu imparatorlukların gölgesinde yaşamış ve onlar tarafından fethedilmiş halkların bakış açılarını sergilerler. Örneğin, Asurluların İsrail ve Yahuda'da halefiyete müdahaleleri ve buralara yaptıkları askeri seferler Eski Ahit ve Mezopotamya kaynaklarına dayanılarak incelenebilmektedir. İkisi arasında sık sık uyuşmazlığa rastlanmasına karşın, aynı olayları ele aldıkları açıktır ve imparatorluklarla İsrail ve Yahuda arasındaki etkileşimlerin temel hatlarını doğrulamaktadırlar. Öteki Suriye-Filistin devletlerinde bu tür bilgilere ulaşamıyoruz.

Yahuda'nın arkeolojik kayıtlarıysa birinci binyıl başlarında daha büyük değişimler yaşamış olduğunu gösterir. Bu devlet muhtemelen, bölgeye yerleşerek yeni toplumsal ve kültürel uygulamalar getirmiş yeni halklardan oluşuyordu.

Bununla birlikte batıda siyasi gücü elinde tutan en önemli yeni grup Aramilerdi. Karanlık Çağ boyunca tüm Suriye'de çeşitli devletlerin kontrolünü ele geçirmiş, Geç Hititler ve diğer halklar pahasına siyasi nüfuzlarını sekizinci yüzyıla dek artırmışlardır. Devletleri çoğunlukla bir atanın "evi" olarak anılır ve kabile geçmiş kabul edilerek sakinleri bu atanın oğulları olarak görülürdü. Bu atalardan bazıların tarihsel kişilikler olduklarını biliyoruz. Örneğin, Bit-Agusi'nin atası Gusu 870 civarında Asur imparatoru II. Asurnasirpal'ın hasmıydı, ancak kabilelerin toprak iddiaları ve kent merkezlerindeki kontrolleri devletlere başka adlar da verilmesine yol açıyordu. Bit-Agusi Halep'in yaklaşık 30 kilometre kuzeyindeki Arpad'ı büyük bir kent hâline getirdiğinde krallıklarına Arpad da denmeye başlandı. Bizim genellikle İsrail adını verdiğimiz devlete ise Asurlular dokuzuncu yüzyıldaki kralına atfen "Omri Evi" ya da başkentine atfen Samarya da diyorlardı. "İsrailli" terimi ender olarak kullanılıyordu. Özellikle Eski Ahit'te kimi Arami devletleri için kullanılan bir başka tanımlama, Aram terimini çoğunlukla bir kentin ya da bölgenin adıyla birleştirilmiş olarak içeriyordu; örneğin Aram-Damaskos. Bu devlet Asur'un bölgedeki en güçlü hasmı hâline geldiğinde bazen yalnızca Aram olarak anılmaya başlandı ki bu tanım kimi Arami komşularının metinlerinde de kullanılıyordu. İsim bolluğu, bu devletlerin ideolojik temellerinin çok çeşitli olduğunu gösterir. Bir kabileye ait (Bit-X), bir kentin etrafındaki topraklar (örneğin Arpad) ya da belli bir halkın yönettiği yerler (Aram-X) görülebiliyorlardı.

İsimlerindeki çeşitliliğe rağmen, bu devletlerde iktidarın yerel bir tanrı tarafından desteklenen bir krala ait olduğu düşüncesi baskındı. Tasvirlerde krallar tahtta otururken ya da tanrılara sunuda bulunurken gösterilmişlerdir. Hükümdarlığın miras yoluyla geçmesi kavramı kesinkes yerleşmişti. Asur batıya doğru genişlediğinde yerel hükümdarlar önceleri konumlarını korudular, ama sonra Asur'un vasalları oldular. Bu durum ikili bir statü yaratıyordu: Devletin halkına göre kral, Asurlu efendilerine göreyse memurlardı. Muhtemelen dokuzuncu yüzyıl ortalarında Kuzey Suriye'deki Guzana'nın hükümdarı olan Hadad-yithi'nin heykelinde bu ikilikle karşılaşırız (bkz. Resim 11.2). Heykelin üzerindeki yazıt iki dilde, Aramice ve Akadca yazılmıştır. İlkinde "Guzana kralı," ikincisindeyse "vali" olarak nitelenir (bkz. Belge 11.1).

Bu devletlerin siyasi tarihleri genellikle yabancıların tanıklıkları, özellikle de Eski Ahit ve Asur askeri anlatıları temel alınarak yazılır. Yerel yazıtların sayısı çok azdır. Tüm kaynaklarda çok sayıda yıkıcı savaştan söz edilir. Devletler ortak düşman Asur'a karşı birleşmekle birlikte, dış tehdit olmadığında birbirlerine düşman kesilirler. Küçük devletlerin bu çatışmalarda kendilerini korumak için koalisyon kurmuş ve zamanla daha büyük siyasi birimlerin gelişmiş olması mümkün görünüyor. Anlaşılan, Kuzey Suriye'de güç Geç Hititlerden Aramilere geçmiş ve güneyde Damaskos egemen olmuştur.

Suriye'nin güneyinde, Arami kökenli olmayan kişilerce yönetilen ve tarihleri birbirlerine çok yakın yeni devletler kuruldu. İsrail, Yahuda, Ammon, Moab ve Edom'da halk Aramice yerine Kenan dillerini konuşuyordu. Güney Akdeniz kıyılarında, Mısır'a geçişi düzenleyen ve Arabistan Çölü'nden gelen kara ticaret yol-

Resim 11.2 Hadad-yithi'nin heykeli: Şam Müzesi, Suriye/Peter Willi/Bridgeman Art Library izniyle.

larının sonunda yer alan beş kent-devlet Filistîler kontrolündeydi. Yarımada'dan gelmiş develi göçebeler olan Araplar Suriye-Filistin bölgesiyle yakın temastaydılar ve örneğin Yemen tütsüsü gibi lüks mallar getiriyorlardı.

Tüm batının tarihini, dokuzuncu yüzyıldan itibaren buraya giderek daha sık sefer düzenleyen (bu süreci bir sonraki bölümde inceleyeceğiz) Asur'la ilişkiler belirlemiştir. Çok sayıda devlet bu tehdide karşı ittifak oluşturmuş, ama komşularından bağımsız kalabilmek için Asur'dan destek isteyenler de olmuştur. Yine de ittifaklar çok büyük olabiliyordu. III. Şalmaneser 853'te Fırat'ı geçip Karkar'da büyük bir savaş verdiğinde, kendi anlatısına göre şöyle bir güçle karşılaşmıştı:

Damaskoslu Hadad-ezer'den 1200 savaş arabası, 1200 atlı ve 20.000 asker; Hamatlı İrhuleni'den 700 savaş arabası, 700 atlı ve 10.000 asker; İsraili Ahab'dan 2000 savaş arabası ve 10.000 asker; Byblos'tan 500 asker; Mısır'dan 1000 asker; İrkanatu ülkesinden 10 savaş arabası ve 10.000 asker; Arvad kentinden Matinubaal'dan 200 asker; Usanatu ülkesinden 200 asker; Şiannu ülkesinden Adonbaal'dan 30 savaş arabası ve [] 000 asker; Arabistanlı Gindibu'dan 10.000 deve; Bit-Ruhubili Baasa'dan [] yüz asker.³

Bu koalisyon muhtemelen başarıyla Asur'un önünü kesti, ancak kısa ömürlü oldu ve çok geçmeden yerel rekabet yeniden başladı.

Belge 11.1 Akadca-Aramice iki dilli Hadad-yithi yazıtı

Kuzey Suriye’de, üzerine Guzana hükümdarı Hadad-yithi’nin iki dilli Akadca-Aramice yazıtının oyulmuş olduğu ve muhtemelen dokuzuncu yüzyıl ortalarına ait, gerçek boyutlarda, ayakta duran erkek heykeli bulunmuştur. Metnin ilk yarısında iki versiyonun birbirine çok benzediği görülür, ikinci yarıdaysa aralarında daha fazla fark vardır. Aşağıdaki çeviriye Akadca versiyon temel alınmıştır.

Yağışın bol olmasını sağlayan, tüm kentlerin halklarına sulak otlaklar veren ve kardeşleri olan tanrılara yiyecek sunularından pay veren, yerin ve göğün kanal denetçisi, tüm dünyayı zenginleştiren nehirlerin denetçisi, dua etmenin tatlı olduğu merhametli tanrı, Guzana kentinde yaşayan Adad’a.

Guzana topraklarının valisi olan Sassu-nuri’nin oğlu, Guzana topraklarının valisi Hadad-yithi (bu heykeli) büyük efendiye, efendisine, iyi sağlığı ve uzun ömrü için, yıllarının çok olması için, evinin, soyundan gelenlerin ve halkının iyiliği için, bedeninin hastalıklarını alması için ve dualarımın duyulması ve sözcüklerimin olumlu karşılanması için adadı ve verdi.

Gelecekte bu heykeli harap halde bulan onu yenilesin ve üzerine adımı koysun. Adımı silen ve üzerine kendi adını koyanın yargıcı kahraman Adad olsun.

Guzana, Sikani ve Zarani valisi Hadad-yithi’nin heykeli. Tahtının devamı ve hüküm süresinin uzaması için, sözleri tanrılara ve insanlara hoş gelsin diye, bu heykeli eskisinden daha iyi yaptı. Habur nehrinin efendisi, Sikani kentinde yaşayan Adad’ın önüne heykelini diktirdi.

Adad tapınağındaki objelerden adımı silen efendim Adad yiyecek ve içecek sunularını kabul etmesin, hanımım Şala yiyecek ve içecek sunularını kabul etmesin. Eksin ama biçmesin. Bin (ölçü) eksin ama bir ölçü biçsin. Bir bahar kuzusunu yüz koyun doyuramasın; bir danayı yüz inek doyuramasın, bir çocuğu yüz kadın doyuramasın, bir fırını yüz fırıncı dolduramasın! Toplayıcıları çöp çukurlarından toplaşın. Hastalık, veba ve uykusuzluk ülkesinden eksik olmasın!

Çeviride yararlanılan kaynak: Jonas Greenfield ve Aaron Shaffer, "Notes on the Akkadian-Aramaic Bilingual Statue from Tell Fekherye," *Iraq* 45 (1983), s. 109-116.

Güney Anadolu’dan Mısır sınırına dek tüm batının, çok farklı kökenlerden gelen halkların yakın bir etkileşim içinde bulundukları, dillerinin, kültürlerinin ve çeşitli tanrılara bağlılıklarının iç içe geçtiği çok kültürlü bir bölge olarak görülmesi gerekir. Kimileri ikinci binyılın geleneklerini korudular –800’e dek Hamat kralları Hurri adları taşıdılar– ama yeni gelenekler de öfkeyle ya da dirençle karşılanmıyordu. Bir kral yazıtlarında hem Luvi hem Fenike dillerini kullanabiliyordu. Sanatsal üsluplarda çeşitli etkiler hiç güçlük yaşanmadan birleşti. Anlaşılan bu halklar uluslararası bir ruhta ve dışa dönüktüler. Yurtdışından gelen tacirleri sıcak karşılıyorlardı. Asi nehrinin ağzındaki El-Mina gibi kıyı kentlerinde Yunanlıların ticaret yerleşmeleri

kurmalarına izin veriliyordu. Doğu Arabistanlı tacirler Filistî kentlerine giriyorlardı. Yakındoğu halkları da uzak yerlerde mal arayışına girişiyor, buralara seyahat ediyorlardı ve bu faaliyette başlıca rolü Fenikeliler üstlenmişlerdi.

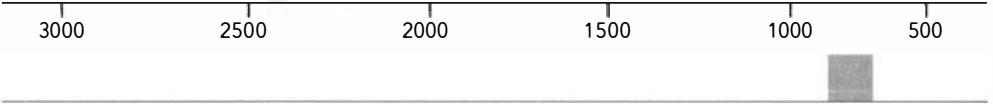
Dolayısıyla, Yakındoğu'yla yeni Yunan dünyası arasında yoğun bir kültürel temas olması hiç şaşırtıcı değildir. Alfabenin aktarılmasından daha önce bahsetmiştik. Ama özellikle metal işleri ve fildişi olmak üzere pek çok sanat eseri de Yunanistan'a Yakındoğu'dan girmiş ve yerel üretimi öylesine etkilemiştir ki, yedinci yüzyılın Yunan sanatına “Şarklaştırmacı” denir. Yunan kültürü üzerinde gözle görülmesi daha zor başka etkiler de gösterdiği kesindir, ama bunların doğrudan ithal edilip edilmediklerinin ve şayet edildilerse bu ithalatın ne zaman gerçekleştiğinin saptanması zordur. Yunan malzemelerinin, Ege'nin Yakındoğu'nun bölgesel sistemiyle bütünleşik olduğu ikinci binyıldan kalma unsurlar taşıması da mümkündür. Yunan kültürünün Yakındoğu'dan etkilenmiş olduğu söylenen unsurları arasında kredi sözcükleri, edebi motifler, krallık idealleri, diplomasi, astronomi, kehanet, kült uygulamaları, matematik, tartı ve ölçü birimleri, örneğin faiz gibi ekonomi uygulamaları vb. yer alır. Akademisyenlerin bağlantılar bulma hevesleri büyük oranda, Yunanistan'ı ya batı uygarlığının başlangıcı, ya da zamanda çok daha gerilere uzanan bir kültürel evrimin parçası olarak görmelerine bağlıdır. Yunanlıların belli bir Yakındoğu uygulamasının farkında ve bu uygulamayı kopyalamış olduklarının kanıtlanması çok güç ya da olanaksız olabilir. Örneğin, Hesiodos'un 700 civarında yazılmış olan *Theogonia*'sıyla ikinci binyıl Hitit mitolojisi arasında çok yakın paralellikler görülür. Acaba bu metinleri şahsen mi biliyordu, ki bu durumda Anadolu'da birinci binyıla dek korunmuş olacaktı, yoksa zamanda uzak bir anda Hitit geleneğini de esinlendirmiş olabilecek geleneklerden mi etkilenmişti? Yakındoğu'nun birinci binyıl başlarında Yunanistan üzerindeki etkisi klasik akademisyenlikte kesinlikle hafife alınmıştır, ama diğer yönde aşırıya kaçılması ve çok kolayca bir Yakındoğu arka planına işaret edilmesi de mümkündür. Böyle olsa da, birinci binyıl başlarının Suriye kültürleri taşra kültürleri ya da özmerkezci kültürler değildi. Bölge ekonomik açıdan, kültürel açıdan ve daha pek çok yönden çok gelişmişti. Yeni bir kent kültürü doğmuştu ve yoğun bir sanatsal faaliyet vardı. Mezopotamya tüm uygar yaşamın kaynağı olarak görülmüyordu artık, ama yerel zevkler tercih ediliyordu. Bölge bu başarısı nedeniyle yeni güç Asur için cazip bir hedef oluşturunuyordu.

NOTLAR

- 1 Grant Frame, *Rulers of Babylonia: From the Second Dynasty of Isin to the End of Assyrian Domination (1157-612 bc)* (*The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Babylonian Periods*, cilt 2) (Toronto: University of Toronto Press, 1995), s. 124.
- 2 A.K. Grayson, *Assyrian and Babylonian Chronicles* (Locust Valley: J.J. Augustin, 1975), sayı 24.
- 3 K. Lawson Younger, Jr., “Kurkh Monolith,” ed. W.W. Hallo, *The Context of Scripture* (Leiden: E.J. Brill, 2000), cilt 2, s. 263-264.

Asur'un Yükselişi

yakl. 880-830	II. Asurnasirpal ve III. Şalmaneser dönemlerinde Asur'un askeri genişlemesi
yakl. 878	Asurnasirpal Kalhu'yu yeni başkenti olarak seçer
827-823	Asur çekirdek bölgesinde ayaklanmalar
823-745	Asur'un gerileme dönemi
717	II. Sargon Dur-Şarrukin'de yeni bir başkent kurar
704	Sennaherib Asur'un başkentini Ninive'ye taşır

Birinci binyılda Yakındoğu tarihine yedinci yüzyıl sonlarına dek tek bir güç egemendi: Asur. Bu devlet askeri kudreti sayesinde kontrolünü zaman içerisinde Batı İran'dan Akdeniz'e, Anadolu'dan Mısır'a uzanan geniş bir alana yaymış, siyasi ve ekonomik yaşamı hâkimiyeti altına almıştır. Ordularını neredeyse her yıl sefere çıkaran bir dizi güçlü hükümdar sayesinde gelişmiştir. İlerleyişi ne kolay olmuş ne de düz bir çizgi izlemiştir. Asur'un gelişiminde iki ayrı evre görülür: dokuzuncu yüzyıldaki ilk evre ve sekizinci yüzyıl ortalarından itibaren, yayılmacılığın çok daha yoğun olduğu ikinci evre. Asur'un bu iki evredeki davranışları arasında pek çok benzerlik olsa da birleşik bir imparatorluk kurma yönünde bilinçli ve sistematik bir yaklaşımla ancak ikinci evrede karşılaşılır. Asur tarihinin bu yüzyılları genellikle Yeni Asur dönemi olarak adlandırılır. Bu bölümde tüm dönemin karakteristik özelliği olan davranış modellerinden bazıları incelenecek ve Asur yayılımının ilk evresine odaklanılacaktır. Bir sonraki bölümdeyse imparatorluğun doruk dönemini ele alacağız.

12.1 Asur Emperyalizminin Modeli

Asur militarist bir toplumdur. Temel yapısını ve hiyerarşisini ordu oluştuyordu. Tüm erkekler askere çağrılabilir ve tüm devlet görevleri askerlik dışı işler de içerseler askeri görevler olarak tanımlanıyordu. Kral bu yapının en tepesinde yer alıyordu ve başlıca görevi, tanrı Asur ve devlet adına savaşmaktır. Dolayısıyla, kralın her yıl şahsen ordusuna liderlik etmesi gerektiği ideolojisi kuramsal olarak benimsenmişti. Kağıt üzerinde her sefere kral önderlik ediyor ve hükümdarlığının her yılı bir seferle özdeşleştiriliyordu. Askeri faaliyetlerde süreklilik açık olmasına karşın, her yıl kralın önderliğinde büyük bir sefer düzenlendiği düşüncesi bir kurmacadan ibaretti. Bununla birlikte kral II. Sargon'un savaş alanındaki ölümünün de gösterdiği gibi, kralın aktif olarak savaşa katıldığı açıktır; Sargon'un ölümü, bu durumu tanrıların verdiği bir ceza olarak gören oğlunda travma yaratmıştı. Kralın altında, tüm devlet sorumluluklarını aralarında paylaşmış olan piramit şeklinde büyük bir memurlar hiyerarşisi yer alıyordu. En yüksek konumdakiler aynı zamanda Asur'un iç kesimlerindeki eyaletlerin valileriydiler. Örneğin başkomutan, Kuzey Suriye'de Harran'dan Yukarı Fırat Vadisi'ne dek uzanan stratejik eyaletin valisiydi. Bu kişiler başlangıçta eski Asur ailelerinin üyeleriydiler, ama sekizinci yüzyıl ortalarında yerlerini, yerel güçleri zayıflatmak amacıyla kral tarafından atanan hadımlar aldı.

Başlarda sefere yalnızca yaz aylarında, hasattan sonra tarım işlerinin az ve erkeklerin serbest, dağ geçitlerinin açık olduğu ve nehirlerin kolayca geçilebildiği dönemde çıkılırdı. Geç dönemde daimi bir ordu kurulmuş olduğundan her an savaşa çıkılabiliyordu. Düşman safları arasında ölüm oranları 100.000'in üstüne çıkabildiğinden, yedinci yüzyılda orduda yüz binlerce asker olduğunu tahmin edenler vardır, ancak bu rakam mantıklı olamayacak denli yüksek görünmektedir. MÖ 853'teki Karkar Savaşı'nda Asur'un hasımları savaş meydanına yaklaşık 50.000 asker çıkarmışlardı; bu durumda Asur ordusunun da buna yakın bir büyüklükte olduğu düşünülebilir. Her halükârda, Asur'un çekirdek bölgesinden bu kadar asker bulması mümkün değildi ve bu nedenle yenilgiye uğratılan halkların hızla orduya katılması gerekiyordu. Örneğin Kalhu cephaneliğinde bulunan metinler, İsrail'deki Samarya'nın fethedilmesinin üzerinden çok geçmeden, buradaki savaş arabası personelinin Asur ordusuna katıldığına işaret eder. Asur'un donanması olmadığından, Akdeniz'deki çarpışmalara ve Basra Körfezi yakınlarındaki bataklıklarda asi Keldanilere boyun eğdirme girişimlerinden en az birine Fenike gemileriyle denizcileri de katılmıştır. Fethedilen bölgelerden sürülenler de imparatorluk içerisinde kısa sürede seferber edilebilecek seyyar güçlerde kullanılıyordu. Dolayısıyla, orduda farklı diller konuşan ve çok farklı kökenlerden gelme çok çeşitli gruplar bulunuyordu.

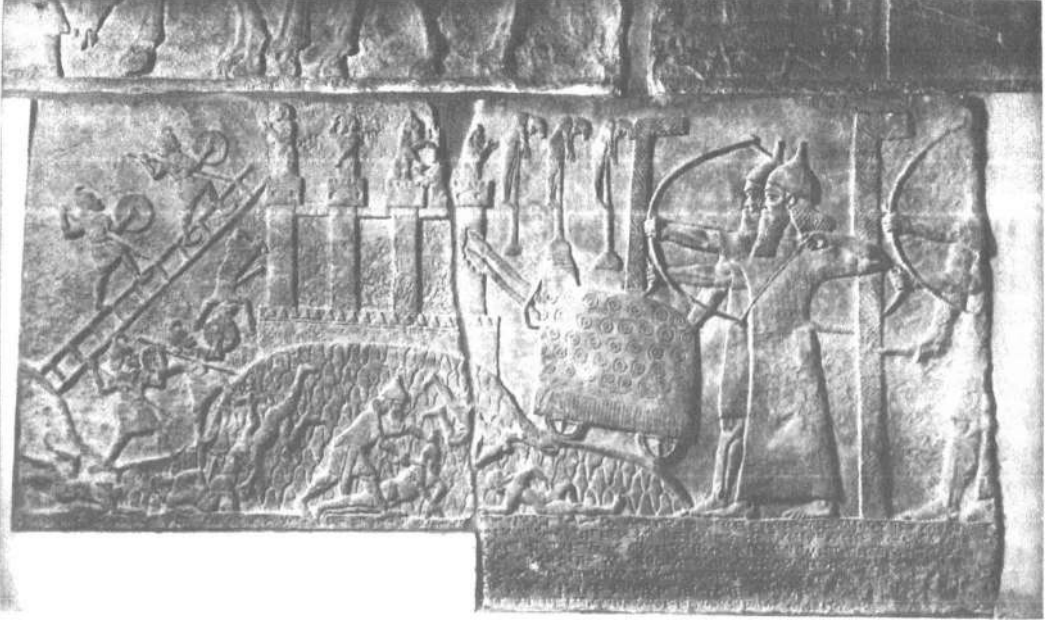
Askerlerin nasıl toplanıp örgütlendiği konusunda bilgimiz çok az. Asker toplama sorumluluğu başlarda valilere veriliyordu, ama sekizinci yüzyılda devletin yeniden örgütlenmesiyle birlikte merkezi yönetim bu sorumluluğu doğrudan üstlendi. Askerler elli kişilik birimler hâlinde gruplanıyordu. Bunların daha büyük birimlere katılarak ordunun nasıl oluşturulduğu konusunda bilgimiz bulunmuyor. Bu askerlere üniforma ve silah sağlama işi herhalde, çok sayıda zanaatkarın işgücüne ihtiyaç duyulan geniş çaplı bir faaliyetti. Çekirdek bölgedeki kentlerde askerlerle atların

eğitildiği ve malzemelerin depolandığı büyük cephanelikler vardı. Elimizdeki birkaç kayıt, askerlerin ve hayvanların beslenmesi için gereken arpa miktarı konusunda bir fikir vermektedir. Sargon zamanında doğudaki Kar-Asur kentinde bulunan askerler için her gün tayın olarak 70.500, hayvan yemi olarak 57.800, yani ayda toplam 3.849.000 litre arpaya gerek duyuluyordu ve bu ordunun yalnızca bir bölümüydü. Arpanın çoğu kraliyet tahıl ambarlarından alınıyordu, ama yaklaşık beşte biri devlet memurlarının sorumluluğundaydı. Elimizde bilgi edinebilmemizi sağlayan birkaç kayıt bulunsada Asur toplumu içerisindeki önemine rağmen, ordunun örgütlenmesi ve desteği konusundaki bilgimiz çok azdır.

Kraliyet söylemi bir yana bırakılırsa, ordunun tam güçle harekete geçirildiği ya da açık alanda büyük çatışmalara katıldığı enderdi. Daha çok, düşmanı yıldırarak teslim olmaya zorlama taktiği izleniyordu. Hasımlara devasa güçlerle yaklaşıyor ve hemen teslim olmamaları durumunda, kolay hedef olabilecek kentlere ve köylere saldırılıyordu. Fethedilen kentlerin halkları örnek teşkil etmesi için şiddetle cezalandırılıyordu. İşkence görüyorlar, tecavüzce uğruyorlar, kafaları kesiliyor, kırbaçlanıyorlar ve cesetleri, kafaları ya da derileri teşhir ediliyordu. Evler yerle bir ediliyor, tarlalara tuz atılıyor, ağaçlar kesiliyordu. Bütün bunlar başkenti teslim olmaya ikna etmezse kuşatma başlıyordu (bkz. Resim 12.1). Halka doğrudan hitap edip hükümdarlarının buyruğuna rağmen teslim olmaya ikna edecek elçiler yollanıyordu. Kuşatma pahalı bir yöntem olduğundan, kuşatılacak kentler dikkatle seçiliyordu. Resmi kayıtlarda yenilgiyi asla kabul etmek istemeyen Asur kralı, düşmanı kuş gibi kafese kapatmış olduğunu belirtiyordu. Kraliyet anlatılarında, direnen bir kentin fethedilmesinden sonra tam bir yıkım yapıldığı anlatılır, ama bu anlatılar muhtemelen son derece abartılıdır. Asur'un bu davranışının psikolojik yönü çok önemliydi. Buna "hesaplanmış korkutuculuk" denilmiştir. Fikir şuydu: Yenilginin sonuçları o kadar feci olacaktı ki hemen teslim olmak en iyisiydi.

Asurlular seferlerinin doğrudan sonucu olarak Yakındoğu'nun her yerinden bol miktarda kaynağa erişme imkânına kavuşuyorlardı. Fethedilen kentlerin hazinelelerinden, saraylarından ve tapınaklarından elde edilen ganimet kraliyet yazıtlarında uzun uzun anlatılır. Asur'un kurbanlarının pek çoğu son derece zengin olduğundan, değerli mal, maden, zanaat ürünü, silah vb. akışı muazzam boyuttaydı. Ayrıca sığır, koyun ve keçi, at ve deve de alıyorlardı. Anlatılarda kimi zaman, seçkin mallara sıradan kişilerin de ulaşabilmesini sağlayan bir bolluk olduğu belirtilerek övünülür. Yabancı bir devletin teslim olmasından sonra Asurlular yıllık ödenecek ve genellikle bölgenin özel ürünlerini de içeren bir haraç belirliyorlardı. Örneğin, Fenikelilerin mor kumaşlar ve sedir, Zagros halkınınsa at vermeleri gerekiyordu. Elimizdeki birkaç Asur antlaşmasında belirtilmemiş olduğundan, miktarları bilemiyoruz, ancak Asur'un askeri üstünlüğüne rağmen haraç ödeyen devletlerin sık sık ayaklanmış olmaları, üzerlerindeki yükün ağır olduğunu gösterir. Bu şekilde devasa kaynaklar Asur'un çekirdek bölgesine çekiliyordu.

Aynı durum insan gücü için de geçerliydi. Asur'un orduya katılan Asurluların yerini alarak tarımda ve büyük inşaat projelerinde çalışacak işgücüne ve inşa edilen kentlerde yaşayacak insana ihtiyaç vardı. Orta Asur döneminde başlatılmış sürgün uygulaması birinci binyılda, özellikle de sekizinci yüz ortalarından sonra daha da genişletildi. Kraliyet yazıtlarının yerinden edilen kişi sayısı konusunda gayet açık

Resim 12.1 Kuşatma altındaki bir kentin tasvir edildiği Asur kabartması: Columbia Üniversitesi, Sanat Tarihi ve Arkeoloji Bölümü'nün izniyle.

olduğunu görüyoruz. Asur İmparatorluğu'nun üç yüzyılında 4,5 milyon kişinin sürülmüş olduğu tahmin edilmektedir.¹ Kadınlardan, erkeklerden ve çocuklardan oluşan topluluklar bütün halde imparatorluğun bir köşesinden diğerine aktarılıyordu. Farklı sürgün türleri vardı. Başlarda, inşaat projelerinde çalışmaları için yalnızca uzman zanaatkarlar seçiliyordu, fakat isyankâr bir bölge söz konusu olduğunda nüfusun çoğunluğu yerinden edilebiliyordu. Bu uygulama Asur İmparatorluğu'na işgücü ve kentlerinde yaşayacak insan sağlamanın yanı sıra pek çok stratejik avantaj da kazandırılıyordu. Asi halklar düşmans yerlilere karşı imparatorluğun korumasına ihtiyaç duyacakları yabancı ortamlara yerleştirildiğinden, Asur'un çevre bölgele-
rindeki muhalefet azalıyordu. Üstelik, ülkeyi tanımadıklarından kaçamıyorlardı da. Ordunun yaklaşmakta olduğu bölgeyi hemen teslimle zorlamak amacıyla sürgün tehdidine başvurulabiliyordu.

Sürülen halkların topraklarına özenli bir seçimle, ticaret ya da malzeme ve mal üretimi için gerek duyulan başka gruplar yerleştiriliyordu. Kesin bir fayda görülmiyorsa, bölge asgari bir nüfusla kendi hâline bırakılıyordu. Örneğin, Asur fetihlerinden sonra eski İsrail devletinin kuzey kısımları neredeyse tümüyle boşalmıştı. Sürgünlerin yan etkilerinden biri de Aramilerin kendi dil ve alfabetik yazılarıyla yayımları dâhil olmak üzere, tüm Yakındoğu'da halkların karışmasıydı. Söz konusu insan sayısı ile ilgili tahminlerimiz doğruysa, büyük bir demografik değişim yaratmış olmalılar. Sürülenlerin anayurtlarından varacakları yere kadar tüm yolu yürüyerek aşmaları gerekiyor ve erkekler genellikle zincire vuruluyordu. Örneğin, İsrail'deki Samarya halkının bir bölümü yaklaşık 1200 kilometre uzaklıktaki Zagros Dağları'nda bulunan

Media'ya yerleştirilmişti. Aylarca süren bir yolculuk sırasında çok sayıda insanın denetlenmesi ve beslenmesi muazzam bir örgütlenme gerektiriyordu mutlaka, ama ilginçtir ki bu konuda elimizde hiçbir kayıt bulunmuyor.

Elde edilen devasa işgücü ve mal kaynağından en çok Asur'un çekirdek bölgesi yararlanıyordu. Seferlerle büyük inşaat faaliyetleri arasında dolaysız bir bağlantı vardı. Başarılı askeri liderler aynı zamanda büyük inşaat projelerine girişmişlerdi ve en büyük projelere beraberlerinde büyük miktarda ganimetle geri döndüklerinde başlanıyordu. Dönemin imar faaliyetleri arasında pek çok yeni başkent de yer alır. Geleneksel başkent Asur bu muazzam devlet yapısı için çok küçük kalıyordu ve Asur'un ilk genişleme evresini başlatmasından kısa bir süre sonra başkentini yeri değişti. Kentin kurucusu II. Asurnasirpal (saltanatı 883-859) Kalhu adlı bir Orta Asur kentinin bulunduğu yeri seçti, ama kenti baştan sona yeniden inşa ettirdi; bu iş yaklaşık on beş yıl alacaktı. Sekiz kilometre uzunluğunda, 360 hektarlık bir alanı içine alan bir sur yaptırdı ve güneybatı uçtaki büyük hisarın üstüne sarayını, pek çok tapınak ve bir ziggurat inşa ettirdi. Geniş bir avlunun etrafını çevreleyen sarayın uzunluğu 200 metreden fazla, genişliği ise en az 120 metreydi. Anıtsal mimariinin ötesinde, tören odaları da savaşların, kraliyet avlarının ve kült sahnelerinin tasvir edildiği taş duvar kabartmalarıyla süslenmişti. Girişler taştan yapılmış insan başlı devasa boğa heykelleriyle korunuyordu. Bir metinde, sarayın 69.574 kişinin davet edilmiş olduğu bir şölenle açılışı anılır:

Kalhu sarayını kutsadığımda, ülkemin her yerinden davet edilmiş 47.074 kadın ve erkek; Suhu, Hindanu, Patinu, Hatti, Tyros, Sidon, Gurgumu, Malidu, Hubuşku, Gilzanu, Kumnu ve Muşaşiru ülkeleri halkından 5000 seçkin ve elçi; Kalhu'dan 16.000 kişi ve görevlisine, tümüne –tüm topraklardan davet edilenler ve Kalhu halkı (da dâhil olmak üzere) toplam 69.574– on gün boyunca yemek verdim, içki verdim, banyo yaptırdım, onları meshettirdim. (Böylece) onları onurlandırdım ve barış ve neşe içerisinde ülkelerine geri yolladım.²

Sonraki krallar da yeni saraylar yaptırmışlar ve Asurnasirpal'ın hemen ardından gelen III. Şalmaneser kentin güneydoğu köşesinde büyük bir cephanelik inşa ettirmiştir. II. Sargon (saltanatı 721-705) bakir topraklar üzerine yepyeni bir başkent yaptırıp adını Dur-Şarrukin, yani "Sargon'un Kalesi" koyana dek Kalhu 150 yıl Asur'un başkenti olarak kaldı. Üç yüz hektarlık bir alanı içine alan yaklaşık 7 kilometrelik suruyla bu da çok büyük bir kenti ve kabartmalarla ve boğa heykelleriyle bezenmiş anıtsal yapılara sahip iki sitadeli vardı. II. Sargon'un ölümünden sonra kent terk edildi ve ardılı Sennaherib (saltanat. 704-681) eski Ninive kentini geliştirerek başkenti yaptı. On iki kilometre uzunluğunda bir surla çevrili 750 hektarlık bir kent hâline getirdi ve yine tümü bezemeli kamusal binaları olan iki sitadel inşa ettirdi. Bu devasa kentler Asur'un zenginliğinin kanıtlarıydı. Nüfusları konusunda kesin bir tahminde bulunamamak da çevre bölgelerin kaynaklarıyla desteklenebilecek büyüklüğü çok aşmış ve tüm imparatorluğun kaynakları kullanılarak beslenip ayakta tutulmuş olmaları mümkün görünmektedir. Ayrıca, yalnızca bölge sakinleriyle doldurulamayacak kadar büyüklerdi ve bu nedenle tüm ülkeden burada yaşayıp devlet bürokrasisine hizmet edecek insanlar getirtildi.

Aynı zamanda çekirdek bölgenin diğer kentlerindeki kamu binaları onarılıp genişletiliyor ve Asur yakınlarındaki topraklarda yer alan Dur-Katlimmu gibi taşra merkezleri tümüyle yeniden tasarlanıyordu. Asurlular ayrıca örneğin Batı Suriye'deki Arami kentlerini fethettiklerinde bunları Asur kentlerine dönüştürmüşlerdir. Fırat üzerindeki Bit-Adini ülkesinde bulunan Til-Barsip'in adı 856'da fatihi III. Şalmaneser'e atfen Kar-Şalmaneser olarak değiştirildi, muhtemelen genişletildi ve kente Asur kamu binaları ve konakları yaptırıldı. Devlet böylece, varlığına dair gözle görülür semboller inşa ederek gücünü teşhir ediyordu.

Bu inşaat faaliyetleri için ancak imparatorluğun sağlayabileceği bir işgücüne ve zenginliğe ihtiyaç duyuluyordu. Kentlerle sarayların savurganca bezenip Yakındoğu'nun her yerinden gelen değerli mallarla donatıldığı kesindir. Taşınabilir mallar, halılar, kilimler, mücevherler vb. konusunda arkeolojik kayıtların çok daha eksik olduğunu görüyoruz, ama Asur sarayında sergilenen zenginlikle ilgili bazı işaretler var. Kalhu'da imparatorluğun batı kısmına özgü çeşitli üsluplarla işlenmiş çok sayıda fildişi mobilya aksesuarı bulunmuştur. Buluntular arasında en etkileyicisiyse, 1980'lerde yine Kalhu'da bulunmuş dokuzuncu ve sekizinci yüzyıllara ait el değmemiş kraliçe mezarlarıdır. Bedenleri bazen toplam 35 kiloya ulaşan, zanaatkârların büyük yeteneklerini gösteren ve kraliyet ailesinin elindeki inanılmaz zenginlik konusunda bir fikir veren bol miktarda altın mücevherle kaplıydı. Lüks malların çoğunun zamanla kaybolduğunu düşünürsek, bu görüntünün ne kadar muhteşem olduğunu ancak belli belirsiz tahmin edebiliriz.

Tüm bu zenginlik, Asur toplumunun büyüklüğünü saptayamadığımız bir grubunu oluşturan seçkinlere akıyordu. Arkeolojik araştırmaların neredeyse tümüyle anıtsal mimariye odaklanmış olması vatandaşlarla, hatta üst sınıftan kişilerle ilgili ayrıntıların öğrenilememesine yol açmıştır. Birkaç ev kazılarak gün ışığına çıkartılmıştır, ama içindekiler konusunda bilgimiz pek azdır. Sözleşmelerden ve belgelerden ulaştığımız yazılı bilgiler, yüksek düzeyde devlet memurlarının bol miktarda gümüşe ve araziye sahip olduklarını gösterir. Ne yazık ki bütün bir mülkün boyutunun anlaşılması mümkün değildir. Çok büyük miktarlarda, belki de tek seferde 500 kilodan fazla gümüş borç vermiş kişiler olduğunu biliyoruz. Ayrıca hizmetleri karşılığında kraldan geniş mülkler alabiliyor ve yeni topraklar edinerek mülklerini daha da genişletebiliyorlardı, ama bunların büyüklüklerini ancak tahmin edebiliriz. Tüm bir köyü, evleri, tarlaları, meyve bahçelerini ve buralarda çalışacak halkı içerebilen bağışlar çoğu zaman farklı bölgelerdeydi ve bu nedenle tek bir büyük, bütünleşik mülk oluşturmuyorlardı. Krallar sık sık bu mülklerin sahiplerine vergi muafiyeti tanıyorlar ve bu da kuşkusuz, elde hazır varlıklarını artırıyordu. Dolayısıyla, Asur toplumunun üst katmanlarının imparatorluktan fayda sağlamış oldukları anlaşılmaktadır.

Ne var ki halkın büyük bölümü için aynı durum geçerli değildi. Asur temelde bir tarım toplumu olarak kalmıştı ve halkın çoğunluğu işledikleri topraklarda yaşıyordu. Burada da şartlar konusunda doğrudan bilgi edinemiyoruz ve tarihçiler alt sınıfların statüsü konusunda fikir birliği sağlayamamıştır. Asur'un köyler kurup sürgünleri buralara yerleştirerek kırsal kesimi tarımsal açıdan geliştirme politikası halkın önemli bir kısmını doğrudan devlete bağımlı hâle getirmiş olmalı. Onların yanı sıra özgür köylüler de vardı anlaşılan, ama çoğunlukla özgürlük düzeylerinin

kendilerini saray bağımlılarından farklı kılmayacak kadar kısıtlı olduğu düşünülmektedir. Köyler bütün olarak satılabildiğinden, sakinlerinin özgürlükleri muhtemelen pek azdı.

Çoğunlukla nüfus sayımı listeleri olarak adlandırılan yedinci yüzyıla ait bir grup metinde, neden hazırlandıkları bilinmemesine karşın, görünüşe bakılırsa tümü zenginlerin mülklerinin bir parçası olan kırsal kesim aileleri hakkında ayrıntılı bir envanter verilir. Örneğin:

İdranu, çiftçi; erkek kardeşi; bir oğlu; üç kadın; yirmi hektar ekilebilir arazi; bir ev; bir harman yeri; bir bahçe. Toplam, Harran yakınlarında, Badani kasabasında.³

Kaydedilmiş aileler küçüktür; bir eş ve ortalama olarak ikiden az çocuk (diğerleri muhtemelen haneden ayrılmıştır.) Bunlar küçük toprak parçalarını işliyor, bağlara ve bostanlara bakıyorlardı; birkaç öküzleri, koyunları ve keçileri vardı. Listeler Asur nüfusunun genel durumunu yansıtıyor olabilir. Dolayısıyla, devletin toplumsal yapısında büyük eşitsizlikler olduğu düşünülebilir: küçük ve aşırı derecede zengin üst sınıf ve ancak geçinme düzeyinde yaşayan çok sayıda aile.

12.2 Tarihsel Kayıtlar

Mezopotamya tarihinde devletin gücüyle ürettiği yazılı kayıtlar arasında doğrudan bir bağlantı olduğundan, Asur İmparatorluğu'yla ilgili çok sayıda kaynak bulunması hiç şaşırtıcı değildir. Kaynakların neredeyse hepsi saray kökenlidir ve daha çok kralın faaliyetlerine, özellikle de savaş ve inşaat faaliyetlerine yoğunlaşır. Saraylarda sergilenen kabartmalara oyulmuş resimsel kayıtlarda da askeri faaliyetler önemli bir yere sahiptir (bkz. Kutu 12.1) ve bu sayede, tarihin bu yönü konusunda çok sayıda olgusal veriye ulaşabiliyoruz. Bu durum Asur'un diğer girişimlerine yeterince önem verilmemesine ve dönemin tarihine temelde askeri faaliyetlerin hâkim olmasına yol açar.

Elimizdeki en ayrıntılı kayıtlar, askeri seferlerin yıl yıl anlatıldığı kraliyet yıllıklarıdır (bkz. 9. Bölüm). Her yıl için kimi zaman yalnızca bir ad listesi verilerek kimi zamansa Asurluların eylemleri ayrıntılı olarak anlatılarak kralın yenilgiye uğrattığı hasımlar sıralanır. Yıllık sefer Yeni Asur döneminde öylesine temel bir kavrama dönüştü ki bir kralın saltanat kronolojisini bu seferler belirler oldu. Örneğin, yıllıklarında “beşinci yılımda” değil, “beşinci seferimde” diyordu. Aynı zamanda, Asurluların her yıla bir memurun adını verme âdeti sürdürülüyordu; bu adların listeleri hazırlanıyor ve bazılarında ordunun o yıl nereye sefer düzenlediği belirtiliyordu (bkz. Belge 12.1). MÖ 910-649 arasındaki yıllar için sıralamamız eksiksizdir. Kronolojik açıdan temelini, “Guzanalı Bursagale'nin yılında iç kentte ayaklanma çıktı ve Simanu ayında güneş tutuldu” ifadesine dayandırabiliyoruz.⁴ Bu tutulma 15 Haziran 763'e tarihlendirilebildiğinden, tüm dönemin kesin kronolojisi elimizde bulunmaktadır. Asurlular, Asur ve Babil krallarının adlarının on dokuzuncu yüzyıldan yedinci yüzyıla dek paralel olarak sıralandığı “Eşzamanlı Kral Listesi” ve on beş - sekizinci yüzyıllar arasındaki kimi hükümdarlık dönemlerinde iki devlet

Kutu 12.1 *Asur mimari kabartmaları*

Yeni Asur krallarının muazzam inşa faaliyetleri, tarihçinin bir diğer kayıt türüne ulaşabilmesini sağlamıştır: mimari kabartmalar. Kalhu, Dur-Şarrukin ve Ninive'deki saraylar hükümdarların askeri seferlerinin ve kült faaliyetlerinin tasvir edildiği duvar kabartmalarıyla bezeliydi. Çoğunlukla, tasvir edilen kişi ve kentler kısa yazıtlarla tanıtılmıştır; bu sayede hangi olayların nakledildiğini anlayabiliyor ve yıllık anlatılarıyla paralel bir kayda ulaşabiliyoruz.

Asur mimari kabartmalarının ikinci binyıla dek dayanmasına karşın, kazılmış saraylardaki bezemelerin II. Asurnasirpal dönemiyle birlikte arttığını görüyoruz. Kamusal mekânların duvarları kimileri 2 metre yükseklikte oyma kireçtaşı levhalarla kaplıydı. Zamanında kabartmalar boyalıydı, ama günümüze boyaların yalnızca kalıntıları ulaşabilmiştir. Elimizdeki en ayrıntılı kayıtlar, Sennaherib'in Ninive'deki sarayındadır. Burada Yahuda'daki Lakiş'in kuşatılması ve Güney Babil'deki bataklıklara yapılan saldırılar gibi askeri seferler tasvir edilmiştir. Saltanatının en önemli seferleri olmadıklarından, neden bunların seçildiği bilinmemektedir. Örneğin Lakiş kuşatmasının tasvir edildiği bazı betimler bu yerleşmeden elde edilen arkeolojik bilgilerle ilişkilendirilebilmesine karşın, kabartmaların doğru tarihsel kayıtlar olma amacını taşıdıklarını düşüneyiz. Tasvirlerde, kuşatma esnasında insanların ve malların sürülüşü betimlenmiştir. Dolayısıyla tarihçi bu sahneleri yazılı anlatılarda kullandığı analitik tekniklere başvurarak yorumlamak durumundadır.

Kabartmalarda savaş sahnelerinin yanı sıra kült faaliyetleri ve avcı kimliğiyle kral da tasvir edilmiştir. Saray odalarının bezemeleri, kralın tüm evrene hükmettiği ve başka alanlarda da üstün başarılar gösterdiği fikrini gösterecek şekilde dikkatle planlanmıştır. Üstelik, kabartmalar saray odalarını koruma işlevine de sahipti. Kötülüğü kovma amaçlı devasa boğa heykelleri içeriyorlardı. Sahnelerin her birini anlamak için mimari bağlamları içerisinde ve çevrelerindeki diğer sahnelerle bağlantılı olarak incelememiz gerekmektedir.

arasındaki genellikle düşmanca ilişkilerin özetlendiği “Eşzamanlı Tarih” gibi başka kronolojik kaynaklar da bırakmışlardır.

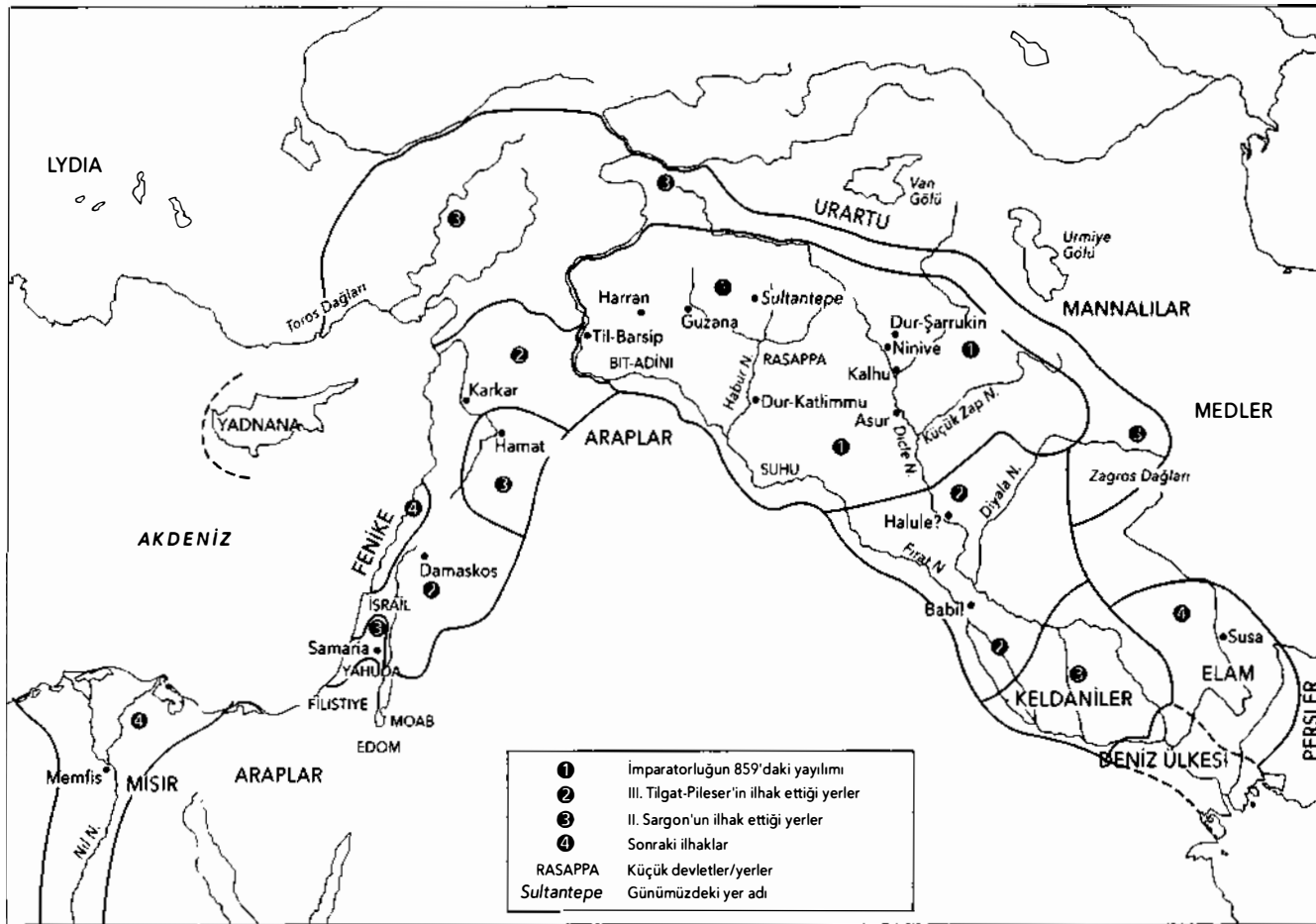
Devlet bürokrasisi çok büyük olduğundan çok sayıda kayıt üretmiştir. Asur, Kalhu ve Ninive kentlerinde şaşırtıcı derecede az sayıda olmakla birlikte bazı imparatorluk arşivlerine ulaşılmıştır. Tüm imparatorluktan memurların krala yazmış oldukları üç binden fazla mektup zengin bir bilgi kaynağı meydana getirir. Bu mektuplarda çoğunlukla idari ve askeri meseleler ele alınır. Asurluların çiviyazılı kil tabletlerin yanı sıra alfabetik yazılı papirüs ve parşömenler de üretmiş oldukları kesindir. Yakındoğu'nun iklimi nedeniyle bunlar günümüze ulaşamamıştır ve bu nedenle bürokratik aygıtın belki de önemli bir kısmına erişemiyoruz. Üstelik, arkeologlar kralların görkemli mimari eserlerine yoğunlaşmış olduklarından, kayıtlarımızın neredeyse hepsi saraylardandır. Başkentler Kalhu, Dur-Şarrukin ve Ninive'de yalnızca sitadeller araştırılmış, geniş aşağı şehirlere hiç dokunulmamıştır. Dolayısıyla, saray kesimi dışında kalan halk konusunda hiçbir bilgimiz bulunmuyor. Saray kesinlikle baskın konumda olsa bile, elimizdeki belgelerin yalnızca saraya yoğunlaşması kuşkusuz yanıltıcıdır.

Belge 12.1 Eponim Kroniği'nden Alıntılar

Asur'da çeşitli yerlerde bulunmuş on belgede eponimle belirtilen yılların listesi verilmiş, bu yılda neler olduğu, çoğunlukla da başlıca askeri seferin hedefi özetlenmiştir. Listeler Yeni Asur tarihinin uzun bir kesitini doğru olarak tarihlendirebilmemizi sağlar ve en önemli görülen askeri girişimler konusunda bir fikir verir. Eponim listelerinden edinilen bilgiyi de içeren aşağıdaki çeviriye yıllar Milattan Önce olarak eklenmiştir.

719	Sargon, [Asur] kralı	[yılında]	[gi]rdi
718	Zer-ibni, Ra[sappa] valisi	[yılında]	[Ta]bal'a
717	Tab-şar-Asur, mabeyinci	[yılında]	[Dur-Şarru]kin kuruldu
716	Tab-sil-Eşara, sitadelin	[yılında]	Manna ['ya] valisi
715	Taklal-ana-belli, Nasibina valisi	[yılında]	[] valileri atandı
714	İştar-duri, Arrapha valisi	[yılında]	Haldia, Muşaşir, [Ur]artu ['ya]
713	Asur-bani, Kalhu valisi	[yılında]	Ellipi'deki soylular, o yeni eve girdi, Muşaşir'e
712	Şarru-emuranni, Zamua valisi	[yılında]	ülkeye
711	Ninurta-alik-pani, Simme valisi	[yılında]	Markasa ['ya]
710	Şamaş-belü-usur, Arzuhina valisi	[yılında]	Biz-zeri'ye kral Kiş'te kaldı
709	Mannu-ki-Asur-lei, Tille valisi	[yılında]	Sargon, Bel'in ellerini tuttu
708	Şamaş-upahhir, Habruri valisi	[yılında]	Kummuhi fethedildi ve vali atandı
707	Şa-Asur-dubbu, Tuşan valisi	[yılında]	kral Babil'den döndü, vezirler ve soylular, Dur-Yakin'in ganimeti götürüldü, Dur-Yakin yıkıldı, Teşrit'in 22'sinde, Dur-Şarrukin tanrıları tapınaklara girdiler
706	Mutakkil-Asur, Guzana valisi	[yılında]	kral ülkede kaldı, soylular [], Ayar'ın 6'sında Dur-Şarrukin tamamlandı
705	Naşur-Bel, Amidu valisi	[yılında]	kral Kullumlu Kurdi'ye karşı [], kral öldürüldü, Asur kralının ordugâhı [], Ab'ın 12'sinde, Sennaherib kral [oldu]

Çeviride yararlanılan kaynak: Alan Millard, *The Eponyms of the Assyrian Empire, 910-612* (Helsinki: University of Helsinki Press, 1994), s. 46-48, 60.

Harita 12.1 Asur İmparatorluğu'nun yayılış evreleri (Kaynak: Mario Liverani, *Antico Oriente*. Roma ve Bari: Laterza, 1988, s. 793).

12.3 Dokuzuncu Yüzyıldaki Genişleme

On ikinci - onuncu yüzyıllar arasında yaşanan sorunlar Asur'u Orta Asur döneminde kolonileştirmiş olduğu Kuzeydoğu Suriye üzerindeki kontrolünden vazgeçmek zorunda bırakmıştı. Ama kurulmuş idari merkezler ortadan kalkmadı ve Asur'a belli bir bağlılık gösteren yerel hükümdarlar iktidarda kaldı. Çekirdek bölgeye ne derece bağımlı oldukları akademik tartışma konusudur ve pek çok tarihçi Asur'un tüm nüfuzunu yitirmiş olduğunu söyler. Ne var ki kırsal kesimin kimi kentlerde de güç kazanmış olan Aramilerin hâkimiyetinde olduğu kesindir. Kayıtlar, dokuzuncu yüzyılda Kuzeydoğu Suriye'de kalıcı yerleşme sayısının kısıtlı olduğunu düşündürüyor. Örneğin, Habur Vadisi'ne sefer düzenleyen Asur orduları hiçbir köyle karşılaşmamışlardı. Bu durumda, bölgede herhalde daha çok kabile grupları bulunmaktaydı. Asur kralları, Asur kentinin kuzeyinden itibaren Dicle'nin doğusunda bulunan ovalardaki –Galler büyüklüğünde bir bölge– kontrollerini her zaman korumuşlardı. Onuncu yüzyılın son otuz yılında Asurluların düzenli askeri seferler siyasetini başlatmalarıyla birlikte bu durum değişmeye başladı. Başlıca hedefleri, Aramilerin Asurlulardan aldığını düşündükleri batı bölgesiydi. Bu yeniden fetihlerin ardından bölgede yeni yerleşmeler kuruluyordu. Örneğin, II. Asur-dan (saltanatı 934-912) yıllıklarında şöyle der:

Yokluk, açlık ve kıtlık yüzünden kentlerini ve evlerini terk edip başka ülkelere gitmiş bitap Asur halkını geri getirdim. Onları uygun kentlere ve evlere yerleştirdim ve barış içinde yaşadılar. Ülkemin çeşitli yerlerinde saraylar inşa ettim. Ülkemin çeşitli yerlerini sabanlarla sürdürdüm ve böylece görülmemiş miktarda tahıl topladım.⁵

İkinci binyıl sonlarında saraylar ve resmi binalar inşa edilerek Asur kontrolündeki kentler, bölgeyi kalıcı olarak yönetebilecek merkezlere dönüştürüldü. Kuzey Suriye topraklarının geliştirilmesi yönünde bilinçli bir siyaset izlenmiş olduğu görülüyor: Örneğin, ağır malların nakliyatını kolaylaştırmak için Habur Nehri boyunca kanallar inşa edilmiş ve Asur'un çekirdek bölgesiyle doğrudan temasın sürdürülebilmesi için Orta Asur'un karayolu sistemi onarılmıştı.

Bu siyaset doruğuna, yaklaşık altmış yıllık bir dönem içerisinde Yeni Asur İmparatorluğu'nun temellerini atmış iki kral döneminde ulaştı: II. Asurnasirpal (saltanatı 883-859) ve III. Şalmaneser (saltanatı 858-824). Zagros'tan Fırat'a ve Toros dağları eteklerinden Babil sınırına uzanan bölgede kontrollerini pekiştirdiler. Bu bölge böylece, daha uzak topraklara seferler düzenlenebilecek bir platforma dönüştü. II. Asurnasirpal öncellerinin sağlama aldığı mevkilere güvenerek, Asur'un hemen etrafındaki bölgede her yönde sistematik fetihlere girişti. Askerleri bir ayaklanma olmadıkça aynı alanı asla iki kez geçmediler. Asurnasirpal, Zagros Dağları'na ve Babil'e geçit veren Diyala ve Küçük Zap vadilerine, kuzeydoğuda Toros Dağları'na dek olan bölgeye, kuzeyde Mezopotamya'ya girdiği noktada bir kale yaptırdığı Dicle boyunca ve batıya seferler düzenledi. Buradan önce Yukarı Fırat'a yürüdü, ardından güçlü Bit-Adini devletine yöneldi. Nehir geçitleri gibi stratejik yerlerde Asur merkezleri kurularak bu bölgeler güvence altına alındı. Hükümdarlık döneminin

sonuna gelindiğinde Asurnasirpal ikinci binyıl sonlarından itibaren Asur'un bir parçası olarak görülen bölgelerin tümünü fethetmişti. Batıda, ganimet elde etmek amacıyla Fırat'ı yalnızca bir kez geçti.

Oğlu ve ardılı III. Şalmaneser'in otuz beş yıllık saltanatı özellikle de batıya ve kuzeye yapılan askeri seferlerle doludur. Batıda, Akdeniz'e ve bu bölgedeki küçük devletlerin zenginliklerine ulaşmak amacıyla Fırat'ı sık sık geçmiştir. Siyasi parçalanma Suriye'yi askeri açıdan zayıflatarak kolay bir hedefe dönüştürmüştü, ama Şalmaneser'in ordularının ilerleyişi karşısında Damaskos önderliğinde büyük bir koalisyon oluşturuldu. Bu koalisyon 853'te, Asur kaynaklarına göre 40.000 piyade, 2000 atlı ve 4000 savaş arabasından oluşan bir orduyu meydana sürdü. Damaskos'tan, Hamat'tan, İsrail'den ve Fenike kentlerinden askerler gelmiş, Araplardan ve Mısırlılardan destek alınmıştı ve görünüşe bakılırsa, Karkar yakınlarındaki çarpışmada Asurlular geri püskürtmeyi başardılar. Sonraki birkaç yılda Şalmaneser anayurda yakın yerlerde egemenliğini yeniden kurmak zorunda kaldı, fakat Damaskos kralı Hadad-ezer'in ölümü üzerine Damaskos koalisyonu dağıldı ve 841'e gelindiğinde III. Şalmaneser anlaşılan, Güney Suriye'deki muhalefeti tümüyle yok etmişti. Bu sayede dikkatini kuzeye yöneltebildi ve Geç Hitit devletlerine boyun eğdirerek Güney Anadolu madenlerine ulaştı. Bu askeri faaliyetlerde amaç Suriye'nin Asur'a katılması değildi. Buradaki devletler bağımsızlıklarını korudu, eski hükümdarları yerlerinde kaldı ve yalnızca haraç ödemek zorunda bırakıldılar. Dolayısıyla, bu dönemde Asur devletinin sınırlarının genişletilmesi yönünde bir çaba gösterilmediğini söyleyebiliriz.

Asur'un kuzeyinde Urartu devleti güçlü bir hasıma dönüşmüştü. III. Şalmaneser hükümdarlığının en başından itibaren bu devletin direnme gücünü yoklamıştır, ama ancak batıya boyun eğdirdikten sonra buraya yöneldi ve 832'le 827 yılları arasında arka arkaya beş sefer düzenledi. Şalmaneser ordularına bizzat önderlik etmiyordu artık; bu görevi en yüksek askeri yetkilisi olan başkomutan (Akadca *turtanu*) Dayyan-Asur'a bırakmıştı. Seferlerde başlıca amaç ganimet elde etmek ve Urartu'nun askeri tehdidini zayıflatmaktır. Bu seferlerle Zagros'taki uzak topraklara ulaşan Asurlular, sonraları önemli birer hasıma dönüşecek olan Medler ve Mannahlar gibi halklarla ilk kez karşılaştılar. Aynı şekilde, güney komşuları Babil'i kontrol altına alma girişiminde de bulunmadılar. Şalmaneser buraya yalnızca iki kez ve kralla kardeşi arasındaki iç savaşa müdahale etmek amacıyla sefer düzenledi.

Askeri faaliyetlerin yoğunluğuna karşın, III. Şalmaneser döneminde Asur yayılmacı bir devlet değildi. Asurnasirpal'ın ulaştığı sınırlar korunmuş ve bu sınırlar ötesine yalnızca sınırları korumak ve ganimet ve haraç almak amacıyla sefer düzenlenmiştir (Resim 12.2). Fırat'ın batı yakası tümüyle Asurlaştırıldı: Arami kenti Til-Barsip'in adı değiştirilerek krala atfen Kar-Şalmaneser yapılmıştı ve bu kent nehir geçişini koruyordu. Nehirden 30 kilometre yukarıdaki Pitru adlı bir merkez Suriye seferlerinin başlangıç noktası oldu. Fırat'ın doğu yakasında ve nehirdeki bazı küçük adalarda sınırı belirleyip koruyan bir dizi korunaklı kale inşa edildi. Asurlular iki ayrı bölge türünü, Asur ülkesiyle Asur'un boyunduruğu altındaki toprakları birbirlerinden kesin bir çizgiyle ayırıyorlardı; Orta Asur döneminden miras aldıkları bir sistemdi bu. İlk gruptaki topraklar doğrudan Asur olarak görülüyordu; III.

Resim 12.2 Haraç taşıyanlar, III. Şalmaneser'in Kara Dikilitaş'ından ayrıntı: Erich Lessing/Art Resource NY izniyle.

Şalmaneser dönemine gelindiğinde tümüyle Asur'un kontrolündeki Zagros'tan Fırat'a uzanan bölgeydi burası. Bu topraklar bir eyalet idaresi altında örgütlenmişti: Kralın atadığı kişiler eyalette doğrudan onun temsilcisi olarak hareket ediyorlardı. Merkezi başkentlerdeki kadar büyük olmamakla birlikte Asur üslubunda inşa edilmiş saraylarda yaşıyorlardı. Örneğin Kar-Şalmaneser'deki saray, Kalhu'daki taş kabartmalarda gördüklerimize benzer sahnelerin tasvir edildiği fresklerle bezenmişti. Eyaletler, yegâne tapınağı Asur kentinde olan tüm Asur ülkesinin tanrısı Asur'un himaye sistemine eklendiler. Her eyaletin onun için temel gıda ürünleri vermesi gerekiyordu. Bu durum, merkezi devlet bürokrasisinin beslenmesi amacıyla gerçekte tüm bölge ekonomilerinin tek bir sistem içerisinde birleştirilmesinin ideolojik bir ifadesi olarak görülebilir. Siyasi açıdan eyaletlerin statüleri eşitti, ama uygulamada Asur kralı aralarından bazılarını daha fazla özerklik tanımıştı. Örneğin Orta Fırat eyaleti Suhu'da görevin babadan oğula geçtiği vali "hanedanları" vardı. Asur kralına itaat ettikleri sürece, eyalet sistemine uyacak şekilde yeniden örgütlenmelerine gerek duyulmuyordu.

Asurlular bu sınırların dışında, görünüşte bağımsız, ama hükümdarları vasal konumunda bulunan bazı devletlere hükmediyorlardı. Bu devletler "Asur boyun-duruğunda" sayılıyordu. Görevlerinden biri, her yıl haraç olarak bazı değerli mallar

yollamaktı. Bunlar tanrı Asur'a değil krala veriliyordu ve Asur kültünün dayatılmış olduğu yönünde bir kanıt bulunmamaktadır. Haraç veren hükümdarlar birer vasal olarak ikinci binyıldaki gibi antlaşmalara bağlı kalmak zorundaydılar ve herhangi bir ihlal Asurlulara askeri cezalandırma hakkı veren bir suç olarak görülüyordu. Asıl Asur'la Asur'un dışı arasında açık bir ayrım yapılması, imparatorluğun ilk evresinde Asur'un yalnızca Orta Asur dönemindeki devleti yeniden yaratmak istediğini gösterir. Sınırların ötesindeyse itaat etmek zorunda olan, ama Asur'un bir parçası olması gerekmeyen bir dünya vardı.

Bu sınırların içerisinde bile Asur büyük bir varlıktı ve devletin düzgün şekilde işlemesinden şahsen sorumlu olan kral, büyük bir bürokrasiden faydalanmak zorundaydı. Yüksek idareciler ve askeri yetkililer çok büyük bir güce sahiptiler ve II. Şalmaneser yaşlandıkça bağımsızlıkları arttı. Daha Şalmaneser döneminin son yıllarından itibaren merkezi gücün yıpranmaya başladığı görülüyor. Başkomutan Dayyan-Asur 832'den itibaren açıkça askeri seferlere önderlik etti ve 827'de Asur'un çekirdek bölgesini içine alan bir ayaklanma çıktı. Prensler Dayyan-Asur'un gücünden rahatsızlık duyuyor ve aynı zamanda, ardıllık hakkı için birbirleriyle savaşıyorlardı. Kargaşa, 823'te Babil'in yardımıyla tahtı ele geçiren Kral V. Şamşi-Adad'ın hükümdarlığının ilk üç yılı da dâhil olmak üzere yedi yıl sürdü.

12.4 Asur'da İç Gerileme

Asur devleti son derece merkezileşmiş bir yapıya sahip olduğundan, III. Şalmaneser döneminin sonlarında yaşanan hanedan çatışmaları tüm devlet sistemini olumsuz etkiledi. V. Şamşi-Adad on üç yıl (823-811) hüküm sürmüş olmasına ve kendisini muzaffer bir savaşçı gibi göstermesine rağmen, imparatorluk Suriye'deki hâkimiyetini yitirdi ve buradaki devletler haraç vermeyi reddettiler. İlk başta Babil-liler Şamşi-Adad'ı olumsuz şartlar içeren bir antlaşmayı kabul etmeye zorlamışlardı, ama saltanatının sonraki dönemlerinde bölgeye saldırarak bu durumu tersine çevirecekti. Asur'un içinde de kraliyetin gücü zayıflıyordu. Bu durum Şamşi-Adad döneminden sonra kesinlik kazandı, ama aslında daha III. Şalmaneser saltanatında başlamıştı. Asur içerisindeki yerel vali ve memurlar tam anlamıyla bağımsız hâle gelmişlerdi. Kimileri Asurca ve Aramice olmak üzere iki dilli yazıtlar sipariş ediyor ve aralarından bazıları Asur hükümdarına biat etmelerine rağmen, bu yazıtlarda kendilerini kral olarak tanıtıyorlardı. İçlerinde Rasappa ve Guzana gibi, Asur'un çekirdek bölgesine yakın eyaletlerin valileri de vardı. Başkomutan Şamşi-ilu belki de zamanının en güçlü kişisiydi. Sekizinci yüzyılın ilk yarısının büyük bölümünde dört kral yönetiminde aktifti ve kendi adına, Kar-Şalmaneser'den Fırat'ın batısına sefer düzenledi. Asur'daki krala hiç başvurmadan, kendi prestijini kullanarak Kuzey Suriye'nin yerel hükümdarları arasındaki çatışmalara hakemlik ediyordu. Orta Fırat'ta eski Mari civarında valilerden oluşan bir hanedan, Asur kralına göndermede bulunmaksızın krali üslupta yazıtlar bıraktı. Hatta, Babil kralı Hammurabi'nin soyundan geldiklerini iddia ediyorlardı! Kalhu ve Asur gibi kentlerin vali ve yetkilileri kendilerine krali yetkiler atfediyorlardı. Sözde tüm Asur topraklarının sahibi olan kral kendi tarafında kalmaları için onlara geniş mülkler veriyordu. Sarayda

bile iktidar çatışmaları salgın halini almıştı. Bu bağlamda, efsanevi Semiramis'in esin kaynağı olan kraliçe Şammuramat'ın ne kadar önemli olduğunu görüyoruz. V. Şamşi-Adad'ın eşi olan Şammuramat oğlu III. Adad-nirari'nin (saltanatı 810-783) döneminde de nüfuzunu korumuştur ve resmi yazıtlarda ikisinin birlikte hareket ettiklerinden söz edilir. Kralın statüsünün pekiştirilmesi için halefiyetin özellikle vurgulanmasına gerek duyulmuş olabilir. Bu iç sorunlar, Asur'un dokuzuncu yüzyılda başlıca Yakındoğu gücü olarak ortaya çıktığı sürece son verdi. Devletin başlangıçtaki başarısı görünüşe bakılırsa idari kapasitesini tüketmişti ve merkez, özellikle güçlü olmayan bir hükümdar yönetiminde düzgün şekilde işleyecek düzeyde birleşmiş değildi. Hanedan sürdü ve hükümdarlık babadan oğula geçti, ama krallar yerlerini koruyabilmek için memurların desteğini satın almak zorundaydılar.

Asur dokuzuncu yüzyılda, ikinci binyıl sonlarında sahip olduğu bölgesel devleti yeniden yaratıp pekiştirmişti. Bu devleti daha ilerilere, özellikle de batıya düzenlediği seferler için bir platform olarak kullanmaya başlamıştı. Elimizde Asurluların, her yıl büyük bir insan gücü ve kaynak harcayarak böylesine büyük askeri operasyonlara neden giriştiklerini anlatan kendilerine ait yorumlar ya da kurbanlarından kalma kayıtlar bulunmamaktadır. Asur kralları yalnızca, tanrı Asur'un buyruğuyla hareket etmiş olduklarını belirtirler. Tarihçiler Asurluların neden bu şekilde davrandıklarını çözememiş ve açıklama olarak temelde ideolojiyle, ekonomiyle ve savunmayla ilgili nedenlere başvurmuşlardır. Büyük olasılıkla, devletin mahiyetinin değişmesiyle birlikte yayılmacılığın ardındaki nedenler de değişmişti. İlk evre, Aramiler gibi grupların kontrol altına alınması ve Kuzey Suriye'deki tarım alanlarına erişim sağlanması amacıyla yeniden fetihlere giriştikleri bir evreydi. Fırat'a erişildiğinde, Asur'un fetihlerinin getirdiği gelirle yaşamaya alışmış seçkinler için Batı Suriye'nin zenginliği çekici bir hedef oldu. Direnecek birleşik bir bölgesel devlet bulunmadığından, aynı zamanda kolay bir hedefti de. Bu bölgeleri Asur'a katma yönünde bir girişimde bulunulmadı; yalnızca mal talep edildi ve Asur kendi çıkarlarını tehdit etmediği sürece komşularının bağımsızlığına katlandı. Hem yazılı hem de görsel resmi kayıtlarda, Asur kralının çarpışma ya da çarpışma tehdidi yoluyla diğerlerini boyun eğmeye zorladığı ve ardından onların mallarının kendisine sunulduğu bir tablo çizilir. Tüm dış dünya kralın gereksinimlerini karşılıyor ve onun büyük inşaat girişimleri gibi faaliyetlerle muazzam zenginliğini sergileyebilmesini sağlıyordu. Çevre bölgenin kaynaklarını sömürmeye dayalı sistem dokuzuncu yüzyılda işlevini gerçekleştirmiş olabilir, ama merkezi güç zayıfladığında tökezledi. Asur başka bir yaklaşıma, imparatorluğunun ikinci evresinin karakteristik özelliği olan sistematik genişleme yaklaşımına başvurmak zorundaydı.

NOTLAR

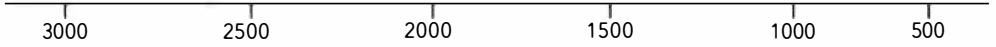
- 1 B. Oded, *Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire* (Wiesbaden: Harrassowitz, 1979), s. 20.
- 2 A. Kirk Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millenium bc. Volume 1: 1114-859 bc (The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Assyrian Periods, cilt 2)* (Toronto: University of Toronto

Press, 1991), s. 293.

- 3 F.M. Fales ve J. \N. Postgate, *Imperial Administrative Records*, bölüm 2 (*State Archives of Assyria* 11) (Helsinki: University of Helsinki Press, 1995), s. 138.
- 4 Alan Millard, *The Eponyms of the Assyrian Empire, 910-612* (Helsinki: University of Helsinki Press, 1994), s. 41.
- 5 Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millenium bc. Volume 1: 1114-859 bc*, s. 134-135.

Asur'un Dünya Hâkimiyeti

744	III. Tiglat-pileser Asur'da yapısal değişimleri başlatır
722	Samarya'nın fethi
689	Sennaherib Babil'i yağmalar
671	Esarhaddon Mısır'ın başkenti Memfis'i ele geçirir
664-663	Asurbanipal Mısır'ın başkenti Teb'i ele geçirir
652-649	Şamaş-şuma-ukin yönetiminde Babil ayaklanması
626	Babil'de bağımsız hanedan
612	Medlerle Babillilerin Ninive'yi yağmalamaları

Asur 745'le 612 arasında askeri egemenliğini tüm Yakındoğu'yu ve zaman zaman Mısır'ı içerecek şekilde genişletti. Rakiplerinin dirençlerini kırdı ve merkezi idare sistemine zaman içerisinde yeni topraklar kattı. Bu geç Asur tarihinde Batı İran'dan Akdeniz'e, Güney Anadolu'dan Mısır'a uzanan bölgesel bir birimin kurulduğu gerçek imparatorluk evresi olarak görülebilir. Kral eskiden olduğu gibi imparatorluğun eylemlerinde ve askeri başarılarında temel role sahipti ve arka arkaya tahta geçmiş altı hükümdar güçlü ve yetenekli liderlerdi (liste için bkz. s. 277). Bununla birlikte imparatorluk projesi kusurluydu ve yaşanan gerilimlerle istikrarsızlıklar devletin altını oydu. Bu altı hükümdar aynı aileden olmalarına karşın halefiyette ilk sırada yer almadıklarından, egemenlik kurmakta sık sık zorluklarla karşılaştılar. Asurbanipal'dan sonra gelen kralların devlet üzerindeki

kontrollerini yitirmeleri ve Asur İmparatorluğu'nun birdenbire çökmesi bu iç zayıflıkla açıklanabilir.

13.1 İmparatorluk Çatısının Kuruluşu

Sekizinci yüzyılın ilk yarısında Asur sınırlarının dışına sefer düzenleyemez hâle gelmiş ve devlet içinde de yerel yetkililer kralın gücünü gasp etmişlerdi. Eyalet valileri hâlâ krala bağlılıklarını kabul etmek zorunda olmakla birlikte, büyük oranda bağımsız davranabiliyorlardı. İç zayıflığın boyutu konusunda tarihçiler farklı görüşlerdedir: Bazıları yerel yetkililerin tümüyle özerk olduğunu, bazıları da Asur devlet yapısıyla tümüyle bütünleştiklerini ve hareketlerinin kralın hareketleriyle eşgüdümlü olduğunu düşünürler. Bu durumda bağımsızlık iddiaları krala itaatsizlikten çok, yerel kitleler için kullanılan bir söylem olarak görülecektir. Durum ne olursa olsun, sekizinci yüzyıl başlarında Asur hükümdarları güçlü askeri liderler değillerdi ve devletin çevresi üzerindeki nüfuzu dokuzuncu yüzyıl ortalarına kıyasla azalmıştı. Üstelik, Urartu nüfuzunu Kuzey Suriye'ye yaymayı başarmış ve böylece Asur'un Akdeniz'e erişimini tehdit eder hâle gelmişti. Son olarak, 762-759 arasında eski başkent Asur da dâhil olmak üzere bazı kentler kraliyete karşı ayaklandılar.

III. Tiglat-pileser'den (saltanatı 744-727) itibaren bu durum tersine döndü. O ve ikinci ardılı II. Sargon (saltanatı 721-705) Asur devletinin iç yapısını yeniden düzenlediler, neredeyse her yıl sınırların dışına sefere çıktılar ve Asur'a yabancı topraklar katmaya başladılar. Devlet içindeki yeniden yapılanmanın odak noktası, yerel yetkililerin güçlerinin yok edilmesi idi. Güçlü valilerin bulunduğu eski eyaletlerin yerini daha küçükleri aldı ve sayıları on ikiden yirmi beşe yükseldi. Benzer şekilde, bunlara tek kişi yerine iki kişi birden verilerek en önemli askeri ve idari görevlerin güçleri azaltıldı. Örneğin, tek bir başkomutan (*turtanu*) atamak yerine, bu görev biri "solda" ve diğeri "sağda" olmak üzere iki kişi arasında paylaştırılıyordu. Görevlerin babadan oğula geçmesi yönünde bir baskıyı engellemek üzere yüksek devlet memuriyetlerine sık sık hadımlar getiriliyordu. "Asur ülkesi" böylece, memurların güçlerini sınırlandıran ve kralın kontrolünü güçlendiren şekilde yeniden yapılandırıldı.

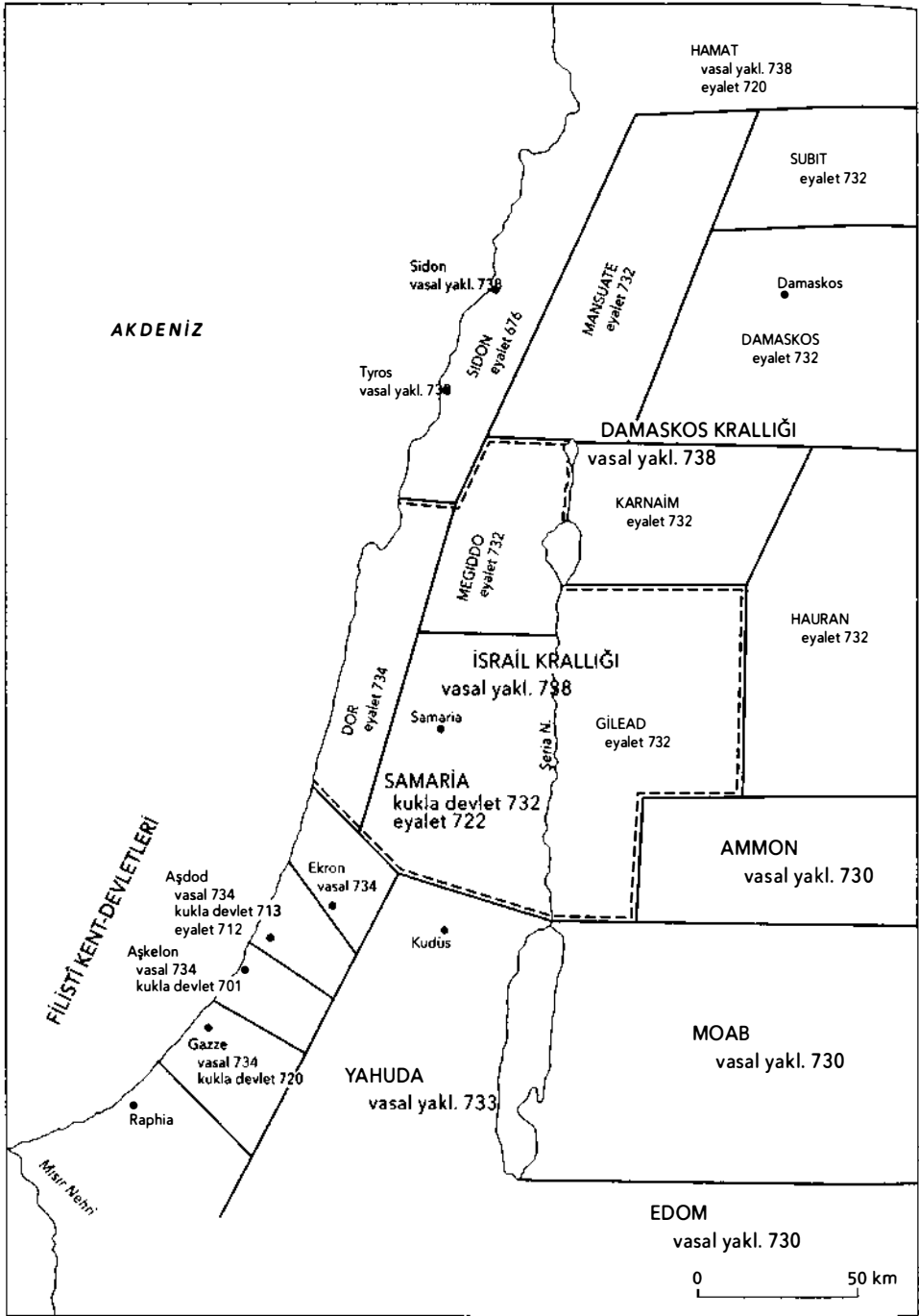
III. Tiglat-pileser aynı zamanda, Orta Asur döneminden beri korunmuş sınırları çok aşan bir genişleme siyasetini başlattı. Ordusu yeniden örgütlenmiş olabilir; Asurlu nüfustan yıllık askere alma uygulamasının yerini fethedilmiş halkların piyade gücü, Asurlularınsa süvari ve savaş arabaları birliklerinin çekirdeği olarak kullanıldıkları kalıcı bir profesyonel ordu aldı. III. Tiglat-pileser dokuzuncu yüzyıldaki öncelleri gibi Fırat'ı aşmıştır, ama bu bölgeyle ilgili siyaset temelden değişmişti. Buradaki yerel devletlerin yalnızca haraç ödemeye zorlanmasıyla yetinmek yerine, hepsi yavaş yavaş ortadan kaldırıldı ve toprakları imparatorluğun eyaletleri oldu. Bu siyaset belki de Asur'un asıl niyeti olmaktan çok, yerel halkların direnci sonucu bir zorunluluk hâline gelmiş olabilir.

Asur geleneksel sınırları dışındaki bölgelerde doğrudan kontrol elde etmeyi arzulamıyordu aslında. Amaç haraç almak ve siyasi itaat dayatmaktır; yerel hükümdarlar Asur'un taleplerine uydukları sürece yerlerinde bırakılıyordu. Batıdaki devletlerde,

imparatorlukla tam bütünleşmeye yönelik üç aşamayı yansıtan üç tip siyasi düzenleme görebiliyoruz: 1) yerel hükümdarın yerini koruduğu, ama her yıl haraç ödemek zorunda olduğu vasal devletler; 2) tahta Asurlulara daha sadık olduğu düşünülen yerli bir kişinin geçirildiği kukla devletler; 3) doğrudan Asur kontrolündeki bir vali tarafından yönetilen eyaletler. Bir aşamadan diğerine geçişe çoğunlukla itaatsizlik neden oluyordu. Asurlular yerel özerkliği daha da kısıtlama yoluna ancak mevcut düzenlemenin istenen sonuçları yaratamaması durumunda başvuruyorlardı. Eyalet kuruluşu, kontrolü azami düzeye çıkaracak ve çevredeki düşmanlarla doğrudan teması azaltacak şekilde stratejik olarak planlanıyordu. Örneğin, III. Tiglat-pileser başlangıçta Akdeniz kıyılarındaki eyalet sayısını artırmış, ama Filistin kent-devletlerine geldiğinde bunları bağımsız bırakmıştı. Böylece denize erişim ve kıyı boyunca uzanan kuzey-güney yolunun kontrolü güvenceye alınmıştı, ama Mısır devletiyle arada hâlâ bir tampon vardı. İç kesimdeki Suriye-Filistin devletlerini ancak daha ileri bir aşamada, itaatsizliklerine tepki olarak birer eyalete dönüştürdü, ama bölge bir bütün olarak imparatorluğun eyalet sistemi içerisinde asla tam anlamıyla alınmadı (bkz. Harita 13.1).

İsrail devletinin tarihi bu siyasetin işleyişine çok iyi bir örnek oluşturur ve hem Asur egemenliğinin çeşitli aşamalarını hem de buna karşı yerel tepkiyi gözler önüne serer. Eski Ahit anlatılarından Asur dışı bakış açısını öğreniyor, Asur yıllıklarındaysa imparatorluğun olaylara bakışını görüyoruz. Tiglat-pileser döneminin başlarında İsraili Menahem haracını gönüllü ödüyor ve karşılığında rahat bırakılıyordu, fakat ölümünün üzerinden çok geçmeden, 735'de oğlu Pekahya ağır ödemelerden bunalmış halkın ve Damaskos'un desteklediği Asur karşıtı Peka tarafından öldürüldü. III. Tiglat-pileser 734'te Suriye kıyılarına sefer düzenleyerek buradaki bölgeleri birer eyalet yaptı. Asur karşıtı muhalefetin merkezi olan Damaskos'un üzerineyse ancak 732'de yürüdü ve burayı imparatorluğuna kattı. Aynı sıralarda İsrail'in kuzey kısımları da Asur eyaletleri oldu. III. Tiglat-pileser İsrail halkının Peka'yı devirerek yerine Asur yanlısı Hoşea'yı getirdiğini iddia eder. Bu eylemin nedeni kuşkusuz yakınlardaki askeri varlığıdır. Tiglat-pileser öldüğünde Hoşea başlangıçta Asur'a sadık kaldı, ama sonraları, belki de genel bir ayaklanmanın parçası olarak haraç ödemeyi bıraktı. Bunun üzerine V. Şalmaneser (saltanatı 726-722) bir sefer düzenleyerek İsrail'in başkentini üç yıl boyunca kuşatma altında tuttu ve ölümünden hemen önce fethetti. Ardılı II. Sargon bu zaferi kendine mal etti ve bölgeyi Samarya eyaletine dönüştürdü.

Bunun İsrail'deki yansımaları büyüktü. Asurlular çok sayıda insanı –Sargon'a göre 27.290 kişi– sürerek Kuzeydoğu Suriye'ye ve Batı İran'a yerleştirdiler. Samarya bölgesine imparatorluğun başka yerlerinden gelen halklar yerleştirildi ve böylece, Asur karşısında daha yumuşak başlı davranacak, daha karışık bir nüfus yaratılmış oldu. Asıl devletin kuzey kısımları, Megiddo ve Karnaim eyaletleri neredeyse boş bırakılırken, Samarya küçük köyler ve tarım mülkleri kurularak ekonomik açıdan geliştirildi. İdare Asur'un ihtiyaçlarına uyacak şekilde yeniden yapılandırıldı. Başkent yeniden inşa edildi ve birkaç başka kentle birlikte buraya da Asur tarzında konaklarda yaşayan valiler yerleştirildi. Eyaleti güneyden ve doğudan gelecek saldırılara karşı korumak amacıyla sınır boyunca kaleler inşa edildi. Hukuki işlemler artık Asur diliyle ve çiviyazısıyla kayda geçiriliyordu.

Harita 13.1 Asur'un sekizinci yüzyılda batı devletlerini ilhak edişi (Kaynak: Benedikt Otzen, *Israel under the Assyrians*, M.T. Larsen, ed., *Power and Propaganda Mesopotamia* 7, Kopenhagen: Akademisk Forlag, 1979, s. 252).

İsrail, Suriye-Filistin bölgesinde Asur egemenliğinin ne şekilde değiştiğine iyi bir örnek oluşturur ve başka pek çok devlet de bu durumdan aynı şekilde etkilenmiştir. Bununla birlikte Asurlular esnek bir siyaset izliyorlardı. İmparatorluğun çıkarlarına daha uygunsa, devletler eyalet sisteminin dışında bırakılıyordu. Yahuda ve İsrail'in güney ve doğusundaki öteki tüm devletler, topraklarının çoğunlukla büyük oranda küçülmesine karşın, yerel bir vasal ya da kukla hükümdar tarafından yönetiliyordu. Asurlular, imparatorluklarıyla Mısırlılar ve Araplar arasında bir tampon bölge yaratmak ve aynı zamanda belki de bu halklarla ticaret yapılabilmesini sağlamak için bu siyaseti benimsemişlerdi. Ticari açıdan Asur için önemli olduklarından, Fenike kentlerinin de kendi siyasi örgütlenmelerini sürdürmelerine izin verilmişti. Eyalet hâline getirilmeler bile söz konusu bölgelerin ekonomik avantajlarından sonuna kadar faydalanılıyordu. Örneğin Filistî bölgesinde Asur nüfuzu zeytinyağı üretimini bir ev sanayisi olmaktan çıkarıp Asur'un ihtiyaç duyduğu tedariki güvence altına alan merkezi bir sisteme dönüştürdü. Dolayısıyla, imparatorluğun yalnızca toprak edinme amacı güttüğü söylenemez. Çekirdek bölgesi için kaynakları azamiye çıkarmayı hedefleyen bir yapıydı. Burada anlattığımız politikalar Asur sınırlarındaki daha küçük siyasi birimlerle etkileşimler açısından idealdi ve Güney Anadolu'dan Filistin'e dek olan bölgede ve Asur'un doğusundaki dağlık alanlarda uygulanıyordu. Asur büyük devletlerle etkileşimlerindeyse farklı siyasetler izliyordu. Bu siyasetleri aşağıda ele alacağız.

13.2 Büyük Rakiplerin Yenilgisi

Asur'un çevresi bir dizi büyük devletle sarılıydı: güneyde Babil, güneydoğuda Elam, kuzeyde Urartu ve Suriye-Filistin bölgesinin ötesinde Mısır. Bunlar tümüyle egemenlik altına alınamayacak denli büyük ve güçlüydüler ya da Babil örneğinde, tümüyle Asur İmparatorluğu'na katılmalarını engelleyen özel kaygılar vardı. III. Tiglat-pileser'den Asurbanipal'a dek tüm krallar bu devletlerle ilgilenmiş ve bir kez daha onlarla ilişkilerinde esnek bir yaklaşım benimsemişlerdir.

Asurlular Babil'in nasıl kontrol altına alınabileceği sorusuna hiçbir zaman yanıt bulamadılar. Güney sınırlarında itaatsiz bir komşu devletin bulunmasını kabul edememelerine karşın, bu ülkeyi açıkça kendi topraklarına katmakta duraksadıkları görülüyor. Babil'in Asur kültürünü ve dinini kökten etkilemiş olması, diğer bölgelere layık görülen türde bir yaklaşımın benimsenmesini önleyecek bir saygı duygusu yaratmış olabilir. Üstelik, Babil homojen bir bölge değildi: Kültürel ve siyasi geleneklerin korunduğu eski kentlerin çevresi, kabile gruplarının yaşadığı kırsal kesimle çevriliydi. Geleneksel askeri taktiklerin kullanılmasını engelleyecek bataklıklarla kaplı olduğundan, bölgenin güney ucunun kontrol altına alınması imkânsızdı. Bu alanlar Babil tahtı için Asurlularla rekabet eden Keldanilerin sığınağıydı.

Önde gelen altı geç dönem Asur kralının saltanatları sırasında Babil'de iktidar yaklaşık yirmi kez el değiştirdi (kral listesi için bkz. s. 275). Bu krallar şu beş gruptan birinden olabiliyordu:

- 1 bizzat Asur kralı
- 2 Asur kralının ailesinden biri
- 3 Asur tarafından tahta geçirilmiş bir Babilli
- 4 Asur'dan bağımsız bir Babilli
- 5 Asur karşısı bir Keldani

Çok sayıda değişim yaşanmış olması, hem Asur'un Babil'i kontrol etmek için etkin bir yöntem bulamadığını hem de yerel muhalefetin gücünü gösterir. Yerel muhalefet sık sık hizmetlerinin satın alınması mümkün Elam kralından destek alıyordu.

Babil'in yarattığı sıkıntı ve bu devleti egemenlik altına alma yönündeki çeşitli girişimler, 704'le 681 arasında Asur kralı olan Sennaherib döneminde gayet iyi belgelenmiştir. Bu yıllarda Babil tahtı yedi kez el değiştirdi. Sennaherib Asur tahtına çıktığında, kendisinden hemen önceki üç halefiyle aynı yolu izleyerek hâlâ ayrı bir krallık durumundaki Babil'in de kralı oldu. İki yıl sonra bu unvanı kaptırdığı Babilli II. Marduk-zakir-şumi de birkaç hafta sonra, şiddetle Asur karşısı olan II. Marduk-apla-iddina tarafından devrildi. Bu iki kral 703'te Babil'i yalnızca toplam on ay yönetebilmişlerdir. Sennaherib ilk resmi seferini güneyi yeniden fethetmeye adadı. Marduk-apla-iddina'yı bataklığa sürdü ve muhtemelen kent halkını yatıştırmak için tahta bu kez bir Babilliyi çıkardı. Bel-ibni adlı bu kişinin Sennaherib'in sarayında "küçük bir yavru köpek gibi" yetişmiş olduğu anlatılır; bu nedenle, herhalde ona son derece sadıktı. Babil böylece bir kukla krallığa dönüştürülmüştür, fakat Bel-ibni çok geçmeden, güneydeki Keldani tehdidine karşı Asur valilerinden yardım aldı. Sennaherib Marduk-apla-iddina'yla son kez karşılaşmak için bir sefer daha düzenlemek zorunda kaldı ve bu sefer sırasında Bel-ibni'nin yerine kendi büyük oğlu Asur-nadin-şumi'yi geçirdi. Altı yıl sonra Babilliler Elam saldırısından yararlanarak Sennaherib'in oğlunu ele geçirdiler ve Elam kralına teslim ettiler. Kendisinden bir daha haber alınamadı. Yeni bir Babilli tahta geçirildiyse de kısa bir süre sonra Sennaherib onu devirdi, ama kenti almayı başaramadı. Bundan sonra tahtı gasp eden Keldani Muşezib-Marduk Asur'a karşı Keldanilerin, Aramilerin, Babillilerin ve tapınak hazinesini kullanarak desteklerini satın aldığı Elamlıların katıldıkları büyük bir koalisyon kurdu. MÖ 691'de Asur sınırındaki Halule yakınlarında Sennaherib'e karşı verilen büyük savaş muhtemelen kesin bir sonuca ulaşamadı. Sennaherib ertesi yıl yeniden harekete geçerek Babil'i on beş ay boyunca kuşatma altında tuttu ve en nihayet amacına ulaştığında, kendisine verdiği sıkıntıların öcünü aldı. Yıkımla ilgili anlatısında tapınak ve evlerin yerle bir edilişi, hazinelerin yağmalanışı ve halkın sürülüşü ayrıntılı olarak anlatılır. Diğer tüm olasılıkları tüketmiş olan Sennaherib, Babil'i kargaşa içinde bıraktı. Burada artık pek az faaliyet vardı ve elimizdeki az sayıda kayıta kral olarak ya Sennaherib'in ya da ölmüş oğlu Asur-nadin-şumi'nin adı verilir.

Babil uzun süre bu durumda bırakılamayacak kadar önemliydi; bu nedenle, daha Sennaherib'in ardılı Esarhaddon döneminde imarına başlandı. Babil kenti yeniden inşa edildi ve Esarhaddon'un resmi kayıtlarda kendisini iki devleti birleştirmiş bir kral olarak göstermeye çalıştığı görülür. Bununla birlikte Babil'le Asur'un birleşmesi fikri herhalde pek uygun değildi ki Esarhaddon ölümünden önce iki oğlunu iki ayrı krallığın müstakbel kralları olarak ilan etti. Küçük oğlu Asurbanipal'a Asur, büyük oğlu Şamaş-şuma-ukin'e ise Babil verildi. Bunlardan ilki açıkça baskındı ve

kardeşine gözde bir vasal olsa da sonuçta vasal gibi davranıyordu. Şamaş-şuma-ukin 652'de Keldaniler, Aramiler ve Elamlılarla birleşerek başkaldırdı. Direniş başarılı oldu ve Babil'in düşmesi için Asurbanipal'ın dört yıl boyunca sefer düzenlemesi gerekti. Bu çatışma iki devletin de kaynaklarını tüketti. Babil'in bir sonraki kralı Kandalanu'dur. Asurbanipal gibi o da 627'de öldüğünden, bazen Kandalanu'nun, Asur kralının Babil taht ismi olduğu düşünülür, ancak bu konuda kesin bir kanıt bulunmamaktadır ve bu dönemde Babil ve Asur krallarının iki ayrı kişi ve Babil kralının Asur kontrolü altındaki bir kukla hükümdar olduğunu düşünmek belki de daha iyi olacaktır. Babil'in Asur'a çok yakın olmasına ve kontrolü için büyük bir çaba harcanmasına karşın, bölge asla tümüyle imparatorluğa katılamadı. Asur hak ettiği saygı nedeniyle Babil'e özel muamele göstermiştir, ama Babil'in her zaman toparlanabilmesi ve direnmeyi sürdürebilmesi de aynı derecede önemliydi.

Urartu ve Elam'ın durumunda Babil'e gösterilen saygıyla karşılaşmaz. Bunlar Asur'un hayatını zorlaştırmış, nefret edilen düşmanlardı. Her ikisi de 11. Bölüm'de bahsettiğimiz ve sonunda tehditlerini etkisizleştirecek pek çok geniş çaplı seferin hedefleri oldular, ama Asur bu devletleri ortadan kaldırmadı. II. Sargon 714'te Urartu'yla uğraştı; kardeşinin ayaklanmasına Elam'ın verdiği destek karşısında çileden çıkan Asurbanipal ise 647'de Susa'yı yağmaladı. Zayıflayan iki devlet sonradan Medler ve Persler tarafından ilhak edildiler.

Asur'un son önemli rakibi, Suriye-Filistin'deki ayaklanmaları dokuzuncu yüzyıldan beri desteklemiş olan Mısır'dı. Uzaklığı ve komşu bölgelerde Asur kontrolünün zayıf olması, imparatorluğun ilk evresinde Mısır'ın istila edilmesini engellemiştir, ancak zenginliği nedeniyle Mısır çekici bir hedefti. Ülke sekizinci yüzyıl ortalarında Sudanlı Nübyeliler tarafından fethedilmişti ve altın madenlerine doğrudan erişimi vardı. Nübye kontrolü muhtemelen dolaylıydı ve idare çoğunlukla yerel Mısırlıların elindeydi. Mısır'ı fethetme düşüncesi Esarhaddon'u cezbetmiş olmalı; Asur kralı, sadık vasallar sistemiyle Güney Filistin'deki egemenliğini yeterince pekiştirdikten sonra ülkeyi istila etti. Oldukça ileri yaşlarda olan Esarhaddon üç sefer düzenleyerek Nübyeli Taharka'yı yenilgiye uğrattı ve kuzeydeki başkent Memfis'i fethetti. Asurlu bir Nübye prensini ele geçirdi ve bir kısmı Babil'in yeniden inşasında kullanılacak olan muazzam bir ganimet elde etti. Esarhaddon bölgedeki nüfuzunu korumak için Nil Deltası bölgesindeki bazı hükümdarları kendi vasalı yaptı.

Ne var ki Asur'un kontrolü zayıftı ve Esarhaddon öldüğünde Nübyeli Taharka tüm Mısır'da egemenliği yeniden ele geçirmişti. Asurbanipal'ın yolladığı ordu başarılı oldu, ama Nil Deltası'ndaki vasalların ayaklanması ordunun ilerleyişini kesintiye uğrattı. Aşurbahipal Yahuda, Edom ve Moab gibi Suriye-Filistinli vasallardan oluşturduğu ordusu ve Fenike'yle Kıbrıs'tan aldığı Nil'de yüzebilecek gemilerle onları yendi. Vasallar cezalandırıldıysa da aralarından Neko eski konumuna getirildi ve kendisine özel önem verildi (bkz. Belge 13.1). Asur ordusu ayrıldığında yeni Nübye kralı Tantamani geri döndü ve Asurbanipal'ı 664 ve 663'te son bir büyük saldırıya zorladı. Bu kez Orta Mısır'daki başkent Teb'e ulaşarak büyük bir ganimet elde etti. Ülkede Nübye nüfuzuna nihayet son verilmişti, ancak Asur kontrolü altındaki vasallar sistemi kısa ömürlü olacaktı. MÖ 656'ya gelindiğinde, Neko'nun Asur'da eğitilerek yerel bir tahta geçirilmiş oğlu Psamtik kendini tüm Mısır'ın yegâne bağımsız kralı ilan etmişti. Dolayısıyla, bu dönemde Mısır iki dış gücün, Asur'la Nübye'nin

Belge 13.1 Asurbanipal ve Mısır

Asurbanipal'ın 664'ten sonra yazılmış anlatısından alıntılar

Tanrısız Tarku¹ Mısır'ı ve [] almaya geldi. Efendim Asur'un gücünü unuttu ve kendi kuvvetine güvendi. Babamın ona yaptığı sert şeyleri hatırlamadı ve gelip Memfis'e girdi ve kentlileri kendi tarafına çekti. Mısır'daki, benim kullarım olan ve babam Asur kralı Esarhaddon'un orada krallığı emanet ettiği Asur halkına karşı öldüren, yıkan ve yağmalayan bir ordu gönderdi.

Hızlı bir ulak Ninive'de bana gelip bunları haber verdi. Bu olanlar karşısında öfkelendim ve çileden çıktım. Başkomutanı ve kendilerine bağlı adamlarıyla valileri çağırdım ve acele edip kullarım olan krallara ve valilere yardıma koşmalarını söyledim. Mısır'a gitmelerini buyurdum. Hızla ilerleyip Kar-Banite kentine geldiler. Ordumun Memfis'e geldiğini duyan Kuş² kralı Tarku açık meydanda savaş yapmak üzere ordusunu hazırladı. Asur'un, Sin'in ve diğer tanrıların, benim tarafımdaki efendilerimin korumasıyla meydan savaşında onları yendiler. Güvenmiş olduğu askerleri kılıçla kestiler.

Korkuya ve dehşete kapıldı ve delirdi. Güvendiği kraliyet kenti Memfis'ten ayrılarak canını kurtarmak için bir gemiye bindi. Ordugâhından ayrıldı, tek başına kaçtı ve Ni³ kentine girdi. Onunla birlikte olan tüm savaş gemilerini ve savaş birliklerini ele geçirdiler. Bir ulak tanık olduğu mutlu olayları bana anlattı. Baş-sakileri, hepsi benim kullarım olan Nehir ötesindeki bölgelerin krallarını ve valilerini, ve benim kullarım olan Mısır krallarını Tarku'yu Mısır'dan ve Kuş'tan atmak üzere askerleri ve gemileriyle birlikte yollayarak (oradaki) kudretli ordularına güç kattım. Bir ay ve on gün yürüyerek Kuş kralı Tarku'nun kalesi Ni'ye gittiler. Tarku ordumun yaklaştığını duyduğunda kalesi olan Ni'den ayrıldı, Nil'i geçti ve diğer tarafta ordugâhını kurdu.

Nikku,⁴ Şarru-lu-dari ve Pakruru, babamın Mısır'a yerleştirmiş olduğu krallar, Asur'un ve efendilerim büyük tanrıların andını çiğnediler ve sözlerini tutmadılar. Babamın onlara ettiği iyilikleri unuttular ve kalplerinden kötülük geçirdiler. Sahte sözler söylediler ve birbirlerine kötü öğütler verdiler. "Tarku'yu Mısır'dan atarlarsa biz nerede kalacağız?" Barış andı içmek için elçiler yollayıp şöyle dediler: "Barış yapmak istiyoruz ve aramızda anlaşmak istiyoruz. Ülkeyi aramızda paylaşmak istiyoruz. Aramızdan hiçbiri efendi olmasın."

Hükümdarlığımın gücü olan Asur askerlerine karşı sürekli kötülük planladılar. Onların canlarını almayı tasarladılar ve duyulmadık kötülüklere giriştiler. Yetkililerim bunları duyup onlara oyun ettiler. Ulaklarını mesajlarıyla birlikte ele geçirip hainliklerini gördüler. Şarru-lu-dari'yle Nikku'yu ele geçirdiler ve ellerine ve ayaklarına zincir vurdular. Tanrıların kralı Asur'un laneti onları, kudretli antlarına karşı günah işlemiş olanları buldu. Kendilerine iyilik ettiklerimi göreve çağırdım. Onlara katılmış ve büyük ya da küçük kötülük tasarlamış kentlerin halkını silahlarıyla kestiler ve bu kentlerden tek bir kişi bile kurtulmadı.

Kraliyet kentimde [Ninive'de] bana getirdikleri ona, ben Asur kralı, açık fikirli, iyilik yapan Asurbanipal, Kar-Bel-Matati kentinin emanet edilmiş olduğu kulum Nikku'ya günah işlemiş olmasına rağmen merhamet gösterdim. Eskisinden daha sert bir sadakat

yemini ettirdim. Onu cesaretlendirdim, üstüne parlak giysiler giydirdim ve krallığının simgesi altın bir çapa verdim. Parmaklarına altın yüzükler taktım ve üzerine adımı yazmış olduğum altın kakmalı kılıfı olan demir bir hançer verdim. Kraliyet yolculukları için ona atlı arabalar, atlar ve katırlar bağışladım. Yardım etmeleri için ona yetkililerimi ve valilerimi yolladım. Onu artık Kar-Bel-Matati denen ve babamın onu kral yapmış olduğu Sais'e geri yolladım. Ona babamın yapmış olduğundan bile daha fazla iyilik gösterdim.

Çeviride yararlanılan kaynak: Hans-Ulrich Onash, *Die assyrischen Eroberungen Ägyptens (Ägypten und Altes Testament 23)* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1994), s. 104-115.

- 1 Nübye kralı Taharka, 690-664 arasında Mısır'ı yönetmiştir.
- 2 Nübye
- 3 Teb
- 4 Sais kralı Neko.

uğruna çekiştikleri bir bölgeydi ve sonunda yerel hükümdarlar bağımsızlıklarını ilan edecek kadar güç kazandılar. İmparatorluğun son yıllarında Mısır doğudan gelen tehdide karşı Asur'a yardım etmeye başladı ve birlikte, Babil'in Suriye'yi fethetmesini engellemeye çalıştılar. Ne var ki bu çaba işe yaramadı ve Mısır'ın fethi Babil İmparatorluğu'nun hedeflerinden biri oldu.

Asur'u çevreleyen devletlerin gösterdikleri direnç, imparatorluk hâkimiyetinin her zaman mutlak olmadığını ve buna kolayca başkaldırılabilirdiğini gösterir. Bu köklü ve eski devletlerin dünyasının ötesinde, çoğu göçebe olan ve Asur'a ciddi sorunlar yaşatabilen başka halklar yaşıyordu. Anadolu'da, askeri ve diplomatik yollarla uzak tutulması gereken Kimmerler ve İskitler vardı. Suriye-Filistin'in doğusundaki Arabistan çölünde Asurlular, kolayca çöle kaçabilen ve asla tam olarak kontrol altına alınamayan Araplarla defalarca çatıştılar. Asur etki alanının ötesinde kalan, ama Asur'la temasları bulunan bazı devletler de vardı. Basra Körfezi'nde Dilmun kralı hüküm sürüyordu, ama devleti hakkında fazla bir şey bilmiyoruz. Orta Anadolu'da, klasik kaynaklarda adları geçen ve Asur'a elçi yollayıp Asur karşıtı isyanlara destek vermiş oldukları bilinen Lydia Krallığı vardı. Asurlular bu devletlerin kendilerine bağlı olduklarını iddia etmişlerdir, ama kuşku götürür bir iddiadır bu.

13.3 İmparatorluğun İdaresi ve İdeolojisi

Asurluların yarattığı büyük imparatorluk, sorunsuz çalışan kapsamlı bir idare gerektiriyordu. Eyalet sisteminin genişlemesiyle birlikte eski "Asur ülkesi" ve "Asur boyunduruğu" ayrımları ortadan kalkmış, tüm Yakındoğu'da doğrudan Asur kontrolü kurulmuştu. Eyaletlerin ötesindeyse dolaylı olarak idare edilen ve diplomasi yoluyla kontrol altında tutulan vasal ve kukla devletler vardı.

Kaynaklarda çok sayıda unvana rastlamamıza karşın, Asur'un idari yapısı pek az bilinir. Temel özelliklerinden biri, yetkililer arasında görev ayrımı görülmemesi-

siydi; aynı anda idari, askeri ve dini görevlerde bulunuyorlardı. Örneğin, bizim askeri anlamda çevirdiğimiz unvanlar taşıyan kişiler aynı zamanda eyalet valisiydiler. Asur toplumu genel olarak en tepede kralın ve en altta da halk kitlelerinin bulunduğu piramit benzeri bir yapı olarak görülebilir. Çok sayıda memur, ikisi arasındaki etkileşimleri düzenlediklerinden, bu iki ucun arasına yerleşmişti. Görev hiyerarşisi konusu hâlâ kesin değildir. Tarihteki diğer saraylarda da gördüğümüz gibi, kişilerin görevleri hakkında pek az ipucu veren unvanları vardı. Örneğin saki (*rab šake*) diplomatik misyonlara başkanlık eden üst düzey bir memurdu. Krala bir memurlar üçlüsü yardım ediyordu: *turtanu*, *ummanu* ve *rab ša muhhi ekalli*. Bizim başkomutan, şansölye ve vekilharç şeklindeki çevirilerimiz muhtemelen, görevlerinin boyutunu fazlasıyla kısıtlamaktadır. Tarihçiler Asur sarayını sık sık sonraki Yakındoğu saraylarıyla, özellikle de Osmanlı sarayıyla karşılaştırırlar, ama Asur'un idari yapısına bakışımızın ayrıntılarını bu tür bir karşılaştırmanın belirlememesine dikkat etmeliyiz.

Kralla memurlar arasındaki etkileşimde kişisel sadakat çok önemliydi. Görevler hukuki terimlerle belirlenmiyor, yetkililerden krala sadakatle hizmet etmeleri bekleniyor ve karşılığında kral da onlara güven duyuyordu. Vergiler ve benzeri ödemeler kralla memuru arasındaki kişisel bir düzenlemeymiş gibi mektupla talep ediliyordu. Kral da kişisel lütuf olarak vergi muafiyeti tanıyordu. Bu sistem, temasların sürdürülmesi için bir yazmanlar ordusu gerektiriyordu. Ninive'de ve Kalhu'da bulunmuş yaklaşık 2300 mektup muhtemelen, yazılanların yalnızca küçük bir parçasını oluşturmaktadır. Tebaa sadakatinin ödülü olarak görevinde bırakılıyordu; kalıtsal hak yoluyla değil, kralın keyfine göre verilip geri alınabilecek bir konumdu bu. Her halükârda, çoğu memurun hadım olduğu görülmektedir ve bu nedenle, ölümleri ya da emekliye ayrılmaları üzerine bu görevler tahta geri dönüyordu. Üstelik, memurlara bazısı çok geniş mülkler veriliyor, ama bunlar hâlâ kralın mülkü oluyordu.

Krala sadakat borcu düşüncesi tüm Asur halkı ve bağımlı hükümdarlar için de geçerliydi. Kimi zaman halkın tümünden kralın bir kararını kabul ettiklerine dair tanrılar önünde ant içmeleri isteniyordu (ya da en azından krallar tümünün ant içmiş olduğunu iddia ediyorlardı). Örneğin, Esarhaddon küçük oğlu Asurbanipal'ı vârisi yaptığında bu durum yaşanmıştır. Asurbanipal'a göre, "Esarhaddon Asur'un büyük küçük tüm halklarını kıydan kıyıya toplayarak tanrılar önünde sadakat andı içirdi ve benim veliahtlığımı ve gelecekteki Asur krallığını korumak üzere bağlayıcı bir antlaşma yaptı."¹ Yeni krala karşı çıkanlar antlarını çiğnemiş ve tanrılar tarafından cezalandırılmayı hak etmiş olacaktı. Asur kralıyla vasalları arasındaki ilişkinin temelini de sadakat antları oluşturuyordu. Vasalların kralın şahsına karşı örneğin savaş durumunda asker toplamak gibi belli yükümlülükleri vardı ve bunlardan kaçmak, tanrılarının denetimindeki bir antlaşmanın ihlal edilmesi anlamına geliyordu.

Eyalet yönetim sisteminde de merkezi imparatorluk idaresinin bir benzeri görülür. Her eyaletin başında, konağı Asur'daki kraliyet sarayının dengi olan bir vali (*Akadca šaknu*) vardı. Valiler imparatorluk idaresinin üst düzey memurları, ordu komutanları, sakileri vs. idiler ve zamanlarını merkezi görevlerle eyalet görevleri arasında nasıl bölüştürdükleri bilinmemektedir. Eyaletler imparatorluk için kaynak üretmek, işçi ve asker vermek zorundaydılar. Kimi zaman belli malların üretimi, örneğin Filistin bölgesinde zeytinyağı üretimi, tedariki artırmak amacıyla yeniden yapılandırılıyordu.

Resim 13.1 Dur-Şarrukin'den, II. Sargon'un ve bir memurun tasvir edildiği kabartma: Réunion des Musées Nationaux/Art Resource, NY izniyle.

Bununla birlikte anlaşılan Asurlular daha çok bölgesel yapılardan yararlanıyor ve müdahale etmiyorlardı. Halk yalnızca eyalet idaresiyle temasa geçiyordu. Benzer şekilde, çekirdek bölgedeki Asur ve Kalhu gibi kentler de doğrudan saraya bağımlı olmayan bu halkları temsil etmekle görevli bir belediye başkanı (Akadca *hazannu*) tarafından yönetiliyordu. Kentlerin zaman zaman krali iktidara başkaldırdıklarını bildiğimizden, muhtemelen gücünün çok fazla artmasını önlemek amacıyla kimi büyük kentlerde birden fazla başkan oluyordu.

Bu ilişkilerde tümüyle kralın şahsına odaklanılması, Asur'daki yönetimin ideolojik temelinin bir sonucuydu. Kral, tanrı Asur'un temsilcisi olarak düzeni temsil ediyordu. Kontrolün onda olduğu yerlerde barış, huzur ve adalet yaşıyor, onun hükmetmediği yerlerse kaosa sürükleniyordu. Kralın tüm dünyaya düzen getirme görevi, askeri yayılmacılığa bahane oluşturunuyordu. Kraliyet söylemi bu düşünceye dayanıyordu. Yabancı olan her şey düşman ve tüm yabancılar insanlık dışı yaratıklar gibiydiler. Kralın egemenliği dışında kalanlar için sık sık yalnız, şaşkın ve korkak

bataklık sıçanı ya da yarasa imgeleri kullanılıyordu. Bu mesaj çeşitli yollardan iletiliyordu. Günümüzde bizim için en anlamlı olanları kraliyet yazıtlarıdır, ama Asur çağında çoğu okuryazar olmayan halk bunları anlayamıyordu. Halk gelişmelerden zafer geçitleri gibi olaylar sayesinde haberdar oluyordu ve kimi sefer anlatılarının kentlerde yüksek sesle okunduğu yönünde kanıtlar bulunmaktadır. Üstelik, yeni kentler de planlı yapıları, büyük surları ve kapılarıyla şehirlilere ve ziyaretçilere güven ve düzen duygusu veriyordu. II. Sargon başkenti Dur-Şarrukin'in inşasını anlatırken, Yaratılış Efsanesi'nde tanrı Marduk'un evreni düzenlemesiyle ilgili betimlemeye benzer bir dil kullanmıştı. Halkın çoğunun giremediği, ama seçkin yabancıların ziyaret edebildiği saraylar, kralın dünyanın efendisi olarak tasvir edildiği duvar kabartmalarıyla bezenmişti. Aynı fikrin iletilmesi için imparatorluğun çevre bölgelerinde, Mısır'a dek uzak bölgelerde kralın tasvir edildiği steller ve kaya kabartmaları yapılmıştı. Asurlular askeri seferlerin haklı bir gerekçeye dayandığından ve herkesin yararına olduğundan kuşku duymuyorlardı.

Kültlerine bol miktarda haraç ve ganimet aktarıldığından, imparatorluk Asur'un tanrıları için de yararlı olmuştu. Kral, tanrı Asur'un başrahibi olarak onun kültünü destekliyordu ve muhtemelen diğer tapınaklar da tümüyle devlete bağımlıydılar. Eyalet vergileri çoğunlukla tapınak adakları olarak toplanıyordu, fakat fethedilen halklara Asur kültlerinin dayatıldığı yönünde bir kanıt bulunmamaktadır; mevcut dinler pahasına dayatılmadıysa kesindir. Yabancı tapınaklar hazineleri için yağmalanıyordu. Din konusunda hoşgörüsüzlükle karşılaşılıyordu ve örneğin vasallık antlaşmalarında Asur tanrılarının yanı sıra vasalların tanrıları adına da ant içiliyordu.

13.4 Asur Kültürü

Resmi kayıtlarda bu konunun baskın olması nedeniyle, Asur hakkındaki incelemelerin çoğu toplumun askeri yönlerine yoğunlaşmıştır. Bununla birlikte Asur'dan kalanlar, sarayın himayesinde edebiyata ve bilime de büyük bir ilgi duyulduğunu gösterir. Asurbanipal'ın başkenti Ninive'deki kütüphanesi bu açıdan özellikle aydınlatıcıdır. Tabletler ne yazık ki on dokuzuncu yüzyıl ortalarında, Mezopotamya araştırmalarının ilk günlerinde çıkartılmış olduğundan, aralarından hangilerinin birlikte ve nerede bulunmuş oldukları konusunda bilgimiz hayli azdır. Üstelik, günümüzde bu tabletlerin büyük bölümü Londra'daki British Museum'un Kuyuncuk koleksiyonunda ve hem Asur'da hem de Babil'de başka yerlerde ulaşılmış buluntularla karışık olarak saklanmaktadır. Asurbanipal'ın kütüphanesine dayanan tablet sayısı muazzam düzeydedir: Günlük devlet işlerinin ayrıntılarını veren mektuplar ve idari belgelerle birlikte yaklaşık 5000 edebi ve ilmi metni bulunmuştur. Edebi ve bilimsel betimlerin çoğu altıya varan sayıda taslaklarıyla ele geçmiş ve toplamda 1000-1200 eser günümüze ulaşmıştır. Bunların o döneme dek olan tüm Mezopotamya ilim ve edebiyatının doğru bir yansımasını temsil ettiği sanılmaktadır. Kütüphanedeki eserler birbirini izleyen krallarca bilinçli olarak bir araya getirilmiş, ama bu girişimde en aktif rolü Asurbanipal oynamıştır. MÖ 648'de edinilmiş metinlerin günümüze gelen eksik kayıtları muhtemelen yaklaşık 2000 tablet ve 300 yazı tahtası, yani üzerine çivi yazısıyla metinler yazılmış balmumu kaplı ahşap ya da fildişi sıralanmıştı².

Bunların çoğu Babilli rahip ve kötü ruh kovanların şahsi kütüphanelerinden satın alınmış ya da el konulmuştur ve Asurbanipal'ın yakın zamanlarda Babil'i bozguna uğratmış olması da muhtemelen bu işi kolaylaştırmıştır. Ninive'de bulunan ve adı bilinmeyen bir kral tarafından Babil kenti Borsippa'daki temsilcisine yazılmış mektupta (belki de gerçek bir mektup değil, edebi bir kurmacadır) vekile uzmanların evlerindeki ve tapınaklardaki tabletleri alması söylenmektedir. "Tabletleri depo evine götüreceğini tapınak yöneticisine ve başkana şimdiden yazdım. Kimse senden tablet saklamayacak. Sana bahsetmediğim ve sarayına yarar getirecek bir tablet ya da ayin metni görürsen onu da al ve bana yolla."³

Yazmalar toplanmakla kalmıyor, ayrıca kütüphanenin standart formatına göre kopyalanıyordu. Çiviyazısı ve tablet düzeni standarttı ve her tabletin sonunda Asurbanipal'ın kütüphanesine ait olduğu belirtiliyordu. Bu alt metinler ya da künyeler, "evrenin kralı, Asur'un kralı Asurbanipal'ın kütüphanesi" ifadesinin bulunduğu basit damgalar olabiliyordu, ama çoğunlukla, yukarıdaki metinlerin özgün tabletten dikkatle kopyalandığı ve kopyanın denetlenip kontrol edildiği uzun uzun belirtiliyordu. Yazmanlar işlerinde gerçekten de çok dikkatliydi. Özgün tablette bir kırıkla karşılaştıklarında ya da eksik bir yeri onardıklarında bunu kopyada belirtiyorlardı. Hataları düzeltiyor ve ender olarak, farklı özgün yazmalarda buldukları farklılıkları belirtiyorlardı.

Kütüphanenin amacı künyelerle, yani tabletin mahiyeti ve korunduğu yer hakkında bilgi veren bir ifadeyle belirtiliyordu. Metinler kâhinlerin ve kötü ruh kovanların kullanabilecekleri resmi versiyonlar sağlamak amacıyla saklanıyordu. Yazmaların birçoğunda kehanetler vardı ve kayıtlarda doğru versiyonun bulunması önemliydi. Edebi ve bilimsel metinlerin de saklanmış olduğunu, kralı ve devleti korumakla görevli uzmanların raporlarında kimi zaman bunlardan alıntı yapmasından anlıyoruz ve bu alıntılarının doğruluğu önemliydi. Asurbanipal'ın kütüphanesiyle gurur duyduğu görülüyor: "Ea'nın bilgeliğini, âlim rahiplerin sanatını, bilgelerin bilgisini ve büyük tanrılara teselli veren şeyleri ben (Asurbanipal) Asur ve Babil'den gelen metinlere göre tabletlere yazdım ve bunları yeniden inceledim ve kontrol ettim."⁴ Belli ki kral yazı ve gizli ilimler bilgisiyle kendini başkalarından ayırmak istiyor ve kütüphanesini kendi ilgi alanları için kurulmuş bir kütüphane olarak gösteriyordu.

Ninive'de korunmuş eserler çok çeşitli mahiyettedir. Tabletlerden yaklaşık 300'ünde alametler, 200'ünde sözlük listeleri, 100'ünde çeşitli niteliklerde iki dilli Sümerce-Akadca metinler, altmışında tıbbi metinler ve yalnızca yaklaşık otuz beş ila kırkıda destanlar ve tamamen edebi nitelikli diğer eserler vardır. Alametlerin baskınlığı, kütüphanenin başlıca amacını yansıtır, ama aynı zamanda, bu metinlerin Asur'da ve Mezopotamya genelinde ne kadar önemli olduğunu gösterir. Amaçları, çevre dünyadaki her şeyin gözlemlenmesi yoluyla geleceğin öngörülmesidir. Kayıtların hepsi belli bir formüle göre ifade edilmiştir: "şayet . . . öyleyse..." İfade-nin ikinci kısmı olan sonuç tümceciğinde gözlemin neyi öngördüğü belirtilir. İlk kısımdaki koşul tümceciğindeyse dünyadaki kolayca gözlemlenebilen ya da özel prosedürlerle gerçekleştirilebilen her şey yer alabilir. Doğal dünyada görülen her şey, örneğin kuşların uçuşu ya da evdeki hayvanların fiziksel özellikleri birer alayetti. Alışılmadık olaylarsa elbette daha da önemliydi. Örneğin birden fazla başlı kuzuların doğması gibi sakat doğumların görülmesini yorumlayan kehanetler vardı.

Kendiliğinden gerçekleşen olayların gözlemi dışında, uzman kâhinler koyunları kesip karaciğerlerini incelerler ve karşılaşılan tüm renk bozuklukları, yumrular ve anomaliler alamet olarak görülürdü. Örneğin: “şayet (karaciğerin) sol lobu bir zarla örtülüyse ve anormalse – kral hastalıktan ölecektir.”⁵ Kâhinler yükselen dumanın, suya dökülen yağın oluşturduğu şekilleri incelerlerdi. Yazmanlar muhtemel olayları listeleyp benzetme yoluyla sonuçlarını saptayarak gözlemler listesini genişletirlerdi. Örneğin, bir kedinin görülmesi iyi ve kötü alametler listesinde kedinin rengine bağlı olarak uzun uzadıya işlenmişti:

Şayet bir adamın evinde beyaz bir kedi görülürse – ülkeyi sıkıntı saracak.

Şayet bir adamın evinde kara bir kedi görülürse – o ülkenin talihi iyi olacak.

Şayet bir adamın evinde kıvırmalı bir kedi görülürse – o ülke zengin olacak.

Şayet bir adamın evinde alacalı bir kedi görülürse – o ülke refaha ermeyecek.

Şayet bir adamın evinde sarı bir kedi görülürse – o ülke talihli bir yıl yaşayacak.⁶

Birinci binyılda gökbilimsel alametler giderek yaygınlaştı ve gezegen dizilişlerinin, güneş tutulmalarının, yıldızların görünümünün ve başka pek çok gök olayının betimlenip yorumlandığı silsileler giderek uzadı. Popüler silsilelerden biri Enuma Anu Enlil adını taşıyordu ve yetmiş tablete kopyalanmıştı. Ayla, onun görünür-lüğü, tutulmaları, gezegenler ve sabit yıldızlarla kavuşma konumuyla kavuşmasıyla; güneşle, onun halesi, lekeleri ve tutulmalarıyla; hava durumuyla, yani şimşek, gök gürültüsü ve bulutlarla; gezegenlerle ve görünür-lükleriyle, ortaya çıkmalarıyla ve konumlarıyla ilgili alametleri içeriyordu. Örneğin: “Şayet ay yedinci ayın yirmi birinci gününde tutulursa ve tutulmuş olarak batarsa –veliaht prensi saraydan zincire vurup götürcekler.”⁷

Gözlem yapılmasının nedeni yalnızca alametlerin uğurlu olup olmadığını anlamak değil, aynı zamanda, tanrıların fikirlerinin değiştirilebilmesi için gerekli önlemlerin alınmasıydı. Uzman rahipler tanrıların geleceği değiştirmelerini sağlamak için dualar okurlar ya da kralın zarar görmemesini sağlayacak önlemler alınırdı. Yeni Asur döneminde sık sık karşılaştığımız bir uygulama, vekil kral atanmasıdır. Kralın hayatının tehlikeye girdiği anlaşıldığında geçici olarak yerini alacak bir kişi seçilir ve gerçek kral saklanırdı. Tehlike geçtiğinde ve vekil kral muhtemelen öldürüldüğünde kral yeniden ortaya çıkardı. Geleceğin değişmez olduğuna değil, gelecekteki kötülüklerden korunmak için önlem alınabileceğine ya da geleceğin olumlu yönde değiştirilebileceğine inanılırdı. Alametler toplumun tüm kesimlerinde önem taşıyordu ve çok sayıda kişi geleceği öğrenmek için kâhinlere ve tanrılardan kötülüğü uzaklaştırmalarını niyaz etmek üzere kötülük kovuculara ödeme yapıyordu.

Asurbanipal'ın kütüphanesindeki sözlük listeleri de kullanım amaçlıydı. İlk kez dördüncü binyıl sonlarında ortaya çıkan listelerin geliştirilmiş hâlleriydi bunlar ve listelerde Sümerce sözcük dağarcığının Akadca çevirileriyle tam bir kaydı tutulurdu. İşaret ve işaret birleşimleri yanı sıra Sümerce hayvan, taş, ağaç, araç, kent vb adlarının listelerini içeriyorlardı. Bu metinlerin hepsi daha ikinci binyılda derlenmişti; bizim Asurbanipal'ın kütüphanesinde bulduklarımızsa kopyalardır. Sümerce kült metinlerini okumak ve yorumlamak üzere çetrefilli çiviyazısı işaretlerini anlamaları gereken bilginler için Sümerce terimleri bilmek çok önemlidir.

Kütüphanedeki üçüncü büyük grubu, konuşma dili olarak yüzyıllar önce ortadan kalkmış Sümer dilindeki efsun ve dualar oluşturur. Metinlerde satır satır Akadca çeviriler verilmiştir. Sümerce bazı destan ve efsaneler de Akadca çevirileriyle korunmuştur; ama bunların Sümer edebiyatının büyük oranda kaydedildiği ikinci binyıl başlarındaki en popüler eserler olması gerekmez. Kötülükten korunma amaçlı büyü listeleri olan efsunlar ve kötülük kovucuların kullandıkları kılavuzlar da tek dilli Akadca metinlerin önemli bir parçasını oluşturur.

Tıbbi metinlerin formatı alamet metinlerine çok benzer ve bunlar da herhangi bir gözlemin hastalığın sonucunu belirleyeceği düşüncesine dayanmaktadır. Hekimin hastanın evine girdiği anda yaşanan olaylar bile birer işaret. Örneğin, “şayet *asipu* (Akadca teşhis koyan kişi) kara bir köpek ya da kara bir domuz görürse, hasta adam ölecektir. Beyaz bir domuz görmüşse, hasta adam iyileşecektir ya da sıkıntıya düşecektir.”⁸ Teşhis beden kısımlarının soğuk ya da sıcak olmasına, deriyle idrarın rengine ve tıbbi açıdan bizim de anlamlı bulacağımız başka unsurlara bakılarak konurdu. Ne var ki hastanın göğüs kıllarının yukarı doğru mu yoksa aşağı doğru mu kıvrıldığı gibi, bize anlamsız görünecek unsurlara da önem verilirdi.

Son olarak, Asurbanipal’ın kütüphanesindeki en küçük eser grubu, çoğunlukla birkaç yazmada korunmuş olan Akadca edebi metinlerdi. Modern tarihçiler bu eserlerin Ninive’de bulunmuş versiyonunun standart olduğunu düşünmektedirler, ama burada rastladığımız formatın sonradan kural olarak görüldüğü yönünde bir kanıt bulunmamaktadır. Günümüzde bu kütüphanenin en ünlü eseri Gılgamış Destanı’dır (bkz. Kutu 13.1), ama bu destan Babil tanrılarını ve kahramanlarını konu alan bir grup öykü tarzında şiirden yalnızca biridir. İkinci binyıl başlarından bilinen, uzun bir Sümer metni olan İstar’ın Ölüler Diyarına İnişi gibi mitlerin yegâne karakterleri tanrılardır. Bunda tanrıçanın güçlerini ölüler diyarına yaymaya çalıştığı, fakat yerine bir başkası bulunana dek orada kısılp kaldığı anlatılır. Tanrıları ziyaret etmiş ve ölümsüzlük elde etmeyi başaramamış bir bilge olan Adapa’nın öyküsü gibi metinlerdeyse ölümlüler önemli bir role sahiptir. İnsanların tanrılara sunu vermeyi sürdürebilmeleri için tanrı Ea tarafından kurtarılmış Atrahasis’in öyküsünde bir Tufan anlatısı korunmuştur. Kökenleri ikinci binyıl başlarına dayanan, aralarından bazılarının Sümerce öncelleri bulunan eserlerdir bunlar. Tanrı Marduk’un evreni düzene koymasını anlatan Yaratılış Efsanesi gibi Akadca eserlerse daha geç tarihlidir; kimi Asur versiyonlarında Marduk’un yerini tanrı Asur alır. Şiir muhtemelen ikinci binyıl sonlarında yazılmıştır. Babil’in yıkılışını anlatan İrra Destanı’ysa birinci binyıla aittir. Görünürde hiçbir neden olmadan tanrı Marduk’tan eziyet gören erdemli bir adamın figanları ve alınan herhangi bir kararın tam zıttı karar kadar değerli olduğunu savunan köyleyle efendisinin arasındaki diyalog gibi bilgelik metinleri de aynı şekilde kötümserdir.

Asurbanipal’ın kütüphanesindeki bilginler başka metinler üzerine yazılmış yorumları da toplamışlardır. Bu yorumlarda sözlük listelerindeki tıp ve alamet metinleriyle Babil Yaratılış Efsanesi gibi edebi eserlerdeki pasajlara açıklama getirilmektedir. Eski ve teknik terimler açıklanmış, tanrıların nitelikleri sıralanmış, ya da mitoloji metinlerindeki eylemleri ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Kütüphane pratik amaçlara hizmet ediyordu. Bilim çalışmaları, tanrıların dış dünyada her yerde görülebilen ve doğru okunması gereken işaretlerinin anlaşılmasına odaklanmıştı. Bilgilerini

Kutu 13.1 *Gilgamiş Destanı*

Eski Mezopotamya'dan günümüze ulaşmış en ünlü edebi eser, kahraman Gilgamiş'in arkadaşı Enkidu'nun ölümünden sonra ölümsüzlüğü arayışını anlatan Gilgamiş Destanı'dır. Bu arayış Gilgamiş'i dünyanın ucuna götürür; burada karşılaştığı, tufandan kurtulmuş yegâne kişi olan Utnapiştim Gilgamiş'a fiziksel ölümsüzlüğe asla ulaşamayacağını söyler, ancak Ninive'de bulunan versiyonda, bir kralın inşaat faaliyetleri de dâhil olmak üzere yaptığı işler sayesinde sonsuza dek hatırlanacağı belirtilmektedir. Destan, Gilgamiş'in adının sonsuza dek bilinmesini sağlayacak Uruk surlarının övülmesiyle başlar ve biter:

Çık, yürü Uruk'un surlarında,
Temel terasına bak, tuğla işçiliğini incele.
Duvarları fırında pişirilmiş tuğladan değil mi?
Ve atmadı mı temelini yedi efendi?¹

Asurbanipal'ın kütüphanesinde on iki tablete yazılı bir versiyonun kopyaları bulunmuştur (bkz. Resim 13.2) ve yazarın Sin-leke-unninni olduğu belirtilmektedir. Bu ad onu Kassitler dönemine yerleştirir ve birinci binyılda çoğu Babilli kâtip kendisini ata olarak kabul etmiştir. Gilgamiş öyküsü Ninive'de bulunmuş olan versiyondan önce uzun bir gelişim sürecinden geçmiştir. Temelinde ikinci binyıl başlarına ait bazı Sümer öyküleri yer alır ve Eski Babil döneminde ilk Akadca versiyona rastlanır. İkinci binyıl sonlarında Suriye-Filistin'de ve Anadolu'da bilinen Babil edebiyat ürünlerinden biriydi. Ninive'deki versiyon Tufan öyküsü gibi, yine Eski Babil döneminden itibaren bilinen, aslen evvelce bağımsız edebi yapıtları da içine almıştır. Ninive'nin yağmalanmasından sonra destan Babil'de popülerliğini korudu, ama bilinen metinler çok kırık hâldedir. Gilgamiş figürü İS birinci binyılın klasik Aramice ve belki Arapça kaynaklarında da korunmuştur, ama başka kahraman figürleriyle karıştırılmış olduğu görülmektedir.

NOT

1 Çeviri: Benjamin R. Foster, *The Epic of Gilgamesh* (New York: W.W. Norton, 2001), s. 3.

artırmaları için imparatorluğun her yerinden bilginler, örneğin gök olaylarıyla ilgili gözlemlerini bildirir ve olayları alametler hakkındaki anlayışlarına dayanarak yorumlardı. Saray arşivlerinde hastalık, savaş açma kararı ve krali halefiyet gibi sorunlarda krala yardımcı olmak amacıyla yazılmış sayısız mektup vardır. Bütün bu çalışmanın nihai hedefi kralı ve devleti korumak, kralın yakın gelecekteki bir tehlikeden habersiz kalmasını önlemektir.

Asurbanipal'ın saray kütüphanesi Asur'un en geniş kütüphanesi olsa da tek değildi. Ninive'de Nabu tapınağında başka bir kütüphane daha vardı ve Kalhu gibi diğer kentlerdeki tapınaklarda da edebi ve bilimsel tabletler koleksiyonları bulunuyordu. Ayrıca evlerde de kütüphaneler vardı. Güney Türkiye'deki Sultantepe'de Kurdi-Nergal adlı bir rahiple oğlu Muşallim-Baba'nın evinde efsunların, tıbbi metinlerin, duaların, destanların ve bilgelik edebiyatının yer aldığı bir kütüphane bulunmuştur.

Resim 13.2 Ninive’den Gılgamış Destanı’nın bir parçasını içeren çiviyazısı tablet: British Museum, Londra/Bridgeman Art Library izniyle.

Bu kütüphaneler Asur’da yazılı kültürün ne kadar önemli olduğunu gösterir. Bu kültürün Babil kökenli olduğu biliniyordu ve bu da bölgenin Asur İmparatorluğu’nda benzersiz bir konum elde etmesine yol açmış olabilir. Asurlular işgal ettikleri başka herhangi bir bölgenin edebiyatını kendi kültürlerine katma yönünde bir girişimde bulunmamışlardır.

13.5 Asur’un Düşüşü

MÖ 640’a gelindiğinde Asur gücünün doruğundaydı ve tüm olası önemli muhalefet güçlerini ortadan kaldırarak Batı İran’dan Mısır’a uzanan geniş bir bölgeyi kontrolü altına almıştı. Otuz yıl sonraysa Asur İmparatorluğu tükenmişti. Tam olarak neler olduğu bilinmiyor. Olayları temelde kısa Babil kaynaklarına ve belgelerde geçen kral adlarına bakarak bir araya getirmek zorundayız. Bu çöküşün neden yaşandığı

konusu yoruma açıktır, ancak nedenleri büyük olasılıkla Asur İmparatorluğu'nun kendi yapısı içerisinde aramamız gerekiyor.

Asurbanipal Asur'un en uzun süre hüküm sürmüş krallarından biriydi, ama saltanatının tam olarak ne zaman ve nasıl sona erdiğini bilemiyoruz. Son kraliyet yazıtı 639'a tarihlendirilir ve idari bir belgede Asurbanipal'ın adına en son 631'de rastlanır. Büyük olasılıkla, öldüğü yıl olan 627'ye kadar hüküm sürmüştür. Oğlu Asur-etel-ilani ardılı olarak belirlenmişti, ama diğer oğlu Sin-şar-işkun bu duruma karşı çıktı. Asur'un, Babil üzerindeki egemenliğinde güçlüklerle karşılaştığı görülmektedir. Asurbanipal'ın buraya atamış olduğu hükümdar Kandalanu da 627'de ortadan kaybolmuştur. Babil'de büyük bir siyasi kargaşa yaşanıyordu. Eski bir Asur memuru olan Nabopolassar 626'da yerel bir hanedan kurdu. Çeşitli kentler Asur tahtında hak iddia eden farklı Asurlulara sadakatlerini ilan ettiler ve Babilliler bu kentlerden pek çoğunu kuşatıp fethederek kent sakinlerine büyük zorluklar yaşattılar. MÖ 616'ya gelindiğinde Nabopolassar bölgedeki gücünü Asur'u istila edebilecek derecede artırmıştı.

Aynı sıralarda Batı İran'da Medler, muhtemelen Asurbanipal'ın Elam'ı ortadan kaldırmasıyla ortaya çıkan güç boşluğundan yararlanarak güçlü bir askeri devlet kurmuşlardı. MÖ 615'te Asur'un çekirdek bölgesindeki kentlere saldırdılar ve Babil'le ittifak kurdular. Birleşik güçleri İskitler gibi grupların da desteğiyle 612'de başkent Ninive'ye saldırarak kenti yağmaladı. Dönemin Asur hükümdarı Sin-şar-işkun ölmüş olabilir; ardılı II. Asur-uballit ise Mısır desteğine güvenerek Kuzey Suriye kenti Harran'da son bir kez şansını denedi. Ne kadar dayanmış olduğu belli değildir, ama 610'dan kısa bir süre sonra Asur artık yoktu. Mezopotamya, Suriye ve Filistin'deki Asur toprakları Babil egemenliğine girdi; Zagros Dağları, Batı İran ve Anadolu'daki topraklarsa Medlerin egemenliğindeydi.

Fatihler Asur kentlerini yok ederek Asurlular idaresinde yaşamış oldukları aşagılanmanın öcünü aldılar. Örneğin Sennaherib'le Asurbanipal'ın Ninive'deki duvar kabartmalarında bu kralların tasvirleri yazıtların yardımıyla saptandı ve gözleriyle kulakları törenle tahrip edildi. Rasgele kırma eylemleri değildi bunlar. Örneğin Asurbanipal'ın Elamlıları bozguna uğratışını anlatan ayrıntılı tasvirde yalnızca Elam kralının kafasını kesen bir askerin yüzü benzer şekilde ve muhtemelen Elamlıları ataları gören Medler tarafından tahrip edilmiştir. Kral Esarhaddon'un Med muhafızlarına dayattığı ve Kalhu'da saklanmış kraliyet antlarının kayıtları da aynı şekilde parçalandı. Saraylar ancak figürlerin yüzlerinin silinmesi ve Asur'a boyun eğiş sembollerinin yok edilmesi gibi uzun bir iş tamamlandıktan sonra yakıldı. Babil kralı, Sennaherib'in Babil'i yıkışının öcünü almak amacıyla yurduna Ninive'nin külleriyle döndü. Asur'un çekirdek bölgesi kent özelliklerini yitirdi; geriye kalan nüfus büyük höyüklerin tepesindeki küçük yerleşmelerde yaşıyordu. Bazı Suriye kentlerinde Asur idari uygulamaları sürdürüldü, ama Babil kralı yeni efendi olarak tanındı.

Asur'un hızlı çöküşünün nedenleri muhtemelen imparatorluğun temel örgütlenişindeki sorunlara dayanıyordu. Gücün tek bir kişide toplanması, tahtta yetenekli bir kral bulunduğu etkili bir uygulamaydı, ama yönetim görevi tek bir bireyin kapasitesini aşabiliyordu. Asurbanipal'ın tahta hangi yaşta çıktığını bilmesek de hükümdarlığının son dönemlerinde herhalde ileri yaşlardaydı. Üstelik, Geç Asur

döneminde halefiyet her zaman sorunlu bir konu olmuş ve bu nedenle çıkan çatışmalar büyük bir istikrarsızlık yaratmıştı. Sennaherib iki oğlu tarafından öldürülmüş ve vârisi olarak seçtiği Esarhaddon'un iktidarı tam anlamıyla ele geçirebilmek için onları ve başka rakiplerini ortadan kaldırması gerekmişti. Asurbanipal'la kardeşi Şamaş-şuma-ukin arasındaki Babil'de yıkıcı bir savaşa yol açmış çekişme devlete herhalde çok büyük zarar vermişti. Benzer şekilde, Asurbanipal'ın ölümü üzerine de pek çok Asurlu taht üzerinde hak iddia etti. Bu tür iç sorunlar çıktığında imparatorluğun işleyişi altüst oluyordu.

Asur'un fethettiği topraklara karşı açgözlü tutumu, sürgünler ve ağır haraç talepleriyle idaresinde çekici kılıyordu. Bağımlı devletler Asur'un sert tepkisine rağmen sık sık ayaklanıyorlardı ve son onyıllarda haraç ödemekten başarıyla kaçınmış olabilirler. İmparatorluğun tedarik merkezleriyle bağlantısı kesilen çekirdek bölgenin devasa kentlerini ve muazzam ordusunu ayakta tutması mümkün değildi. Üstelik, çekirdek bölge sakinlerinin çoğu sürgün olduğundan, devlete sadakatleri muhtemelen asgari düzeydeydi ve Asurlular imparatorluğu korumak için kontrolü tek başlarına sağlayamıyorlardı. Kısacası imparatorluk zayıf bir temel üzerine kurulmuştu ve çatlaklar tüm sistemi sarsabiliyordu. Dış baskı ve iç çatışma bileşimi tüm yapının aniden çökmesine yol açtı.

Asur iktidarı bir daha ortaya çıkmayacağından, bu olaylar konusunda, örneğin III. Ur devletinden sonra karşılaştığımız türde yerel yorumlara ulaşamıyoruz. Bununla birlikte Asur tarafından yenilgiye uğratılmış halkların geç tarihli geleneklerinde imparatorluğun çöküşü incelenmiş ve örneğin Ninive'nin yağmalanması tanrıların öcü olarak değerlendirilmiştir. Sennaherib'in Babil'i yağmalamasının ve sonraki hükümdarların İsrail'i fethedişlerinin, Yahuda'ya saldırmalarının intikamı bu şekilde alınmıştı. Asur küstah bir devletti ve kurbanları çöküşünü memnuniyetle karşıladılar. Dördüncü yüzyılda yaşamış Yunan tarihçi Ktesias çöküşü Yunanlarla Doğulular arasındaki rekabet bağlamında sunmuştur. Sardanapallos (Asurbanipal'ın Yunancadaki adı) efemine lüks yaşamı nedeniyle yenilgiye mahkûmdu. Asur'u doğu yozlaşmasının örneği olarak yargılayan on dokuzuncu yüzyıl Avrupa'sındaki eski Yakındoğu imgesinin esin kaynağı bu gelenektir. Yaklaşık üç yüzyıl boyunca büyük bir başarı kazanmış bu güçlü imparatorluk için kesinlikle yanlış bir değerlendirmeydi bu.

NOTLAR

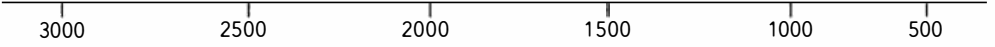
- 1 Çeviri: Simo Parpola ve Kazuko Watanabe, *Neo-Assyrian Treaties and Loyalty Oaths (State Archives of Assyria 2)* (Helsinki: Helsinki University Press, 1988), s. xxix.
- 2 F.M. Fales ve J.N. Postgate, *Imperial Administrative Records, Part 1 (State Archives of Assyria 11)* (Helsinki: Helsinki University Press, 1992), sayı 49.
- 3 Çeviride yararlanılan kaynak: Robert H. Pfeiffer, *State Letters of Assyria* (New Haven: American Oriental Society, 1935), sayı 256.
- 4 Kaynak: H. Hunger, *Babylonische und assyrische Kolophone* (Kevelaer: Verlag Butzon & Bercker, 1968), s. 102, sayı 328.
- 5 Kaynak: Ulla Koch-Westenholz, *Babylonian Liver Omens* (Kopenhag: Carsten Niebuhr

Institute of Near Eastern Studies, 2000), s. 169.

- 6 Kaynak: A. Guinan, ed. W.W. Hallo, *The Context of Scripture* (Liden: E.J. Brill, 1996), cilt 1, s. 424.
- 7 David Brown, *Mesopotamian Planetary Astronomy: Astrology* (Groningen: Styx, 2000), s. 135.
- 8 Kaynak: René Labat, *Traité akkadien de diagnostics et prognostics médicaux* (Paris: Académie internationale d'histoire des sciences, 1951), cilt 1, s. 2-3.

Medler ve Babilliler

715	Asur kralı Sargon Med hükümdarı Daiakku'yu sürer
626	Nabopolassar Yeni Babil hanedanını kurar
612	Medlerle Babilliler Ninive'yi yağmalar
605	Nabopolassar Karkamış'ta Mısırlıları yener
587	II. Nebukadnezzar Kudüs'ü yağmalar
585	Medlerin Anadolu'daki genişlemeleri durur
yakl. 553	Pers Kyros Med efendisini yener
552	Nabonidus Teyma'ya gider
539	Kyros Babil'i fetheder

Asur'un yenilgiye uğratılması temelde iki halkın, sonradan imparatorluğu aralarında bölüşüp topraklarını daha da genişletecek Medlerle Babillilerin işidir. İkisi de Yakındoğu sahnesinin görece yeni oyuncularındı, ama özellikleri çok farklıdır. Medler Orta Zagros'tan gelen dağlılardı ve ancak yedinci yüzyılda birleşik bir devlet kurabilmişlerdi. Bildiğimiz kadarıyla yerel yazılı gelenekleri bulunmamaktadır ve tarihlerinin yabancı kaynaklardaki göndermelerden çıkarılması gerekir. Babil hanedanı da iktidara ancak yedinci yüzyıl sonlarında ulaşabilmişti, ama bölgede kökü çok eskilere dayanan geleneklerin vârisi oldu. Krallar önceki siyasi, kültürel ve idari uygulamaları sürdürdüler ve ikinci binyılla bağlantıları vurguladılar. Başta inşaat faaliyetleri olmak üzere, yaptıklarıyla ilgili kayıtlar bıraktılar. Medlerle Babilliler

Harita 14.1 Altıncı yüzyılda Yakındoğu.

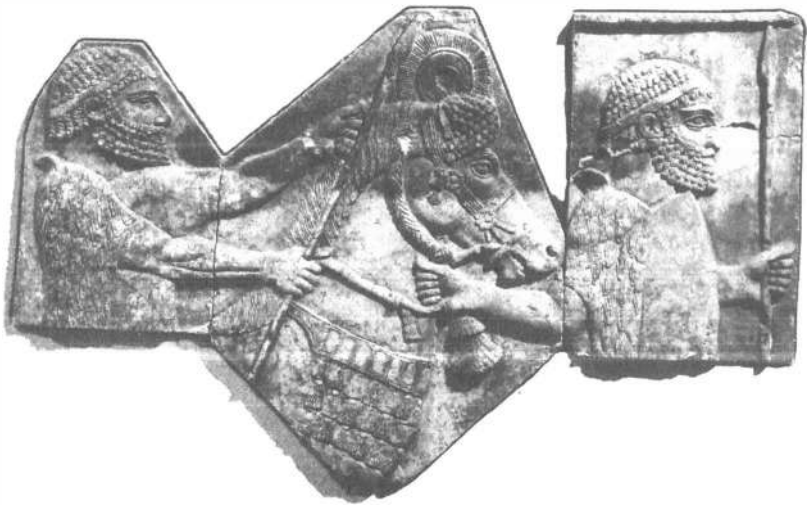
Yakındoğu'yu hâkimiyetleri altına almışlardı, ama etraflarında başka devletler de vardı: Anadolu'daki çeşitli devletler, Mısır ve Güneybatı İran'da yeni Pers devleti. Üstelik, İskitler ve Kimmerler gibi yağmacı gruplar kuzeyden bölgeye girmişlerdi ve sık sık ciddi karışıklıklar yaratıyorlardı. Persler bölgedeki örgütlenişi tümüyle değiştirene dek altıncı yüzyılın tarihini bu çeşitli devletler ve gruplar belirlemiştir.

14.1 Medler ve Anadolu Devletleri

Asurlular tarihleri boyunca Mezopotamya'nın doğusundaki Zagros Dağları'nda çeşitli nüfus gruplarıyla karşılaşmışlardır. Günümüze ulaşmış yerel yazılı gelenek bulunmadığından ve elimizdeki bilgiler de karışık olduğundan, bu gruplar hakkında ancak Asur kaynaklarından bilgi edinebiliyoruz. Hangi grupların tam olarak nerede

yaşadıkları genellikle belirsizdir. Bu gruplardan biri, dokuzuncu yüzyıl ortalarına ait ender göndermelerde rastlanmaya başlanan ve görünüşe bakılırsa Orta Zagros'taki Horasan yolunda, Diyala Nehri kaynaklarının doğusunda yoğunlaşmış Medlerdir. İran'dan Babil'e giden başlıca ticaret yolunun üzerinde bulunması, Asurluların Zagros'un diğer yerlerinde vasal hükümdarları yerlerinde bırakırken, sekizinci yüzyıl sonlarında bu bölgeyi neden üç eyalete bölmüş olduklarını açıklayabilir. Bölgede bir dizi ticaret merkezi kurulmuştu ve toplanan vergiler çoğunlukla atlardan oluşuyordu. Buradan elde edilen mallardan biri de herhalde daha doğudan gelen lapis lazuliydi, fakat Asur'un siyasi kontrolü mutlak değildi. Medlerin pek çoğu küçük gruplar hâlinde olsa da bağımsızlıklarını korumuşlardı ve II. Sargon yirmi iki Med şefinin kendisine karaç verdiğini aktarır (bkz. Resim 14.1).

Yunan tarihçi Herodotos (bkz. Kutu 14.1) Med tarihi hakkındaki anlatısında Medlerin daha sekizinci yüzyıl sonlarında bir kral seçmiş ve Ekbatana'da bir başkent inşa etmiş olduklarını belirtir. Verdiği Deiokeş adı II. Sargon'un sürmüş olduğu Zagroslu Daiakku'ya denk gelse de Herodotos'un Med devletinin yükselişi hakkında yazdıkları kurmacadan ibarettir. Bölgede iktidarın merkezileşmesi yedinci yüzyılda ve kademeli olarak gerçekleşmiştir. Merkezileşme belki de vergi toplanmasını kolaylaştırmak amacıyla Asurlular tarafından teşvik edilmiştir veya Asur askeri baskısına karşı savunma amaçlı bir tepki olabilir. Esarhaddon döneminde Medler önemli hasımlar olarak görülüyorlardı. Asur kralının güneş tanrısından tavsiye istediği çok sayıda yakarı günümüze ulaşabilmiştir ve bunlardan yaklaşık otuzu Medlerle ilgilidir. Aralarında en dikkat çeken, Herodotos'a göre Asurlulara karşı savaşırken ölmüş Phraortes'le belki de aynı kişi olan Kaştaritu'dur. Elam devletinin ortadan kalkması muhtemelen Medlerin Zagros'ta egemenliği ele geçirmelerine olanak tanımıştı ve adı Babil kaynaklarında Umakiştar, Herodotos'ta ise Kyaksares olarak

Resim 14.1 Dur-Şarrukin'den, Medlerin tasvir edildiği Asur kabartması: Réunion des Musées Nationaux/Art Resource, NY izniyle.

Kutu 14.1 *Klasik kaynaklar ve eski Yakındoğu'nun tarihi*

Beşinci yüzyılda Yunanistan'da zengin bir edebi geleneğin ve özellikle de anlatı tarzında tarihin gelişmesiyle birlikte, yabancı gözünden Yakındoğu konusunda yepyeni bir bakış açısına ulaşılması mümkün olmuştur. Aralarında en önde geleni, Pers Savaşları'nın kökenlerini söz konusu halkların, yani hem Perslerin hem de Yunanların tarihlerini inceleyerek açıklamaya çalışmış Herodotos'un beşinci yüzyıla ait çalışmasıdır. Medler, Babilliler, Mısırlılar ve ayrıca, Perslerin Yakındoğu dışından ilişki kurmuş oldukları İskitler ve Etiyopyalılar gibi halklarla ilgili öyküler anlatır. Diğer Yunan yazarlar arasında, 401'de Pers iç savaşında paralı askerlerin komutanı olarak savaşmış Ksenophon ve yaklaşık olarak aynı dönemlerde Pers sarayında hekimlik yapmış Ktesias yer alır. Odak noktaları Pers tarihidir. Üçüncü yüzyılda yaşamış Babilli bir rahip olan Berossos bir Yunan hükümdar adına Babil'in tarihini Yunanca yazmış, ama metni günümüze ancak sonraki alıntılardan ve eksik olarak ulaşabilmiştir. Toplamda elimizdeki kayıtlar çok azdır. Güçlü imparatorlukları ve Yunanistan'a karşı tehdit oluşturmaları Yunanlılar haklarında yazmaya teşvik ettiğinden, en çok kanıta Persler konusunda ulaşıyoruz. Daha erken Yakındoğu tarihiyle ilgili göndermelerin sayısıysa pek azdır. Herodotos Babil'e daha çok, inanılmaz derecede zengin ve büyük bir kent olarak bildiği için dikkat gösterir, ama pek az tarihsel veri sunar. Asur'un tarihini yazma vaadini yerine getirememiştir.

Bu yapıtlarda anlatılan öyküler çağdaş tarih yazımı üslubuyla yapılandırılmış olduklarından ve örneğin Med tarihi gibi konularda tutarlı anlatılar sunduklarından, günümüz okuru için son derece çekicidir. Bununla birlikte anlatıları ancak büyük bir ihtiyatla kullanılabilir ve dikkatle değerlendirilmeleri gerekir. Temel sorunlardan biri, Perslerin Yunanların baş düşmanları olmaları ve bu nedenle onlara karşı güçlü bir önyargı olmasıdır. Yunanlar Persleri genellikle kötü her şeyin cisim bulmuş hâle olarak göstermişlerdir. Yunan erdemlerinin tam aksini sergileyen ayna görüntüsü olmuşlardır (ılımlılık-aşırılık, erillik-dişilik vs.). Üstelik, öykülerin çoğu söylentilere dayanır ve adlarla olaylar birbirine karıştırılmıştır. Beşinci yüzyılda Herodotos yedinci yüzyılın Asurluları hakkında, bir zamanlar Yakındoğu'ya hükmetmiş ve çok zengin oldukları dışında pek az şey biliyordu. Medler hakkındaki tarihi akıcı ve ayrıntılı bir anlatı gibi görünür, ama anlaşılan çoğunlukla kurmacadan ibarettir ve Perslerin Medler hakkındaki öykülerine dayanır. Dolayısıyla, klasik yazarlar yerel kanıtlara dayanılarak kurulması gereken Yakındoğu tarihi konusunda güvenilir bir kaynak değildirler.

geçen liderleri 614'te Asur'a saldırarak çok geçmeden Babillilerin yardımıyla bu devleti yıktı.

Kyaksares askeri genişlemeyi sürdürerek Urartu devletinden geriye kalanları ortadan kaldırdı ve batıda Anadolu'ya doğru ilerleyerek Kızılırmak'a ulaştı. Burada Lydia kralı Alyattes'le karşılaştı. Herodotos'a (1.74) göre, 28 Mayıs 585'e tarihlen- direbileceğimiz tam güneş tutulması savaşa son verdi ve Babil ile Kilikia krallarının himayesinde bir barış anlaşması yapıldı. Medler tahkim edilmiş kentler (örneğin Kerkenes) kurarak sınırları koruma altına aldılar. Aynı dönemde doğuda İran'a sefer düzenleniyordu, ama bu konuda hiçbir bilgimiz bulunmamaktadır. Büyük bir Med

devletinin varlığı Babilliler için tehdit olmasa bile mücadele kaynağı oluşturunuyordu. Babil'in hemen kuzeyinde Fırat ve Dicle nehirlerini birleştiren ve sonraları Med suru adını alacak olan devasa bir sur inşa ettiler ve Medlerin Kuzey Suriye'deki kentleri işgal etmeleriyle ilgili anlatılar bulunmaktadır.

Med devleti ya ayaklanmış tebaa olan ya da bu devleti fetheden komşuları Persler tarafından yıkıldı. Babil kaynaklarına ve Herodotos'a göre Med soyluları Pers Kyros'un tarafını tutmuşlardır. Herodotos'a göre bunun nedeni, son Med hükümdarı Astyages'in zalimliğidir. En geç 550'de Persler eskiden Medlerin egemenliğinde olan toprakların tamamını ele geçirmişlerdi. Dolayısıyla Medler, Asur'u bozguna uğratmış oldukları ve Pers İmparatorluğu'nun kuruluşunu hazırladıkları için önemlidirler, ama haklarında hâlâ pek az şey bilinmektedir. Pek az Med yerleşmesi kazılmıştır ve uzmanlar kesinkes Med olarak tanımlayabilecekleri hiçbir şey bulamamışlardır. Başkent Ekbatana günümüzdeki Hemedan'ın altındadır ve bu nedenle kazılamamaktadır. Bu büyüklükte bir devletin bir bürokrasisi olmaması mümkün görünmemektedir, ama Media'dan günümüze ulaşmış tek bir metin bile bulunmamaktadır. Hızlı genişlemesi göz önüne alındığında, Media'nın kendisine tabi topraklardaki egemenliğini pekiştirmeye pek az vakit bulabilmiş ve bu nedenle yerel hükümdarlarla yapılan vasallık anlaşmalarına bel bağlamış olması mümkündür, fakat devletin örgütlenişiyile ilgili tüm tarihsel kurgular varsayımdan ibaret kalacaktır.

Medlerin batıya doğru yayılmaları sonucunda Anadolu'nun kimi bölgeleri bir kez daha Yakındoğu tarihi yörüngesine girer. Asurlular döneminde bölgenin yalnızca güney kısmı imparatorluğa katılmış, kuzeye ve doğuya ise yalnızca birkaç sefer düzenlenmişti. Burada Asur'un başlıca hasmı, sonraki Yunan geleneğinde kralı Midas'ın muazzam zenginliğiyle ün kazanacak bir Orta Anadolu devleti olan Phrygia'ydı. II. Sargon'un savaştığı Muşku halkından Mita aynı kişi olmalıdır. Midas, Urartu kralıyla birlikte Kuzey Suriye ve Güney Anadolu'da Asur karşıtı ayaklanmaları destekledi, ama sonunda Sargon'la barış antlaşması yaptı. Asıl düşmanıysa kuzeyden geldi. MÖ 695'te göçebe Kimmer savaşçıları Phrygia'yı istila ederek başkent Gordion'u yağmaladılar. Bir diğer kuzeyli göçebe grup olan İskitlerle birlikte Yakındoğu'nun pek çok yerinde kargaşa yarattılar. Urartu'yla Asur pek çok kez onlara karşı savaştılar ya da diplomasi yoluyla kendilerinden uzak tutmaya çalıştılar. Medler ise Herodotos'a göre bir süreliğine İskitlerin hâkimiyetine girdiler. Asur'un nihai bozgununda iki grup da yer aldı ve asla bir devlet kurmamakla birlikte Anadolu'da varlıklarını korudular. İskitlerin anayurdu görünüşe bakılırsa Karadeniz'in kuzeyindeki bölgeydi ve Pers kralı Dareios onlara karşı başarısızlıkla sonuçlanan seferlerini buraya düzenlemişti.

Phrygia'nın gücü ciddi derecede azaldığında, batı komşusu Lydia Anadolu'nun batısındaki başlıca güç oldu. Kral Gyges Asurlularla temas kurdu ve dönemin büyük kralları arasına katılmak istedi. Altın ve gümüş madenlerine erişimi, devlete zenginliğiyle ün kazandırmıştı. Lydia altıncı yüzyılda kral Alyattes (saltanatı yakl. 610-560) komutasında her yöne doğru genişledi ve böylece, Anadolu'nun batı kıyılarındaki Yunan yerleşimcilerle karşılaştı. İki halk arasındaki yakın etkileşim ilk başta elektrumdan darbedilen Lydia icadı sikkenin kullanımının çarpıcı derecede artmasını sağladı. Üstelik, Yunanlar Lydia'yla ilgilenmeye başladılar: Yunanlarla

doğulular arasındaki düşmanlığın kökeninin Yunan kentleriyle Lydia Krallığı arasındaki çatışmalara dayandığını düşünen Herodotos, Lydia tarihini ayrıntılı olarak anlatmıştır. Alyattes'in ardılı Kroisos (saltanatı 560-547) Ege Denizi ile Kızılırmak arasındaki bölgede kesin bir egemenlik kurmak istedi ve Anadolu'nun batısındaki Yunan kentlerini sürekli baskı altında tuttu. Perslere saldırısı sonunu getirdi. Kroisos Kızılırmak'ı büyük bir orduyla geçti, ama Pers kralı Kyros önünü keserek onu kendi topraklarına sürdü ve başkent Sardes'in yanı sıra tüm Lydia Krallığı'nı ele geçirdi. Persler bir kez daha daha önceki hükümdarların attıkları temelden faydalandılar.

Anadolu'da Kilikia, Karia ve Lykia gibi tarihleri yine Yakınoğu kaynaklarına ve Klasik kaynaklara dayanılarak çıkartılabilen başka devletler de vardı. Bu devletlerin yazılı ve arkeolojik kalıntıları, dilde ve kültürde ikinci binyılın bazı geleneklerinin sürdürölmüş olduğunu ve başta denizci Fenikelilerle Yunanlar olmak üzere çevre dünyadan etkilenildiğini gösterir. Batı Anadolu'da büyük bir kültür çeşitliliğı ve yoğun bir etkileşim olduğunu görüyoruz. Dolayısıyla, Klasik Dönem öncesi Yunan kültürünün büyük oranda Yakınoğu geleneklerinden etkilenmiş olması hiç de şaşırtıcı değildir. Sekizinci - altıncı yüzyıllar arasında Yunanistan'ın edebiyatı ve sanatı, Yakınoğu geleneklerinden etkilenmiş Doğu Akdeniz dünyasının kültürel bileşiminin bir parçasıydı.

14.2 Yeni Babil Hanedanı

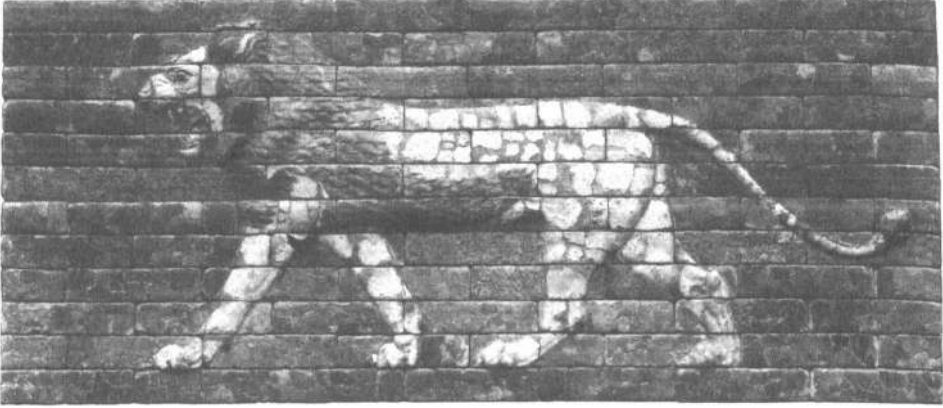
Asur'un Güney Mezopotamya'daki kontrolünün Asurbanipal'ın ölümünden sonra zayıflaması üzerine Nabopolassar adlı yerel bir yetkili 626'da Babil tahtını ele geçirdi; 616'ya gelindiğindeyse tüm bölgeyi kendi yönetimi altında birleştirmiş olacaktı. Modern tarihçilerin çoğunlukla Yeni Babil hanedanı adını verdikleri bir hanedan kurdu ve Asur İmparatorluğu'nun yıkılmasında rol aldı (kral listesi için bkz. s. 275). Asur'un ortadan kalkması tüm Suriye-Filistin bölgesinde bir güç boşluğu yarattı ve Babil'le Mısır bölgede üstünlük kazanmak için yıllarca birbirleriyle çekiştiler. Babil ordularına başlangıçta veliaht ve sonra da kral olarak II. Nebukadnezzar önderlik etti. MÖ 605'te Kuzey Suriye kenti Karkamış yakınlarında Mısırlıları ağır bir bozguna uğrattı. Kısa bir süre sonra babası öldü ve II. Nebukadnezzar'ın tahttaki hakkını güvenceye almak için hızla Babil'e dönmesi gerekti. Hemen ardından batıya döndü ve Mısır yakınlarında savaşlar verilmesine karşın, Babil burada egemenliğini kabul ettirmekte zorlandı. Bölge devletleri sürekli olarak Mısır'ı destekleyerek ayaklanıyorlardı. Bizim en iyi bildiğimiz örnek, Asur'un yıllar önce kurmuş olduğu model temel alınarak Babil İmparatorluğu'nun bir eyaletine dönüştürölmüş Yahuda'dır. MÖ 597'de Nebukadnezzar yerel kralı devirerek yerine bir kukla hükümdar getirdi; halkın önemli bir kesimiyse Babil'e süröldü, ancak yeni kral efendisine sırt çevirdi ve 587'de başkent Kudüs kuşatılıp yıkılarak halkın bir bölümü yine süröldü. MÖ 582'de Babil valisi bir ayaklanma sırasında öldüröldü ve Nebukadnezzar duruma yeniden müdahale etmek zorunda kaldı; Yahudalılar yine süröldüler. Kuşatmanın on üç yıl sürdüğü Tyros gibi eskiden bağımsız olan devletler ilhak edildi. Nebukadnezzar belki de Mısır'ı istila etme niyetinde olduğundan, Suriye-Filistin üzerinde tam bir

egemenlik kurmak istiyordu. Bu devletle girilen ve sonuçsuz kalan pek çok çatışmadan sonra görünüşe bakılırsa pes etti ve 567'de sınır çizgisi üzerinde anlaşıldı.

Nebukadnezzar Yeni Babil hanedanının büyük askeri lideri olarak öne çıkar, ama elimizdeki belgelerin mahiyeti bu görüntünün abartılmasına yol açmış olabilir. Asurluların aksine Babil kralları seferleriyle ilgili ayrıntılı anlatılar bırakmamışlardır ve Nebukadnezzar hakkındaki bilgiler iki vakayinameye ve Eski Ahit gibi dış kaynaklara dayanır. Sonraki Yeni Babil kralları konusunda elimizde yalnızca askeri başarılarla ilgili muğlak göndermeler bulunmaktadır, ama onların da bu alandaki başarıları hiç de azımsanacak düzeyde olmayabilir. Örneğin Neriglassar Güneybatı Anadolu'nun önde gelen devleti Kilikia'yı ilhak etmiş ve Nabonidus Arabistan Çölü'nün kuzeyindeki pek çok vahayı fethetmiştir. Dolayısıyla, Babilliler Asur İmparatorluğu sınırlarının bazılarını aşmışlardır. Yine Asurlular örneğinin aksine, imparatorluklarını nasıl yönettikleri konusunda hiçbir fikrimiz yok. Vali atamış olduklarını biliyoruz, ama eyaletlerin adları ve büyüklükleri, vergilerin hangi yollarla toplandığı gibi konularda bilgimiz bulunmuyor. Babil devletinin arşivleri günümüze ulaşmamıştır. Suriye kenti Dur-Katlimmu'dan elde edilen yetersiz kanıtlara bakılırsa, başlarda Asur uygulamaları sürdürülmüş olabilir. Örneğin Yahudalılar gibi halkların arka arkaya topraklarından sürülmelerine rağmen ayaklanmaktan vazgeçmemeleri, Babil imparatorluk yönetiminin baskıda Asur'dan geri kalmadığını gösterir.

Dönemin kralı yazıtları inşaat faaliyetlerine yoğunlaşmıştır ve kralların bu alanda olağanüstü faal olduklarını arkeoloji de doğrular. Nebukadnezzar Babil'i yeniden inşa etmeye girişmiş ve antik dünyanın hayal gücünü etkileyen bir kente dönüştürmüştür. Hem kent surları hem de asma bahçeleri Antik Dünyanın Yedi Harikası arasında yer alır. Herodotos'un betimi, Babil'in nasıl bir hayranlık uyandırdığını göstermektedir (1.178-183). Yunan tarihçinin kenti ziyaret edip etmediği konusunda tarihçiler fikir birliği içerisinde değildirler ve bu sorunun yanıtı asla bulunamayacaktır. Babil'i zenginliğin ve görkemin doruğu olarak gördüğü yönündeki açık işaretler, bunun saptanmasından çok daha önemlidir. On dokuzuncu yüzyıl sonlarında başlamış olan kazılar bu imgeyi bir derece doğrulamıştır. Örneğin, kentin alçak kabartma boğa, aslan ve ejderha imgeleriyle bezenmiş bir girişi olan İstar kapısı ortaya çıkarılmıştır (bkz. Resim 14.2). Büyük İskender'in ortadan kaldırmış olduğu Marduk zigguratı heybetiyle Kutsal Kitap'taki Babil Kulesi öyküsüne esin kaynağı olmuştur. Nebukadnezzar bu inşaat projelerinden sorumlu yegâne Babil kralı olmasa da üzerine yazıtlar yazdırdığı binlerce tuğla ve taş, onun büyük katkısının kanıtıdır. Babil'in pek çok kenti aynı şekilde onarıldı ve tapınakları donatıldı. Asur örneğindeki gibi burada da anlaşılan, imparatorluk ganimetleri yurttan devasa bir inşaat programının finanse edilmesinde kullanılmıştı.

Nebukadnezzar'ın ardılı konusunda büyük sorunlar yaşandı; toplamda yalnızca altı yıl boyunca üç kral hüküm sürdü ve bunlardan ikisi öldürüldü. Tahta nihayet, kraliyet soyundan olmayan Nabonidus (saltanatı 555-539) çıktı. Nabonidus Mezopotamya tarihinin en merak uyandırıcı simalarından biridir ve imajı kesinlikle Marduk rahiplerinin aleyhinde ürettikleri Pers yanlısı propaganda edebiyatıyla belirlenmiştir. Yakındoğu tarihinde annesini bildiğimiz ender kişilerden biridir. Adad-guppi Kuzey Suriye kenti Harran'da ay tanrısı Sin'in müridiydi ve kral Asurbanipal'ın yirminci yılında doğduğunu ve doksan beş yıl boyunca tanrıya hizmet ettiğini

Resim 14.2 Babil'deki İhtar kapısından aslan kabartması: Metropolitan Museum of Art, Fletcher Fund, 1931 (31.13.1) izniyle

Belge 14.1 Adad-guppi'nin otobiyografisinden alıntılar

Bu metin iki kopya hâlinde, ay tanrısı Sin kültürünün merkezi olarak anılan Harran kentindeki caminin girişindeki kaldırım taşları üzerinde bulunmuştur. Adad-guppi'nin birinci elden anlatısıyla başlar ve gömülüşünün betimlenmesiyle sona erer.

Ben Babil kralı Nabonidus'un annesi, gençliğimden beri hizmet ettiğim tanrılar Sin'in, Ningal'in, Nusku'nun ve Sadarnunna'nın kulu Adad-guppi'yim.

Benim doğmuş olduğum, Asur kralı Asurbanipal'ın yirminci yılından Asurbanipal'ın kırk ikinci yılına, oğlu Asur-etel-ilani'nin üçüncü yılına, Nabopolassar'ın yirmi birinci yılına, Nebukadnezar'ın kırk üçüncü yılına, Evil-Merodak'ın ikinci yılına, Neriglissar'ın dördüncü yılına dek doksan beş yıl boyunca yerin ve göğün tanrılarının kralı Sin'e ve büyük ilahın mabetlerine hizmet ettim. Bana ve iyi işlerime memnuniyetle baktı. Dualarımı duyup isteğimi kabul etti, yüreğinin gazabı yatıştı. Harran'ın ortasındaki gözde konutu Ehulhul'la, Sin'in eviyle barıştı.

Tanrılarının kralı Sin bana baktı. Tek oğlum, dölüm Nabonidus'u krallığa çağırdı. Sümer ve Akad krallığını, Mısır sınırından ve yukarı denizden aşağı denize dek tüm ülkeyi şahsen teslim etti.

Tanrılarının kralı Sin rüyamda elini üstüme koyup şöyle dedi: "Senin üzerinden oğlun Nabonidus aracılığıyla tanrıları Harran'daki konuta geri getireceğim. Ehulhul'u inşa edecek, işlerini tamamlayacak. Harran kentini eskisinden de büyük yapacak ve onaracak. Sin'i, Ningal'i, Nusku'yu ve Sadarnunna'yı tören alayıyla Ehulhul'a geri getirecek.

Sin'in sözünü dinledim ve doğru çıktığını gördüm! Tek oğlu(m) Nabonidus, dölüm, ihmal edilmiş Sin, Ningal, Nusku ve Sadarnunna törenlerini tamamladı. Ehulhul'u yeniden inşa etti. İşlerini tamamladı. Harran'ı eskisinden de iyi yaptı, onardı; Sin'i, Nungal'ı, Nusku'yu ve Sadarnunna'yı kraliyet kenti Babil'den Harran'ın merkezine, gözde konutları Ehulhul'a getirdi. Burada (onların) neşe ve mutluluk içinde yaşamalarını sağladı.

Tanrıların kralı Sin daha önce yapmadığını ve daha önce kimseye bahşetmediğini, ilahiliğine tapan, ona niyaz eden bana duyduğu sevgi nedeniyle, tanrıların kralı –başımı yükseltti; ülkede bana iyi bir ün verdi, uzun ve sağlıklı yıllar ve günler verdi. Asur kralı Asurbanipal saltanatından oğlum Babil kralı Nabonidus'un dokuzuncu yılına dek beni 104 yıl boyunca tanrıların kralı Sin'e tapınmaya verdiler. Sağ ve iyi olmamı sağladı. Gözlerim keskin ve aklım mükemmel. Ellerim ve ayaklarım sağlıklı. Sözlerim iyi seçilmiş; yemek ve içmek bana hâlâ iyi geliyor. Etim canlı, yüreğim neşe dolu. Küçüklerimin benden sonra dört kuşak yaşadıklarını gördüm. Olgun yaşlılık çağına eriştim.

Babil kralı Nabonidus'un dokuzuncu yılında [öldü]. Oğlu, dölü, Babil kralı Nabonidus cesedini gömdü, . . . , zarif (giysiler), [parlak] manto, altın . . . [parlak] güzel taşlar, (seçme) taşlar, değerli taşlar . . . cesedini saf yağla birlikte gizli bir yere yerleştirdiler. Önünde yağlı koyunlar ke[stirdi]. Babil'le Borsippa'yı uzak bölgelerde yaşayan [halkıyla birlikte], [krallar ve prenslerle] ve valilerle, Mısır sınırı[ndan] [yukarı] denizden, onun [yükselttiği] aşağı denize kadar topladı . . . yas ve []. [Acı]yla ağladılar. Yedi [gün] ve yedi gece []lerini attılar. Sızlandılar; giysi[lerini] attılar. Yedinci gün tüm ülkenin askerleri saç[larını] kestiler, giysilerini [], [] yiyecek, o koku [top]ladı, [onların] başlarına saf yağ döktü. Yüreklerini şenlendirdi . . .

Çeviri: Tremper Longman III, *Fictional Akkadian Autobiography* (Winona Lake: Eisenbrauns, 1991), s. 225-228. Yazarın izniyle alıntılanmıştır.

belirten bir otobiyografisi bulunmaktadır (bkz. Belge 14.1). Asur egemenliğinden Babil egemenliğine geçilmesi Adad-guppi'nin durumunu etkilemedi. Nabonidus da ay tanrısına tapıyordu ve bu nedenle Marduk rahipleri ona düşman olmuşlardı. Harran ve Ur'daki Sin tapınaklarına özel önem verdi ve kızını Ur'un yüksek rahibesi yaparak yıllar önce ortadan kaybolmuş bir görevi yeniden canlandırdı, fakat Marduk rahiplerini en çok rahatsız eden, 552'de başkent Babil'den ayrılarak sorumluluğu oğlu Belşazar'a bırakıp Arabistan Çölü'ndeki Teyma vahasına taşınma kararı oldu. Bu durum, kralın törenleri bizzat yönetmesi gereken yeni yıl şenliklerinin iptal edilmesine yol açtı. Yılın başlangıcını işaret etmek üzere her yıl Marduk'un heykelinin tapınağına getirildiği tören yapılmadı ve bu da tüm kült döngüsünü bozdu. Üstelik, Nabonidus yaklaşık on yıl sonra Teyma'dan döndüğünde, Marduk'un Babil'deki tapınağı da dâhil olmak üzere pek çok tapınağı Sin tapınağına dönüştürdü.

Bu hareketleri nedeniyle gözünden düştüğü Babil rahipleri belki de daha onun saltanatı sırasında, yaptıklarını Marduk'un öcünü alacağı bir suç olarak gösterdikleri metinler üretmişlerdir. Pers kralı Kyros'un Babil devletlerinin kralı olduğu tarihlerde yazılan bir metinde şöyle denir:

Kendi planınca, tanrıların kralı Marduk'a tapınmayı kaldırdı; Marduk'un kentine hiç durmadan kötülük etti . . . Her gün, [] hiç acımadan sakinlerine angarya getirdi, hepsini mahvetti.¹

Nabonidus'un çöle taşınması, muhtemelen kralın dini güdülerden ziyade uluslararası siyasi duruma dair zeki bakışıyla ilgilidir. Ay tanrısının kültü Arabistan'da gerçekten

güçlüydü, ama Nabonidus'un yazıtlarında bölgede bu kültü teşvik ettiği yönünde bir işaret görülmez. Sarayı Teyma'ya taşıma kararında muhtemelen, İran'da yaşanan siyasi değişimler daha etkili olmuştur. MÖ 559'a gelindiğinde Kyros Perslerin önderi olmuş ve belki de daha 553'te Medleri yenilgiye uğratmıştı. Nabonidus yeni kralın genişleme hedefini anlamış olabilir. Anadolu'dan gelen ordular için Kuzey Mezopotamya ile Suriye kolay hedeflerdi ve bu toprakların kaybedilmesi Babil'in Akdeniz'le temasını kesecekti. Nabonidus denize ulaşma imkânını güvenceye almak için çölde Babil'den batıya giden yeni yollar aramış olabilir. Üstelik, Kuzey Arabistan zenginliğiyle ünlüydü; belki bu da kralı cezbetmişti. Dolayısıyla, çöle taşınması anayurdunda kendisine karşı duyulan düşmanlığı artırmış olsa da aslında anlamsız bir adım değildi.

Belki de Babil halkının krallarına duyduğu öfke nedeniyle Persler bölgeyi anlaşılan kolayca fethetmişlerdir. Kyros 539'da Zagros Dağları'ndan ülkeye girdi. Diyala ve Dicle nehirlerinin birleşme noktasında, Perslerin kazandıkları önemli bir çarpışmanın ardından, kentler direnişe karşılaşılmadan ele geçirildi. Babil 12 Ekim 539'da düştü ve bölgede yerel egemenlik yüzlerce yıllığına sona erdi. Persler başkentle birlikte Babil İmparatorluğu'nun tüm topraklarını aldılar ve eşi görülmemiş genişlemede bir kez daha geçmişin başarılarından faydalandılar. Kyros Babil üzerindeki iddiasında Nabonidus'un olumsuz imajından faydalandı ve kendini Marduk'un düzeni ve adaleti geri getirmek için seçtiği kurtarıcı olarak gösterdi. Nabonidus'un bu imgesini sonraki Yahudi geleneğinde de görüyoruz. MÖ birinci yüzyılda Ölü Deniz Yazmaları'nda, Teyma'dayken kötü bir hastalığa yakalandığı anlatılır. Eski Ahit'in Hellenistik Dönem'de yazılmış Danyal Kitabı'nda bu imaj, Yahudi geleneğinde daha iyi bilinen ve daha çok nefret edilen Nebukadnezzar'a atfedildi: "... ve insanlar arasından kovuldu ve saçı kartal tüyleri gibi ve tırnakları kuşlarınki gibi uzayıncıya kadar öküzler gibi ot yedi ve bedeni göklerin çiyiyle ıslandı" (Danyal 4,33).

Yeni Babil dönemi Babil'de temeli tarıma dayanan on iki yüzyıllık büyük bir ekonomik refah dönemini başlattı. Yüzlerce yıl boyunca süren yıkıcı savaşlardan sonra barışa kavuşulması sulama sisteminin genişletilebilmesini sağladı ve tüm kırsal kesimi kapsayan bir kanal ağı inşa edildi. Su pahalı bir mal olsa da artık geniş topraklarda ekim yapılabilirdi. İşgücü de kıttı. Bu nedenle Yeni Babil kralları Asurluların sürgün uygulamalarını devam ettirerek pek çok kişiyi Babil'e yerleştirdiler. Bu da dâhili kolonileştirme politikası izlendiğini, zorunlu işgücü kullanılarak devlet arazilerinin geliştirildiğini gösteriyor olabilir.

Hem Babil içinde hem de imparatorluğun diğer bölgeleriyle ve yurtdışıyla büyük bir mal takası olduğunu görüyoruz. Kanallar sayesinde tarım ürünleri gemilerle kolayca nakledilebiliyordu ve pek çok belgede arpa, hurma ve diğer kalemlerin nakliyatı kaydedilmiştir. Bu girişimler Babil'deki Egibi evi gibi ticaret evlerince finanse ediliyordu. Mevduat topluyor, kredi veriyor, müşterilerinin borçlarını ödüyor ve kredi vererek bedeli gelecekte ödenmek üzere mal alınabilmesini sağlıyorlardı. Aile tarım ürünleri ticaretindeki büyük başarısı sayesinde geniş topraklar aldı ve üyelerinden bazıları Babil'in önde gelen memurları arasına girdiler. Kentlerde seyyar satıcılar tuz, bira, pişirme gereçleri vb. satıyorlardı. İmparatorluğun bölgeleri arasında ve imparatorluk ötesindeki ülkelerle uzun mesafeli ticaret yapılıyordu. Mısır, Kıbrıs,

Anadolu, Suriye-Filistin, Babil ve Batı İran demir, bakır, kalay, lapis lazuli, kumaş ve kumaş imalatı ürünleri (natron, boya vb.), şarap, bal ve baharat gibi malların büyük miktarlarda takas edildiği bir dünya meydana getirmişlerdi. Tacirler saraya ve tapınaklara bağlı ya da bağımsız olarak çalışabiliyorlardı. Görünüşe bakılırsa siyasi sınırlar işlerini etkilemiyordu. Örneğin, Babil’de çok sayıda Atina çanak çömleği bulunmuştur. Siyasi rejim değişiklikleri de bu faaliyeti olumsuz etkilemiyordu ve Persler Babil’i fethettiklerinde Egibi evi işlerini kesintisiz sürdürebildi.

Bu geniş çaplı ekonomik faaliyet ayrıntılı bir muhasebe gerektiriyordu. Yeni Babil ve sonraki Akhaimenid dönemleri, Babil’in III. Ur döneminden sonra günümüze en çok sayıda belgenin ulaştığı dönemleridir. Yaklaşık 15.000 tablet yayımlanmıştır ve müzelerde daha pek çok tablet olduğu bilinmektedir. Belgelerin neredeyse tamamı tapınak ve özel arşiv kökenlidir. Dolayısıyla, sarayın ekonomideki rolü doğrudan belgelenmemiştir ve bu durum bizim bakış açımızı etkilemektedir. Pek çok tapınak tarlaları, meyve bahçeleri ve sürüleri olan büyük ve kendine yeterli tarım mülklerine sahipti. Zenginliklerinin önemli bir bölümü, toprakları ya da başka gelir kaynakları bulunan ve tapınak mülklerine yakın yerlerde yaşayanların ödedikleri “ondalık”lardan geliyordu. Rakam kesin olarak %10 olmasa da kral dâhil herkes tarlalardan, meyve bahçelerinden, sığırlardan vb. kaynaklardan elde ettiği kârın bir kısmını tapınağa vermek zorundaydı. Bunlar aynı olarak ya da gümüşle ödeniyor ve özel memurlarca toplanıyordu. Bu ödemeyi yapamayanlar tefecilerden borç almak ya da çocuklarını köle olarak tapınağa vermek zorundaydılar. Ücretli işgücü az olduğundan, vasıfsız işlerin yapılmasında kölelerden faydalanılıyordu. Bir diğer köle kaynağıysa kralın tapınaklara verdiği savaş esirleriydi, ancak tapınak topraklarının büyük bölümü, karşılığında kira olarak hasadın bir kısmını vermeleri şartıyla kendilerine arazi tahsis edilmiş köle olmayan işçilerce ekiliyordu. Saray ve özel toprak sahipleri mülklerinde aynı düzenlemeyi uyguluyorlardı. Gerektiğinde tohum, tahıl, alet ve koşum hayvanları veriyorlar ve böylece çiftçilerin toprağa fazla yatırım yapmalarına gerek kalmıyordu. Ne var ki izin almadan ayrılmaları yasaktı; kaçaklar tutuklanıp zincirlenerek iade ediliyordu.

Kira toplama, tohum ve araçların dağıtımı ve ayrıca ürün pazarlama işleri karmaşık bir örgütlenme gerektiriyordu. Hem kurumsal hem de özel toprak sahipleri bu işi kendi başlarına yapmayı pek istemediklerinden, ikinci binyıl başlarından itibaren erken Babil tarihinde görüldüğü gibi, girişimcilere başvuruyorlardı. Bu araçlar çoğunlukla, aynı bölgedeki çeşitli toprak sahipleri için bu tür işleri idare eden ve işlerini farklı siyasi rejimler altında sürdürebilen işletme evlerinde örgütleniyorlardı. Gümüşe ulaşabilmeleri hasattan önce alım yapabilmelerini, kentlere nakliyatı finanse edebilmelerini ve borçlu kiracılara kredi verebilmelerini sağlıyordu. Varlıklarıyla ticareti de finanse ediyorlardı. Arşivleri, Yeni Babil döneminin ikinci büyük belge kaynağını oluşturur.

Yeni Babil toplumu büyük oranda kentlerde yoğunlaşmıştı. Kentleşme düzeyi ikinci binyıl başlarındaki oranlara ulaşmasa da önceki yüzyıllardaki düzeyden yüksekti. Babil gibi yerler büyüklük ve nüfus açılarından muazzam bir boyuta ulaşmışlardı ve geniş bir artbölge tarafından beslenmeleri gerekiyordu. Talebin karşılanması için tarım üretiminde bölgelere göre uzmanlaşmaya gidilmiş olabilir. Kentlerle devlet arasındaki ilişki Yeni Asur dönemindekine benziyordu. Krallar kimi

eski kentlere özel imtiyazlar tanımak, onları askerlik ve işgücü hizmetlerinden muaf tutmak zorundaydılar. Kentler, elimizdeki belgelerin çoğunun kaynağı olan tapınak etrafında örgütlenmiş, kendi kendini yöneten örgütlerdi. Kendi mahkemeleri vardı ve davalar genellikle meclis önünde görülürdü. Ama bu meclislere kimlerin katılabildiğini bilmiyoruz. Bireyin tapınak hiyerarşisi içerisindeki yeri toplumsal statüsünü ve kent yönetimindeki yetkesini belirlediğinden, bu kentlerin toplumsal yapısını tapınak belirliyordu. Örneğin vasıflı zanaatkarlar gibi özgür işçiler haklarını bir grup hâlinde müzakere edebiliyorlardı. Kırsal kesim nüfusuysa böyle ayrıcalıklı bir konuma sahip değildi. Üzerinde çalıştıkları toprağa bağlıydılar ve toprak sahiplerine işgücü ve kira vermek zorundaydılar. Yüksek devlet memurlarına mülk veriliyor, II. Nebukadnezar'dan sonra yaşanan halefiyet sorunları gibi siyasi krizler sırasında bu mülkler tekrar tekrar el değiştiriyordu. Mülk sahipleri mülkleriyle pek az bağı bulunan, işletmeyi yerel girişimcilere bırakmış ve yalnızca kârla ilgilenen toprak beyleriydi. Çiftçilerin birçoğuydu imparatorluğun uzak bölgelerinden getirilip köylere yerleştirilmiş sürgünlerdi.

İmparatorluğun çekirdek bölgesine sürgün etme politikası ve yabancı devletlerle yoğun temaslar, Babil gibi kentlerde çeşitli etnik kökenlerden insanların birlikte yaşamasına yol açtı. Suriye-Filistin, Fenike, Elam, Pers, Media, Ionia, Kilikia ve Mısır kökenli kişiler yan yana yaşıyorlardı. Üst sınıftan sürgünlerin kraliyet sarayında yaşamalarına izin veriliyordu. Düşman devletlerden kişiler de kabul ediliyordu: Örneğin, tüm Babil'de çoğunlukla çiviyazısı tabletlerin yazmanları olarak Mısırlılara rastlıyoruz.

Babil'de çok sayıda dil ve âdet birlikte var olmuştur, ancak bunlar krallar eski Babil kültürünü ve geleneklerini sürdürme, hatta diriltme politikası izliyorlardı. Akadca artık fazla konuşulmuyordu ve temel yerel dil olarak yerini Aramice almıştı, ama hâlâ kültür ve idare diliydi. Yeni Asur dönemindeki gibi eski literatür kopyalanıyor ve korunuyordu, fakat geçmişle etkileşim bu kadarla sınırlı değildi. Yazıtlarda eski çağlardan kalma Akadca ifadeler ve Sümerce sözcükler kullanılıyordu. Kimi zaman çiviyazısı üçüncü binyıldakine benzetiliyordu. Geçmişe duyulan ilgi metinlerle sınırlı değildi. Keşfedilen eski sanat eserleri korunuyordu. Nabonidus Akad kralı Sargon'un bir heykelini bulmuş, bir tapınağa yerleştirmiş ve düzenli olarak adakta bulunmuştur. Modern araştırmacılar Nebukadnezar'ın Babil'deki sarayında Babil'e ve komşu bölgelere ait III. Ur dönemine dek inen nesnelerle dolu bir mekân bulmuşlardır. Başka kentlerde de benzer koleksiyonlar vardı. Tapınaklar onarılırken en eski temellerin yerlerinin bulunmasına önem veriliyordu; dolayısıyla, günümüzün arkeolojik araştırmalarına benzer araştırmaların yapıldığını söyleyebiliriz. Nabonidus, Nebukadnezar'ın Sippar tapınağının temellerini bulamadığını ve bu nedenle onarımın sağlam olmadığını söyler. Bu yüzden, Akad kralı Naram-Sin dönemine ait temelleri bulunana dek kazıları tekrarlatmış ve tapınak ancak bundan sonra düzgün şekilde yeniden inşa edilmiştir. Nabonidus hatta, Naram-Sin'in kendisinden 3200 yıl önce hüküm sürdüğünü saptamıştır. Hesabı tümüyle yanlıştır, ama kendini çok eski bir geleneğin vârisi saydığını gösterir. Bu tutum, aslen Sargon tarafından oluşturulmuş Ur'daki ay tanrısının yüksek rahibeleri mevkini nasıl yeniden canlandırabildiğini açıklar. Yeni Babil hanedanı eski Yakındoğu tarihinin son yerel Mezopotamya hanedanıdır ve bu nedenle sona eriş, herhalde

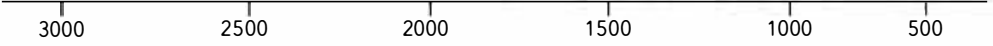
o dönemin insanları için olmasa bile, bizler tarafından çok önemli bir olay kabul edilebilir. Krallar kendilerini üçüncü binyıla dek inen eski büyük Babil geleneğinin bir parçası olarak görüyor ve bu geleneği teşvik ediyorlardı. Hanedanın devrildiği sıralarda Babil kültürü son derece güçlüydü ve kendisin takip eden tarihi çağda da ayakta kaldı.

NOT

- 1 Çeviri: Mordechai Cogan, ed. W.W. Hallo, *The Context of Scripture* (Leiden: E.J. Brill, 2000), cilt 2, s. 315.

Pers İmparatorluğu

- 559 Persia'da Kyros iktidara gelir
- 547 Kyros Lydia'yı fetheder
- 539 Kyros Babil'i fetheder
- 525 Kambyses Mısır'ı fetheder
- 521 Dareios tahtı gasp eder
- 490 Yunanistan'da Marathon Savaşı
- 331 Büyük İskender III. Dareios'u yener
- 323 İskender Babil'de ölür

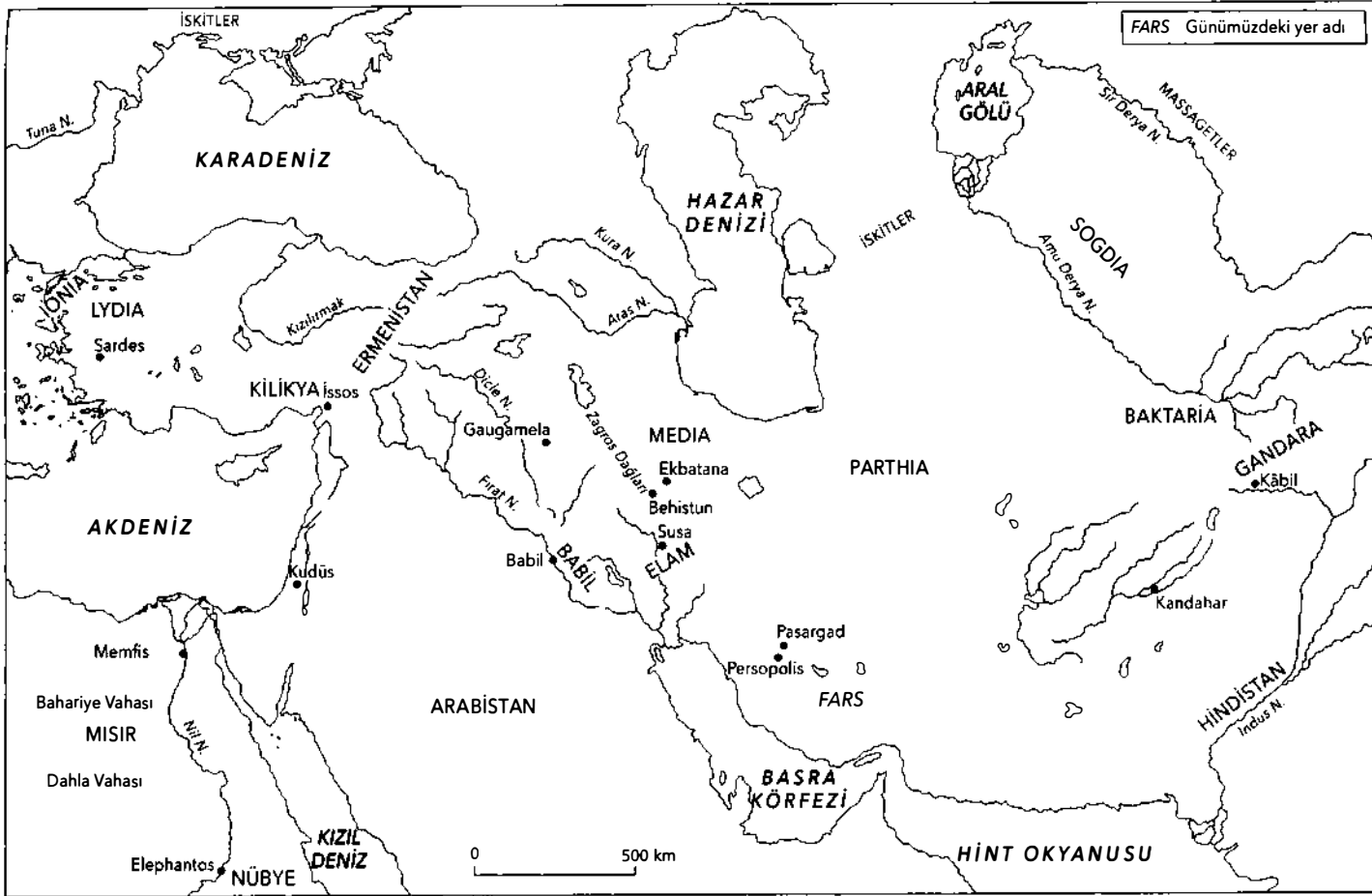
Altıncı yüzyılın ikinci yarısında Güneybatı İranlı Persler birkaç on yıl içinde tüm Yakındoğu'yu ve İndus Vadisi'nden Kuzey Yunanistan'a, Orta Asya'dan Güney Mısır'a uzanan diğer bölgeleri içine alan muazzam bir imparatorluk kurdular (kral listesi için bkz. s. 276). Bu imparatorluk iki yüz yıl boyunca az çok bir bütün olarak ayakta kalacaktı; bölgenin önceki ve sonraki imparatorluklarıyla kıyaslandığında uzun bir süredir bu. Dilleri, kültürleri, ekonomileri ve sosyopolitik örgütlenmeleri farklı alanları başarıyla bir araya getirdi ve Yakındoğu tarihinde halklarının çeşitliliğini kabullenen ilk devlet oldu. Persler pek çok kez girişimde bulunmalarına rağmen kara Yunanistan'ını fethetmeyi başaramadıklarında hızlı yayılmaları durmuştur ve elimizdeki tarihsel kayıtlara bu savaşlar hâkimdir. Klasik kaynaklarda Pers tarihi ayrıntılı olarak verilmiştir, ama imparatorluğun tehdit ettiği bir halkın

bakış açısıyla yazılmış bu kaynaklar son derece önyargılıdır. Bir taraftan Persler sık sık klişeleşmiş bir olumsuz ışık altında gösterilir, fakat kimi yazarların yaklaşım-ları zaman zaman şaşırtıcı derecede nüanslı olabilmektedir. Örneğin Herodotos Kambyes'i gözü dönmüş bir çılgın olarak betimler belki, ama Kserkses'i hem stratejik içgörülerinde başarılı bilge bir hükümdar hem de bir tiran olarak gösterir. Ksenophon ise Kyros'u ideal kral örneği olarak betimler. Diğer taraftan, Yunanlar temelde imparatorluğun batı kısmına önem veriyorlardı ve geniş doğu toprakları hakkında hiçbir bilgi aktarmamışlardır. Doğrudan Perslere ait tarihsel kayıtların azlığı sorunu daha da ağırlaştırır. İnşaat faaliyetleri dışındaki konularla yalnızca münferit metinlerde, özellikle de Dareios'un tahta çıkışına dair kendi anlatısında karşılaşılır. Yunan kaynaklarındaki göndermelerden bildiğimiz sayısız seferle ilgili hiçbir anlatı yoktur. İmparatorluğun, kayıtların titizlikle tutulduğu Mısır ve Mezopotamya da dâhil olmak üzere çeşitli yerlerinde ekonomik uygulamalar sürdürülse de tarihsel kurgularda pek az arşiv kullanılmıştır. Bu nedenle Pers İmparatorluğu hakkındaki bilgimiz batı bölgelerine odaklanmıştır ve olumsuz yönlerini vurgular, fakat bu bizi, Büyük İskender tarafından yenilgiye uğratılana dek çok geniş toprakları bir arada tutmuş başarılı bir imparatorluk yapısı barındırdığını görmekten alıkoymamalıdır. Varlık gösterdiği süre boyunca, Yakındoğu'yu gelecek yüzyıllarda da etkileyecek yönetim ve idare modelleri kurmuştur.

15.1 Perslerin Yükselişleri ve Yayılmaları

Pers İmparatorluğu'nun çekirdek bölgesi İran'ın güneybatısında, eski Elam devletinin ve Media'nın güneyindeki günümüzde Fars adı verilen bölgedeydi. Altıncı yüzyıl başlarından itibaren yerel hanedan Akhaimenes adında bir kişiye dayandırmış ve Persler için Akhaimenid'ler terimi de sık sık kullanılmıştır. MÖ 559'da tahta çıkan Kyros 553 ya da 550'de Medleri yendi. Herodotos onun efendisini devirmiş bir vasal olduğunu iddia eder; Babil kaynaklarındaysa bir devletin diğerini fethetmiş olduğu bildirilir. Kyros böylece Med kralı rolünü üstlendi ve bu devletin egemenliğindeki tüm toprakları devraldı. Yönetim sistemindeki süreklilik öylesine belirgindi ki Yunanlar Pers kralından çoğunlukla "Med" olarak bahsetmişlerdir. Kyros ve hemen sonrasında gelen ardılları imparatorluğu hızla genişlettiler. Kyros 547'de Lydia kralı Kroisos'u yenerek Ege Denizi'ne ve Anadolu kıyılarındaki Yunan kentlerine ulaştı. MÖ 546-540 arasında Doğu İran'a seferler düzenlemiş olması muhtemeldir, ama ayrıntıları bilemiyoruz. MÖ 539'da Babil'e yürümüştür ve bu savaş, halkın kral Nabonidus'tan hoşlanmaması sayesinde kolayca kazanılmış gibi görünmektedir. Babil tahtını ele geçirmesi, Arabistan ve Kilikia'nın kaybedilmesine rağmen, Kyros'u tüm Yeni Babil İmparatorluğu'nun hükümdarı yaptı. Kyros'un saltanatı, Herodotos'a göre 530'da bir çarpışma sırasında ölmüş olduğu Orta Asya'daki askeri faaliyetlerle sona erdi.

Ardılı Kambyes (saltanatı 529-522) veliaht ve ortak naip olarak batı seferlerinde zaten aktif bir rol üstlenmişti ve saltanatındaki en büyük askeri başarısı, 525'te Mısır'ı fethetmesi oldu. Ne var ki Kuzey Afrika kıyılarına, vahalara ve Nübye'ye de yayılmaya çalışarak gücünü fazlasıyla zorladı, ama başarısızlığa mahkûm girişimlerde bunlar. Mısır'ın ilhakı Asurlular zamanındaki gibi bir akın olarak kalmadı; ülke Pers

Harita 15.1 Pers İmparatorluğu (Kaynak: Josef Wiesehöfer, *Das antike Persien*, Zürich: Artemis and Wickler, 1993).

İmparatorluğu'na doğrudan katıldı. Kambyses Mısır kralı oldu ve görünüşe bakılırsa, 522'ye dek saltanatının büyük bölümü boyunca burada kaldı. Ama yayılma burada sona ermedi. Dareios (saltanatı 521-486) Libya'yı fethedip Nübye'den haraç almayı başardı. Ayrıca Skythia'yı (İskit ülkesi) istila etti, ancak Herodotos'a göre bu girişim başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Yine de Dareios ülke halkının bir kısmına boyun eğdirmeyi başardı. Batı Hindistan da ilhak edildi.

Dareios belki de bastırmak için 499'la 494 arasında uğraştığı Ege kıyıları ve Kıbrıs'taki Yunan kentlerinde çıkmış ayaklanmaların intikamını almak amacıyla Yunanistan'ı işgal etmeye karar verdi, ama 490'da Marathon'daki savaşta geri püskürtüldü. Yunanistan'ı fethi ardılı Kserkses'in (saltanatı 485-465) başlıca hedefi oldu ya da en azından, Antik yazarlar böyle söylerler. Antik tarihçiler Pers Savaşları'nı Yunanların sarsılmaz bağımsızlık arzularının kanıtı görmüş ve doğunun köleliğiyle batının özgürlüğü arasındaki bir çatışma olarak betimlemişlerdir. Perslerin karayla denizden yaptıkları pek çok saldırı geri püskürtüldü ve 478'de Kserkses fetih girişiminden vazgeçti. Bu da, imparatorluğun genişlemesinin sona erdiğini gösteriyor olabilir. Bununla birlikte 404-343 arasında yeniden bağımsız var olacak Mısır'ın başarılı isyanı da dâhil topraklarında sürekli ayaklanma çıktığından, Persler askeri açıdan tetikte kalmak zorundaydılar.

Dolayısıyla, Pers ordusu geçmişin sayısız devlet ve imparatorluğunun tek bir yönetim altında birleştirilmesinde son derece etkili olmuş ve bu başarıya hızla ulaşmıştı. Görünüşe bakılırsa, başlıca gücü büyüklüğüydü; Yunan yazarların kuşkusuz abartmış oldukları bir özellik. Herodotos (7.185) Kserkses'in Yunanistan'a 2.617.610 adam getirmiş olduğunu belirtir ki gerçekten inanılmaz bir rakamdır bu. Ordu asker olarak muazzam bir nüfustan yararlanabiliyordu ve kendilerine özgü askeri becerilere sahip farklı halklar arasında eşgüdüm sağlamakta çok başarılıydı. Arap deveçiler Libyalı savaş arabacılarıyla yan yana dövüşüyorlardı. Fenikeliler ise Mısırlılar, Kıbrıslılar ve Ionia'lılarla birlikte donanmaya asker veriyorlardı. Kralın en yakınında, 10.000 mızraklıdan müteşekkil "Ölümsüzler" denen şahsi muhafızları bulunuyordu. Kaybedilen her adamın yerine hemen başkası getirildiğinden, yerli Perslerden oluşan bu birliğin asker sayısı her zaman aynı kalıyordu.

Askere alma sistemini Babil kaynaklarından biliyoruz. Devlete ait topraklar, bunun karşılığında savaş arabacısı, süvari ya da okçu olarak askeri hizmet sunmak zorunda olan gruplara kiralanıyordu. Zaman içerisinde profesyonel askerliğe geçilmiş ve tarlalarının işlenmesi, örneğin Nippur bölgesindeki Muraşu ailesi gibi uzmanlaşmış işletmelere devredilmiş olabilir. Bu işletmeler kiracı buluyor, tohum ve suya ulaşım olanağı sağlıyor, vergi ve kira topluyorlardı. Babil sisteminin imparatorluğun her yerinde uygulanmış olması gerekmez, ama büyük bir insan gücüne ve ayrıca askerlere ödeme yapacak kaynaklara sahip olması, kralın büyük bir ordu toplamasına imkân sağlıyordu. Klasik kaynaklarda başta Yunanlar olmak üzere paralı asker kullanımının zamanla arttığı anlatılır ve dördüncü yüzyıla gelindiğinde ordunun asıl gücünü tek başına paralı askerlerin oluşturduğu öne sürülür. Paralı askerlerin kullanılmış olduğundan kuşku bulunmamaktadır. Örneğin Yunan yazar Ksenophon paralı asker komutanıydı ve 401'de, genç Kyros'un hizmetinde 10.000 Yunan askerine başarısız bir tahtı ele geçirme girişiminde önderlik etmişti. Askerlerin Ege Denizi'nden Kuzey Babil'deki savaşa yürüyüşleri ve ardından geri

dönüşleri hakkında ayrıntılı bir anlatısı bulunmaktadır, fakat paralı askerlerin önemi abartılmıştır ve Yunanların Persleri Kserkes'ten sonra yozlaşmış bir toplum olarak gösterme çabalarının bir parçasıdır. Pers ordusu zorlu bir hasım olarak varlığını daha sonra da sürdürdüğünden, bu yorumun olduğu gibi kabul edilmesi yanıltıcıdır. Ordunun 334-330 arasında Makedonia saldırıları karşısında çöktüğü bir gerçektir, ama bu durum Pers askeri kudretinin aşamalı olarak gerilemesinden çok, İskender'in *phalanksını* büyük bir başarıyla kullanmasının sonucu gibi görünmektedir.

15.2 Siyasi Gelişmeler

Hızla genişlemesi ve muazzam boyutu imparatorluğun en büyük sorunlarından biriydi. Yerel bağımsızlık arzuları, tüm Pers tarihi boyunca kalıcı bir olgu olarak karşılaşıcağımız ayaklanmaların çıkmasına yol açıyordu, fakat Pers kraliyet hanedanı içerisindeki iktidar çatışması istikrarı daha çok tehdit etmekteydi. Bu durumun ilk örneğiyle daha Kambyes döneminde karşılaşıyoruz. Olaylar hakkında başlıca bilgi kaynaklarımızdan biri, tahtın meşru vârisleri arasında yer almayan nihai galip Dareios'un anlatımıdır. Anlatısı, Babil'i İran'a bağlayan Zagros Vadisi'ndeki Behistun'daki bir kaya yüzeyine üç dilde (Eski Persçe, Elamca ve Akadca) kazınmıştır (bkz. Belge 15.1). Ayrıca papirüs üzerinde Aramice çevirisiyle tüm imparatorluğa yayılmış ve Herodotos da (*Historiai*) anlattığı öyküde muhtemelen bunlardan birini temel almıştır. Dolayısıyla elimizde, bu metinde eylemlerine gerekçeler gösteren bir gaspçının son derece önyargılı betimlemesi bulunmaktadır ve gerçekte neler yaşandığını saptamak çok zordur.

Kambyes'in Mısır'da çok uzun süre kalması kardeşi Bardiya'ya tahta ortak çıkma fırsatını verdi. Halkın desteğini kazanmak için üç yıllığına vergileri ve askerlik zorunluluğunu kaldırdı. Kambyes Mısır'dan döndü, ama muhtemelen ya Bardiya ya da daha sonra Bardiya'yı öldürecek olan üst düzey komutan Dareios tarafından öldürüldü. Bu hanedan çatışmaları sırasında imparatorluğun Pers, Media, Elam, Babil, Asur ve Mısır da dâhil olmak üzere çeşitli yerlerinde ayaklanmalar çıktı. Asilerin çoğu devletlerinin son bağımsız hükümdarının soyundan geldiklerini iddia ediyordu. Babil'de Nabonidus'un oğlu Nebukadnezzar ve Media'da Kyakseres'in soyundan gelen Haşatritu adında kişiler ortaya çıktı. Dareios sorunu ayrıntılı olarak anlatır ve bu ülke tahtlarının meşru vârisi olması gerektiğinden, söz konusu yerli kişilere yalancı der ve kraliyet kanı taşımadıklarını öne sürer. Ayaklanmalar 522-518 arasında devam etti ve Dareios sık sık birbirini izleyen isyanları bastırmak için aynı bölgeye pek çok kez dönmek zorunda kaldı. Persia da dâhil olmak üzere tüm imparatorluk etkilenmişti ve Dareios'un önündeki asıl iş, kendini tüm halklara hükümdar olarak kabul ettirmektir.

Muhtemelen bu sorunlar nedeniyle, Dareios kontrolü tam olarak ele geçirdikten sonra imparatorluk kontrolünü düzene soktu. Yönetim sistemleri farklı olan, ama aynı kişi tarafından yönetilen bir dizi birim yerine, imparatorluk yaklaşık yirmi eyaletli bir örnek bir yapıya dönüştürüldü. Modern tarihçiler, "krallığı korumak" anlamındaki Eski Persçe terimin Yunanca yorumuna dayanarak bunlara genellikle satraplık adını verirler. Dareios eyalet fikrini icat etmemiş, ama muhtemelen kullanım alanını hızlı şekilde genişletmişti. Gerektiğinde siyasi sınırları yeniden çiziyordu.

Belge 15.1 Dareios'un Behistun Yazıtı

Zagros Dağları'nda, Babil'den Ekbatana'ya giden yol üzerindeki Behistun Tepesi'ne üç dilde (Eski Persçe, Elamca ve Akadca) işlenmiş olan bu uzun yazıtta Dareios'un nasıl Persia kralı olduğu anlatılır. Buradaki alıntılardan bazılarının çevirisi Akadca versiyona dayanmaktadır.

Ben Pers kralı Dareios, Hystaspes'in oğlu, Akhaimenid, Krallar Kralı, Persia'lı, Pers kralı...

Kral Dareios der ki: Beni dinleyen ülkeler bunlardır – tanrı Ahuramazda'nın himayesiyle ben onların kralıyım: Pers, Elam, Babil, Asur, Arabistan, Mısır, Deniz Ülkesi, Sardes, Ionia, Media, Urartu, Kappadokia, Parthia, Drangiana, Aria, Harezm, Baktria, Sogdiana, Gandhara, Skythia, Sattagydia, Arakhosia ve Maka; toplam yirmi üç ülke. . .

Kral Dareios der ki: Tanrı Ahuramazda'nın himayesinde bir yılda bunları yaptım. Kral olduktan sonra bir yılda on dokuz savaşta savaştım ve tanrı Ahuramazda'nın himayesiyle kazandım. Dokuz kralı ele geçirdim: Gomatas adlı Mecusi ki o, "Ben Pers kralı Kyros'un oğlu Bardiya'yım" diyerek yalan söyledi ve Persia ve Media ülkelerini ayaklandırdı; Atrina adlı bir Elamlı ki o, "Ben Elam kralıyım" diyerek yalan söyledi ve Elam'ı ayaklandırdı; Nidintu-Bel adlı bir Babilli ki o, "Ben Babil kralı Nabonidus'un oğlu Nebukadnezzar'ım" diyerek yalan söyledi ve Babil'i ayaklandırdı; Martiya adlı bir Persli ki o, "Ben Elam kralı Immaniesu'yum" diyerek yalan söyledi ve Elamlıları ayaklandırdı; Parmartış adlı bir Med ki o, "Ben Kyaksares'in soyundan gelen Haşatritu'yum" diyerek yalan söyledi ve Media'yı ayaklandırdı; Şitirantahmu adlı bir Sagartia'lı ki o, "Ben Kyakseres'in soyundan gelen, Sagartia'lıların kralıyım" diyerek yalan söyledi ve Sagartia'lıları ayaklandırdı; Parada adlı bir Margialı ki o, "Ben Margia kralıyım" diyerek yalan söyledi ve Margia'yı ayaklandırdı; Umizdatu adlı bir Pers ki o, "Ben Pers kralı Kyros'un oğluyum" diyerek yalan söyledi ve Pers ülkesini ayaklandırdı; Arahı adlı bir Urartulu ki o, "Ben Nabonidus'un oğlu Nebukadnezzar'ım" diyerek yalan söyledi ve Babil'i ayaklandırdı.

Çeviride yararlanılan kaynak: Florence Malbran-Labat, *La Version akkadienne de l'inscription trilingue de Dareios à Behistun* (Roma: GEI, 1994), s. 93-103.

Örneğin, Babil'den ayrı olarak "Nehir Ötesi"nde, yani Fırat'ın batısında yeni bir eyalet kurulmuştu ve başkenti muhtemelen Damaskos'taydı.

Dareios'tan oğlu Kserkses'e geçiş sorunsuz olsa da kraliyet ailesinin farklı kolları arasındaki taht rekabeti sonraları sürekli bir sorun oldu. Bu konudaki yegâne kaynaklarımız, cariyelerle hadımların perde arkasında entrikalar çevirdikleri bir saray tablosu çizmekten hoşlandıkları anlaşılan antik yazarlar olduğundan, bu konuda ihtiyatlı olmamız gerekiyor. Bununla birlikte hanedan çatışmalarının yaşandığı kesindir. Örneğin, Yunan Ksenophon 401'de genç Kyros'un kardeşi II. Artakserkses'i devirme amaçlı başarısız girişimine paralı asker olarak katılmıştır. Kralların birçoğu tahta çıktıklarında olası rakiplerini idam ettirmişlerdir. Kraliyet ailesinin üyeleri büyük mülk sahipleri olarak önemli miktarda insan ve mal kaynağına sahiptiler ve iktidar çatışmalarında bunları kullanabiliyorlardı. Dolayısıyla, kralın dikkatli olması ve bunların bir ordu kurmalarına izin vermemesi gerekiyordu.

Resim 15.1 Behistun kabartmasından ayrıntı: Columbia Üniversitesi, Sanat Tarihi ve Arkeoloji Bölümü'nün izniyle.

Yerel halklar hanedandaki istikrarsızlıktan faydalanıp ayaklanmış olabilirler. Aralarından en iyi bildiklerimiz, Dareios'un bastırmış olduğu isyanlardır, ancak imparatorluğu yeniden yapılandırması bu sorunları ortadan kaldırmadı. Örneğin, Kserkses Babil'de iki ayaklanmayla baş etmek zorunda kaldı ve II. Dareios'un ölümü üzerine Mısır altmış yıllığına bağımsızlığını kazandı. Pers İmparatorluğu'nun Kserkses döneminden sonraki gücü ve istikrarı konusunda tarihçiler arasında büyük bir fikir ayrılığı görülür. Klasik kaynaklardaki iç savaşlar ve aşırı zenginliğin yarattığı çürüme sonucunda zaman içerisinde çözülmeye yüz tutmuş imparatorluk imgesi ilk başta çok çabuk benimsendi. Daha yakın tarihlerdeyse bazı tarihçiler, iyi örgütlenmiş ve güçlü olduğunu öne sürdükleri imparatorluğun sürekliliğini ve uzun ömürlülüğünü vurgulamışlardır. Tablonun açıklığa kavuşturulabilmesi için bölgesel verilerin daha yakından incelenmesi gerekecektir.

15.3 İmparatorluğun Örgütlenişi

Pers İmparatorluğu aynı zamanda son derece merkezileşmiş ve hükmettiği halkların çeşitliliğine saygılıydı. Sakinlerinin farklı kültürlerden geldiklerini, farklı dilleri

konuştuklarını ve siyasi açıdan farklı şekillerde örgütlenmiş olduklarını kabul eden ilk imparatorluktu. Asurlularsa aksine sayısız halk ve kültürü bünyelerine katmışlar, ama ideolojileri farklılıkları ortadan kaldırmış ve fethedildikleri andan itibaren hepsini Asurlu yapmıştır. Perslerin yeni yaklaşımına dair en aydınlatıcı örneği Persepolis kentinde buluyoruz (bkz. Kutu 15.1). Fars'ın merkezinde, üstünde saraylar ve kabul salonları bulunan devasa bir taş platform yapıldı. Kompleks öncelikle, imparatorluğun eyaletlerinden toplanan haraçlarla bağlantılı törensel bir işleve sahipti. Platformun kenarlarına, kendi bölgelerinin özel ürünlerini getiren elçilerden oluşan bir geçit sahnesi oyulmuştu: Baktria'lılar kaplar, postlar ve bir deve; Araplar kıyafet ve tek hörgüçlü bir deve; Nübyeliler fildişi ve bir zürafa vb. Gruplar farklı kökenlerini gösteren giysileri, saç tarzları ve silahlarıyla birbirlerinden açıkça ayırt edilebiliyordu (bkz. Resim 15.2). Başka pek çok kabartmadaysa kralın tahtı, üç dilli yazıtlarda Pers, Med, Babilli, Asurlu vb. olarak tanımlanan kişilerce taşınmaktadır. Bu listelerden bazılarında yirmi dokuza varan ayrı grubun görülmesi imparatorluk halklarının çeşitliliğini temsil eder ve birbirlerinden farklı olduklarının kabul edildiğini gösterir.

Aynı şekilde, farklı dil ve yazılar da benimsenmişti. Persler bir Hint-Avrupa dili konuşuyorlardı ve imparatorluklarını kurana dek yazılı gelenekleri yoktu. Eski bürokratik gelenekleri bulunan ülkeleri fethettiklerinde, yerel kullanımda bu gelenekleri benimsediler. Persepolis'te bulunmuş ve 25.000 tableti gün ışığına çıkarılmış olan arşivlerin de gösterdiği gibi, Persia'da idari kayıtlarda Elam dilini ve çiviyazısını benimsediler. Mezopotamya'da Babil kayıt uygulamalarını sürdürdüler ve Mısır'da

Resim 15.2 Persepolis'te tasvir edilmiş Suriyeli haraç taşıyıcıları: Columbia Üniversitesi, Sanat Tarihi ve Arkeoloji Bölümü'nün izniyle.

Kutu 15.1 Pers başkentleri

Medleri yenmelerinden önce Perslerin büyük kentleri ya da anıtsal mimari gelenekleri yoktu. İmparatorluğun ihtiyaçlarından biri de başkentti ve Persler arka arkaya pek çok başkent kurdular. İlk başkenti Kyros Orta Fars'taki Pasargad'da inşa etti. Burası, birbirlerinden hayli uzaktaki sarayların ve kabul salonlarının, aralarında özel kanallarla sulanan büyük bahçelerin bulunduğu geniş ve surlu bir alandı. Bu bahçelere Yunanlar, İngilizcedeki "paradise" (cennet) sözcüğünün temelini oluşturan *paradeisos* adını vermişlerdir. Persler bahçelere özellikle önem veriyorlardı ve tüm imparatorluğu bahçelerle donatmışlardı. Pasargad'da ayrıca tahkim edilmiş bir sitadel ve bir ateş sunağı olan kült alanı vardı; Kyros'un mezarıysa yakınlardaki ayrı bir yapıdaydı.

Dareios başkenti yaklaşık 49 kilometre güneydeki Persepolis'e taşıdı. Kentin inşası 518'de başladı ve Dareios'un ardılı iki hükümdarın saltanatı boyunca sürdü. Merkezinde 450x300 metre ölçülerinde muazzam bir platform vardı. Bunun üzerine saraylar, kabul salonları ve hazine inşa edilmişti. Tüm binalar taştan yapılmıştı ve grifon ve boğa şeklindeki sütun başlıklarıyla ahşap çatı kirişlerini taşıyan yüksek sütunlar özellikle göze çarpıyordu. En büyük yapı olan *apadananın*, yani tören salonunun sütunları neredeyse 20 metre yüksekliğindeydi. Başka bir yapıdaysa yüz sütunlu bir salon vardı. Platformun kenarlarına, kraliyet hizmetkârlarından, askerlerden ve tahtına kurulmuş krala hediyeler taşıyan tüm satraplıklardan gelme temsilcilerden müteşekkil uzun bir alay işlenmişti. Kralın üzerine çoğunlukla, muhtemelen Ahuramazda'yı tasvir eden kanatlı güneş kursu oyulurdu. Persepolis gün ışığına çıkartılmış anıtsal taş yapıların çok ötesine uzanıyordu. İmparatorluğun başlıca idari merkezlerinden biriydi ve en büyük hazinesi buradaydı. Sayısız yerleşmenin bulunduğu gelişmiş bir tarım arazisinin kalbinde yer alıyordu. Persepolis'te bulunmuş tabletler iki yere dayanır. Tahkimatlarda, kraliyet ailesinin üyelerinden işçilere dek çok farklı toplumsal statülerden kişilere yiyecek tahsisıyla ilgili binlerce kayıt bulunmuştur. Hazinedeki daha küçük bir gruptaysa işçilere yapılan ödemeler kaydedilmiştir, fakat imparatorluk arşivleri bulunamamıştır. İskender ya bilerek ya da sarhoşken bir kaza sonucu kenti yakmıştır. Dareios'la ardıllarından üçünün mezar odaları, kent yakınlarındaki Nakş-ı Rüstem'deki tepelere oyulmuştur.

Dareios imparatorluğun batı kısımlarına doğrudan ulaşım olanağına sahip Susa'yı da Persepolis'le birlikte başkent olarak geliştirdi. Burada da Pers askerlerinin ve hizmetkârların tasvirleriyle bezenmiş büyük bir saray yaptırıldı. Buluntulardan biri, kral Dareios'un Mısır üslubuna göre, ama Pers kıyafetleriyle tasvir edildiği anıtsal bir heykelidir. Heykele üç dilde (Eski Persçe, Elamca, Akadca) Ahuramazda'ya niyaz yazıtları ve geleneksel Mısır metinlerinin yer aldığı hiyeroglif yazıtlar oyulmuştur. Bütün bu yapılarda Asur, Babil, Yunan, Mısır ve yerel mimari ve sanat etkilerinin karışımı görülür. Persler imparatorluğun farklı yerlerinden getirilmiş malzemeler kullanmışlar ve farklı bölgelerden uzman işçiler yerel üsluplarında değil, Pers ülkesini çok kültürlü bir birlik olarak gösteren imparatorluğa özgü ifade biçimine katkıda bulunacak şekilde çalışmışlardır.

yerel yazıları (hiyeroglif ve demotik) ve papirüs kullandılar. İmparatorluğun idari dili olarak ise, alfabetik yazıyla parşömen ya da papirüs üzerine yazılan Aramiceyi seçtiler. Bu durum merkezileşme sürecine işaret eder, ama yerel farklılıkları ortadan kaldıracak düzeyde değildir. Aynı zamanda, her zaman çok dilli olan anıtsal yazıtlarda çok çeşitli diller ve yazılar kullanıldı. Eski Elam ve Akad dillerine ve çiviyazısına ek olarak, Dareios döneminde eski Pers dilinin yazılması için alfabetik bir çiviyazısı da geliştirilmiştir. Bu üç dil ve yazılar neredeyse tüm kraliyet yazıtlarında kullanılmış, kimi zaman bunlara Mısır hiyeroglif yazısı da eklenmiştir. Metin bazen Aramiceye de çevrilir ve tomarlara yazılıp tüm imparatorluğa dağıtılırdı.

Üstelik Persler fethettikleri halkların farklı siyasi geleneklere sahip olduklarının farkındaydılar ve bu geleneklere saygı duyuyor, egemenliklerini kolaylaştırmak amacıyla bunları benimsiyorlardı. Kyros Babil'i fethettiğinde geleneksel bir Babil kralı oldu, dini törenlere katıldı ve ardında inşaat yazıtları bıraktı. Kambyes Mısır'ı fethettiğinde yerel bir yetkiliyi kendisine Mısır kralı olmayı öğretmekle görevlendirdi ve Mısır dilinde bir taht adı edindi: Mesutire (tanrı Ra'nın soyundan gelen). İlk Pers hükümdarları yerel kültürleri korudular ve hatta, bozulmuş gelenekleri eski hâline getirdikleri iddiasında bulundular. Kyros Babil'i fethedişi, tanrı Marduk'un arzusu üzerine kenti Nabonidus'tan kurtarışı olarak betimler:

Marduk Kyros'a kendi kenti Babil'e yürümesini buyurdu. Onu Babil yoluna soktu ve yol arkadaşı ve dostu gibi onunla yan yana yürüdü. Sayısı tıpkı nehrin suları gibi bilinmeyen devasa ordusu tam donanımlı olarak yanında yürüdü. Kenti Babil'e savaşmadan ya da çatışmadan girmesini sağladı; Babil'i sıkıntıdan kurtardı. Kendisine hürmet göstermeyen kral Nabonidus'u onun ellerine teslim etti.¹

Eski Ahit'te de herhalde Pers propagandası yinelenerek Kyros'un tanrı Yahve tarafından Kudüs tapınağını yeniden inşa etmek üzere seçildiği belirtilir (İşaya 44:28-45:4). Yerel geleneklerin benimsenmesi ve Pers kralının mevcut hükümdarlık geleneklerine dâhil edilmesi, böylesine kısa bir süre içerisinde yaratılmış bu büyük imparatorluğa birlik getirilebilmesini sağladı. Çeşitli bölgeleri birbirine bağlayan bağı bizzat kral oluşturuyordu. Kambyes'ten sonra yaşanan halefiyet sorunları bu düzenlemeyi ciddi derecede tehlikeye soktu. Bu dönemde birçok ayaklanma çıkması hiç şaşırtıcı değildir. Bu durum karşısında Persler daha sistematik bir yönetim yapısı geliştirdiler: Kralın şahsen bir arada tuttuğu bir devletler birliği olmaktan çıkıp eyaletler barındıran bir imparatorluğa dönüştüler. Genellikle Dareios'un çok önemli reformlar yapmış olduğu düşünülür, ama muhtemelen, öncellerinin saltanatlarında zamanla gelişmiş bir sistemi düzene sokmuştur.

Haraç toplama uygulamaları Pers İmparatorluğu'nun merkezi karakterinin kanıtıdır. Tüm eyaletler her yıl belli miktarlarda katkıda bulunmak zorundaydılar ve Persepolis kompleksi muhtemelen, bu olayın törensel yönüne ev sahipliği yapmak üzere inşa edilmişti. Herodotos her eyaletin vermesi gereken haracın ayrıntılı bir listesini sunar (3.90-94): temelde gümüş, ama aynı zamanda at, tahıl ve hadım erkek çocuklar. Örneğin, en yüksek tutarda gümüş 1000 talentle Babil'den gelir, Hindistan ise 360 talent altın tozu vermektedir. Bu listenin doğru olması gerekmiyor, ama çok miktarda gümüş ve altının toplanıp kraliyet hazinelerinde depolandığı kesindir.

Klasik kaynaklarda Büyük İskender'in 180.000 talent Pers altını ele geçirdiği ve bu altınları piyasaya sürdüğünde enflasyona yol açtığı belirtilir. Altın:gümüş oranı 1:13'ten 1:10'a düşmüş ve her iki maden de bakır karşısında değerlerinin yarısını yitirmişti. Diğer mal ve hizmetler de imparatorluğun merkezine akıtılıyordu. Dareios Susa'da bir saray inşa ederken tüm imparatorluktan gelme malzemeleri kullanmıştı: kereste, altın, lapis lazuli, karneliyen, firuze, gümüş, abanoz ve fildişi. İnşaatta Ionia'lı, Lydia'lı, Mısırlı ve Media'lı zanaatkârlar çalışmış, Babillilerse tuğlaları yapmışlardır. Tüm imparatorluğun mal ve işgücü kaynakları sarayın emrindeydi.

Beşinci yüzyıl başlarına gelindiğinde imparatorluğun idari istikrar getiren satraplıklara bölünmüş olduğu kesindir. Satrap genellikle bir Pers soylusuydu ve konağı hazinesi, arşivi ve idari kurumlarıyla bir kraliyet sarayı gibiydi. Yerel yönetim sistemlerini devlete en fazla faydayı sağlayacak şekilde koordine ediyor, yerli üst sınıfların eski statülerini korumalarına izin veriyordu. Klasik kaynaklarda kralın "gözleri" olan şahsi kraliyet elçileri sisteminden bahsedilir. Bunlar yerel güçleri hizada tutuyorlardı. Satraplıklar düzenli aralıklarla kralın elçilerine öncelik verilen konuk evlerinin yapılmış olduğu bir krali yol sistemiyle başkente bağlanıyordu. Aralarında en ünlüsü, Sardis'i Susa'ya bağlayan yoldur ve 2500 kilometrelik bu güzergâh Herodotos'a göre doksan günde aşılabiliyordu.

Pers aristokratları satraplıkları yönetmek üzere imparatorluğun her yerine gönderiliyordu. Toprak kraliyetin mülkü olarak kalsa da gelirlerini alabilecekleri mülklerle ödüllendiriliyorlardı. Bunlar imparatorluğun çeşitli yerlerine dağılmıştı ve yerel temsilcilerce idare ediliyordu. Örneğin, beşinci yüzyıl sonlarında Mısır valisi Arsames'in Babil'de geniş mülkleri olduğunu biliyoruz ve yazışmalarında diğer soyluların Mısır'daki toprakları sık sık gündeme gelir. Bu mülkler tüm imparatorlukta bölgesel düzeyde imparatorluk yönetimi bilincini geliştiriyordu.

Bu düzenlemede kralın şahsı merkezi roldeydi. Valileri o atıyor, ödül olarak mülk bahşediyor ve tüm kararları o alıyordu. Babil'in, Mısır'ın ve başka yerlerin kralıydı, ama öncelikle ve en önemlisi Büyük Kral ve Krallar Kralı'ydı. Hükümdarın hanedanın atası Akhaimenes'in soyundan gelmesi gerekiyordu. Dareios tahtı gasp ettiğinde, tıpkı tahttan indirdiği kişi gibi kendisinin de bu soydan geldiğini göstermişti. Tahtın bu çizgi üzerinden devredilmesi gerekiyordu, ama en büyük oğulun vâris seçilmesi şart değildi. Vârisin sorumluluklarından biri de öncelini gömmek, cesedi büyük bir törenle Persepolis yakınlarındaki kraliyet mezarlarına götürülürken ona refakat etmektir. Büyük İskender III. Dareios için bunu yaparak kendini tahtın vârisi ve dolayısıyla meşru Pers kralı ilan etmişti. Akhaimenid ailesi, Pers kraliyet yazıtlarının yüce tanrısı olan Ahuramazda tarafından seçilmişti. Bunun kraliyet evini Zerdüş yapıp yapmadığı konusu tartışmaya açıktır ve elimizdeki yetersiz kanıtlara dayanılarak çözüme kavuşturulamaz. Tanrı ve kral düzeni güvence altına alıyor, adaleti ve doğruluğu temsil ediyorlardı. Kraliyet metinlerinde ve tasvirlerinde bu mesaj açık olarak verilir, ama diğer kültürler pahasına dayatılmaz.

Eski Pers çiviyazısının icadı da aynı şekilde, kralın Pers hükümdarı kimliğinin vurgulanmasında kullanılmış olabilir. Bu icatta Dareios'un etkili olduğu ve daha önceki kralların Eski Persçe yazıtlarının onun döneminde oyulduğu düşünülmektedir. Geliştirilmesi, devletin dâhili uyumunu artırma yönündeki çabalarının bir parçası olabilir. Kral tüm imparatorluğun ekonomik gelişiminde temel role sahipti

ve bu dönem pek çok bölge için de iyi bir dönemdi. Sulama sistemlerini koruyup genişletti ve böylece tüm suların sahibi oldu; bu nedenle tüm kullanıcılar vergi ödemek zorundaydılar. Pek çok kralın uzak bölgelerle ticareti teşvik etmeye çalıştığı bilinmektedir. Örneğin Dareios Nil'den Kızıldeniz'e ulaşan bir kanal açtırmıştır. Nil'den İndus'a uzanan dünya tek bir siyasi rejim altında birleşmiş olduğundan, bu dönemde ticaret çok gelişmiş olmalıdır. Fenike liman kentleri Pers kontrolünde olduğundan, Batı Akdeniz kaynaklarına ulaşma olanağına sahipti. Üstelik, Batı Anadolu'dan Mısır'a imparatorluğun kıyı bölgeleri deniz ticaretiyle birbirine bağlanmıştı. Örneğin, İonia ve Levant'tan gelen gemiler Mısır'a yağ, şarap, maden, ahşap, yün ve başka ürünler getiriyor, karşılığında tekstil üretiminde kullanılan natron ve başka Mısır malları ihraç ediyorlardı. Pers devleti bu nakliyattan altın ya da gümüş sikkelerle ödenen bir vergi alıyordu. Deniz ticaretinin siyasi sınırları aştığı kesindir. Örneğin, Pers döneminde Yunan tacirler Mısır'da aktiftiler ve Suriye-Filistinli tacirler Akdeniz'in her yerine gidiyorlardı. Doğu topraklarında, Arabistan ve Hindistan denizlerinde de deniz ticareti yapılıyordu mutlaka, ama bu konuda elimizde yeterli kanıt bulunmamaktadır.

Pers egemenliği zamanla yerel kültürleri etkilemeye başladı ve Pers âdetleri yayıldı. Yerel sikke ve mühürlerde Pers motifleri görülür; üst düzey yetkililer de Pers uygulamalarını yansıtmak üzere giysilerini ve alışkanlıklarını değiştirmiş olabilirler. Yerel geleneklere saygı Perslerin özelliklerinden biri olsa da bu durum yerli halkların imparatorluk üsluplarını taklit etmeye çalışmasını engellemiyordu. Tüm imparatorlukta biri yerel ve biri merkezi olmak üzere iki kutup arasında çeşitli etkileşimler yaşandığını görüyoruz. Dini ya da diğer yerel gelenekler silinmedi; daha ziyade, bunlara saygı gösterildi. Diğer taraftan, bölgedeki Pers egemenliğinin uzun süreli olması zamanla kimi birleştirici etkiler gösterdi.

15.4 Büyük İskender

Muhtemelen Pers İmparatorluğu'nun baskısı nedeniyle, sınırlarda merkezi bölgesel devletler gelişmişti Kuzey Hindistan'da Maurya İmparatorluğu ve Yunanistan'ın kuzeyinde Makedonia. Perslerin sonunu bu ikincisi getirecekti. MÖ 336'da yirmi yaşındaki İskender kral oldu ve Yunanistan'da Makedonia egemenliğini yeniden kurduktan sonra ordusunu Anadolu'ya sürdü. İzleyen on yıllık kesintisiz seferde Pers İmparatorluğu'nun dört bir yanında askerlerine önderlik ederek tüm satraplıklarını ilhak etti. Kuzeybatı Suriye'deki Issos (333) ve Kuzey Irak'taki Gaugamela (331) savaşlarında Pers kralı III. Dareios şiddetli bir direniş gösterdi, ama sonunda yenildi. Klasik kaynaklarda İskender'in fethi baskıcı Pers yönetiminden kurtuluş olarak gösterilir ve örneğin Mısır ve Babil halklarının onu sevinçle karşıladıkları öne sürülür, ancak bu büyük oranda Makedonia propagandasından ibarettir ve halkın çoğu muhtemelen, eski ve yeni rejimler arasında pek fark görmemiştir. Tıpkı Persler gibi İskender de yerel kral olarak kabul edilebilmek için siyasi ve dini seçkinlere başvurdu. Önceki hükümdarlar gibi o da kültleri teşvik etti. Örneğin Babil'de ziguratın (tamamlanmamış) yeniden yapımı da dâhil, Marduk tapınağının kapsamlı olarak yeniden inşasına başladı. Ayrıca, Pers ülkesinin meşru kralı olarak kabul

edilmek istiyordu ve III. Dareios kendi saraylıları tarafından öldürüldükten sonra onu eksiksiz bir törenle gömdü. Roksane adlı yerli bir prensesle evlendi ve generallerini de yerli eşler bulmaya teşvik etti. MÖ 324'te askerleri daha ilerilere sefere çıkmayı reddettiklerinde Babil'e döndü ve burayı başkenti yaptı. Görünüşe bakılırsa, hükümdar önünde yere kapanma gibi Pers tören alışkanlıklarını benimsemiştir. Yakınoğu âdet ve geleneklerinden çok etkilenmişti ve örneğin kendini Mısır tanrısı Amon'un oğlu olarak görüyordu. Bu davranışı Makedonia'lı adamlarını olumsuz etkilemiş olabilir ve 323'te Babil'deki ölümünün, tarihçiler arasında yaygın kabul görmemekle birlikte, bir suikastın sonucu olması mümkündür.

Çok geçmeden, İskender'in kurduğu devasa imparatorluk generalleri arasında bölüşüldü. Yakınoğu, İran ve Orta Asya'nın bazı bölümleri, siyasi ve idari merkezi Babil olan Seleukos hanedanının egemenliğine girdi. İki yüz yıl boyunca ayakta kalacak olan Seleukos İmparatorluğu'nun boyutu başlarda, Mısır istisnası hariç, Pers İmparatorluğu'na yakındı. Yakın zamanlara dek tarihçiler, dördüncü yüzyıla geldiğinde Yakınoğu'nun yorgun ve yozlaşmış olduğu ve İskender'le ardıllarının yeni canlılık getirdikleri yönündeki klasik algıyı benimsemişlerdir. Bu yeniden canlanma imgesi, görkemli bir geçmiş yaşamış, ama modernleşmemiş bölgelerdeki on dokuzuncu yüzyıl sömürgecilğine örnek ve mazeret oluşturmıştır. Hellenizm Avrupa ve Asya geleneklerinin bileşimi olarak görülse de gücünü devasa kaynakları bulunan, ama durgunluğa girmiş bölgelere giren Yunan kültürel ve siyasi uygulamalarından (örneğin felsefe, edebiyat, kent-devlet vs.) aldığı düşünülüyordu. Günümüzdeyse Yakınoğu kökenli belgesel kanıtların yakından incelenmesi sonucunda bu görüş değişmeye başladı. Kendisi de eski geleneklerin bileşimi olan Pers sistemi pek çok açıdan sürdürülmüştür. Satraplıklar ve yerel halklarla yapılan düzenlemeler devam ettirildi; krallar siyasi çıkarları için yerel kültürlerden ve törenlerden faydalandılar; idari uygulamalar sürdü. Elbette yeni siyasi görevler gelişti, Babilce gibi eski idari dillerin yerini yeni idari diller aldı, eski kentlere Yunan yapıları inşa edildi ve Yunan planlarına göre yeni kentler kuruldu, ama bunların hepsi aşamalı değişimlerdi. İskender'e "Akhaïmenid'lerin sonuncusu"² denmiştir, ama 323'teki ölümü Yakınoğu'nun uzun tarihinde kesin bir son ya da yeni bir başlangıç olmadı.

NOTLAR

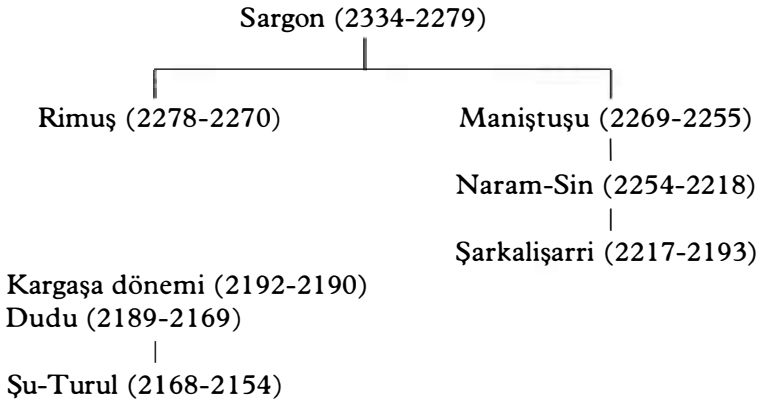
- 1 Çeviri: Mordechai Cogan, ed. W.W. Hallo, *The Context of Scripture* (Leiden: E.J. Brill, 2000), cilt 2, s. 315.
- 2 Pierre Briant, *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire* (Winona Lake: Eisenbrauns, 2002), s. 876.

Kral Listeleri

Tüm tarihler saltanat dönemlerini belirtir ve yaklaşık tarihler olarak görülmelidir. Son yıllarda yapılan ayrıntılı düzeltmeler dikkate alınmamış, Mezopotamya (Sümer, Babil, Asur) hükümdarları için J.A. Brinkman'ın listesi temel kabul edilmiştir (A. Leo Oppenheim, *Ancient Mesopotamia*, 2. baskı, Chicago: University of Chicago Press, 1977, s. 335-348). Soy her zaman kesin değildir: kesin olduğu yerlerde ardıl krallar (I), mümkün olduğu yerlerde de (?) işaretleriyle birbirlerine bağlanmış, doğrudan bir aile bağlantısı bulunmadığındaysa ardıl hükümdarlar birbirlerinden boşlukla ayrılmıştır.

1 Akad Hanedanı

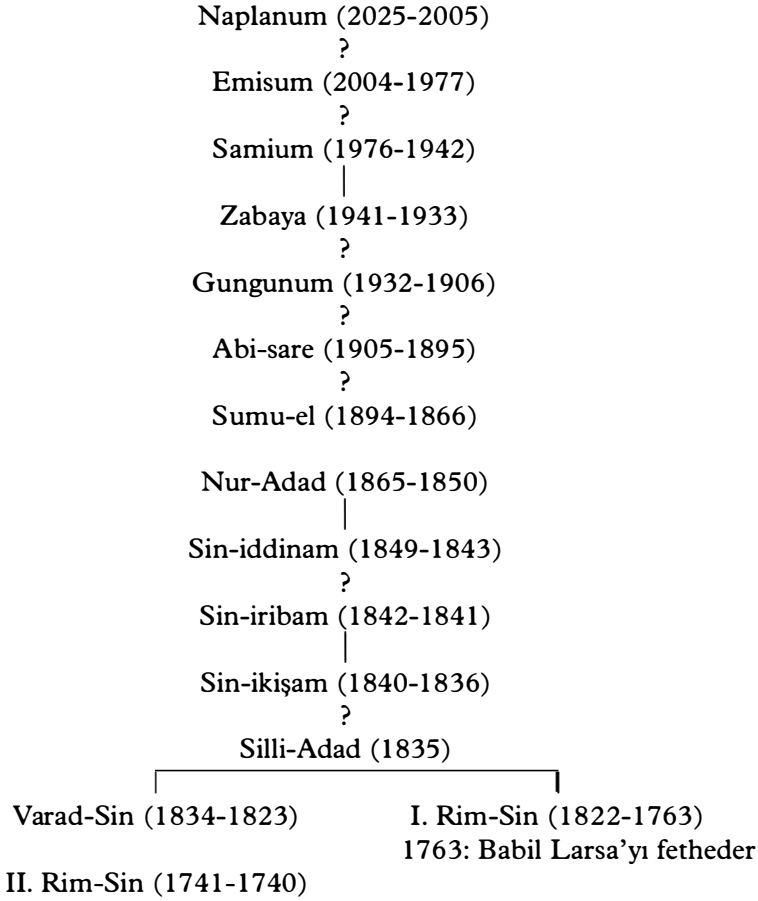
2 Üçüncü Ur Hanedanı

Ur-Namma (2112-2095)
 |
 Şulgi (2094-2047)
 |
 Amar-Suen (2046-2038)
 |
 Şu-Sin (2037-2029)
 |
 İbbi-Sin (2028-2004)

3 Birinci İsin Hanedanı

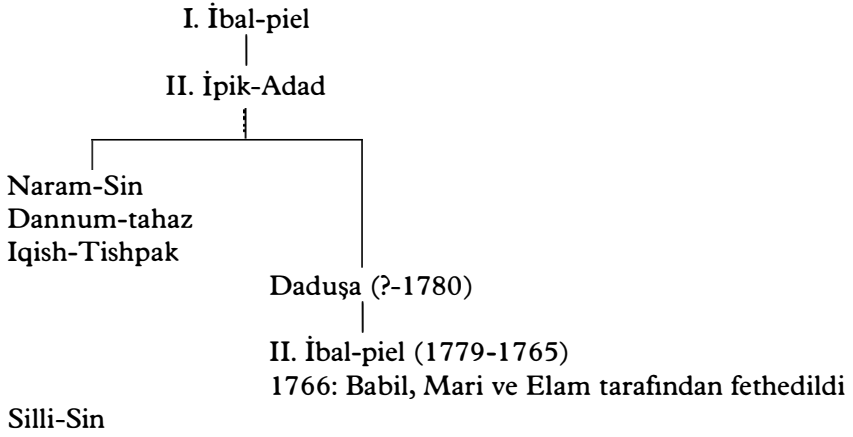
İşbi-Erra (2017-1985)
 |
 Şu-İlişu (1984-1975)
 |
 İddin-Dagan (1974-1954)
 |
 İşme-Dagan (1953-1935)
 |
 Lipit-İştar (1934-1924)
 |
 Ur-Ninurta (1923-1896)
 |
 Bur-Sin (1895-1874)
 |
 Lipit-Enlil (1873-1869)
 |
 Erra-imitti (1868-1861)
 |
 Enlil-bani (1860-1837)
 |
 Zambiya (1836-1834)
 |
 İter-pişa (1833-1831)
 |
 Ur-dukuga (1830-1828)
 |
 Sin-magir (1827-1817)
 |
 Damik-ilişu (1816-1794)
 |
 1793: Larsa İsin'i fetheder

4 Larsa Hanedanı

5 Eşnunna

Hükümdarların çoğu için kesin tarih verilememektedir.

6 Mari

Yahdun-Lim
 |
 Sumu-Yaman

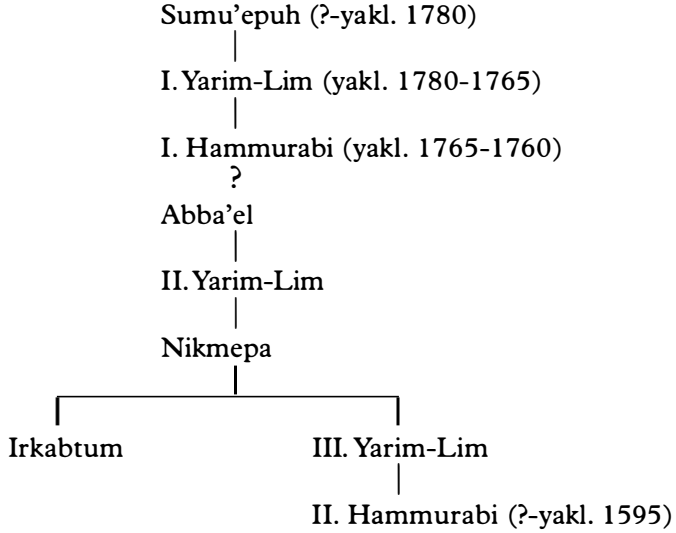
 Yasmah-Addu (yakl. 1795-1776)

 Zimri-Lim (yakl. 1775-1762)

 1761: Babil Mari'yi fetheder

7 Yamhad

Tüm tarihler yaklaşıktır.

8 Birinci Babil Hanedanı

Sumuabum (1894-1881)
 ?
 Sumulael (1880-1845)
 ?
 Sabium (1844-1831)
 ?
 Apil-Sin (1830-1813)
 ?
 Sin-muballit (1812-1793)
 |
 Hammurabi (1792-1750)
 |
 Samsuiluna (1749-1712)
 |
 Abi-eşuh (1711-1684)
 |
 Ammiditana (1683-1647)
 |
 Ammisaduka (1646-1626)
 ?
 Samsuditana (1625-1595)

9 Eski Hitit Krallığı

Tüm tarihler yaklaşık tarihlerdir.

I. Hattuşili (1650-1620)

I. Murşili (1620-1590)

I. Hantili (1590-1560)

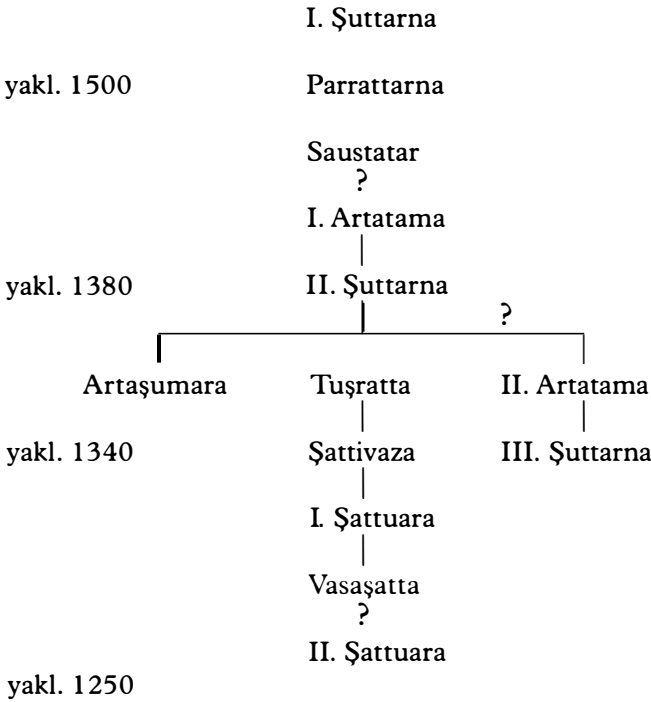
I. Zidanta (1559-)

Ammuna

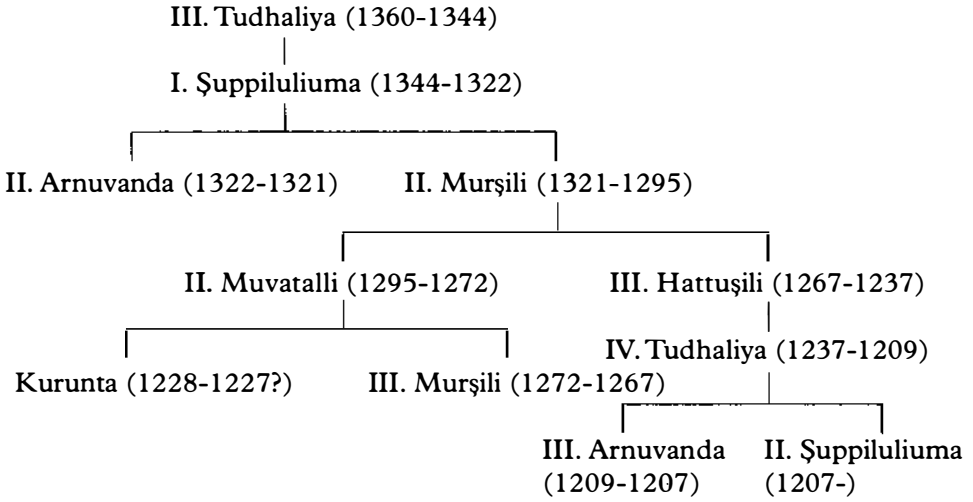
I. Huzziya (-1526)

Telipinu (1525-1500)

10 Mitanni

11 Yeni Hitit Krallığı

12 Suriye-Filistin Bölgesinden Bazı Kralların Listesi

Ugarit

I. Ammistamru (?-1354)

II. Nikmadu (yakl. 1353-1318)

Nikmepa (yakl. 1313-1251) Arhalba (yakl. 1317-1314)

II. Ammistamru (yakl. 1250-1210)

İbiranu (yakl. 1209-1200)

III. Nikmadu (yakl. 1199-1192)

?

Ammurapi (yakl. 1191-1182)

Amurru

Abdi-Aşirta

Aziru (yakl. 1340-1315)

Ari-Teşup (yakl. 1315-1313)

Tuppi-Teşup (yakl. 1313-1280)

Benteşina (yakl. 1280-1275; 1260-1230)

Şapili (yakl. 1275-1260)

Şauşgamuva (yakl. 1230-1210)

13 İkinci Binyıl Sonlarında Babil

Kassit hanedanı

I. Kadaşman-Enlil (1374?-1360)

II. Burnaburiaş (1359-1333)

Kara-hardaş (1333)

Nazi-Bugaş (1333)

II. Kurigalzu (1332-1308)

Nazi-Maruttaş (1307-1282)

Kadaşman-Turgu (1281-1264)

II. Kadaşman-Enlil (1263-1255)

?

Kudur-Enlil (1254-1246)

?

Şagarakti-Şuriaş (1245-1233)

IV. Kaştiliaşu (1232-1225)

Enlil-nadin-şumi (1224)

II. Kadaşman-Harbe (1223)

Adad-şuma-iddina (1222-1217)

Adad-şuma-usur (1216-1187)

Meli-Şipak (1186-1172)

Zababa-şuma-iddina (1158)

Enlil-nadin-ahi (1157-1155)

I. Marduk-apla-iddina (1171-1159)

İkinci İsin hanedanı

Marduk-kabit-ahheşu (1157-1140)

|

İtti-Marduk-balatu (1139-1132)

Ninurta-nadin-şumi (1131-1126)

I. Nebukadnezar (1125-1104)

Marduk-nadin-ahhe (1099-1082)

Enlil-nadin-apil (1103-1100)

Marduk-şapik-zeri (1081-1069)

Adad-apla-iddina (1168-1147)

Marduk-ahhe-eriba (1046)

Marduk-zer-x (1045-1034)

Nabu-şumu-libur (1033-1026)

14 Orta Elam Hükümdarları*(a) 1500-1400 arasında, yakınlık derecesi kesin değildir*

Kidinu

II. Tan-Ruhurater

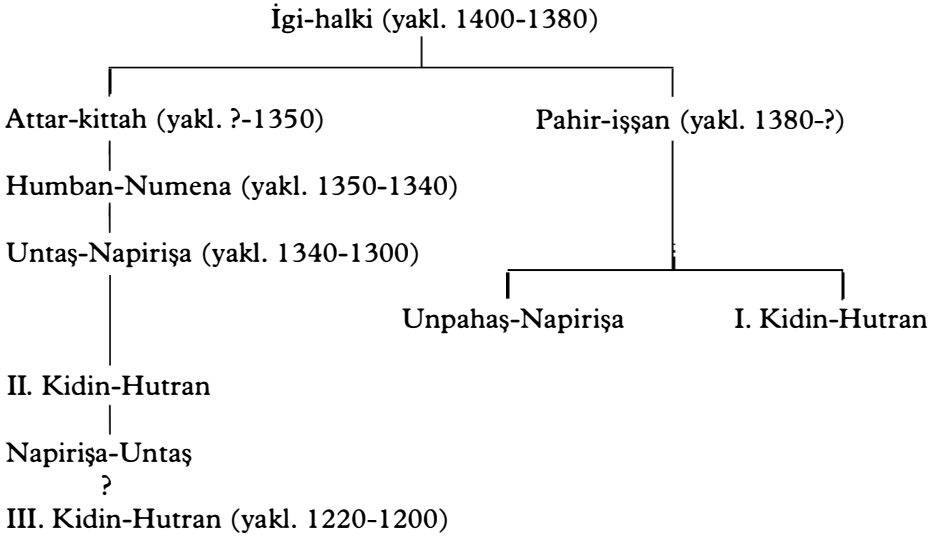
Şalla

Tepti-ahar

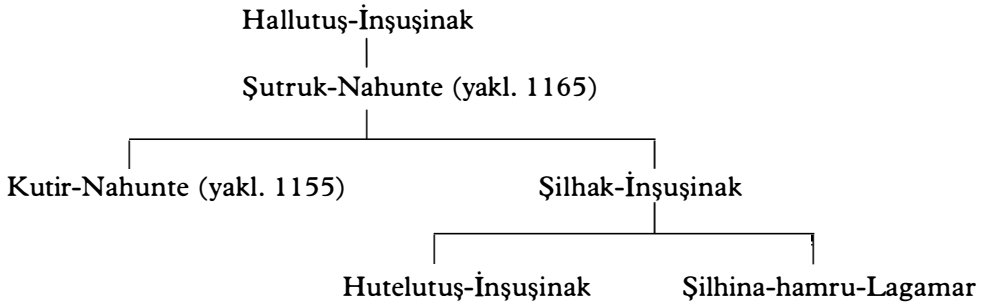
İnşuşinak-sunkir-nappipir

(b) 1400-1200 arası

Tarihlerin hiçbiri kesin değildir.

(c) 1200-1100 arası

15 Birinci Binyıl Başlarında Babil

İkinci Deniz Ülkesi hanedanı

Simbar-Şipak (1025-1008)
 ? Ea-mukin-zeri (1008)
 Kaşşu-nadin-ahhe (1007-1005)

Bazi hanedanı

Eulmaş-şakin-şumi (1004-988)
 ?
 I. Ninurta-kudurri-usur (987-985) Şirikti-Şukamuna (985)

Elam Hanedanı

Mar-biti-apla-usur (984-979)

Belirsiz hanedanlar

Nabu-mukin-apli (978-943)
 II. Ninurta-kudurri-usur (943) Mar-biti-ahhe-iddina (942-?)

Şamaş-mudammik (?-?)
 ?

I. Nabu-şuma-ukin (?-?)

Nabu-apla-iddina (?-?)

I. Marduk-zakir-şumi (?-?)

Marduk-balassu-ikbi (?-yakl. 813)

Baba-aha-iddina (?-?)

Ninurta?-apl?- []

Marduk-bel-[zeri]

Marduk-apla-usur

Eriba-Marduk

Nabu-şuma-işkun (?-748)

Belirsiz hanedanlar (devamı)

Nabu-nasir (747-734)

|

Nabu-nadin-zeri (733-732)

II. Nabu-şuma-ukin (732)

Nabu-mukin-zeri (731-729)

III. Tiglat-pileser (728-727)

|

V. Şalmaneser (726-722)

II. Marduk-apla-iddina (721-710)

II. Sargon (709-705)

|

Sennaherib (704-703)

|

II. Marduk-zakir-şumi (703)

II. Marduk-apla-iddina (703)

Bel-ibni (702-700)

Asur-nadin-şumi (699-694)

Nergal-uşezib (693)

Muşezib-Marduk (692-689)

Sennaherib (688-681)

|

Esarhaddon (680-669)

|

Asurbanipal (668)

Kandalanu (647-627)

Şamaş-şuma-ukin (667-648)

16 Yeni Babil Hanedanı

Nabupolassar (626-605)

|

II. Nebukadnezar (604-562)

|

Evil-Merodak (561-560)

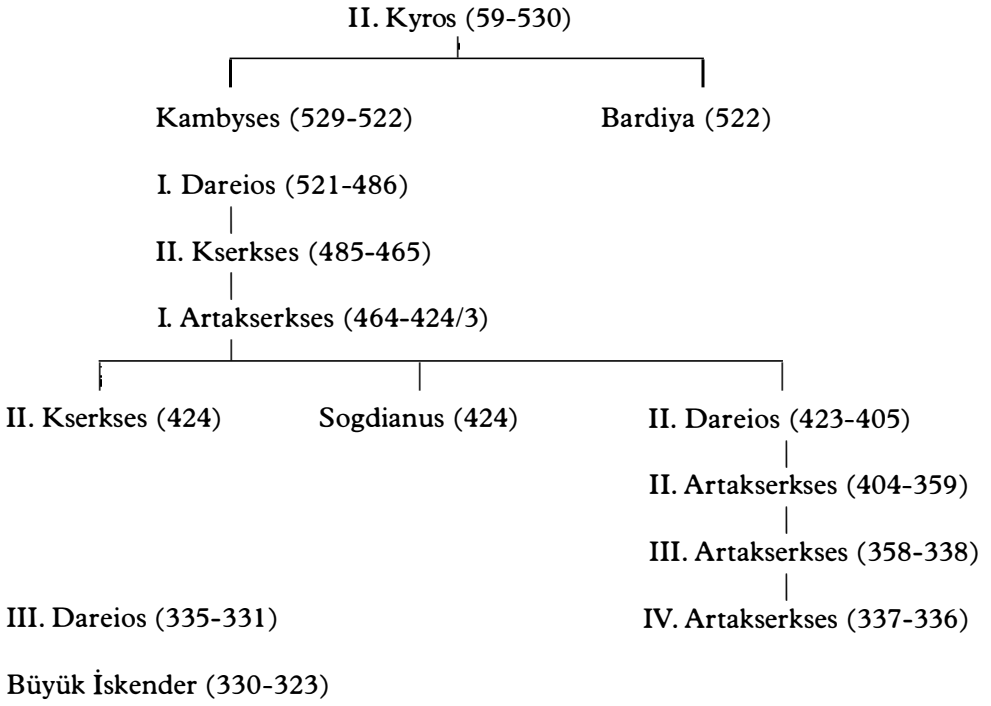
Neriglissar (559-556)

|

Labaşi-Marduk (556)

Nabonidus (555-539)

17 Pers İmparatorluğu

18 Asur

Aminu

Sulili

Kikkiya

Akiya

I. Puzur-Asur

Şalim-ahum

İluşuma

I. Erişum

İkunum

I. Sargon

II. Puzur-Asur

Naram-Sin

II. Erişum

I. Şamşi-Adad (yakl. 1808-1776)

İşme-Dagan (1775-?)

I. Asur-uballit (1363-1328)

Enlil-nirari (1327-1318)

Arik-den-ili (1317-1306)

I. Adad-nirari (1305-1274)

I. Şalmaneser (1273-1244)

I. Tukulti-Ninurta (1243-1207)

Asur-nadin-apli (1206-1203)

Enlil-kudurri-usur (1196-1192)

III. Asur-nirari (1202-1197)

Asur (devamı)

Ninurta-apil-Ekur (1191-1179)

I. Asur-dan (1178-1133)

Ninurta-tukulti-Asur

Mutakkil-Nusku

I. Asur-reşa-işi (1132-1115)

I. Tiglat-pileser (1114-1076)

Aşarid-apil-Ekur
(1075-1074)Asur-bel-kala
(1073-1056)IV. Şamşı-Adad
(1053-1050)

II. Eriba-Adad (1055-1054)

I. Asurnasirpal (1049-1031)

II. Şalmaneser (1030-1019)

II. Asur-rabi (1012-972)

IV. Asur-nirari (1018-1013)

II. Asur-reşa-işi (971-967)

II. Tiglat-pileser (966-935)

II. Asur-dan (934-912)

II. Adad-nirari (911-891)

II. Tukulti-Ninurta (890-884)

II. Asurnasirpal (883-859)

III. Şalmaneser (858-824)

V. Şamşı-Adad (823-811)

III. Adad-nirari (810-783)

IV. Şalmaneser
(772-755)

III. Asur-dan

Asur (devamı)

V. Asur-nirari (754-745)

?

III. Tiglat-pileser (744-727)

V. Şalmaneser (726-722)

II. Sargon (721-705)

Sennaherib (704-681)

Esarhaddon (680-669)

Asurbanipal (668-627)

Asur-etel-ilani (627-623)

Sin-şar-işkun (622-612)

?

II. Asur-uballit (611-?)

İleri Okuma

Yakındoğu kültürleri ve tarihi üzerine akademik literatür zengindir ve kısa paragraf uzunluğunda notlardan çok ciltli eserlere kadar uzanmaktadır. Bunlar genellikle İngilizce, Fransızca ve Almanca yazılmıştır, ancak İtalyanca ve diğer dillerde de önemli çalışmalar yayımlanmıştır. Burada İngilizce bilenlerin erişebileceği küçük çaplı bir seçki sunulmaktadır. Bu kitabın hazırlanmasına bilhassa katkı sağlayan çalışmalara özel önem verilmiştir.

GenelYakındoğu tarihi ve kültürü için dört ciltlik *Civilizations of the Ancient Near East*, ed. Jack M. Sasson (New York: Charles Scribner's Sons, 1995) çok yararlı ve günceldir. Tamamı İngilizce olan çalışmalar birkaç akademisyen tarafından yazılmıştır ve tarih, arkeoloji, sanat, dil ve edebiyat olmak üzere çok farklı konularla ilgilidir.

Yakın zamanda yayımlanmış tarih araştırmaları arasında Amelie Kuhrt'un iki ciltlik *The Ancient Near East c. 3000-330 BC* (London ve New York: Routledge, 1995) ve çok daha kısa olan William W. Hallo ve William K. Simpson'ın *The Ancient Near East: A History*, (Fort Worth: Harcourt Brace College Publishers, 1998²) bulunmaktadır. Çok yazarlı güvenilir bir anlatı *The Cambridge Ancient History*, ed. John Boardman ve diğerleri (Cambridge: Cambridge University Press, 1970³-) tarafından sunulmaktadır. İlk dört cilt ve diğer bazıları kısmen eskiYakındoğu'nun tarihini ele alır. Makaleler 1960'lar-1990'ların başı arasında yazılmıştır ve birkaçı miadını doldurmuştur. Bununla birlikte çoğu tarihi dönemin en detaylı anlatılarını içerir ve tamamı İngilizcedir.

Yakındoğu'nun belirli bölgeleriyle ilgilenen ayrıntılı çalışmalar şöyledir: Horst Klengel, *Syria: 3000 to 300 BC* (Berlin: Akademie Verlag, 1992); Trevor Bryce, *The Kingdom of the Hittites* (Oxford: Clarendon Press, 1998); D. T. Potts, *The Archaeology of Elam* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999); D. T. Potts, *The Arabian Gulf in Antiquity* (Oxford: Clarendon Press, 1990).

Michael Roaf, *Cultural Atlas of Mesopotamia and the Ancient Near East* (Oxford: Equinox, 1990) bölgenin çeşitli dönemleri için bilgilendirici haritalar ve eskiYakındoğu tarihine dair iyi bir özet sunar. Ayrıca birçok mükemmel çizim içermektedir.

D. T. Potts, *Mesopotamian Civilization Material Foundations* (Ithaca: Cornell University Press, 1997) eski Mezopotamyalıların maddi dünyası hakkında başlıklara

göre düzenlenmiş yaralı tartışmalar içerir. A. Leo Oppenheim, *Ancient Mesopotamia*, (Chicago: University of Chicago Press, 1977²) yine farklı başlıklar altında bölgenin entelektüel tarihini inceleyen tek gerçek eserdir.

Yakındoğu tarihinin hemen tüm dönemleri hakkında önemli bilgiler içeren bu kitaplar ilaveten, okuyucu kitabın belirli bölümlerde tartışılan konuları daha detaylı öğrenmek için aşağıda belirtilen çalışmalara başvurabilir. Liste eksiksiz olmaktan uzaktır ve sadece ileri okuma için bir rehber olma amacını taşır.

1 Giriş Konuları

Eski Yakındoğu nedir?: Marc Van De Mieroop, "On Writing a History of the Ancient Near East," *Bibliotheca Orientalis* 54 (1997), 285-306.

Tarihi Kaynaklar: Marc Van De Mieroop, *Cuneiform Texts and the Writing of History* (Londra: Routledge, 1999).

Çevrenin rolü: Andrew Sherratt, "Climatic Cycles and Behavioural Revolutions: The Emergence of Modern Humans and the Beginnings of Farming," *Antiquity* 71 (1997), 271-287.

Tarihöncesindeki gelişmeler: Hans J. Nissen, *The Early History of the Ancient Near East: 9000-2000 BC* (Chicago ve Londra: University of Chicago Press, 1988).

Kesin kronoloji: H. Gasche ve diğerleri, *Dating the Fall of Babylon: A Reappraisal of Second-Millennium Chronology* (Ghent: University of Ghent, 1998).

I. BÖLÜM: KENT DEVLETLER

Yakındoğu'nun tarihöncesi ve erken dönemleri için bkz. Nissen, *The Early History* ve Susan Pollock, *Ancient Mesopotamia: The Eden That Never Was* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999). Toplum ve kültürün birçok yönü J. N. Postgate, *Early Mesopotamia: Society and Economy at the Dawn of History* (Londra: Routledge, 1992) tarafından tartışılmıştır.

2 Kökenler: Uruk Olgusu

Genel: Mario Liverani, *Uruk: The First City*, ed. ve çev. Z. Bahrani ve M. Van De Mieroop (Chicago ve Londra: University of Chicago Press).

Şehirlerin kökeni: Marc Van De Mieroop, *The Ancient Mesopotamian City* (Oxford: Oxford University Press, 1999), bölüm 2.

Metinler ve idari araçlar: Robert K. Englund, "Texts from the Late Uruk Period," şurada J. Bauer, R. Englund ve M. Krebennik, *Mesopotamien: Späturuk-Zeit und Frühdynastische Zeit* (Freiburg: Universitätsverlag, 1998), 13-233; Hans J. Nissen, Peter Damerow ve Robert K. Englund, *Archaic Bookkeeping: Early Writing and Techniques of Economic Administration in the Ancient Near East* (Chicago ve Londra: University of Chicago Press, 1993); Dominique Collon, *First Impressions: Cylinder Seals in the Ancient Near East* (Londra: British Museum Publications, 1987).

Yazının kökenleri: Jean-Jacques Glassner, *Writing in Sumer: The Invention of Cuneiform*, ed. ve çev. Z. Bahrani ve M Van De Mierop (Baltimore: Johns Hopkins University Press).

Uruk yayılımı: Guillermo Algaze, *The Uruk World System*, (Chicago ve Londra, University of Chicago Press, 1993); P. R. S. Moorey, *From Gulf to Delta and Beyond (Beer-Sheva 8; Beer-Sheva: Ben Gourion University of the Negev Press, 1995); Mitchell S. Rothman, ed., Uruk Mesopotamia and Its Neighbors (Santa Fe: School of American Research Press, 2001).*

3 Rakip Kent-Devletler: Erken Hanedan Dönemi

Tarih kayıtlar: Jerrold S. Cooper, *Reconstructing History from Ancient Inscriptions: The Lagash-Umma Border Conflict* (Malibu: Undena, 1983).

Yakındoğu geneli: Ebla için bkz. Giovanni Pettinato, *Ebla: A New Look at History* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1991); Alfonso Archi, "Fifteen Years of Studies on Ebla: A Summary," *Orientalistische Literaturzeitung* 88 (1993), 461-471.

Erken hanedan toplumu: Kazuya Maekawa, "The Development of the é-mi in Lagash during Early Dynastic III," *Mesopotamia* 8-9 (1973-1974), 77-144; Giuseppe Visicato, *The Bureaucracy of Shuruppak* (Munster: Ugarit Verlag, 1995).

Sümer Kral Listesi: Claus Wilcke, "Genealogical and Geographical Thought in the Sumerian King List," şurada H. Behrens, D. Loding ve M. Roth, ed., *DUMU-E2-DUB-BA-A: Studies in Honor of Åke W. Sjöberg* (Occasional Publications of the Samuel Noah Kramer Fund 11) (Philadelphia: Babylonian Section, University Museum, 1989), s. 557-571.

4 Üçüncü Binyıl Sonlarında Siyasi Merkezileşme

Akad hanedanı: Mario Liverani, ed., *Akkad, the First World Empire* (Padua: Sargon, 1993).

Ur III devleti: Piotr Steinkeller, "The Administrative and Economic Organization of the Ur III State.

The Core and the Periphery," şurada Mc Guire Gibson ve R. D. Biggs, *the Organization of Power: Aspects of Bureaucracy in the Ancient Near East* (Chicago: The Oriental Institute, 1987), 19-41.

Kaynaklar: Walther Sallaberger ve Aage Westenholz, *Mesopotamien: Akkade-Zeit und Ur III Zeit* (Freiburg: Universitätsverlag, 1999) [İngilizce ve Almanca]

5 İkinci Binyıl Başlarında Yakındoğu

Göçebeler ve yerleşik halklar: Robert McC. Adams, "The Mesopotamian Landscape: A View from the Frontier," şurada C. B. Moore, ed., *Reconstructing Complex Societies*, Supplement to the Bulletin of the American Schools of Oriental Research No. 20 (1974), 1-20; Mario Liverani, "Half-

- Nomads on the Middle Euphrates and the Concept of Dimorphic Society,” *Altorientalische Forschungen* 24 (1995), 44-48.
- Isin-Larsa döneminde Babil toplumu: Marc Van De Mierop, *Society and Enterprise in Old Babylonian Ur* (Berlin: Dietrich Reimer Verlag, 1992).
- Eski Asur tarihi ve ticareti: Mogens Trolle Larsen, *The Old Assyrian City-State and Its Colonies* (*Mesopotamia* 4; Kopenhag: Akademisk Forlag, 1976).
- Mektupların büyük bölümü Fransızcaya Cecile Michel, *Correspondance des marchands de Kanish* (Paris: Les Editions du Cerf, 2001) tarafından çevrilmiştir.
- Mari: Jean-Marie Durand, *Les Documents epistolaires du palais de Mari*, cilt 1-3 (Paris: Les Editions du Cerf, 1997-2000). Geniş bir mektup seçkisinin Fransızca çevirileriyle birlikte birçok konuya dair güncel genel girişler.

6 İkinci Binyıl Başlarında Bölgesel Devletlerin Gelişimi

- Yukarı Mezopotamya Krallığı: bkz. 5. Bölüm’de Mari.
- Eski Babil hanedanı: Jean Bottero, “The ‘Code’ of Hammurabi,” şurada *Mesopotamia: Writing, Reasoning, and the Gods* (Chicago: University of Chicago Press, 1992), 156-84; Johannes Renger, “Royal Edicts of the Old Babylonian Period: Structural Background,” şurada M. Hudson ve M. Van De Mierop, ed., *Debt and Economic Renewal in the Ancient Near East* (Bethesda: CDL Press, 2002), 139-62.

II BÖLÜM: BÖLGESEL DEVLETLER

7 Süper Güçler Kulübü

- Diplomasi: Raymond Cohen ve Raymond Westbrook, ed., *Amarna Diplomacy: The Beginnings of International Relations* (Baltimore ve Londra: Johns Hopkins University Press, 2000).
- Mario Liverani, *International Relations in the Ancient Near East, 1600-1100 BC* (New York: Palgrave, 2001).
- William L. Moran, *The Amarna Letters* (Baltimore ve Londra: Johns Hopkins University Press, 1992) tüm Amarna mektuplarının İngilizce çevirilerini içerir.
- Gary Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*, (Atlanta: Scholars Press, 1999²) Hitit sarayından antlaşmaların ve diğer diplomatik metinlerin geniş bir seçkisini içerir.

8 İkinci Binyıl Sonlarında Batı Devletleri

- Mittani devleti: Gernot Wilhelm, *The Hurrians* (Warminster: Aris and Phillips, 1989).
- Hititler: Oliver Gurney, *The Hittites* (Londra: Penguin, 1990).

Amurru: Itamar Singer, "A Concise History of Amurru," şurada Shlomo Izre'el, *Amurru Akkadian* (Atlanta: Scholars Press, 1991), 2 cilt, 134-195.

9 Kassitler, Asurlular ve Elamlılar

Kassit idari yapısı: Kemal Balkan, *Studies in Babylonian Feudalism of the Kassite Period* (Malibu: Undena, 1986).

Orta Asur idari yapısı: Peter Machinist, "Provincial Governance in Middle Assyria," *Assur* 3/2 (1982), 1-37.

10 Bölgesel Sistemin Çöküşü ve Sonrası

W. W. Ward ve M. S. Joukowsky, ed., *The Crisis Years: The 12th Century BC from Beyond the Danube to the Tigris* (Dubuque: Kendall/Hunt Publishing Company, 1992).

J. A. Brinkman, "Settlement Survey and Documentary Evidence: Regional Variation and Secular Trend in Mesopotamian Demography," *Journal of Near Eastern Studies* 43 (1984), 169-80.

Mario Liverani, "Ramesside Egypt in a Changing World: An Institutional Approach," şurada *L'impero ramesside* (Rome: Università degli studi di Roma "La Sapienza", 1997), 101-115.

III. BÖLÜM: İMPARATORLUKLAR

M. T. Larsen, ed., *Power and Propaganda (Mesopotamia 7; Copenhagen: Akademisk Forlag, 1979)* içindeki bazı çalışmalar Asur İmparatorluğu için önemlidir.

11 Birinci Binyıl Başında Yakındoğu

Babil: J. A. Brinkman, *Prelude to Empire* (Occasional Publications of the Samuel Noah Kramer Fund 7) (Philadelphia: Babylonian Section, University Museum, 1984).

Fenike: Sabatino Moscati, ed., *The Phoenicians* (Milan: Bompiani, 1988).

Urartu: Charles Burney ve David Marshall Lang, *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus* (Londra: Phoenix Press, 2001), 5. Bölüm.

İsrail ve Yehuda: Israel Finkelstein, "State Formation in Israel and Judah," *Near Eastern Archaeology* 61 (1999), 35-62.

12 Asur'un Yükselişi

Ordu: Frederick Mario Fales, "Preparing for War in Assyria," şurada *Economie antique: La guerre dans les économies antiques* (Entretiens d'archéologie et d'histoire. Saint-Bertrand-de-Comminges, 2000), 35-62.

İmparatorluğun genişlemesi: Mario Liverani, "The Growth of the Assyrian

Empire in the Habur/Middle Euphrates Area: A New Paradigm,” *State Archives of Assyria Bulletin* 2 (1988), 81-98; J. N. Postgate, “The Land of Assur and the Yoke of Assur,” *World Archaeology* 23 (1992), 247-263.
 Başkent Nimrud: Joan ve David Oates, *Nimrud: An Assyrian Imperial City Revealed* (Londra: British School of Archaeology in Iraq, 2001).

13 Asur'un Dünya Hâkimiyeti

Simo Parpola ve R. M. Whiting, ed., *Assyria 1995* (Helsinki: Helsinki University Press, 1997) birçok önemli makale içerir.
 Batı bölgeler: Ephraim Stern, *Archaeology of the Land of the Bible. Volume 2: The Assyrian, Babylonian, and Persian Periods, 732-322 BCE* (New York: Doubleday, 2001), 1-300.
 Babil: Barbara N. Porter, *Images, Power, and Politics: Figurative Aspects of Esarhaddon's Babylonian Policy* (Philadelphia: American Philosophical Society, 1993).
 İdeoloji: Zainab Bahrani, “Assault and Abduction: The Fate of the Royal Image in the Ancient Near East,” *Art History* 18 (1995), 363-382.
 Asurbanipal'ın kütüphanesindeki içerik için bkz. A. Leo Oppenheim, *Ancient Mesopotamia*, (Chicago: University of Chicago Press, 1977²), 14-23. Çeşitli Akad edebi metinlerinin çevirisi Benjamin R. Foster, *Before the Muses: An Anthology of Akkadian Literature* (Bethesda: CDL Press, 1993) içinde bulunmaktadır. Kısa bir versiyonu *From Distant Days: Myths, Tales, and Poetry of Ancient Mesopotamia* (Bethesda: CDL Press, 1995) adıyla basılmıştır. Aynı yazar Gilgameş Destanı'nı da çevirmiştir: *The Epic of Gilgamesh* (New York: W. W. Norton, 2001).

14 Medler ve Babilliler

Yeni Babil ekonomisi: A. L. Oppenheim, “Essay on Overland Trade in the First Millennium BC,” *Journal of Cuneiform Studies* 21 (1967), 236-254.
 Babil şehri: Joan Oates, *Babylon* (London: Thames and Hudson, 1986), 144-162.
 Geçmişe ilgi: Paul-Alain Beaulieu, “Antiquarianism and the Concern for the Past in the Neo-Babylonian Period,” *Bulletin of the Canadian Society for Mesopotamia Studies* 28 (1994), 37-42.

15 Pers İmparatorluğu

Amelie Kuhrt, “The Achaemenid Persian Empire (ca. 550-ca. 330 BCE): Continuities, Adaptations, Transformations,” şurada S. Alcock ve diğerleri, ed., *Empires* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), 93-123; Pierre Briant, *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire* (Winona Lake: Eisenbrauns, 2002).

Dizin

- Aba-Enlil-dari 181
abanoz 127, 261
Abba'el 93
Abi-sare 81
Adab 39, 46, 47, 58, 64
Adad-guppi 244, 245
Adad-nirari, I. 117, 135, 161
Adad-nirari, III. 216
Adana 180
Adapa 159, 232
Afganistan 49
Ahhiyava 119, 142, 143, 147
Ahikar 181
Ahuramazda 256, 259, 261
Akad (bölge) 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 68, 69, 70, 72, 73, 75, 81, 98
Akad dili 26, 31, 48, 55, 59, 61, 62, 65, 70, 77, 78, 80, 91, 102, 103, 104, 108, 131, 138, 142, 144, 149, 154, 156, 157, 158, 159, 164, 165, 167, 178, 180, 198, 200, 213, 227, 228, 230, 231, 232, 249, 255, 256, 259, 260
Akad hanedanı 55, 58–68, 66, 69, 70, 71, 81, 158, 159, 162, 245, 249
Akad (kent) 57, 58, 59, 61, 62, 65, 66, 101
Akadlı Naram-Sin 57, 58, 60, 61, 62, 64, 65, 66, 89, 158, 166, 249
Akadlı Sargon 55, 57, 58, 59, 60, 62, 65, 66, 81, 158, 159, 249
Akdeniz 1, 7, 8, 9, 13, 46, 72, 76, 85, 90, 91, 92, 109, 110, 111, 116, 125, 127, 143, 145, 147, 161, 162, 169, 172, 173, 174, 175, 177, 178, 179, 192, 193, 195, 198, 202, 203, 213, 218, 219, 220, 243, 247, 262
Akhaimenes 261
Akhaimenid'ler 252, 256, 261, 263
Akhat 149
Akhenaton 120, 121
Akhetaton 120, 121, 130, 131
Akşak 64
Alalakh 93, 108, 123, 134, 136, 145
alamet 230, 231, 232
Alaşiya 120, 121, 125, 142, 171, 172, 173
alfabe 30, 31–32, 145, 149, 179, 180, 196, 201, 205, 209, 260
altın 36, 53, 74, 85, 86, 124, 125, 127, 131, 132, 149, 181, 207, 224, 242, 260, 261, 262
Al-Untaş-Napirişa 130, 131, 165, 166
Alyattes 241, 242
Amanos 7
Amar-girid 64
Amarna 120, 121, 142, 145, 159, 161
Amarna mektupları 115, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 128, 129, 131, 135, 137, 142, 146, 147, 151, 155, 167

- Amar-Suen 70
 Amenhotep, II. 135
 Amenhotep, III. 117, 121, 122, 124, 135
 Amik B 13, 14
 Ammisaduka 80, 85
 Ammistamru, II. 147
 Ammon 198
 Ammurapi 171, 172
 Amnanu 79
 Amon 194, 263
 Amori dili 31, 48, 70, 77, 80
 Amoriler 64, 71, 72, 74, 75, 78, 80, 91, 109, 154
 Amurru 78, 120, 121, 127, 140, 141, 142, 146, 147, 173
 Anadolu 1, 5, 9, 11, 14, 31, 77, 85, 86, 87, 93, 94, 97, 106, 107, 108, 110, 115, 116, 117, 119, 120, 123, 126, 127, 134, 137, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 162, 169, 171, 175, 178, 179, 180, 185, 186, 191, 192, 193, 194, 196, 200, 201, 202, 213, 218, 222, 226, 233, 235, 238, 239, 241, 242, 243, 244, 247, 248, 252, 262
 Andarik 98, 100
 Anitta 107
 Anşan 49, 90, 152, 164, 189, 191
 Apiak 64
 Apum 96, 119
 Arabistan 1, 7, 49, 198, 226, 244, 246, 252, 262
 Arami 156, 179, 180, 181, 186, 193, 194, 196, 198, 207, 213
 Aramice 31, 48, 178, 180, 181, 198, 200, 215, 233, 249, 255, 260
 Aramiler 162, 174, 175, 177, 180, 181, 186, 187, 193, 194, 198, 205, 212, 216, 223, 224
 Araplar 181, 199, 213, 222, 226, 254, 258
 arkeoloji 3, 4, 5, 10, 11, 12, 13, 15, 20, 21, 27, 28, 34, 36, 39, 49, 53, 65, 77, 99, 104, 116, 125, 131, 145, 169, 174, 176, 177, 180, 191, 195, 197, 198, 207, 209, 243, 244, 249
 Arpad 198
 Arrapha 136, 210
 Arsames 261
 Arslantepe 35
 Artakserkses, II. 256
 Artatama 117, 135
 Arvad 194, 199
 Arzava 119, 120, 121, 140, 142, 173
 Astata 143
 astronomi 4, 201, 231, 233
 Astyages 242
 Asur 5, 8, 61, 77, 80, 85, 86, 87, 89, 94, 96, 106, 107, 115, 116, 119, 120, 121, 125, 127, 128, 134, 135, 137, 141, 142, 143, 146, 147, 152, 155, 156, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 167, 174, 177, 181, 185, 185-186, 186-193, 194, 198, 199, 201, 202-216, 218-236, 238, 239, 240, 242, 243, 244, 255
 Asurbanipal, I. 185, 188, 189, 218, 222, 223, 224, 225, 227, 229, 230, 231, 232, 233, 235, 236, 243, 244, 245, 246
 Asur-dan, II. 212
 Asur dili 31, 77, 107, 108, 137, 155, 157, 159, 168, 175, 180, 185, 188, 191, 192, 198, 209, 213, 215, 220, 229, 234
 Asur-etel-ilani 235, 245
 Asur (kent) 50, 61, 81, 85-90, 96, 98, 102, 130, 147, 156, 159-164, 180, 204, 206, 209, 212, 214, 228
 Asur-nadin-şumi 223
 Asurnasirpal, II. 198, 213
 Asur-reşa-işi, I. 117, 162
 Asur (tanrı) 87, 162, 203, 214, 228, 232
 Asur-uballit, I. 121, 124, 152, 155, 160, 161
 Asur-uballit, II. 235
 Aşera 196
 Aşkelon 171
 Aşnakkum 61, 111

- at 110, 125, 203, 240, 260
 Atal-şen 110
 Atina 248
 Aton 130
 Atrahasis 232
 Attar-kittah 165
 av 10, 11, 14, 23, 42, 52, 96, 104, 145, 167, 206
 Avan 40, 65
 Azativata 196
 Azativataya 196
 Aziru 133, 147
- Baal 149, 150, 196
 Babil 5, 7, 12, 21, 38, 39, 40, 42, 46, 47, 48, 49, 50, 53, 54, 55, 57, 58, 60, 62, 63, 64, 65, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 80, 81–85, 87, 89, 90, 91, 93, 94, 96, 98, 99, 102, 103, 104, 106, 108, 109, 110, 115, 116, 119, 120, 121, 124, 125, 127, 128, 130, 134, 137, 141, 142, 147, 149, 152, 154–159, 161, 162, 164, 165, 166, 174, 176, 177, 180, 181, 182, 185, 186, 187, 188, 189, 208, 212, 213, 215, 222, 223, 224, 226, 229, 230, 232, 234, 236, 238, 240, 241, 243, 244, 246, 247, 250, 251, 252, 254, 255, 258, 261, 262, 263
 Babil dili 53, 74, 77, 91, 104, 110, 120, 127, 131, 136, 145, 149, 263
 Babil (kent) 5, 7, 21, 36, 38, 39, 41, 42, 47, 57, 59, 60, 61, 64, 65, 72, 75, 81, 89, 90, 96, 98, 99, 103, 104, 105, 108, 109, 124, 125, 137, 154–159, 162, 165, 166, 167, 187, 188, 189, 223, 224, 230, 235, 236, 243, 244, 246, 247, 248, 251, 252, 255, 257, 260, 262
 Babil Kral Listesi 154
 Bahreyn 49, 61, 155
 bakır 49, 62, 72, 120, 125, 126, 127, 142, 178, 248, 261
 Baktria'lılar 256, 258
 bala 70, 71, 72, 73, 74
 Baranamtara 46
 Bardiya 255, 256
 Basra Körfezi 7, 8, 14, 20, 23, 35, 37, 46, 49, 61, 64, 65, 72, 83, 87, 90, 109, 155, 164, 165, 187, 203, 226
 Bassetki heykeli 62
 Bau 38, 44, 53
 Bazi hanedanı 186
 Behistun 255, 256
 Bekaa Vadisi 7
 Bel-ibni 160, 223
 Belşazar 87, 246
 Beltum 98
 Benteşina 147
 Berossos 241
 “Bir Hükümdara Tavsiyeler” 188
 Bit-Adini 180, 207, 212
 Bit-Agusi 192, 198
 Bit-Amukani 187
 Bit-Dakkuri 187
 Bit-Yakin 187
 borç 14, 44, 84, 85, 90, 102, 136, 150, 156, 163, 176, 196, 207, 227, 247, 248
 Borsippa 64, 100, 187, 188, 230, 246
*bull*a 28, 32, 34, 35
 Burnaburias, II. 117, 121, 124, 155, 161
 bürokrasi 25, 27, 32, 61, 69, 71, 73, 83, 84, 98, 131, 168, 169, 177, 178, 206, 209, 214, 242
 Büyük İskender 2, 244, 251, 252, 255, 261, 262–263
 Byblos 50, 72, 119, 122, 147, 171, 194, 199
- Cemdet Nasr 19, 36, 37, 47
 Çagar Bazar 61, 111
 Çatalhöyük 14
 çivi yazısı 25, 27, 27–32, 31, 32, 34, 35, 36, 54–55, 59, 62, 63, 77, 86, 103, 108, 121, 144, 145, 149, 178, 179, 181, 209, 220, 229, 231, 234, 249, 258, 261
 Çoga Miş 34

- Daduša 89
 Dagan 50, 60, 62
 Daiakku 238, 240
 Damaskos 119, 140, 180, 198, 213, 220, 256
 Dan 180
 Danuna 180, 196
 Dareios 242, 251, 252, 254, 255, 256, 259, 260, 261, 262
 Dareios, II. 257
 Dareios, III. 251, 261, 262, 263
 Davud 197
 Dayyan-Asur 213, 215
 Deiokes 240
 demir 61, 126, 178, 179, 226, 248
 Deniz Kavimleri 9, 143, 149, 168, 173, 175, 176, 180
 Deniz Ülkesi 155, 172, 186
 Denyen 173, 180
 Der 100, 188, 189
 deve 9, 181, 199, 204, 254, 258
 Dicle 1, 7, 8, 9, 12, 45, 61, 64, 65, 70, 71, 81, 83, 85, 89, 90, 96, 97, 134, 155, 160, 162, 165, 167, 181, 186, 189, 212, 242, 247
 dikenli salyangoz 127
 Dilbat 64, 98, 187
 Dilmun 49, 61, 90, 155, 187, 226
 din 24, 44, 48, 51, 60, 74, 81, 102, 106, 107, 133, 149, 157, 164, 165, 188, 192, 196, 222, 227, 229, 260, 262
 diplomasi 44, 50, 61, 70, 72, 73, 91, 99, 120–128, 129, 135, 141, 151, 160, 161, 177, 201, 226, 227, 242
 diplomatik evlilikler 50, 124, 140, 155
 diplomatik yazışmalar 99, 116, 120, 123, 128, 140, 178
 Diyala 8, 37, 61, 64, 65, 69, 70, 87, 89, 155, 174, 181, 212, 240, 247
 Dur-katlimmu 207, 244
 Dur-Kurigalzu 130, 156
 Dur-Rimuş 89
 Dur-Şarrukin 202, 206, 209, 210, 228, 229, 240
 Ea 106, 230, 232
 Eanna 19, 20–27, 36, 62
 Eannatum 44, 45, 46, 47
 Ebla 31, 38, 39, 50, 53, 54, 55, 60, 72, 92, 93
 Ebu Salabih 20, 38, 39, 48, 55
 edebiyat 39, 40, 55, 60, 65, 69, 74, 75, 80, 103, 104, 105, 116, 131, 145, 149, 157, 158, 159, 177, 179, 181, 188, 201, 229, 230, 232, 233, 241, 243, 244, 263
 Edom 198, 224
 efsun 55, 104, 137, 158, 232, 233
 Ege Denizi 1, 111, 115, 116, 117, 119, 126, 141, 243, 252, 254
 Ege dünyası 115, 119, 169
 Egibi 247
 eğik ağız kenarlı kâse 18, 23, 27, 34, 35
 Ekallatum 89, 96, 98, 162
 Ekbatana 240, 242, 256
 Ekveş 143
 El 196
 Elam 28, 36, 49, 60, 61, 64, 70, 75, 77, 81, 83, 87, 89, 90, 91, 98, 99, 100, 102, 115, 116, 117, 119, 130, 152, 156, 158, 159, 164, 165, 166, 167, 168, 174, 175, 177, 185, 186, 188, 189, 191, 222, 223, 224, 235, 240, 249, 252, 255, 256, 258, 260
 Elamca 28, 32, 61, 70, 77, 164, 165, 167, 255, 256, 259, 260
 elektrik 127, 242
 Elefantos 181
 El-Mina 200
 Emar 50, 93, 127, 131, 134, 143, 145, 146, 148, 149, 158, 168, 174
 Enheduanna 60
 Enlil 43, 44, 45, 47, 48, 62, 68, 156, 231
 Enmerkar 40, 104
 Enmetena 45
 énsi 41, 47, 58, 61, 70, 87
 Enuma Anu Enlil 231
 Epir-mupi 64
 eponim 4, 96–98, 97, 210

- Erebuni 191
 Ereş 64
 Eridu 15, 62, 106
 Erivan 191
 Ermenistan 191, 192
 Erridu-pizir 65
 Esarhaddon 181, 218, 223, 224, 225, 227, 235, 236, 240
 Eski Ahit 149, 175, 194, 196, 197, 198, 220, 244, 247, 260
 Eski Asur lehçesi 77, 86, 88, 107, 108
 Eski Babil hanedanı 106, 152, 154
 Eski Hitit Krallığı 94, 96, 106, 107, 108, 110, 138
 Eski Pers dili 32, 255, 256, 259, 260, 261
 Eşnunna 73, 76, 81, 87, 89, 90, 91, 96, 98, 99, 100, 102
 Eşnunna Naram-Sin 89, 96
 Eşzamanlı Kral Listesi 208
 Eşzamanlı Tarih 209
 Etiyopyalılar 241
- Fara 38, 39
 Fars 49, 164, 189, 252, 258, 259
 Fas 194
 Fenike 179, 193, 194, 195, 196, 200, 201, 203, 213, 222, 224, 249
 Fenike limanı 178, 186, 194, 262
 Fırat 1, 7, 8, 9, 12, 23, 34, 39, 41, 50, 55, 60, 61, 71, 72, 78, 79, 89, 91, 92, 93, 97, 99, 103, 106, 109, 128, 134, 135, 140, 143, 145, 146, 161, 168, 174, 181, 186, 187, 191, 193, 194, 199, 203, 207, 212, 213, 214, 215, 216, 219, 242, 256
 fildişi 125, 149, 201, 207, 229, 261
 Filistiler 171, 180, 199
 Filistin 115, 121, 129, 131, 134, 145, 146, 171, 180, 222, 224, 235
- Gambular 186
 ganimet 61, 72, 159, 160, 162, 166, 204, 206, 210, 213, 224, 229, 244
 gasp 81, 133, 219, 251, 255, 261
- Gasur 61, 64
 Gaugamela 262
 Geç Hitit devletleri 186, 193, 194, 198, 213
 Gilgamiş 4, 40, 104, 233
 Gilgamiş Destanı 4, 104, 131, 158, 232, 233, 234
 Girit 111, 126, 127, 169
 Girsu 38, 45, 69, 70, 73, 74
 Godin Tepe 34
 Gordion 242
 göçebeler 9, 21, 42, 64, 72, 74, 75, 77–80, 78, 92, 96, 98, 109, 119, 134, 151, 154, 162, 174, 180, 181, 188, 199, 226, 242
 Gudea 57, 65
 Gungunum 81
 Gusu 198
 Gutiler 64, 65, 68, 75, 109, 162
 Guzana 198, 200, 210, 215
 gümüş 32, 36, 61, 74, 84, 85, 86, 88, 125, 127, 132, 149, 207, 242, 248, 260, 262
 Gyges 242
- habiru* 122, 134, 151, 176
 Habuba Kabira 34, 35, 36
 Habur 8, 50, 91, 96, 97, 103, 110, 134, 200, 212
 Hadad-ezer 199, 213
 Hadad-yithi 198, 199, 200
 hadım 163, 203, 219, 227, 256, 260
 Halaf 13, 14, 15
 Haldi 192
 Halep 89, 90, 91, 92, 108, 119, 134, 140, 143, 146, 176, 192, 198
 Hallutuş-İnşuşinak 165
 Halule 185, 189, 223
 Hamat 194, 200, 213
 Hamazi 40, 50
 Hammurabi 4, 76, 80, 83, 89, 90, 92, 93, 94, 97, 98, 98–106, 99, 100, 154, 164, 215
 Hammurabi Kanunları 101, 102, 111, 166

- Hamukar 35
Hana 103, 109
hane 15, 43, 44, 48, 51, 52, 120, 154
Hanigalbat 134, 135, 161, 162
Hantili 108
haraç 27, 50, 72, 123, 146, 147, 149, 194, 204, 213, 214, 219, 220, 229, 236, 254, 260
Harran 203, 208, 235, 244, 245, 246
Hassuna 12, 13, 14
Haşşu 93
Hatti 116, 117, 119, 120, 121, 123, 124, 125, 127, 128, 129, 133, 134, 135, 137, 138, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 151, 152, 158, 161, 168, 169, 172, 173, 176, 193, 206
Hattice 106, 145
Hattuşa 5, 96, 107, 109, 121, 130, 131, 137, 138, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 148, 158, 169, 171, 176, 193
Hattuşili, I. 93, 94, 107, 108, 123, 138
Hattuşili, III. 117, 123, 125, 133, 141, 142, 143, 144, 147, 151, 155, 167
hayvancılık 7, 10, 11, 23, 25, 42, 51, 71, 72, 79, 155, 176, 204, 230, 248
Hazor 91, 171
Hellenizm 2, 263
Hemedan 242
Herodotos 240, 241, 242, 244, 252, 254, 255, 260, 261
hesap taşı 28, 29, 32, 34, 35
Hesiodos 201
Hindistan 9, 106, 254, 260, 262
Hint-Avrupa 9, 31, 106, 108, 110, 258
Hiram 194
Hititçe 106, 107, 108, 120, 127, 134, 142, 143, 144, 145, 149, 158, 178, 193
Hitit hiyeroglifi 144, 178, 193, 194, 196
Hititler 4, 9, 93, 94, 106, 107, 108, 110, 115, 119, 123, 128, 130, 133, 135, 136, 137, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 161, 171, 177, 178
hiyeroglif 178, 179, 259, 260
Horasan yolu 240
Hoşea 220
Humban-nikaş 189
Humban-nimena 185, 189
Hurri dili 31, 51, 54, 65, 70, 77, 106, 110, 121, 127, 136, 137, 145, 149, 158, 159, 192
Hurriler 9, 51, 109, 110, 134, 135, 136, 137, 145, 192, 200
Hyksos 110, 117
III. Ur hanedanı 31, 52, 57, 59, 65, 68–75, 77, 80, 81, 83, 84, 90, 91, 104, 106, 248, 249
II. Kadaşman-Enlil 155
Ionia 249, 254, 256, 261, 262
Irak 5, 9, 13, 34, 50, 62, 262
Issos 262
İbal-pi'el, II. 76, 89
İbbi-Sin 69, 74, 75, 80, 81, 87
İbranice 31, 178, 196
idare 12, 23, 25, 40, 43, 44, 52, 53, 58, 59, 61, 63, 70, 71, 80, 83, 98, 104, 131, 146, 154, 155, 156, 161, 178, 192, 214, 215, 218, 224, 226–229, 248, 252, 261
İdrimi 134, 136, 176
İgalima 53
İgi-halki 165
iki dilli metin 104, 108, 181, 198, 215, 230
İkinci İsin hanedanı 156, 158, 174, 186
iklim 8, 21, 209
ilaç 127, 131
ilahi 40, 43, 44, 53, 55, 60, 64, 69, 103, 104, 158, 246
İla-kabkabu 96
ilkel demokrasi 43
İluşuma 87
İnanna 25, 40, 47
İndus Vadisi 9, 49, 61, 251, 262
inşaat yazıtı 69, 160, 164, 165, 178, 191, 193
İnşuşinak 165, 166, 189
İphur-Kiş 64

- İpik-Adad 89
- İran 1, 5, 7, 8, 9, 28, 32, 34, 36, 49, 50, 60, 61, 64, 65, 69, 76, 77, 85, 87, 90, 115, 116, 152, 185, 189, 191, 192, 202, 218, 220, 234, 235, 239, 240, 241, 247, 248, 252, 255, 263
- İrra Destanı 188, 232
- İsin 64, 74, 76, 81, 83, 85, 89, 90, 156, 165, 174
- İsin hanedanı 76, 81, 156, 158, 174, 186
- İspanya 9, 127, 194
- İsrail 175, 180, 186, 196, 198, 203, 205, 213, 220, 222, 236
- İşar-Damu 50
- İşbi-Erta 74, 75, 76, 81
- İşçalı 89
- işgücü 19, 21, 23, 24, 25, 50, 71, 73, 79, 83, 84, 102, 132, 136, 149, 151, 156, 162, 163, 176, 178, 188, 192, 203, 204, 205, 207, 247, 249, 261
- İşme-Dagan 81, 96, 97, 98, 100
- İştar 61, 62, 66, 96, 156, 188, 232
- İştar kapısı 244, 245
- İtiti 64
- kabartma heykelcilik 24, 62, 158, 188, 192, 206, 209, 246
- kabile 9, 78, 79, 80, 90, 91, 92, 109, 143, 151, 154, 162, 180, 181, 186, 187, 194, 198, 212, 222
- Kabnak 164
- Kabti-ilani-Marduk 188
- Kadaşman-Enlil 117, 124, 141, 155
- Kadaşman-Turgu 141
- Kadeş 115, 123, 128, 140, 146
- Kadeş Savaşı 115, 123, 128, 140, 141, 146
- kâhin 230, 231
- kalay 85, 87, 90, 111, 127, 178, 248
- Kalhu 187, 202, 203, 206, 209, 214, 215, 227, 228, 233, 235
- Kalkolitik 14, 34, 227
- Kambyzes 251, 252, 254, 255, 260
- kanal 7, 12, 23, 41, 45, 59, 70, 71, 99, 132, 161, 174, 200, 212, 247, 262
- Kandalanu 224
- Kaniş 76, 85, 87, 90, 97, 106, 107
- Karadeniz 107, 137, 140, 242
- Kara-hardaş 124, 155, 161
- Karanlık Çağ 3, 5, 8, 109–111, 117, 149, 162, 177–182, 196, 198
- Kar-Asur 204
- Karatepe 196
- Karduniaş 155, 162
- Karia 243
- Karkamış 50, 93, 120, 127, 140, 142, 143, 146, 171, 173, 193, 194, 238, 243
- Karkar Savaşı 185, 199, 203, 213
- Karnaim 220
- Kar-Şalmaneser 207, 213, 214, 215
- Kartaca 194, 195
- Kar-Tukulti-Ninurta 130, 131, 162
- Kassit dili 110, 154, 155
- Kassitler 103, 109, 110, 113, 122, 152, 154, 155, 157, 165, 167, 174, 181, 186, 233
- Kaşkalar 107, 140, 141, 143
- Kaştaritu 240
- Kaştiliaşu, I. 155
- Kaştiliaşu, IV. 117, 155, 156, 162
- Katna 76, 90, 92, 98, 119
- Kattara 78, 96, 111
- Kazallu 64
- Keldaniler 181, 186, 187, 188, 203, 222, 223, 224
- Kenan 127, 134, 145, 146, 149, 196, 198
- kentlerin kökeni 20–27
- Keret 149
- Kerkenes 241
- Keş 47, 62
- Khanlılar 79
- Kıbrıs 111, 120, 126, 127, 140, 142, 169, 171, 224, 247, 254
- Kıbrıs-Minos 127
- Kızıldeniz 1, 35, 262
- Kızılırmak 107, 137, 241, 243
- Kidin-Hutran, III. 165

- Kilikia 241, 243, 244, 249, 252
 Kili-Teşup 135
 Kimmerler 192, 226, 239, 242
 Kiritab 64
 Kiş 39, 40, 47, 48, 51, 55, 58, 62, 64, 81, 98
 Kiş Kralı 39, 44, 45, 47, 58, 62, 64, 210
 Kizzuvatna 110, 134, 140, 142, 146, 173
 klasik kaynaklar 2, 196, 226, 241, 243, 251, 257, 261, 262
 koloni 9, 36, 49, 77, 85, 97, 106, 107, 194, 195, 212, 247
 köle 52, 102, 150, 163, 232, 248, 254
 kötü ruh kovanlar 230, 231, 232
 kraliyet yazışmaları 69, 90, 97
 kraliyet yazıtları 39, 40, 47, 55, 59, 60, 72, 104, 116, 128, 157, 158, 160, 169, 178, 180, 189, 192, 204, 229, 235, 244, 260, 261
 kredi 84, 102, 136, 156, 163, 247
 Kroisos 243, 252
 kronoloji 2, 3, 4, 10, 12, 14, 31, 40, 59, 68, 77, 87, 116, 117, 134, 137, 138, 160, 191, 208, 209
 Ksenophon 241, 252, 254
 Kserkses 252, 254, 256, 257
 Ktesias 236, 241
 Kudur-Mabuk 76, 83, 90
kudurru 156, 157
 Kudüs 119, 196, 238, 243, 260
 kumaş 23, 28, 72, 88, 125, 127, 195, 204, 248
 Kurdi-Nergal 233
 Kurigalzu, I. 156
 Kurigalzu, II. 124, 155, 161
 Kurunta 141
 Kuşşara 107
 Kutha 62, 64
 Kutik-İnşuşinak 65, 69
 Kutir-Nahunte 117, 158, 166
 Kuzi-Teşup 193
 Küçük Zap 8, 89, 212
 kütüphane 159, 188, 229, 231, 232
 Kyaksares 240, 241, 256
 Kyros 238, 242, 243, 246, 251, 252, 256, 259, 260
 Kyros, Genç 254, 256
 Labarna 138, 143
 Lagaş 7, 38, 39, 40, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 51, 53, 58, 64, 65
 Lakiş 209
 lapis lazuli 24, 49, 125, 240, 248, 261
 Larsa 47, 76, 81, 83, 85, 89, 90, 91, 99, 100, 102
 Levant 8, 9, 11, 13, 14, 31, 128, 169, 179, 181, 194, 262
 Libya 126, 172, 254
 Linear B 169
 Liyan 165
 Lugalbanda 40, 104
 Lugalkignedudu 46
 Lugalşaengur 47
 Lugalzaggisi 46, 58
 Luvce 106, 144, 178, 180, 193, 196, 200
 Lübnan 7, 61, 91, 126, 127, 147
 Lydia 186, 226, 241, 242, 251, 252, 261
 Lykia 243
 Madduvatta 140
 madenler 49, 72, 125, 132, 142, 174, 178, 192, 194, 204, 213, 224, 242
 Magan 61, 65, 72
 Maitanni 134
 Malamir 189
 Malatya 193, 194
 Maniştusu 60, 61, 65, 96
 Mannahılar 191, 213
 Marad 98
 Marathon Savaşı 251, 254
 Marduk 66, 100, 106, 158, 166, 188, 223, 229, 232, 244, 246, 260, 262
 Marduk-apla-iddina, II. 189, 223
 Marduk kehaneti 158
 Marduk-zakir-şumi, I. 187
 Marduk-zakir-şumi, II. 223
 Mari 39, 40, 44, 50, 54, 55, 59, 60, 61,

- 65, 72, 76, 78, 79, 80, 89, 90, 91–93, 92, 94, 96, 97, 98, 99, 100, 103, 109, 111, 215
- mariyannu 110, 131, 136
- marutu* sözleşmesi 136
- Maşkan-şapir 83
- matematik 103, 104, 105, 201
- Maurya imparatorluğu 262
- meclis 43, 47, 108, 249
- Media 206, 249, 252, 255, 256
- Medler 191, 192, 213, 218, 224, 235, 238, 239–243, 240, 241, 247, 252, 259
- Med suru 242
- Megiddo 131, 220
- Melid 193
- Meli-şipak 157, 165
- Meluhha 61, 162
- Memfis 218, 224, 225
- Menahem 220
- Merneptah 117, 168, 172, 173
- Mesannepada 46
- Mesilim 44, 45, 47
- Meskigal 58
- Mesutire 260
- metal 23, 35, 55, 169, 179, 194, 201
- Mısır 1, 4, 8, 9, 27, 31, 35, 110, 111, 115, 116, 117, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 132, 133, 134, 135, 137, 140, 141, 142, 143, 145, 146, 147, 148, 149, 152, 155, 158, 161, 169, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 186, 194, 195, 198, 199, 200, 202, 218, 220, 222, 224, 225, 226, 229, 234, 235, 239, 243, 245, 246, 247, 249, 251, 252, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263
- Midas 242
- Miken 115, 127, 130, 142, 169
- Milavata 141
- Miletos 141
- Mita 242
- Mitanni 109, 110, 115, 116, 119, 120, 122, 125, 128, 129, 133–137, 140, 141, 143, 145, 146, 147, 148, 152, 160, 161, 176
- Mitra 110
- Moab 198, 224
- Muballitat-şerua 124, 161
- Muraşu 254
- Murşili 193
- Murşili, I. 93, 154, 158
- Murşili, II. 117, 140, 147
- Murşili, III. 141, 143, 167
- Muşallim-Baba 233
- Muşaşir 192, 210
- Muşezib-Marduk 223
- Muşku 162, 242
- Muvatalli, II. 117, 129, 140, 141, 143, 146, 167
- mülteci 132, 141, 147, 151, 176
- mültecilerin iadesi 132
- Nabonidus 182, 238, 244, 245, 246, 249, 252, 255, 256, 260
- Nabopolassar 185, 235, 238, 243, 245
- Nabu 188, 233
- Nabu-şuma-imbi 187
- Nagar 50, 61
- Nahrina 134
- Nairi 162, 191
- Nakş-ı Rüstem 259
- Nanna 43, 60
- Napirişa 165
- Nasatya 110
- Navar 51, 65, 110
- Nebukadnezzar, I. 152, 156, 158, 167, 175, 188, 189
- Nebukadnezzar, II. 238, 243, 249
- Nefertiti 127
- Neko 224, 226
- Nerebtum 89
- Nergal ve Ereşkigal 159
- Neriglissar 245
- Nerik 141, 143
- Neşa 106, 107
- Neşili 106
- Nil 12, 126, 224, 225, 262

- Ningirsu 43, 45, 51, 53
 Ninive 5, 61, 96, 188, 189, 192, 202, 206, 209, 218, 225, 227, 229, 230, 232, 233, 234, 235, 236, 238
 Ninive 5 50
 Ninkisalsi 47
 Nippur 39, 43, 47, 51, 60, 61, 62, 64, 65, 68, 69, 72, 73, 74, 81, 83, 89, 103, 106, 155, 156, 165, 174, 181, 188, 254
 Nuzi 134, 136, 160, 167
 Nübye 115, 119, 132, 224, 252, 254, 258
 nüfus sayımı 79, 136, 208

 Obeyd dönemi 14, 15, 21, 24, 34
 okul 55, 69, 73, 77, 103, 104, 105, 110, 149, 157, 159, 178
 Omri 198
 Orta Asur dönemi 159, 160, 204, 212, 213, 215, 219
 Orta Asur Saray Kararnameleri 163, 167
 Orta Asur Yasaları 163, 167
 Orta Asya 251, 252, 263
 Orta Elam Krallığı 116, 119, 164–167, 175, 189

 Pahir-işşan 165
 Pala dili 106, 144
 papirüs 4, 194, 195, 209, 255, 260
 Parahşum 60
 paralı askerler 80, 151, 173, 176, 241, 254, 256
 Parrattarna 117, 133, 134
 parşömen 4, 180, 194, 195, 209, 260
 Pasargad 259
 Pekahya 220
 Peleset 173, 180
 Per-Ramses 130
 Persepolis 258, 259, 260, 261
 Phraortes 240
 Phrygia 242
 Pithana 107
 Pitru 213

 Proto-Akadca 31, 48, 55
 proto-çiviyazısı 27, 28, 30, 34, 35, 36, 54
 Proto-Elam 28, 36, 49
 Proto-Hassuna 13, 14
 Psamtik 224
 Pukudular 186
 Puzriş-Dagan 69, 72, 73, 74

 Ramses, II. 117, 123, 128, 133, 140, 141, 146
 Ramses, III. 117, 168, 173, 175
 Ram-Sin 90
 Rasappa 215
 Ras İbn Hani 171
 Rib-Adda 122, 147
 Rim-Sin 76, 83, 99, 102, 103
 Rim-Sin, II. 102
 Rimuş 63, 89
 Roksane 263
 Roma 4, 69, 195, 196
 Rusa-patari 192

 Samarya 189, 198, 203, 205, 218, 220
 Sami 31, 48, 51, 54, 59, 78, 80, 121, 145, 179
 Samsuiluna 89, 94, 102, 103, 104, 106
 saray 43, 50, 51, 53, 62, 69, 72, 74, 77, 79, 83, 85, 87, 91, 92, 97, 98, 99, 102, 104, 107, 108, 109, 116, 117, 120, 123, 124, 125, 130, 131, 132, 136, 137, 142, 145, 147, 149, 151, 154, 156, 157, 158, 159, 162, 163, 169, 176, 177, 179, 181, 193, 194, 204, 206, 207, 208, 209, 214, 215, 223, 227, 228, 229, 231, 233, 235, 247, 248, 249, 256, 258, 261, 263
 Sardanapallos 236
 Sardes 243, 256
 Sarduri, I. 185, 191
 Sarduri, II. 192
 Sargon, II. 185, 189, 192, 202, 203, 206, 219, 220, 224, 228, 229, 240, 242
 satraplık 255, 259, 261, 262, 263

- Saustatar 135
 savaş arabası 110, 129, 131, 136, 148,
 171, 172, 199, 203, 213, 219, 254
 sedir 61, 127, 194, 204
 Seleukos 263
 Seleukoslar dönemi 59
 Semiramis 216
 Sennaherib 160, 181, 185, 189, 202,
 206, 209, 218, 223, 235, 236
 Serabit el-Hadim 179
 Seti, I. 146
 Sidon 171, 194, 206
 sikke 262
 silindir mühür 24, 27, 32, 35, 73, 125,
 127, 157, 159
 Silli-Sin 89, 100
 Simaliler 79, 91
 Simti-Silhak 90
 Simurru 147
 Simurru 60
 Sin 62, 225, 244, 245, 246
 Sina 145, 174, 179
 Sin-idinnam 99
 Sin-leke-unninni 158, 233
 Sin-şar-ışkun 235
 Sippar 62, 64, 81, 97, 98, 109, 162,
 188, 249
 Skythia 254, 256
 sözlük listesi 30, 54, 103, 145, 149, 158,
 230, 231, 232
 Standart Babil lehçesi 31, 157, 159
 Standart Meslek Listesi 26, 30
 Subariler 162
 Sudan 119, 224
 Suhu 206, 214
 sukkal-mah 72, 87, 90
 sulama 7, 8, 11, 12, 13, 23, 41, 50, 71,
 91, 99, 132, 174, 247, 262
 Sultantepe 233
 Sumu-epuh 92
 Sumu-Yaman 91
 Suriye 1, 4, 5, 7, 8, 9, 34, 35, 36, 39, 49,
 50, 51, 53, 54, 55, 60, 61, 64, 65, 72,
 74, 77, 79, 80, 85, 90, 91, 92, 96, 98,
 102, 106, 107, 108, 110, 115, 119,
 120, 123, 126, 127, 128, 133, 134,
 135, 136, 137, 140, 141, 142, 143,
 146, 147, 149, 158, 160, 161, 162,
 167, 169, 171, 173, 174, 178, 180,
 181, 186, 191, 192, 193, 194, 196,
 198, 201, 203, 207, 212, 213, 215,
 219, 220, 226, 235, 242, 243, 244,
 247, 262
 Suriye-Filistin bölgesi 9, 110, 115, 116,
 117, 119, 120, 121, 123, 128, 129,
 130, 131, 137, 145, 145-151, 171,
 175, 176, 177, 178, 179, 180, 186,
 197, 199, 220, 222, 224, 226, 233,
 243, 248, 249, 262
 Susa 28, 34, 36, 49, 61, 64, 65, 69, 71,
 75, 90, 100, 152, 156, 164, 166, 167,
 185, 189, 224, 259, 261
 Sutiler 79, 188
 Süleyman 194, 197
 Sümer 40, 43, 47, 48, 58, 60, 61, 68,
 69, 70, 71, 73, 80, 81, 101, 103, 104,
 106, 158, 162, 232, 245
 Sümerce 25, 30, 31, 47, 51, 54, 59, 60,
 70, 71, 77, 80, 87, 103, 104, 144,
 157, 159, 230, 231, 232, 249
 Sümer Kral Listesi 40, 41, 44, 58, 65,
 68, 69, 80, 81, 91, 92, 137
 sürgün 89, 96, 144, 162, 196, 204, 205,
 207, 236, 247, 249
 Şaduppum 89
 şagina 61, 70, 72
 şakkanakku 65, 91
 Şalmaneser, I. 135, 161, 162
 Şalmaneser, III. 185, 187, 191, 194,
 199, 202, 206, 212, 213, 215
 Şalmaneser, V. 220
 Şamaş-hazir 99
 Şamaş-şuma-ukin 218, 223, 224, 236
 Şammuramat 216
 Şamşi-Adad 80, 89, 91, 92, 94, 96,
 96-98, 97, 98, 99, 215
 Şamşi-Adad, V. 187, 215, 216
 Şamşi-ilu 191, 215
 Şapili 147
 Şara 44, 45

- şarap 127, 192, 248, 262
 Şarkalişarri 62, 64, 68
 Şattivaza 117, 135
 Şausgamuva 127, 142, 147, 148, 161
 Şehna 50, 61, 96
 Şekeleş 173
 Şemşara 78
 Şikalayu 171
 Şilhak-İnşuşinak 117, 166
 Şimaşki 72, 75
 Şimigi 192
 Şiptu 91
 Şivini 192
 Şubat-Enlil 78, 90, 96, 97, 111
 Şu-iliya 87
 Şukamuna 154
 Şulgi 69, 70, 71, 72, 73, 80
 Şulşagana 53
 Şumaliya 154
 Şuppiluliuma, I. 117, 124, 128, 133, 135, 137, 140, 146, 147
 Şuppiluliuma, II. 117, 141, 171
 Şuruppak 39, 47, 53, 55, 64, 80
 Şu-Sin 71, 80
 Şuşara 78
 Şutruk-Nahunte 117, 152, 165, 166
 Şutruk-Nahunte, II. 189
 Şuttarna, III. 135

 Tabarna 143, 144, 148
 Taharka 224, 226
 takas 23, 24, 32, 70, 72, 79, 86, 87, 103, 111, 125, 127, 128, 194, 247
 Tal-i Malyan 90
 tanrılaşıma 62, 64, 73, 87, 104
 Tantamani 224
 tapınak 15, 24, 25, 26, 27, 34, 35, 38, 43, 50, 51, 52, 53, 55, 60, 61, 62, 68, 70, 72, 73, 74, 83, 84, 96, 104, 110, 129, 130, 131, 145, 149, 156, 162, 165, 188, 192, 193, 196, 204, 206, 214, 223, 229, 230, 233, 244, 246, 248, 249, 260, 262
 Taram-Agade 61
 Tarhuntaşsa 140, 141, 143, 169, 193
 tarım 5, 7, 8, 11, 14, 15, 21, 23, 25, 27, 41, 42, 43, 44, 50, 52, 53, 60, 69, 70, 71, 78, 79, 103, 108, 109, 131, 136, 150, 154, 155, 162, 176, 186, 191, 192, 203, 207, 216, 220, 247, 248, 259
 tarihöncesi 10-15
 tarihsel kaynaklar 3-5, 9, 40, 94, 98, 110, 176, 208-209, 251, 252
 Tavananna 143
 tayın 27, 52, 53, 71, 83, 84, 131, 155, 162, 204
 Teb 194, 218, 224, 226
 Tehip-tilla 136
 Teişabaini 192
 Teişeba 192
 teknoloji 8-15, 20, 23, 24, 25, 49, 54, 62, 107, 110, 145, 177, 179, 181, 194
 Tel Beydar 39, 54
 Tel Bi'a 96
 Tel Brak 35, 61
 Tel Harmal 89
 Telipinu 138
 Tell-Asmar=Tell-Esmer 87
 Tel Leylan 61, 78
 Tel Mozan 61
 Tel Rima 78
 Tepti-ahar 164
 Tepti-Humban-İnşuşinak 189
 Terka 92, 96, 103, 109, 134
 Teşup 192
 Teyma 238, 246
 Thebai 125
 tıbbi metin 158, 230, 232, 233
 Tiamat 158
 ticaret 14, 15, 47, 49, 50, 61, 65, 69, 72, 84, 85, 86, 87, 92, 106, 107, 111, 120-128, 142, 161, 169, 177, 178, 179, 181, 186, 187, 189, 192, 194, 198, 200, 205, 222, 240, 247, 248, 262
 Tiglat-Pileser, I. 117, 160, 162
 Tiglat-pileser, III. 192, 194, 218, 219, 220, 222
 Til-Barsip 207, 213

- Tiryns 130, 169
 Tişpak 87
 Tiva 64
 toplumsal hiyerarşi 11, 14, 15, 20, 25, 27, 30, 35, 36, 37, 51, 54, 102, 109, 120, 130, 131, 132, 154, 169, 176, 177, 208, 249
 Toros 7, 8, 86, 160, 212
 Tudhaliya, II. 142
 Tudhaliya, III. 140
 Tudhaliya, IV. 117, 127, 141, 142, 143, 147, 148, 161
 Tufan 104, 232, 233
 Tukulti-Ninurta, I. 141, 152, 156, 158, 159, 161, 162, 165, 174
 tunç 49, 90, 127, 178, 179, 192
 Tunip 93
 Tuppi-Teşup 147
 Tuşratta 117, 122, 135, 137
 Tutankhamon 124, 129
 Tutmosis, III. 117, 146, 147
 Tuttul 50, 60, 62, 72, 96, 119
 tuzlanma 12, 174
 Türkiye 1, 5, 8, 34, 35, 61, 233
 tütsü 127, 181, 199
 Tyros 194, 206, 243

 Ugarit 50, 91, 93, 119, 120, 127, 128, 131, 137, 140, 141, 143, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 159, 168, 171, 172, 173
 Ugarit dili 31, 127, 149, 159, 172, 179, 196
 Ukayir 36
 Ulai 189
 Ulamburiaş 155
 Uluburun 126, 178
 Umakiştar 240
 Umma 38, 39, 44, 45, 46, 47, 58, 64, 69, 70, 73, 74
 Umman 14, 49, 61
 Untaş-Napirişa 117, 165, 166
 Upe 146
 Ur 7, 38, 39, 40, 43, 46, 47, 53, 57, 60, 61, 62, 64, 65, 68–75, 69, 70, 71, 80, 81, 83, 87, 90, 91, 103, 104, 174, 181, 236, 246, 249
 Urartu 162, 185, 186–193, 191, 192, 193, 194, 213, 219, 222, 224, 241, 256
 Urartu dili 31, 191
 Urhi-Teşup 141, 143, 144
 Urkiş 50, 51, 61, 65, 69, 110
 Ur kraliyet mezarlığı 53
 Ur-Namma 68, 69, 71, 72
 Urşu 72, 93
 Uruatri 162, 191
 Uruinimgina 38, 43, 46, 58
 Uruk 2, 5, 14, 19, 20, 20–37, 39, 40, 43, 46, 48, 49, 54, 55, 58, 64, 68, 81, 83, 90, 103, 104, 188, 233
 Uruk vazosu 24, 25, 26
 Utnapiştım 233
 Utu-hegal 68
 üç dilli metin 255, 256, 258, 259, 260

 vakayiname 66, 97, 187, 189, 244
 Van Gölü 162, 191
 Varad-Sin 83, 90
 Varuna 110
 Vaşşuganni 134, 136
 vekil kral 231
 vergi 43, 58, 69, 70, 72, 73, 74, 79, 84, 85, 86, 87, 123, 128, 132, 136, 150, 156, 188, 207, 227, 229, 240, 244, 254, 255, 262
 Wen-Amun 194

 yağ 27, 32, 52, 71, 125, 127, 222, 227, 246, 262
 yağış 7, 8, 11, 13, 50, 74, 98, 109, 136, 200
 Yahdun-Lim 91, 96, 98
 Yahruru 79
 Yahuda 186, 196, 197, 198, 209, 222, 224, 236, 243
 Yahve 196, 197, 260
 Yahya Tepe 34
 Yamhad 76, 91, 92, 96, 98, 102, 108,

- 119
 Yaminiler 79, 91
 Yaratılış Efsanesi 158, 229, 232
 Yarim-Lim 76, 89, 92
 Yasmah-Addu 89, 91, 94, 96, 97, 98
 yazı 2, 25, 27–32, 34, 36, 38, 39, 40, 47,
 48, 53, 54–55, 59, 60, 61, 62, 63, 69,
 73, 77, 80, 91, 106, 107, 108, 109,
 116, 136, 145, 177, 191, 193, 195,
 196, 229
 yazının kökeni 27–32
 Yemen 199
 Yeni Asur dönemi 208, 212, 231, 248
 Yeni Babil dönemi 154, 159, 181, 185,
 238, 243–250, 252
 Yeni Hitit Krallığı 116, 137–145
 Yeni Mısır Krallığı 116
 Yeni Yıl şenlikleri 158, 188, 246
 yıl adı 59, 69, 71, 74, 80, 81, 83, 89, 91,
 99, 102
 yıllıklar 59, 93, 96, 107, 128, 138, 146,
 159, 160, 208, 209, 212, 220
 Yukarı Mezopotamya Krallığı 91, 92,
 96–98, 99, 100, 110
 Yunanistan 2, 4, 69, 126, 130, 169, 179,
 201, 241, 243, 251, 254, 262
 Zabalam 45, 47
 Zagros 7, 8, 12, 13, 31, 34, 36, 49, 64,
 65, 70, 71, 90, 96, 97, 110, 175, 186,
 191, 192, 204, 205, 212, 213, 235,
 238, 239, 240, 247, 255, 256
 ziggurat 24, 156, 165, 174, 206, 244,
 262
 Zimri-Lim 89, 90, 91, 92, 93, 98, 100

Eski Yakınoğu Tarihi

MÖ 323-30

Elinizdeki kitap sıra dışı şekilde çokkültürlü eski Yakınoğu uygarlıklarının açık ve kısa bir tarihini sunmaktadır. MÖ 3000 civarında yazının ortaya çıkışıyla başlayan anlatı, Mezopotamya'daki ilk şehirlerin kökenlerinden Babil ve Hitit krallıklarının yükselişine, oradan Asur ve Pers imparatorluklarına uzanır; Büyük İskender'in fetihleriyle eski Yakınoğu'yu dönüştürmesiyle sona erer.

En son keşifleri ve bilgileri içeren kitap, hem siyasi ve askeri olaylara dair bir kesit hem de eski Yakınoğu kültürleri ve toplumlarına genel bir bakış sunar.

Çok sayıda haritayla görselin eşlik ettiği net ve anlaşılabilir metin Yakınoğu kaynaklarından seçme çeviriler de içerir. Her bir bölüm tarihi bir kaynak olarak İncil'in kullanımı, Gılgamış destanı ve Asur krali yıllıkları gibi anahtar bir araştırma sorusu veya kutusuna sahiptir.

Kitap dünya tarihinin bu önemli dönemiyle ilgilenen herkes için temel bir kaynaktır.

Marc Van De Mieroop

Yazar New York Columbia Üniversitesi Tarih ile Ortadoğu ve Asya Dilleri ve Kùltürleri bölümünde profesörlük görevini sürdürmektedir. *The Ancient Mesopotamian City* (1997) ve *Cuneiform Texts and Writing of History* (1999) adlı eserlerin de dâhil olduğu birçok makaleyle kitabın yazarıdır.

“Kesinlikle okumaya değer bu kitap, insanlık tarihinin kapsamlı ve önemli söz konusu kısmını anlamak isteyen öğrenciler ve genel okuyucular için bir çerçeve oluşturacak. Bölge hakkında ön bilgi talep etmeyen metin, eldeki malzemeyi detaylı bir şekilde ele alıyor. Özellikle önemli iki yönüye, tarihi anlatının kuvvetli ivmesi ve bunun yeniden kurgulanması için erişilebilir çeşitli kaynaklara yapılan vurgu.”

Jeremy Black
Oxford Üniversitesi

“Metin eskiçağ tarihçileri ve arkeologların kütüphanelerinde önemli bir yeri hak ediyor ve şüphesiz Mezopotamya tarihi derslerinin okuma listelerinde en üst sıralarda olacak.”

Norman Yoffee
Michigan Üniversitesi

Kapak fotoğrafı: Ninova'daki Kuzey Sarayı'ndan Asur kralı Asurbanipal'i avlanırken gösteren kabartma, yakl. MÖ 640. British Museum, Londra. Fotoğraf ©Michael Holford

ISBN 978-9944-483-78-0

 homerkitabevi

Yeni Çarşı Caddesi, No: 52
34433, Galatasaray, Beyoğlu/İstanbul
www.homerbooks.com

9 789944 483780